

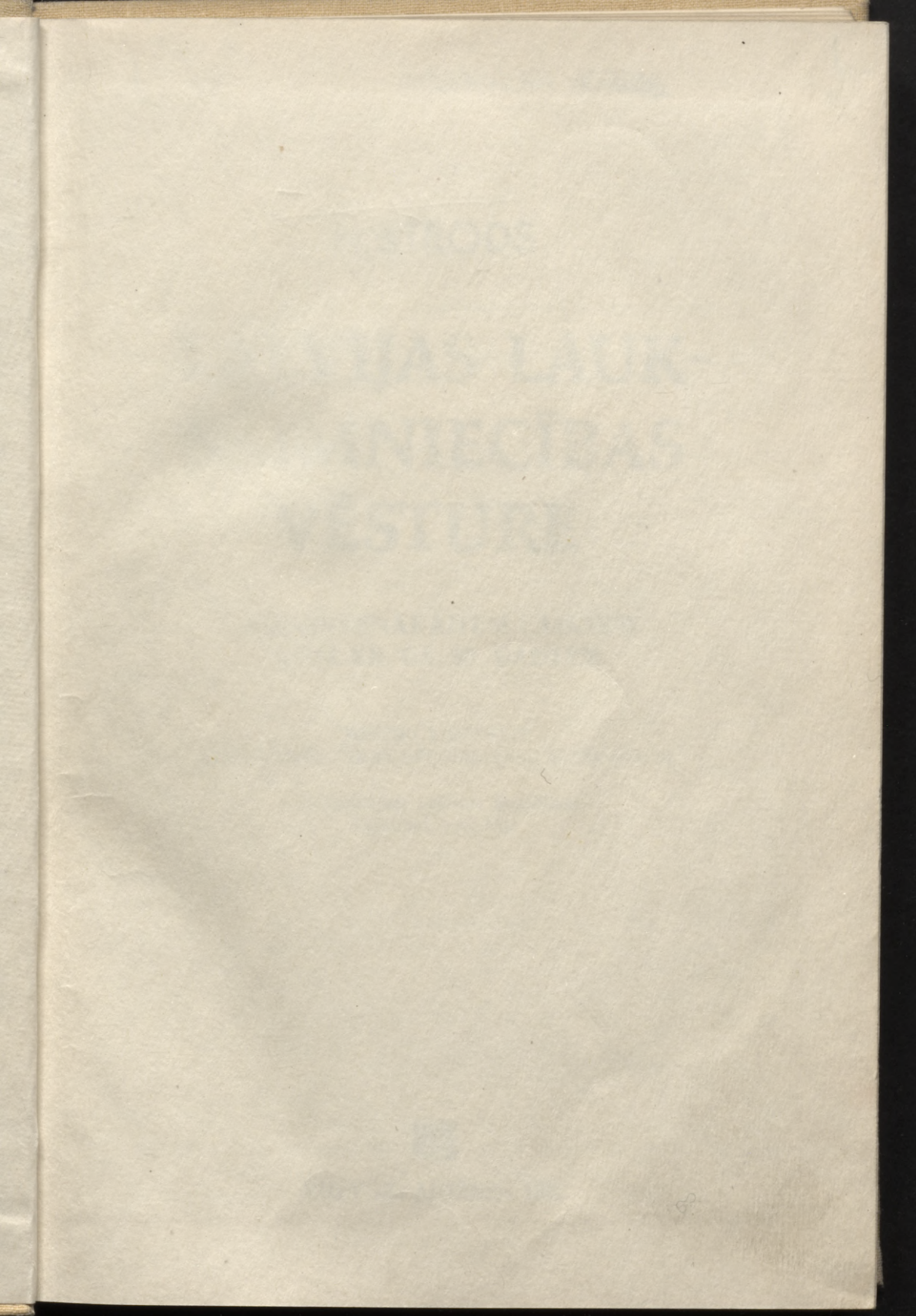
92-4
92

H. STRODS

**LATVIJAS LAUK-
SAIMNIECĪBAS
VĒSTURE**

6

92-4
L 92

TIPOGRĀFIJA «ROTA»

L
63

H. STRODS

LATVIJAS LAUK- SAIMNIECĪBAS VĒSTURE

NO VIŠENĀKAJIEM LAIKIEM
LĪDZ XX GS. 90. GADIEM

MĀCĪBU LIDZEKLIS
LAUKSAIMNIECĪBAS SPECIALITĀSU STUDENTIEM

Apstiprinājusi Latvijas Republikas
Izglītības ministrija

RĪGA «ZVAIGZNE» 1992

4d(2L)z73
St 794

LATVIJAS VALSTS
BIBLIOTĒKA

~~92~~ 14.11.15

0304038445

Vēstures zinātņu doktora profesora H. Stroda grāmatā pirmoreiz latviešu literatūrā sniegts apkopojšs Latvijas lauksaimniecības attīstības apskats no visnākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem. Lauksaimniecības izcelšanās un attīstība Latvijas teritorijā apskatīta saistībā ar šīs ražošanas nozares vēsturi citās valstīs, visnotaļ iestājoties par viensētu tipa saimniekošanas priekšrocībām Latvijas laukos.

Redaktore *Dace Virtmane*

ISBN 5-405-00824-9

© Heinrihs Strods, 1992

KĀPĒC JĀZINA LAUKSAIMNIECĪBAS VĒSTURE?

*Pats lielākais kauns pasaulē — dzīvot
neestrādājot.*

(L. Tolstojs)

Šāds jautājums dažkārt rodas, pavirši salīdzinot lauksaimniecību mūsdienās un agrāk. Traktors un zirgs, kombains un izkopts — tie ir dažādu laikmetu liecinieki. Tad kāpēc jāzina tas, kas pagājis un neatgriezīsies? Ko vēsture var dot kosmosa gadsimtā? Bet vai tas tā ir? Padomāsim!

Lauksaimniecība, ražojot pārtikas produktus iedzīvotājiem un izejvielas rūpniecībai, nav mūžīga parādība. Lauksaimniecība nerādās līdz ar cilvēku. Pagāja miljoniem gadu, iekams ļaudis iemācījās kopt zemi un lopus. Cilvēks dzīvo Daugavas krastos apmēram vienpadsmit tūkstošus gadu, bet lauksaimniecību viņš pazīst tikai mazāko pusi šā laika. Gandrīz divus tūkstošus gadu zemi kopa tikai ar kapli un, iespējams, lāpstu. Lauksaimniecība sākotnēji deva vienīgi palīgienākumus zvejniekiem un medniekiem. Tikai apmēram pēdējos divarpus tūkstošus gadu lauksaimniecība ir galvenā vai svarīga saimniecības nozare. Tās nozīme, kaut arī mainījusies, saglabājusies līdz mūsdienām.

Lauksaimniecība uzturēja un uztur cilvēku. Tikai pirms apmēram divsimt gadiem cilvēks, kaut arī ne visur un ne vienmēr mērķtiecīgi, sāka modernizēt darbarīkus un ieviest iespējami intensīvākas darba metodes. Taču nesaprātīga lauksaimniecības tehnizācija un ķimizācija pēdējā gadsimtā degradē gan lauksaimniecību, gan dabu. Lauksaimniecības vēsture ir spilgta mācībstunda cilvēka un dabas kopdarbībai, tā mīļdarbībai ar zemi, augiem, dzīvniekiem. Lauksaimniecība izmanto augu valsti un dzīvnieku pasaulē norisošos bioloģiskos procesus. Tāpēc zemniekiem jāpiemērojas augu un dzīvnieku valsts likumiem, nekaitējot dabai un sev. Lauksaimniecība atkarīga no ģeogrāfiskās vides, no Saules gaismas stundu daudzuma, uz ko cilvēkam ir tikai ierobežota ietekme — viņš nevar novērst dabas katastrofas vai radikāli ietekmēt klimatu, dabas bagātību lokalizāciju, augsnes mehānisko sastāvu, pat iedzīvotāju blīvumu. Bez tam zemniekiem jāzina un jāizmanto arī ekonomiskie likumi. Lauksaimniecības attīstību neizolētā sabiedrībā tieši ietekmēja starptautiskā tirgus konjunktūra, it sevišķi tādās Eiropas krustcelēs kā Baltija.

Lauksaimniecības attīstību nosaka politiskie likteņi, likumdošanas akti, ietekmē ideoloģija un pirmām kārtām paša cilvēka attīstības līmenis. Atšķirībā no rūpnieciskās ražošanas lauksaimniecībai raksturīga svarīgāko lauksaimniecības darbu sezonālitate, spilgta ražas novākšanas un darba periodu nesakritība. Tāpēc lauksaimnieciskā ražošana atkarīga vienlaikus no daudziem cēloņiem un apstākļiem, kas nedod iespēju to droši prognozēt. Šās kopdarbības un mijiedarbības pozitīvo rezultātu elementus iespējams izmantot lauksaimniecības tālākai pilnveidošanai.

Pēdējā pusgadsimta laikā Latvijas lauksaimniecība izmainīta vairāk nekā citas nozares. Izdarīts eksperiments, ieviešot jaunu teoretisku lauksaimniecības modeli (agropilsētas) un iznīcinot zemniecību. Nesaprātīgas tehnizācijas un ķimizācijas rezultātā izjauktas ekoloģiskās proporcijas starp darbu un cilvēku, starp ražotāju un darba rezultātiem par sliktu zemi un mums. Negatīvas parādības lauksaimniecībā vērojamas ne tikai Latvijā, bet arī trešās pasaules valstīs. Pēc Starptautiskās lauksaimniecības muzeju asociācijas datiem, nepareizas saimniekošanas rezultātā pasaulē iekoptās platības nereti kļūst zemkopībai nederīgas. Ik gadus par apmēram 5 milj. ha samazinās aramzemes, par 1,2 milj. ha — ganību platība. Apstākļos, kad pasaulē iedzīvotāju skaits aug daudz straujāk nekā pārtikas krājumi, palielinās pārtikas trūkums.¹ Vēl jo vairāk tāpēc, ka vēl šodien ap 70% visu pasaules zemnieku zemi apstrādā ar spīlarkliem un lāpstām. Tāpēc arvien vairāk cilvēku pēdējā laikā interesējas par lauksaimniecības vēsturi, sevišķi attīstītajās civilizētajās valstīs. Šāds intereses pieaugums vērojams arī pie mums, lai apzinātos pareizu vēstures perspektīvu XXI gadsimtam. Taču cilvēka atmiņas hronoloģiskais horizonts saista labākajā gadījumā 2—3 paaudzes un ir nepietiekams, lai konstatētu ilgstošas lauksaimniecības izmaiņas. Tāpēc nepieciešams apzināt un uzkrāt lauksaimniecības vēstures materiālus. Jau aprītojuši vairāk nekā simts gadi, kopš Latvijā sāka veidoties brīvdabas muzeji vai to elementi, vākti lauksaimniecības vēstures materiāli.

Lauksaimnieciskās ražošanas vadošā loma noteica zemniecības vadošo lomu sabiedrībā. Tāpēc bez zemniecības, bez lauksaimniecības vēstures nav izprotama tautas vēstures gaita. Līdz ar zemniecību par kulturālu kļuva visa latviešu tauta. Zemnieks bija galvenais nacionālo tradīciju veidotājs un glabātājs, zemniecība — daudzu latviešu tautas kultūras talantu devēja. Zemnieks bija galvenais cīnītājs pret apspiestību, pret daudzajiem Latvijas svešzemju iekarotājiem un pašmāju valdītājiem. Tāpēc lauksaimniecības vēsture pirmām kārtām ir zemniecības vēsture, lauku ļaužu dzīves un darba apstākļu vēsture. Latviešu tautas vēsture lielā mērā ir arī lauksaimniecības vēsture.

Latvijas zemkopju vēsture ir mūsu tautas tūkstošiem gadu garās vēsturiskās pieredzes galvenais stāsts. Tas atklāj tautas meklējumus

¹ Agricultural Museums' Association. — Praha, 1986. — XVI. — P. 30.

un atradumus, kļūdas un zaudējumus, ciņas un uzvaras. Iepazīšanās ar lauksaimniecības vēsturi palīdzēs pareizāk izprast lauksaimniecības šodienas uzdevumus. Ne vakarējo dienu, bet pagājušo laikmetu pieredzi mūsdienām meklējam!

Lauksaimniecības vēstures zināšanas, pirmkārt, nepieciešamas katram zemniekam. Jābūt skaidrai vēstures perspektīvai — no kurienes mūsu lauksaimniecība nāk, kādus ceļus tā gājusi, kur tā pašreiz atrodas un uz kuriem tā iet. Bez lauksaimniecības vēstures zināšanām mehanizatori, lopkopji un citi nevarēs kļūt par zemniekiem, zemes saimniekiem.

Otrkārt, lauksaimniecības vēstures zināšanas ir nepieciešamas jauniešu profesionālajai orientācijai darbam zemkopībā un lopkopībā.

Treškārt, lauksaimniecības vēstures zināšanas vajadzīgas tehnikumu un Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas audzēkņiem, lauksaimniecības darbinieku kvalifikācijas celšanas kursu klausītājiem.

Ceturtkārt, lauksaimniecības vēstures zināšanas nepieciešamas, lai saprastu ārvalstu lauksaimniecībā notiekošos procesus un pareizi izmantotu šajās valstīs gūto pieredzi.

Lauksaimniecības vēstures uzdevums ir atklāt lauksaimnieciskās ražošanas izmaiņas, izprast šo izmaiņu cēloņus un iemeslus, lai spētu prognozēt tās attīstību, kā arī apskatīt aktuālas lauksaimniecības problēmas no vēsturiskā redzesviedokļa.

Akadēmiķis N. Vavilovs rakstīja: «Pazīstot pagātņi, pārvaldot elementus, no kuriem attīstījās zemkopības kultūra, izpētot kultūraugus senajos zemkopības centros, mēs vēlamies visīsākajā laikā iemācīties pārvaldīt vēstures procesu, gribam iemācīties izmainīt kultūraugus un mājdzīvniekus atbilstoši šodienas prasībām... Pirmatnējo lauksaimniecības rīku konstrukcijā mēs meklējam norādījumus, lai izstrādātu šodienas tipa darbarīkus.»²

Kaut arī lauksaimniecības attīstība nebija vienmērīga, mēs centīsimies vērtēt, ko tā savā laikā devusi salīdzinājumā ar iepriekšējo laikmetu.

Šajā grāmatā mēģināts attēlot hronoloģiski garu laikposmu iespējami populārzinātniski. Taču Latvijas lauksaimniecības un zemniecības vēstures liela daļa šodien vēl nav izpētīta. Tāpēc dot pilnīgu pārskatu visos jautājumos, sevišķi par pēdējiem piecdesmit gadiem, vēl pārāgri. No populārzinātniskā tēlojuma šeit vēl jāatsakās un, balstoties uz pieejamiem materiāliem, jāmēģina sniegt ieskatu notikumos, kuri vēl zinātniski nav izpētīti laika un vēstures avotu trūkuma dēļ. Grāmatas beigu daļā ievietoti skaitļi un citāti, kuri varbūt neiederas tēlojuma stilā, bet var būt noderīgi mācībām. Mēģināsim rakstīt notikumu vēsturi, kāda tā bija, bet nevis tādu, kādai tai bija jābūt no valdošās kompartijas viedokļa.

² Вавилов Н. И. Проблемы происхождения мирового земледелия в свете современных исследований. — М.—Л., 1932. — С. 4.

Grāmata domāta lauksaimniecības tehnikumu audzēkņiem, LLU studentiem, lauksaimniecības darbiniekiem, skolotājiem, lektoriem, novadpētniekiem un visiem vēstures interesentiem.

Ar prieku izsaku pateicību Latvijas ZA korespondētājloceklim vēstures zinātņu doktoram profesoram Ē. Mugurēvičam, ekonomikas zinātņu doktoram A. Sproģim, kuri šo darbu vērtējuši un snieguši ierosinājumus grāmatas pilnveidošanai. Viņu vēlējumiem pēc iespējas izpildīti.

Autors

1991. gada janvārī

KAS RAKSTĪTS PAR LAUKSAIMNIECĪBAS VĒSTURI?

*Lielākais noziegums pret savu valsti ir
netaisnība.*

Platons

Iepazīšanās ar senajiem rakstiem rada pretrunīgus secinājumus. Kari, sērgas un citi ārkārtēji notikumi, karaļu un muižnieku dzīve un nāve, kas satrauca cilvēku prātus un jūtas, atspoguļoti rakstos plašāk nekā tautas ikdiena. Par «pelēkās tautas» dzīvi gadsimtiem ilgi reti kāds interesējās, jo saimnieciskā un ideoloģiskā vara piederēja dažādiem svešzemju iekarotājiem. Tāpēc vairākos lauksaimniecības vēstures jautājumos risinās «historiogrāfijas kari». Asi tie skāruši postu pirms vācu iebrukuma Latvijā XII—XIII gs. Vai tālaika Latvijas iedzīvotāji pazina dzelzi jeb vai toreiz valdīja «koka laikmets»? Vai iedzīvotāji nodarbojās tikai ar medībām un zveju vai arī ar lauksaimniecību? Baltvācu vēsturnieki vēl pirms 50 gadiem apgalvoja, ka Latvijas iedzīvotāji nodarbojušies galvenokārt ar medībām un zveju, gērbušies zvēru ādās, pazinuši tikai koka un kaula darbarīkus, dzīvojuši mūžamežos. Turpretī pilsoniskie vēsturnieki rakstīja, ka Latvijas iedzīvotāji tolaik nodarbojušies galvenokārt ar lauksaimniecību, ieguvuši un apstrādājuši metālus, dzīvojuši savrupsētās un pilsētas tipa apmetnēs. Kam ticēt?

Sos atšķirīgos lauksaimniecības attīstības vērtējumus ietekmējušas pretrunas starp muižniekiem un latviešu zemniekiem. Turklāt dažādu Latvijas saimniecības nozaru vēstures pētīšana sākās dažādā laikā un norisa dažādos tempos, bieži vien neatkarīgi no šās nozares nozīmes tautas dzīvē. Piemēram, dravniecībai un kokapstrādei kā latviešu tautas primitīvisma izpausmei jau pusgadsimtu agrāk nekā lauksaimniecībai bija pievērsta speciāla baltvācu pētnieku uzmanība. Tā viņi centās pierādīt šo nozaru dominēšanu latviešu tautas dzīvē līdz XIII gs. un tādējādi attaisnot vācu valdošo kārtu kundzības nepieciešamību.³ Tātad šo vēstures pētījumu tematiskā izvēle kalpoja muižnieku kundzības nostiprināšanai.

Pirmie objektīvākie lauksaimniecības apraksti sastopami Peltamā mācītāja rakstnieka A. Hupeļa (1737—1819) «Vidzemes un

³ *Arbusow L. Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands: 3. Auflage. — Rīga, 1908. — S. 2—3.*

Igaunijas topogrāfiskās ziņās»⁴, Vidzemes Vispārņoderīgās biedrības pastāvīgā sekretāra V. Friebes (1762—1811)⁵, lauksaimniecības pazinēju H. Dullo (1745—1826)⁶ un J. Bitnera (1779—1862)⁷, kā arī citu viņu laikabiedru darbos. Kritiski «vācu laiku» saimnieciskās un sociālās parādības vērtētas vācu apgaismotāju un publicistu H. Jannaua (1752—1821)⁸, J. Petri (1762—1851)⁹, K. Snella (1753—1806)¹⁰ un jo sevišķi G. Merķeļa (1769—1850)¹¹ sacerējumos. Šie autori pareizi uzskatīja, ka grūtību galvenais cēlonis lauksaimniecībā ir dzimtniecība, klaušas un zemes nenodošana zemnieku īpašumā. Lauksaimniecība plaši apskatīta Tērbatas universitātes profesora A. Hika (1802—1842) darbā «Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes lauksaimniecības stāvokļa tēlojums»¹², kur kritizētas muižnieku lielsaimniecības.

Diemžēl šis virziens nebija valdošais. XIX. gs. 40. gados baltvācu vēsturnieki apvienojās kopīgai darbībai pret Krievijas impērijas uzbrukumiem muižnieku privilēģijām, izveidojot vienotu baltvācu vēsturnieku, vēlāk tā dēvēto apoloģētu fronti. Tā centās ne tikai atgriezt, bet arī glorificēt muižniecības darbību. Vidzemes agrārās vēstures jautājumos specializējās labs XIX gs. pētnieks A. Tobīns (1854—1929). Taču, koncentrējot galveno vērību likumdošanas un agrārās politikas jautājumiem, tieši lauksaimniecības vēsturei autors pievērsies visai maz.¹³ Speciālu uzmanību Vidzemes lauksaimniecības vēsturei pievērsis G. Štrijs (1850—1927), bet viņa vēl nepublicētais pētījums «Studijas Vidzemes lauksaimniecības vēsturē» piecos sējumos ir izrakstu krājums no dažādiem avotiem bez analīzes un

⁴ *Hupel A.* Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. — Riga, 1774. — Bd. I.; Riga, 1777. — Bd. II.; Riga, 1782. — Bd. III.

⁵ *Friebe W. Ch.* Grundsätze zu einer theoretischen und praktischen Verbesserung der Landwirtschaft in Lief- und Ehistland. — Riga, 1808—1809.

⁶ *Dullo H. F.* Die Landwirtschaft in Kurland. — Mitau, 1804. — 1. d.; 1818. — 2. d.

⁷ *Büttner J. G.* Ansichten und Vorschläge über die Landwirtschaft für das Gouvernement Kurland. — Mitau, 1823.

⁸ *Jannau H. J.* Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland. — /S. I./, 1786.

⁹ *Petri J.* Neuestes Gemälde von Lief- und Ehistland unter Katharina II und Aleksander I in historischer, statistischer, politischer und merkantilischer Hinsicht. — Leipzig, 1809. — Bd. I—II.

¹⁰ *Snell K.* Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee... — Jena, 1794.

¹¹ *Merkel G.* Die Letten, vorzüglich in Lief- und Ehistland am Ende des philosophischen Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Völker- und Menschenkunde. — Leipzig, 1797.

¹² *Hueck A.* Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Ehist-, Liv- und Kurland. — Leipzig, 1845.

¹³ *Tobien A.* Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. — Berlin, 1899. — Bd. 1.

muižu likvidācija Latvijā, pētījumi, kas nosodījuši vācu muižnieku kundzību, vēl šodien viņiem nedod miera. Viņi izdod baltvācu muižnieku portretu reprodukcijas, izvilkmus no muižnieku biogrāfijām, raksta Baltijas muižniecības vēsturi, kurā «atklāta tās nozīme, tās lielā un panākumiem bagātā darbība visas zemes labā.»¹⁹ Muižnieku nozīmības atdzīvināšanas mēģinājumi sastopami R. Vitrama, J. Hēna, V. Rīdigerā, V. Vahsmutā, H. Rimšas, G. Rauha, V. Ungerna-Sternberga, H. Neišāfera un citu darbos. Savukārt liberālāko vācu vēsturnieku (A. Šlingenzipena, M. Helmaņa, G. fon Pistolkorsa u. c.) pētījumos sastopamas jaunas, zinātniskākas idejas un materiāli lauksaimniecības konjunktūras, muižnieku saimnieciskās darbības, lauksaimniecības specializācijas un struktūras, vācu kolonistu darbības vērtējumos. Taču Baltijas vēstures konkrētu pētīšanu aizstājot ar šās vēstures attēlošanu «visumā un galvenajās līnijās», audzinot pareizu «Austrumu apziņu»,²⁰ visumā vēl vairāk samazinājās vācu historiogrāfijas interese par lauksaimniecības attīstību. Arheologu izrakumos atrastie zemkopības darbarīki un mājdzīvnieku kauli pierādīja, ka zemkopības un lopkopības sākumi Baltijā attiecas uz neolītu (jaunāko akmens laikmetu III g. t. vidū pirms Kristus dzimšanas).²¹ Tātad tā sauktā «jaunākā akmens laikmeta revolūcija» arī Baltijā bija sākums pārejai uz zemkopību un lopkopību. Vācu muižnieku privilēģijas Latvijā liberālākie rietumvācu vēsturnieki (piemēram, G. Šlingenzipens u. c.) pēckara gados jau atzīst par viduslaiku paliekām.²² Zemnieku pretošanās vācu muižniekiem parasti tiek noklusēta vai izskaidrota ar muižnieku un zemnieku pārpratumiem, bet zemnieku sētu pievienošana muižu laukiem — kā karā un sērgās postā atstāto sētu pievienošana muižām nolūkā celt lauksaimniecības kultūru.²³ Tā baltvācu historiogrāfija, nedaudz pielāgojot, atkārtoti savas vecās tēzes.²⁴ Baltvācu historiogrāfija joprojām pārspilē vācu muižnieku nozīmi Baltijas lauksaimniecības attīstībā.

Turpretī latviešu zemniecība tika tēlota nevis kā vēstures subjekts, bet objekts. *Tā baltvācu historiogrāfija ar retiem izņēmumiem bija galvenokārt vācu kungu ciņas par savu ekonomisko un politisko ietekmi Latvijā, par Latvijas vācisko raksturu apoloģija.*

Ko lauksaimniecības vēsture rakstīja Latvijas Republikā?

Kaut arī lauksaimniecība Latvijas Republikas laikā bija izsludi-

¹⁹ Die baltischen Ritterschaften. — Limburg/Lahn, 1973. — S. 7.

²⁰ Lemberg E. Osteuropa und die Sowjetunion. — 2. Aufl. — Salzburg—Linz, 1956. — S. 18.

²¹ Ванкина Л. Торфяниковая стоянка Сарнате. — Р., 1970. — С. 134—135.

²² Görnitz W. Die Junker. — Glücksburg. — S. 124—125; Wachsmuth W. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918—1934. — Köln, 1952. — Bd. II. — S. 2.

²³ Görnitz W. Die Junker. — S. 123; Ungern-Sternberg W. Geschichte der baltischen Ritterschaften. — Limburg a. d. Lahn, 1960. — S. 49.

²⁴ Стродс Х. П. Аграрная история Прибалтики XVIII—XIX вв. в буржуазной историографии ФРГ / Вопросы истории. — 1967. — № 3. — С. 30—41.

nāta par «nacionālu saimniecības nozari», vēsturnieki speciāli nepievērsās lauksaimniecības vēstures pētījumiem.

A. Svābe (1888—1959), E. Dunsdorfs, B. Ābers un citi veica nozīmīgu darbu latviešu zemniecības vēstures «defeodalizācijā», ieskicējot arī Latvijas lauksaimniecības galvenos metus.²⁵

Ja baltvācu apgaismotāju un vēlāk arī latviešu pilsoniskā un marksistiskā vēsture Latvijas attīstību līdz 1917.—1919. gadam tēloja galvenokārt kā Latvijas iekarotāju un citu kungu varas darbu ķēdi, kas varēja izsaukt tikai līdzjūtību, tad 30. gados pilsoniskajā literatūrā iezīmējās virziens, ka *latvieši vienmēr bijuši kungi savā dzimtajā zemē*, nereti pierakstot latviešiem lomas, kādas viņiem nekad nav bijušas. Tālaika latviešu vēsturnieki nespēja līdz galam izpildīt jaunlatviešu uzdevumu — pārvērtēt baltvācu intereses izveidoto un radīt patiesu latviešu tautas agrāro vēsturi. Viņi bieži uzsvēra tikai latviešu gruntnieku lauksaimniecisko darbību.²⁶ Daži nevēsturnieki (E. Brastiņš, J. Mazvērsītis) nepamatoti centās pierādīt latviešu prioritāti dažādās lauksaimniecības nozarēs pat pasaules mērogā.²⁷ Pamatojot sabiedrības attīstību galvenokārt ar politiskiem, idejiskiem un juridiskiem cēloņiem²⁸, profesionāli vēsturnieki nepievērsās lauksaimniecības vēstures pētījumiem, uzskatot to par tehniķu un agronomu uzdevumu. Ar lauksaimniecības vēstures izziņāšanu, balstoties galvenokārt uz publicētiem materiāliem, nodarbojās lauksaimniecības speciālisti — P. Lejiņš (1883—1959), A. Leppiks (1889—1965), J. Apsītis (1886—1955)²⁹. Nopietnākus darbus šajā virzienā sarakstījuši saimniecības vēsturnieki E. Dunsdorfs³⁰ un J. Jenšs³¹. Speciālu grāmatu trūkumu par lauksaimniecības vēsturi XX gs. 30. gadu beigās uzskatīja par «nacionālu kaiti». Tāpēc 1937. gadā P. Starca vadībā tika izstrādāta «Latvijas lauksaimniecības vēstures pētīšanas programma».³² Taču šo programmu nepaspēja īstenot.

²⁵ Svābe A. Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. — Rīga, 1930; Svābe A. Pagasta vēsture. — Rīga, 1926. — 1. d.; Ābers B. Vidzemes zemnieks 19. gs. pirmā pusē. — Rīga, 1936.

²⁶ Lauksaimniecības biedrības un viņu darbinieki. — R., 1936; Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs. — R., 1940.

²⁷ Mazvērsītis J. Latviešu lauksaimniecības kultūras vēsture. — R., 1932; Brastiņš E. Latvija, viņas dzīve un kultūra. — R., 1931; Mazvērsītis J. Der Kleebau in Alt-Lettland. — Rīga, 1936.

²⁸ Svābe A. Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā. — R., 1930; Viksniņš N. Apgaismotāji un agrārais jautājums Vidzemē. — R., 1937.

²⁹ Apsītis J. Lauksaimniecības attīstība. — R., 1924; Leppiks A. Lauksaimniecības mašīnas. — R., 1926; Lejiņš P. Latvju lauksaimniecība no 19. gs. sākuma līdz pasaules karam // Latviešu konversācijas vārdnīca. — 11. sēj. — 21643.—21646. sl.

³⁰ Dunsdorfs E. Pētījums par Latvijas ražām // Tautas vēsturei. — R., 1938.

³¹ Jenšs J. Vidzemes zemnieku pārtikas jautājums 18. gs. un 19. gs. sākumā / Latvijas Vēstures Institūta žurnāls. — 1938. — Nr. 3.

³² Latvijas Centrālais Valsts vēstures arhīvs (turpmāk — LCVVA), 1690. f., 3. apr., 2189. l., 9. lp.

Pēc otrā pasaules kara latviešu vēsturnieki emigrācijā, atrauti no Latvijas vēstures galvenajām avotu krātuvēm, pēta galvenokārt politisko vēsturi. Nopietnu ieguldījumu lauksaimniecības vēsturē devis E. Dunsdorfs (Austrālija). Viņš parādīja, ka latviešu zemnieki jau XVII gs. iesniedza priekšlikumu Zviedrijas karalim sadalīt muižu zemniekiem.³³ Jāatzīmē A. Aizsilnieka grāmata par Latvijas Republikas saimniecību.³⁴ Publicēto materiālu labi apkopojumi sniegti «Daugavas» sērijā izdotajā daudzsējumu Latvijas vēsturē.³⁵

XX gs. sākumā radās trešais — marksistiskais virziens latviešu historiogrāfijā. 1904. gadā Bernē viens no pirmajiem latviešu agrārvēsturniekiem F. Roziņš (1870—1919) izdeva grāmata «Latviešu zemnieks», kurā tēloja latviešu lauku darba darītāju likteņgaitas. No šāda viedokļa Latvijas lauksaimniecību vērtēja arī K. Landers (1875—1938), uzsverot ražošanas attīstības primāro nozīmi sabiedrības attīstībā.³⁶

Pēdējo gadu desmitu arheoloģiskie atklājumi deva iespēju pētīt lauksaimniecību aizvēstures, senvēstures un viduslaiku periodos. Senāko laiku lauksaimniecības vēsturi pētījuši arheologi J. Graudonis, A. Stubavs, E. Šnore, Ē. Mugurēvičs, botāniķis A. Rasiņš.³⁷

Viduslaiku un jauno laiku Latvijas lauksaimniecības attīstības problēmas risinājuši vēsturnieki V. Dorošenko, Dz. Liepiņa; V. Dorošenko ir sarakstījis XVI gs. Latvijas agrāro vēsturi. XVIII—XIX gs. lauksaimniecības vēstures jautājumiem pievērsies akadēmiķis J. Zutis (1892—1962). Latvijas PSR vēstures kursa ietvaros viņš sniedzis lauksaimniecības vēstures vispārēju apskatu.³⁸ Nopietnu ieguldījumu XIX gs. vidus lauksaimniecības mikroanalīzē devusi M. Svarāne. XIX gs. otrās puses un XX gs. sākuma vēsturi pētījuši J. Krastiņš, M. Kozins, A. Mieriņa, L. Balevica, O. Niedre.³⁹ Zemkopības darbarīkus un zemnieku celtnes, kā arī lopkopību pētījuši etnogrāfi I. Leinasare, L. Dumpe, A. Krastiņa.⁴⁰ Padomju laika lauksaimniecību pētījuši vēsturnieki Ē. Žagars, A. Krastiņš,

³³ Dunsdorfs E. Divas gudras latviešu galvas. — Stokholmā, 1981.

³⁴ Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture. 1914.—1945. — Stokholmā, 1968.

³⁵ Dunsdorfs E., Spekke A. Latvijas vēsture. 1500.—1600. — Stokholmā, 1964; Dunsdorfs E. Latvijas vēsture. 1600.—1710. — Stokholmā, 1962; Dunsdorfs E. Latvijas vēsture. 1710.—1800. — Stokholmā, 1973; Švābe A. Latvijas vēsture. 1800.—1914. — Stokholmā, 1962; Andersons E. Latvijas vēsture. 1914.—1920. — Stokholmā, 1967.

³⁶ Landers K. Latvijas vēsture. — Pēterburgā, 1908. — 1. d. — 3.—4. lpp.

³⁷ Latvijas PSR arheoloģija. — R., 1974.

³⁸ Latvijas PSR vēsture. — R., 1953. — 1. d. — 322.—327., 350.—356., 401.—407., 418.—421. lpp.

³⁹ Sīkāk sk.: Бирон А. К., Дорошенко В. В. Латышская советская историография. — Р., 1970.

⁴⁰ Leinasare I. Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā. — R., 1962; Dumpe L. Siena un labības novākšana Latvijā. — R., 1964; Krastiņa A. Zemnieku dzīvojamās ēkas Vidzemē. — R., 1959; Историко-этнографический атлас Прибалтики: Земледелие. — Вильнюс, 1985; Dumpe L. Lopkopība Latvijā 19. gs. un 20. gs. sākumā. — R. 1985.

A. Golovčika, V. Karaļuns u. c. Lauksaimniecības vēsturi XVIII—XIX gs. pētījis arī šis grāmatas autors.⁴¹

Vienlaikus ar vēsturniekiem lauksaimniecības tehnisko pusī pētījuši agronomi V. Kareļins, N. Meņšikovs, S. Udačins u. c. Īpaši atzīmējams pētījums meliorācijas vēsturē.⁴² Ieguldījumu senās lauksaimniecības pētījumos devuši kaimiņu arheologi H. Moora, S. Semjonovs, V. Massons, I. Krugļikova, A. Kirjanovs un citi⁴³, kā arī vēsturnieki — H. Līgi, E. Tarvels, N. Družiņins, N. Mironovs, I. Kovaļčenko, V. Daņilovs u. c. Padomju Savienībā tiek izdota «PSRS zemniecības vēsture» desmit sējumos, pie tam pirmie pieci sējumi apskatīs zemniecību pirmsoktobra apvērsuma⁴⁴, bet otrie pieci — pēcoktobra apvērsuma periodā.⁴⁵ Latvijas lauksaimniecības vēstures jautājumu atspoguļošanu šās zemniecības vēstures sastādītāji sākotnēji bija paredzējuši uzticēt Latvijas agrārvēsturniekiem, sniedzot pārskatus dažās lappusēs uz «vissavienības fona», t. i., uz Krievijas fona nolūkā pierādīt, ka Latvija ir mūžsena Krievijas sastāvdaļa. Kaut arī atsevišķu autoru uzrakstītajās lappusēs sastopami daži vispārinājumi, sērijas publicētajos sējumos atstāstītas agrākajās publikācijās izteiktās domas, pēc iespējas neizceļot Latvijas lauksaimniecības pārākumu pār Krievijas lauksaimniecību un parādot «sociālistiskās lauksaimniecības pasaulvēsturiskos sasniegumus».

Jau J. Apsīša lauksaimniecības vēstures pētījumi 20. gados liecināja, ka Latvijas lauksaimniecības vēstures galvenās līnijas bija saprotamas, tikai apskatot tās ciešā saistībā ar Viduseiropas, Ziemeļeiropas un Rietumeiropas lauksaimniecības progresa vēsturi. A. Stēnsberga, A. Balašas, B. Slihera van Bāta un vairāku citu autoru pētījumi pierādījuši, ka šī kopsakarība bija vēl ciešāka, nekā domāts agrāk. Tāpēc bez šiem pētījumiem nav saprotama mūsu lauksaimniecības vēsture.

Iepriekš minētos trīs svarīgākos Latvijas vēstures skaidrojumu variantus izstrādāja Latvijas pamatiedzīvotāji (pirmo — vācieši, pārējos divus — latvieši), tie pauda galvenokārt viņu uzskatus par šās zemes pagātņi. Līdztekus šiem vēstures alternatīvajiem skaidrojumiem poļu, zviedru un krievu vēstures literatūrā galvenokārt no šo tautu viedokļa tika tēlota Latvijas vēsture. Bija laikposmi, kad Latvijas vēstures skaidrojumos dominēja nevis pamatnācijas, bet lielā mērā kāds no minētajiem blakus tēlojumiem. Tos pārņēma

⁴¹ Strods H. Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. — R., 1957; Strods H. Lauksaimniecība Latvijā pārejas periodā no feodālisma uz kapitālismu. 18. gs. 80. gadi—19. gs. 60. gadu sāk. — R., 1972; Strods H. Kurzemes kroņa zemes un zemnieki (1795—1861). — R., 1987.

⁴² Meliorācijas attīstība Latvijā. — R., 1970.

⁴³ Семенов С. А. Происхождение земледелия. — Л., 1974; Семенов С. А. Возникновение и развитие земледелия. — М., 1967.

⁴⁴ История крестьянства СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. — М., 1987. — ч. I.

⁴⁵ История крестьянства СССР. История советского крестьянства. — М., 1986. — Ч. I; 1986. — Ч. II; М., 1987. — Ч. III.

parasti šiem virzieniem simpatizējoši Latvijas vēstures rakstītāji vai arī tos (galvenokārt vācu un krievu virzienu) ar varu centās uzspiest politiskās varas — tad šie tēlojumi uz laiku kļuva par valdošajiem vēstures tēlojumiem.

Staļiniešu īstenotās vēsturiskās apziņas deformēšanas un iznīcināšanas sastāvdaļa bija arī Latvijas lauksaimniecības vēsture. Tās falsificēšana vai noklusēšana veicināja tāda lauksaimniecības modeļa ieviešanu, kuram nebija būtisku sakņu Latvijā un kas noveda lauksaimniecību līdz sabrukumam. Bet latviešu tautai ir tiesības uz garīgu, saimniecisku un politisku suverenitāti. Tāpēc *par galveno Latvijas vēstures virzienu uzskatāms latviešu tautas vēstures tēlojums. Latviešu vēsturnieku pienākums, kā to jau pirms pusgadsimta teica A. Švābe, ir atdot latviešu tautai viņas zaudēto vēsturi un iepazīstināt ar šo viedokli citas Latvijā dzīvojošās tautas. Izcila nozīme šai ziņā ir lauksaimniecības vēsturei, jo lauksaimniecība gadu tūkstošiem bija mūsu barotāja un gērbēja.*

Dramatiskā staļiniskā Latvijas vēstures tēlojuma noraidīšana nav iespējama, nedodot jaunu lauksaimniecības attīstības vērtējumu, — gadsimtiem ilgi tā bija Latvijas iedzīvotāju galvenā nodarbošanās. *Bez lauksaimniecības vēstures nav izprotama Latvijas vēstures kopaina.*

SVARĪGĀKĀS LAUKSAIMNIECĪBAS VĒSTURES AVOTU GRUPAS

*Ej augšup pa straumi, un tur tu atradi
si avotu: aplūko to krietni!*

(Kronvalda Atis)

Vēsture ir rekonstruējoša zinātne, kas atkarīga no vēstures avotiem — pagātnes pieminekļiem, kuri dod iespēju rekonstruēt notikumus. Vēsturnieks nespēj līdzīgi ķīmiķim sajaukt kolbā vajadzīgās vielas, izraisīt vēsturiskos notikumus, tos novērot un sniegt analīzi, piemēram, vērtējot pirmā pasaules kara postījumus laukos. Lai aprakstītu vēstures parādības, mums nepieciešami rakstītie pieminekļi, priekšmeti, attēli.

Lauksaimniecības vēstures avotus nosacīti varētu iedalīt arheoloģiskajos, etnogrāfiskajos, rakstītajos, attēlu un mutvārdu materiālos.

Vēsturisku ziņu uzkrāšanās par lauksaimniecību sākās tālā pagātnē līdz ar dzīvnieku pieradināšanas un savvaļas augu izmantošanas sākumiem. Diemžēl šīs ziņas nav saglabājušās. Par kādiem 3000—4000 gadu, par šīm norisēm mums kaut ko stāsta pati zeme — izraktie akmens un dzelzs cirvji, kapļi un citi arheoloģiskie materiāli. No šiem materiāliem iegūstamas ziņas par lietotiem darbarīkiem, iedzīvotāju apmetņu tipiem un celtnēm, kā arī paleobotāniski un osteoloģiski dati. Visu periodu un visu novadu arheoloģiskie materiāli nav pietiekami izpētīti, bet atrastie nepietiekami ataino lauksaimniecības rītausmu. Tāpēc šodien par pareizām pieņemtās hipotēzes tālāko pētījumu gaitā pakļautas izmaiņām.

Arheoloģiskajos izrakumos iegūtie lietiskie priekšmeti glabājas Latvijas Vēstures muzejā, Latvijas ZA Vēstures institūtā, rajonu novadpētniecības un vēstures muzejos. Rietumeiropā arheoloģija zaudēja lauksaimniecības vēstures pētīšanas galvenā avota nozīmi jau pēc 500. gada pēc Kristus, kad izplatījās rakstītie avoti, bet Latvijā arheoloģiskie materiāli ir izšķirošie lauksaimniecības vēstures tēlojumam līdz XIII gs.

Pēdējā laikā attīstījusies jauna arheoloģijas nozare — viduslaiku arheoloģija. Atkarībā no zemes attīstības pakāpes viduslaiki Eiropā sākās dažādā laikā, taču parasti par sākumu pieņem laiku ap 1000. gadu. Par viduslaiku beigām parasti uzskata XV gs.

beigas. Latvijā viduslaiku (XIV—XVI gs.) arheoloģiju iedibinājis E. Mugurēvičs. Palielinoties rakstīto avotu daudzumam, arheoloģisko materiālu loma samazinās, tomēr XVIII gs. un arī vēlāk tie savu nozīmi pilnīgi nezaudē.

Pašreizējie arheoloģiskie pētījumi sniedz materiālus parasti atsevišķos novados un laikposmos, taču materiālu lielākā daļa vēl guļ neatklāta senajās mītnēs, apmetnēs, pilskalnos un kapulaukos. Tāpēc arī lauksaimniecības vēstures pētīšanā liela nozīme ir otrai avotu grupai — *etnogrāfiskajiem materiāliem* — zemnieku darinātiem priekšmetiem, tautas dzīves attēliem, aprakstiem. Šie materiāli glabājas gandrīz visos vēstures un novadpētniecības muzejos, taču sevišķi plaši Brīvdabas muzejā un Latvijas Vēstures muzejā.

Latvijā pagaidām nav centrālā lauksaimniecības vēstures muzeja, toties Meliorācijas muzejā Mālpilī un kopsaimniecību muzejos glabājas senie kapļi, arklī un ecēšas, lauksaimniecības mašīnas, kas dod iespēju tieši iepazīties ar senlaiku lauksaimniecības tehniku.

Arheoloģiskos un etnogrāfiskos priekšmetus var izmantot pētnieki, kuri prot «lasīt» šos materiālus, ir speciāli sagatavoti arheoloģijā un etnogrāfijā. Pārējie pētnieki parasti balstās uz šo speciālistu atzinumiem.

Trešā avotu grupa — *rakstītie vēstures avoti* — savukārt iedalāmi publicētajos un nepublicētajos materiālos. Rakstītie avoti dod iespēju pētīt lauksaimniecības vēstures parādības visiem vēsturniekiem, kuri prot lasīt senos rokrakstus un zina svešvalodas.

Senākā rakstīto avotu grupa ir hronikas (XIII—XVII gs.). Te pirmām kārtām minama Indriķa Livonijas hronika⁴⁶, Atskaņu hronika⁴⁷ u. c. Hroniku rakstītājus toreiz interesēja kari, valdnieku dzīve un citi reti notikumi, bet lauksaimniecību viņi parasti uzskatīja par aprakstīšanas necienīgu. Taču, aprakstot notikumus, hronisti kā fonu dažkārt minēja zemnieku apmetņu tipus, aprakstīja nolauptos mājlopus u. c. No lauksaimniecības vēsturnieka viedokļa hronikas gaida savus pētniekus.

Lauksaimniecības vēsture atspoguļojas muižu saimniecību dokumentos un aktos, tāpat arī sarakstē. Liela daļa senāko muižu dokumentu publicēti, bet jaunākie parasti atrodas arhīvos, bibliotēku rokrakstu nodaļās, muzejos. Izcils avots ir arklu revīzijas XVII—XVIII gs., daļa no kurām publicētas. Līdzīga nozīme ir muižu un zemnieku saimniecību aprakstiem — vaku grāmatām.

XVIII—XIX gs. aktu un sarakstes materiāli dalāmi trīs grupās — valdības iestāžu, sabiedrisko organizāciju un privātpersonu materiāli.

Privātpersonu, galvenokārt muižnieku akti un sarakste saglabājusies visai fragmentāri, taču sniedz dziļāku ieskatu kā muižu, tā zemnieku saimniecību mikrostrukturā. Izmantojami arī muižnieku

⁴⁶ Indriķa Livonijas hronika. — R., 1936.

⁴⁷ Atskaņu hronika. — R., 1936.

privātie arhīvi.⁴⁸ Svarīgākā to sastāvdaļa ir muižu saimniecību rēķini un pārskati. Izmantojami oficiālo iestāžu un sabiedrisko organizāciju akti un sarakste. Sevišķi nozīmīgi ir Krievijas centrālo iestāžu arhīvi Maskavā un Sanktpēterburgā. Taču līdz 1841. gadam un daļēji arī vēlāk lauksaimniecības jautājumu kārtošana nebija koncentrēta kādā noteiktā Krievijas impērijas iestādē. Tāpēc lauksaimniecības vēsturei nozīmīgi dokumenti meklējami dažādu Krievijas impērijas iestāžu — centrālo, guberņu un vietējo iestāžu — arhīvos. Materiāli par Kurzemes, Vidzemes un Latgales muižu un zemnieku stāvokli sastopami Nikolaja I «štābā» zemnieku jautājumā — ķeizara personiskās kancelejas 5. nodaļā (1836—1856)⁴⁹, Krievijas Finanšu ministrijas Valsts īpašumu departamenta (1811—1837)⁵⁰ un Valsts īpašumu ministrijas 2. un 3. departamenta fondos (no 1837. g.)⁵¹. Nozīmīgi ir valdības iestāžu izsūtīto revidentu pārskati par lauksaimniecības stāvokli guberņās sakarā ar tā saukto grāfa P. Kiseļeva reformu 30. gadu beigās, par neražām, zemnieku stāvokli utt.

Lauksaimniecības vēstures pētījumiem nozīmīgi ir Krievijas brīvās ekonomiskās biedrības (1765—1919)⁵² un Vidzemes vispārnodrīgās un ekonomiskās biedrības (1796—1944)⁵³ arhīvi. Sevišķi svarīgi tajos ir lauksaimniecības uzlabošanas priekšlikumi, kuru ievadā parasti sniegti pārskati par lauksaimniecības stāvokli. Bagātīgi materiāli sastopami Baltijas ģenerālgubernatora⁵⁴, kā arī Vitebskas, Mogiļevas un Smoļenskas ģenerālgubernatoru⁵⁵ — augstākās administratīvās un militārās varas reprezentantu — arhīvos. Kurzemes, Vidzemes un Vitebskas guberņu priekšgalā atradās augstākie civilpārvaldnieki — Iekšlietu ministrijai pakļauti gubernatori, kas atbildēja arī par lauksaimniecību. Kurzemes⁵⁶, Vidzemes⁵⁷ un Vitebskas⁵⁸ gubernatoru un guberņu valžu arhīvos atrodamas ziņas par muižu un zemnieku lauksaimniecības stāvokli, pārskati par ražām un neražām. Svarīgs avots, kaut arī ar stāvokļa izskaistinājumiem, ir šo guberņu gubernatoru gada atskaites Krievijas ķeizaram par guberņu stāvokli XIX gs. Muižnieku pasākumu apraksti lauk-

⁴⁸ Ungerni-Sternbergi (ICVVA, 1423. f.), Vrangeli (ICVVA, 2057. f.), Hāni (LCVVA, 2344. f.), Hāgemeisteri (LCVVA, 746. f.) u. c.

⁴⁹ PSRS CVVA, 379. f., 42. apr.

⁵⁰ Turpat. — 384. f.

⁵¹ Turpat. — 1286. f.

⁵² Turpat. — 91. f.

⁵³ ICVVA, 1185. f.

⁵⁴ ICVVA, 291. f.

⁵⁵ Baltkrievijas CVVA (turpmāk BCVVA), 1297. f.

⁵⁶ LCVVA, 412. f.

⁵⁷ ICVVA, 296. f.

⁵⁸ BCVVA, 1430. f.

saimniecībā atrodami Vidzemes⁵⁹, Kurzemes⁶⁰ un Vitebskas⁶¹ muižniecības fondos. Zemnieku lauksaimniecības stāvoklis un tās spēja vai nespēja nodrošināt zemniekus ar pārtiku atspoguļojās Vidzemes⁶², Kurzemes⁶³ un Vitebskas⁶⁴ guberņu tautas pārtikas komiteju fondos. Sevišķi svarīga avotu grupa ir pārtikas komiteju sēžu protokoli un ikgadējie ziņojumi gubernatoram par pārtikas stāvokli guberņā. Vēl konkrētāki, kaut arī fragmentāri, materiāli par zemnieku lauksaimniecības stāvokli atrodas Vidzemes guberņas 9 kārtības tiesu un 14 draudzes tiesu, Kurzemes guberņā — 5 virspilskungu un 10 pilskungu, Latgalē — 3 apriņķu tiesu fondos, kā arī saglabājušos pagasta valžu un pagasta tiesu fondos. Guberņu statistikas komiteju bezdarbības rezultātā statistikas dati lauksaimniecībā guberņu mērogā XIX gs. pirmajā pusē praktiski netika sistemātiski vākti. Tas ievērojami apgrūtina lauksaimniecības vēstures pētīšanu. Plašāk veikta materiālu vākšana ar ankešu palīdzību. Šos materiālus XIX gs. sākumā apkopoja labs Baltijas lauksaimniecības apstākļu pazinējs medicīnas doktors O. Hūns (1764—1832).⁶⁵ Viņa vairāk nekā 100 sējumos sakopotajiem materiāliem ir liela nozīme XVIII gs. beigū un XIX gs. pirmā ceturkšņa lauksaimniecības vēstures pētījumos.

Svarīgs avots Latvijas lauksaimniecības pētīšanai ir pēdējo 50—60 gadu *memuāri*, kuri publicēti kā Latvijā, tā ārzemēs. Ārzemēs izdotajos *memuāros* autori parasti pievēršas 20.—30. gadiem, bet Latvijā izdotajos — galvenokārt pēckara gadiem. Ja ārzemju *memuāros* pozitīvi vērtēta 20.—30. gadu lauksaimniecība, tad Latvijā publicētajos parasti negatīvi vērtēts šis posms un pozitīvi — pēckara posms. Taču tajos publicētie fakti ļauj tieši vai netieši izprast patieso stāvokli. Tomēr šajā grāmatā *memuāri* izmantoti maz nepieciešamās avotpētnieciskās speciālās analīzes dēļ.

Latvijas lauksaimniecības statistikas dinamisko rindu veidošanu pēckara gados ļoti grūti veikt, pirmkārt, tāpēc, ka vairākās jomās tā politiskos nolūkos viltota (ražība, izslaukumi), noklusēta (kolhoznieku darbarīki), slepenota vai noslēpta, tā ka vēsturniekam praktiski nav iespējams to uzzināt (vissavienības piegādes). Vairākos kolhozos līdztekus oficiālajai viltotajai statistikai pastāvēja daudz maz īstenībai tuva statistika saimniecības vajadzībām.

Analizējot Latvijas Republikas lauksaimniecību, pirmām kārtām izmantojami Zemkopības ministrijas, Lauksaimniecības kameras un Statistikas pārvaldes materiāli, kas glabājas Latvijas Centrālajā valsts vēstures arhīvā. Šie materiāli atspoguļo ne tikai valdības lauksaimniecības politiku, bet arī visai pilnīgi lauksaimniecības

⁵⁹ LCVVA, 214. f.

⁶⁰ Turpat, 640. f.

⁶¹ BCVVA, 1614. f.

⁶² LCVVA, 29. f.

⁶³ CVVA, 425. f.

⁶⁴ BCVVA, 1422. f.

⁶⁵ LCVVA, 6181. f.

faktisko stāvokli — zemnieku saimniecību lielumu un dinamiku, zemnieku kultūrveidu, sējumu un ražu stāvokli. Visai laba arī lopkopības statistika, sevišķi par tām saimniecībām, kas bija lopkopības pārraudzības biedrībās. Tā kā šā perioda lauksaimniecība monogrāfiski nav izpētīta, daudzi materiāli nav sīkāk izanalizēti un vēl nedod iespēju vairākiem kopsecinājumiem.

Padomju laika lauksaimniecības vēstures pētišanai izmantoti galvenokārt Latvijas PSR Lauksaimniecības ministrijas, Latvijas PSR Valsts statistikas pārvaldes materiāli. Pēdējo izmantošanu atvieglo ikgadējās statistikas publikācijas. Sevišķi nozīmīgi ir valdošās LKP CK Partijas vēstures un Latvijas PSR Ministru Padomes (Tautas komisāru padomes) arhīvu materiāli. Daļēji izmantoti arī cenzurētās preses materiāli. Salīdzinot preses materiālus un arhīvu materiālus, sevišķi tos, kas paredzēti dienesta lietošanai, nereti redzama ievērojama stāvokļa izskaistināšana presē ideoloģiskos un politiskos nolūkos. Šādas noslieces vērojamas arī oficiālajā statistikā, sevišķi atskaitēs un ziņojumos augstākstāvošajām iestādēm.

Izmantoti arī ārzemju avoti — Vācijas Merzeburgas arhīva, vairāku Polijas arhīvu, Zviedrijas Valsts arhīva, Vācijas Koblencas un Hesenes arhīvu, tāpat vairāku ārzemju muzeju un bibliotēku materiāli.

Kaut arī par jaunākajiem laikiem avotu materiāls ir bagātāks, tomēr par vairākiem jautājumiem materiālu trūkst vai to ir nepietiekami. Mūsu galvenais pētniecības objekts ir zemnieks, taču vēstures avotos zemnieku darbs un dzīve visumā izgaismota nepietiekami.

I. SENĀKO NODARBJU SIMTTŪKSTOŠ GADI

1. AUGI, DZĪVNIEKI, CILVĒKS

Natura non facit saltus.

(Aristotelis)

Cilvēka attīstību ievadīja ilgstošs primātu evolūcijas laikmets, mājdzīvnieku attīstību — galvenokārt zālēdāju evolūcija, bet kultūraugu attīstību — kailsēkļu un vēlāk segsēkļu (*Angiospermae*, *Anthophyta*) evolūcija.

Segsēkļi izveidojās jau *mezozoja ģeoloģiskajā ērā*, kas pastāvēja no apm. 185. līdz 70. miljonam gadu — mezozojs ilga 115 milj. gadu. Segsēkļi guva tālāku izplatību krita ģeoloģiskajā laikmetā, kas pastāvēja no 110. līdz 70. miljonam gadu. Segsēkļi ir visplašākais augstāk attīstīto augu tips, kas aptver apmēram 200 sugu. Pēc attīstības pakāpes tos var salīdzināt ar mugurkaula dzīvniekiem. Pie segsēkļiem pieder visi saimniecībā izmantojamie derīgie augi — kvieši, rīss, kokvilna u. c. Kailsēkļi bija attīstījušies jau agrāk, un to nozīme saimniecībā bija nesalīdzināmi mazāka. Pie kailsēkļiem pieder ēdamās sēnes, rauga sēnītes, plēkšņu sēnes, kas izstrādā antibiotikas, un citi augi. Starp segsēkļiem turpretī nebija mikroskopisku formu. Pie segsēkļiem pieder vislielākie pasaules koki.

Terciārajā ģeoloģiskajā laikmetā, kas pastāvēja no 70. līdz 1. miljonam gadu, iestājās aukstāks klimats un veidojās tuksneši. Segsēkļi sāka piemēroties dabas apstākļiem. Attīstījās to spējas labāk izmantot saules gaismu, ūdeni, gāzes, saīsinājās to veģetācijas cikls līdz vienam gadam vai sezonai, tos izplatīja putni. Šīs iegūtās priekšrocības deva iespēju segsēkļiem plaši izplatīties ledus laikmetā. Terciārajā ģeoloģiskajā laikmetā attīstījās arī zīdītāji dzīvnieki, no kuriem izveidojās mūsdienu mājdzīvnieki.

Cilvēks — sabiedriska būtne kā dzīvo organismu attīstības augstākā pakāpe uz zemes, cilvēks, kas prot ražot darbarīkus un iedarboties ar tiem uz apkārtējo pasauli, cilvēks ar sarežģīti organizētām smadzenēm, apziņu un artikulētu runu izdalījās no primātu pasaules līdz ar mākslīgu darbarīku izgatavošanas sākumiem. Šis process, iespējams, sācies apmēram pirms pusmiljona gadu, kaut gan izteiktas arī domas, ka darbarīkus sāka izgatavot jau agrāk. Tātad ne vēlāk kā pirms pusmiljona gadu sākās ievērojams progress darbarīku izgatavošanā. Tos gatavoja no koka, kaula un akmens. Vienlaikus ar darbarīkiem cilvēks sāka izmantot uguni, tādējādi pieteikdams sevi kā dabas valdnieku. Uguns bija viens no pirmajiem cilvēka darba-

rikiem un ieročiem cīņai par eksistenci. Daba bija sagatavojusi visus cilvēka attīstībai nepieciešamos eksistences apstākļus, arī augus un dzīvniekus. Senākie cilvēkveidīgie, kas dzīvoja Āfrikā, mitinājās galvenokārt stepju apgabalos un pārtika no ēdamlietu vākšanas un medībām. Domājams, ka viņi lietojuši uguni un gatavojuši darbarīkus no kauliem. Liela daļa pētnieku tomēr uzskata, ka šie cilvēkveidīgie kaulus vēl tikai neapzinīgi salauzuši. Iespējams, ka jau pirms apmēram 300 000 gadu Eiropā dzīvoja dažādas cilvēku grupas. Ledus laikmetā cilvēku eksistences iespējas Eiropā sašaurinājās un varēja saglabāties tikai Eiropas dienvidos. 10 kilometrus uz austrumiem no Diseldorfas Vācijā atrodas Neandertāle, kur 1856. gadā nelielā kaļķakmens lautzuvē strādnieki atrada galvaskausa virspusi un dažus skeleta kaulus, kas piederējuši vienam no senākajiem cilvēku tipi Eiropā. To 1864. gadā nosauca par neandertālieti. Tagad atrastas daudzas šās cilvēku grupas paliekas Vācijā, Beļģijā, Francijā, Itālijā, Grieķijā u. c. Neandertālieši bijuši primitīvi mednieki un dabā sastopamās pārtikas savācēji, dzīvojuši kalnainos apvidos galvenokārt alās. Apmetņu vietās ir atrastas ugunskuru paliekas, akmens darbarīki un nedaudz apstrādāti kauli. Iespējams, ka viņi piekopojuši kanibalismu. Šie cilvēki dzīvojuši Eiropā pirms apmēram 150 000 līdz 35 000 gadu. Vēlākās neandertāliešu grupas, domājams, dzīvojušas pirms apmēram 250 000 gadu.⁶⁶

Tikai pirms apmēram 80 000—70 000 gadu no ledus atbrīvojās Viduseiropa. Ledus tuvumā vēl ilgu laiku saglabājās aukstas tundras, kurās dzīvoja garspalvaini dzīvnieki, piemēram, senais mamuts, degunradzis, tālāk no ledus — savvaļas zirgs u. c.

Cilvēku sabiedrības zemākajās attīstības stadijās medības bija sevišķi svarīga nodarbe un bieži galvenā saimniecības bāze. Jau senākajā akmens laikmetā attīstījās medību galvenās metodes — zvēru vajāšana un dzišana, medību bedres. Dzīvniekus nodzina no kraujas, nosita ar akmeņiem. Saprotams, ka medīt lielākus dzīvniekus cilvēks viens pats nevarēja, to veica cilts vīrieši. Visi kopīgi medīja un kopīgi izlietoja medījumu, jo gaļu ilgi uzglabāt nevarēja. Ārpus cilts cilvēks patiesībā nevarēja eksistēt, tāpēc ciltij bija liela nozīme viņa dzīvē. Taču kopīgās medības un kopīgā klejojošo cilšu dzīve, domājams, nebija vienīgā saimniecības un sabiedrības forma. Primitīvās medību metodes ar laiku nomainīja attīstītākas, atšķirīgas noteiktiem meža zvēriem, pilnveidojās medību ieroči. Loks un bulta ieguva arvien lielāku nozīmi. Prasmīgākie mednieki izvirzījās pār pārējiem kopienas locekļiem. Taču medības nesniedza regulāru iztiku kopienai.

Pēc ledus laikmeta izbeigšanās Eiropā, kā liecina zīmējumi uz alu sienām, medības saglabāja savu svarīgo saimniecisko nozīmi tikai atsevišķās iedzīvotāju grupās. Visumā līdz ar lauksaimniecības attīstību jaunākajā akmens laikmetā tās zaudēja šo nozīmi. Laika gaitā medniecība kļuva par cilvēku atpūtas un sporta veidu, atsevišķas

⁶⁶ Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. — Prag, 1969. — Bd. 2. — S. 887.

medību formas — par dižciltīgo feodāļu kārtu privilēģiju. Akmens laikmeta zīmējumos sastopami arī zivju attēli, bet izrakumos iegūti zvejniecības darbarīki — no kaula, raga, koka izgatavotas makšķeres, žebērķļi. Ar zveju nodarbojās ūdeņu krastos vēl gadu tūkstošiem, sevišķi ar piejūras zvejniecību. Tā prasīja arī kolektīvu darbu. Tāpat kā medniecība, zvejniecība ne katreiz spēja nodrošināt ļaudis ar pārtiku, taču tā, iespējams, deva cilvēkiem iespēju dzīvot vienatnē. Taču ne medības, ne zveja, domājams, tā neveicināja lauksaimniecības ģenēzi kā augu barības vākšana, ar ko nodarbojās galvenokārt sievietes.

2. PĀRTIKAS VĀKŠANA

*Ieraudzīju, vien pazinu
Lielā meža cilvēciņu;
Īsi svārki, gari mati;
Visgarām sēņu kule.*

(Tautas dz.)

Līdz ar cilvēka izcelšanos sākās ilgstošs augu un dzīvnieku valsts derīgāko īpašību apgūšanas laikmets. Tolaik cilvēks diez vai zināja, kā šīs īpašības uzlabot, lai gan, iespējams, centās tās mainīt savā labā. Šajā ziņā sevišķa vērība arī neapzināti tika pievērsta graudaugiem. Atšķirībā no medījuma graudaugus varēja uzkrāt un ilgstoši saglabāt. Taču tie nebija sastopami visur, bez tam tos pirms lietošanas vajadzēja sasmalcināt, kas toreiz bija sarežģīts process.

Viena no senākajām cilvēku nodarbēm, veicinot pirmatnējās lauksaimniecības attīstību, bija pārtikas vākšana.

Kādus darbarīkus lietoja pārtikas vācēji? «No izrakumiem jau sen bija zināms, ka pirmie darbarīki ir bijuši no akmens,» 1924. gadā rakstīja J. Sanders.⁶⁷ Taču tas neatbilst patiesībai.

Kaut arī kapļus uzskata par zemkopības pastāvēšanas pierādījumu, tomēr raga un kaula kapļi, domājams, ir daudz senāki par zemkopību. Lielākā daļa sauszemes dzīvnieku un putnu prot rakt zemi ar ķepām, ragiem, snuķi, nagiem, veidot sev mītnes, uzkrāt pārtikas rezerves, slēpties no ienaidniekiem. Cilvēkveidīgie pētiķi (antropoīdi) arī, protams, nevarēja iztikt bez šādiem pasākumiem, taču, domājams, šim nolūkam mazāk izmantoja savas rokas un kājas, bet piemērotākus kaula un raga gabalus. Tāpēc grūti noteikt, kuri no pirmatnējiem kapļiem izmantoti zemkopībai un kuri vienkārši zemes rakšanai.

To tautu dzīves pētījumi, kas vēl nesenā pagātnē klejoja un vāca augu barību, liecina, ka ar šās barības vākšanu nodarbojās galvenokārt sievietes. Senākais augu barības vācēju darbarīks, iespējams, bija rokas. Turcijā savvaļas kviešu, savvaļas miežu un plēkšņu kviešu vākšanas eksperimenti ar rokām parādīja, ka vienā stundā ar vienu

⁶⁷ Sanders J. Latviešu saimnieciskā senkultūra. — R., 1924. — 151. lpp.

roku (otrā turēja taru) var savākt ap 2 kg graudu. Taču rokas, laužot stublājus, tika ievainotas. Izmantojot sirpi ar krama asmeni, stundā novāca ap 2,5 kg graudu, pie tam rokas netika ievainotas.⁶⁸ Pārtikas vācēju darbarīks bija soma vai grozs savākto produktu nešanai. Domājams, ka līdz ar ogām, sēnēm, riekstiem, olām viņas vāca arī saknes. Kādus darbarīkus lietoja sakņu iegūšanai? Tūkstošiem pirmo darbarīku droši vien bija no koka, un tie sen gājuši bojā.

Pārtikas augu vākšana arī mūsdienās sniedz daudzas liecības par zemkopības darbarīku izcelšanos. Klejotāju ciltis ēšanai derīgo sakņu vākšanai parasti lietoja noasinātu koku. Tāpēc domājams, ka senākais darbarīks ēdamo sakņu vākšanai bija zemes rokamais koks. Ja ievēro, ka starp sakņu izrakšanas un stādīšanas darba procesiem pastāv zināma līdzība, tad jāpieļauj, ka ciltis, kas lietoja noasinātu koku ēdamo sakņu ievākšanai, varēja to izlietot arī zemes apstrādāšanai. Un tiešām, noasināti koki kā vienkārši zemkopības darbarīki atrasti kā Vecajā, tā Jaunajā pasaulē.⁶⁹ Zemes rokamais koks, domājams, bija 1,5—1,9 m garš ar noasinātu un apdedzinātu vienu galu, lai tas būtu izturīgāks. Iespējams, ka koka darba galā kādreiz piestiprināja akmens šķembu un paplašināja galu, kas noderēja par asmeni. Sos kokus izmantoja ne vien sakņu, bet arī skudru pūžņu, zemē dzīvojošo grauzēju alu uzrakšanai, sikāku dzīvnieku nogalināšanai. Iespējams, ka ar tādiem kokiem, varbūt tikai lielākiem, bija apbruņoti ciltis vīrieši un no šiem kokiem vēlāk izveidojās mednieku šķēpi. Darba ražīgums, strādājot ar zemes rokamo koku, bija zems. Kā liecina etnogrāfiskais materiāls, lai izraktu 1,5—2 cm resnu un 30 cm garu sakni, vajadzēja izrakt 30×30 cm platu un 60 cm dziļu bedri (0,054 m³). Tas prasīja ilgu darbu, un cilvēki nereti palika bez uztura.

Augu barības vākšana, domājams, bija vissenāko cilvēku saimniecības pamatā. Tā prasīja nepārtrauktu darbu un ne vienmēr nodrošināja pietiekamu iztiku. Starp apmēram 240 dažādiem augiem, ko Austrālijas aborigēni lietoja iztikā, bija arī indīgi augi un saknes, kas, lietojot tūlīt pēc novākšanas, izraisīja caureju un pat dizentēriju.⁷⁰ Cilvēki iemācījās šos augus apstrādāt tā, ka tie kļuva nekaitīgi. Augu barības vācēji zināmā mērā tuvojās zemkopjiem, jo viņi, domājams, aprūpēja barībai derīgos augus, noteiktā laikā «novāca ražu», žāvēja, vētīja savāktās sēklas, dažreiz tās saspaidīja starp akmeņiem, vārīja putas. Vēlāk veidoja mīklu un cepa vienkāršas plānas maizes. Ciltis atsevišķus barībai derīgus augus pat stādīja. Taču Austrālijas aborigēni nekļuva par zemkopjiem 25 000—30 000 gadu laikā.⁷¹ Tas izskaidrojams, šķiet, tādējādi, ka Austrālijas flora

⁶⁸ Harlan J. R. A heat harvest in Turkey // *Archaeology*. — N. Y., 1967. — Vol. 20. — No. 3. — P. 197—201.

⁶⁹ Тэйлор Э. Первобытная культура. — М., 1939. — С. 114.

⁷⁰ Семенов С. Происхождение земледелия. — Л., 1974. — С. 11—12.

⁷¹ Кабо В. Р. Происхождение и ранняя история аборигенов Австралии. — М., 1969. — С. 57—71.

bija nabadzīga gan ar labības augiem, gan ar tādiem dzīvniekiem, kurus varētu pieradināt kā mājdzīvniekus.

Pirmatnējie pārtikas vācēji uzturā lietoja ne vien augus, bet arī dzīvniekus, piemēram, kāpurus, vārdes, čūskas, dažādus grauzējus, putnu mazuļus, jūras un upju piekrastu dzīvniekus. Taču dominēja augu barība, pat atsevišķi iecienīti augi, saknes, sēklas. Dažas Kalifornijas indiāņu ciltis, piemēram, vāca galvenokārt ozolzīles. Tās izžāvēja un sakrāja, starp akmeņiem saspaidīja miltos. Ozolziļu miltus skaloja un filtrēja ūdenī, lai novērstu rūgteno piegaršu, un vārīja ozolziļu putras. Ziemeļamerikas indiāņi, kas dzīvoja lielo ezeru apvidū, vāca un daļēji arī kultivēja savvaļas risu, kas auga ezeru piekrastē. Dažas savvaļas rīsa vācējas ciltis prata audzēt arī kukurūzu. Daudzām ciltīm (piemēram, hotentotiem) galvenā nodarbe — lopkopība un medniecība — bija cieši saistīta arī ar augu barības vākšanu, kas deva regulārus, iepriekš paredzamākus ienākumus nekā medniecība. Augus vāca galvenokārt sievietes, kam bija izšķiroša loma cilšu apgādē ar pārtiku.

Augu barības vākšanas elementi saglabājās, arī izveidojoties ražojošās saimniecības nozarēm, taču izcilu nozīmi augu vākšana ieguva arī vēlāk periodiski karu, bada un sērgu laikā.

Acīmredzot jau sen pirms augu kultivēšanas notika neapzināta iedarbība uz augiem. Līdz ar ciltis pārvietošanos augu sēklas tika pārnestas uz citām vietām. Mītņu tuvumā pelnos esošais kālijs varēja veicināt labāku sakņaugu veidošanos. Ilgāku laiku nonākot ar dažādiem atkritumiem un pelniem mēslotā zemē pie apmetnes, augi varēja iegūt labākas īpašības. Šī augu un cilvēka kopdzīve veicināja kultūragu izveidošanās sākumus. Par augu, kas jau sen bija «pieradināts» pie cilvēka mītnes, var uzskatīt nātri. Nātru jaunos dzinumus senie cilvēki izmantoja pārtikai un lopbarībai, bet vecu nātru šķiedras — vērpsšanai un audumu izgatavošanai. Nav nejaušība, ka arī latviešu valodā nātņa auduma nosaukums ir tuvs nātres nosaukumam.

Taču šis galvenokārt stihiskais process neapmierināja pirmatnējā cilvēka vajadzības. Tāpēc viņš ar maģijas un dažādu ceremoniju palīdzību centās veicināt pārtikai derīgo augu un dzīvnieku daudzuma palielināšanos. Senie indonēzieši, piemēram, pielūdza dievieti «rīsa māti», bet Ziemeļamerikas iedzīvotāji — «kukurūzas māti». Augu un dzīvnieku kults, iespējams, izcēlās vēl pirms lauksaimniecības veidošanās.

II. LAUKSAIMNIECĪBAS RĪTAUSMAS DESMITTŪKSTOŠ GADI

1. LIELAIS ATKLĀJUMS

*Nosaucies tu, sūbriti,
Nu jāļ tavi medinieki,
Nu būs tavi balti ragi
Bajāram alu dzert.*

(Tautas dz.)

Kāpēc mednieku, zvejnieku un augu barības vācēju ciltis, kas gadu tūkstošiem nodarbojās ar medībām, zveju utt. un nereti nebija apmetušās pastāvīgā dzīves vietā, sāka pāriet uz zemkopību? Kad un kur sākās, un kā notika lauksaimniecības veidošanās?

Acīmredzot «zemkopību atklāja» nevis viena, bet gan dažādas ciltis dažādās vietās un dažādos laikmetos. «Zemkopības atklāšana» notika tajās vietās, kur bija piemērotāki dabas un klimatiskie apstākļi, kur bija kopšanai piemēroti augi un dzīvnieki un kur iedzīvotāji bija spiesti nodarboties ar lauksaimniecību, lai izdzīvotu.

Kaut arī pastāv daudzas teorijas par to, kur, kad un kādā veidā tika «atklāta zemkopība», kaut arī diskusijas starp arheologiem, botāniķiem, ģeogrāfiem un valodniekiem turpinās, šķiet, ka *visticamākā ir teorija par zemkopības izcelšanos subtropu joslas kalnu ielejās*. N. Vavilovs izdalīja septiņus zemkopības izcelšanās centrus — Dienvidrietumu Āziju, Indijas pussalu ar Indoķīnu, Austrumķīnas upju ielejas, Vidusjūras valstis, Austrumāfrikas kalnu rajonus, Dienvidmeksiku un Peru—Bolīvijas apgabalu. Kaut arī atsevišķus centrus turpmākie pētījumi neapstiprināja (piemēram, Austrumāfrikas centru), N. Vavilova uzskats par zemkopības izcelsmes policentrisko raksturu netiek apstrīdēts. *Pēdējā laikā izdala vismaz četrus zemkopības izcelsmes centrus*. Pirmais no tiem ir Priekšāzija VII—VI vai pat IX—VIII g. t. pirms Kristus, kur iedzīvotāji audzēja miežus un viengrauda kviešus. Otrs centrs — Austrumķīnas kalnu un upju ielejas, kur IV—III g. t. pirms Kristus audzēja ķīniešu prosu, rīsu, kviešus. Trešais pasaules zemkopības centrs, domājams, atradās Meksikā, kur V—IV g. t. pirms Kristus audzēja pupas, piparus, bet III g. t. pirms Kristus — kukurūzu. Ceturtais zemkopības centrs III g. t. pirms Kristus atradās Peru, kur iedzīvotāji audzēja bietes, piparus, kokvilnu, pupas, bet no II g. t. pirms Kristus — arī kukurūzu. Šīs zemes devušas lielāko kultūraugu daudzumu.

Centrālā Amerika un Ziemeļamerika deva cilvēcei kukurūzu, kartupeļus, tabaku, tomātus, saulespuķes, kakao u. c. Ķīnas flora, kas

sastāv no 20 000 sēklaudžu šķirnēm, deva kailgraudainos miežus, prosu, soju, aprikozes, persikus, apelsīnus, mandarīnus, tēju u. c. Indijā, kur ir apmēram 21 000 sēklaudžu šķirņu, savu izcelsmi ir radušas cukurniedres, gurķi, citroni, banāni, mango, džuta u. c. Bet ko deva Eiropa? No Eiropas floras (neskaitot Vidusjūras ziemeļu piekrasti) laika gaitā tika izveidoti rudzi, ābeles, ķirši, bumbieri, avenes, jāņogas, cukurbietes, galda bietes, sarkanais āboliņš, lopbarības zāles u. c. Kaukāza flora, kur ir ap 6000 sēklaudžu, cilvēcei deva daudzas kviešu un rudzu šķirnes, zirņus, miežus, bumbieres, plūmes, vīnogas u. c.

Līdz ar pāreju no augu barības vākšanas uz zemkopību norisa arī pāreja no medniecības uz lopkopību. Šo pāreju vēl nesen varēja novērot ziemeļu tautu — eskimosu un tungusu — dzīvē. Eskimosi ziemeļbriežus tikai medīja, bet Ziemeļsibīrijas ciltis ziemeļbriežus ne tikai medīja, bet arī centās pieradināt, dzīvoja pie saviem ganāmpulkiem, sagādājot sev apģērbu, uzturu, darbarikus.

«Lopkopības revolūcija» deva «zemkopības revolūcijai» tālākus impulsus un dzīvību, tāpat kā lopkopība zemkopībai. Tā IX—III g. t. pirms Kristus dažādos pasaules reģionos bija norisinājusies «zemkopības revolūcija» — no augu barības vākšanas bija izdalījusies «atklāta» zemkopība.

Eģiptes un Bābeles tempļi un piramīdas varēja pacelties tikai uz tūkstošgadīgās zemkopības sasniegumu pamata. Interesanti atzīmēt, ka, salīdzinot Vidējo Austrumu, Indijas un citu senās zemkopības novadu kapļus, izrādās, ka pat minētās «revolūcijas» beigās visrupjākos, primitīvākos kapļus lietoja Eiropā. Eiropas saimniecība tolaik bija tālu atpalikusi no minētajām attīstītākajām zemkopības un lopkopības zemēm. Šajās zemēs tolaik jau pastāvēja verdzība, augsta kultūra, bet Eiropā pat apskatāmā perioda beigās, izņemot Vidusjūras ziemeļu piekrasti, vēl dominēja ciltis. Kaut arī cilvēki Eiropā mezolīta laikmetā IX—V g. t. pirms Kristus nodarbojās galvenokārt ar dabā sastopamo pārtikas vielu vākšanu, zveju un medībām, šajā laikā sākās arī mājdzīvnieku pieradināšana (starp tiem pirmām kārtām jāmin suns). Kultūraugus audzēja acimredzot tikai ārpus Eiropas, piemēram, Priekšāzijā, kur bija labvēlīgāki klimatiskie apstākļi. Priekšāzijā un Dienvidaustrumu Eiropā atklātas apmetnes, kuru iedzīvotāji VIII—VI g. t. pirms Kristus, ļoti iespējams, ir nodarbojušies ar zemkopību un lopkopību. Daudzi pētnieki uzskata, ka no Priekšāzijas zināšanas zemkopībā un lopkopībā izplatījās Eiropā. Šeit atrastas akmens piestas un priekšmeti veidoti it kā no mājdzīvnieku kauliem. Jaunākie atradumi liecina: kad cilvēki Eiropā jau bija pārgājuši uz nometnieku dzīves veidu (sākot ar mūsu ēras V gs.), savu vajadzību lielāko daļu viņi apmierināja, domājams, ar zemkopja un lopkopja darbu.

Daudzos senās lauksaimniecības jautājumos pat speciālistu aprindās nav vienprātības. Tā par neolīta laikmeta (VIII—IV g. t. pirms Kristus) lauksaimniecību Eiropā pastāv vismaz trīs teorijas. Pirmās teorijas aizstāvji apgalvo, ka neolītā pārsvarā bija ar kapli apstrādāti dārzi, mazi pastāvīgi apstrādāti lauki apmetņu tuvumā.

Kapļi bija izgatavoti no koka, akmens vai dzīvnieku stilba kauliem. Otrās teorijas piekritēji raksta, ka neolitā jau pastāvēja ar spīlarklu pastāvīgi apstrādāti tīrumi apmetņu tuvumā. Spīlarkli bija apgādāti ar akmens lemešiem. Trešā speciālistu grupa domā, ka toreiz pastāvēja līdumu zemkopība un klejotāju dzīves veids. Mežus līda ar akmens cirvjjiem. Līdumus 1—2 gadus apsēja ar labību, pēc tam ļāva tiem aizaugt ar zāli un mežu, bet labību sēja citā tīrumā. Apmēram pēc 50—60 gadiem, kad bija uzaudzis jauns mežs, neolīta zemkopis vecajā vietā varēja nolist un apstrādāt šo zemi no jauna. Šī teorija balstās uz dāņu purvu mītnes Ordrupas atradumiem, to apstiprināja arī izmēģinājumi Zviedrijā XX gs. 50. gadu vidū, kas pierādīja, ka ar akmens cirvjjiem sekmīgi var list līdumus un ka labība dod pieņemamas ražas tikai pirmajos gados pēc līdumu nolīšanas. Šī teorija šķiet visticamākā, taču nevar apgalvot, ka šī iespēja ir vienīgā un to var attiecināt uz visu Viduseiropu. Pieņēmumu, ka Viduseiropā pastāvēja līdumu zemkopība un klejotāju dzīves veids, apstiprina arheoloģiskie izrakumi. No labības šķirnēm tika audzēti galvenokārt kvieši, vairāk divgraudu kvieši, mazāk viengrauda kvieši un pavisam reti — plēkšņu kvieši. Audzēja parastos miežus, mazākā apjomā — isto sārī. Jaunākie atradumi pierāda, ka kultivēti rudzi. No pākšaugiem audzēja pupas, zirņus, retāk lēcas, no tehniskajiem augiem — linus.

Kā attīstījās neolīta lopkopība?

Jau mezolīta laikmetā suns bija mājdzīvnieks un nereti arī pārtikas līdzeklis. Neolitā izplatījās ragulopu audzēšana Eiropā. Starp mājdzīvniekiem tie bija visvairāk izplatīti. Audzēja arī aitas, cūkas un kazas. Aitas un kazas, domājams, ievada ieceļojušie zemkopji, bet cūkas un liellopi Eiropā bija vietējās cilmes. Gaļas barību ievērojami papildināja nometītie brieži un aļņi.

Neolitā un bronzas laikmeta sākumā Eiropas lauksaimniecībā notika ievērojamas pārmaiņas. Daudzas iedzīvotāju grupas, arī auklas keramikas nesēji, starp kuriem bija balti, pievērsās nomadu vai pusnomadu lopkopībai, citas turpināja nodarboties ar zemkopību. Taču galīgu pierādījumu par šīm pārvirzēm trūkst. Vēlajā neolitā un agrajā bronzas laikmetā Eiropā sāka audzēt zirgus, taču zirgu kaulu daudzums atrastajā osteoloģiskajā materiālā ir niecīgs. Paplašinājās aitkopība. Zirgi un aitas bija ļoti piemēroti nomadu dzīves veidam, taču pārsvarā tie nekad nebija. Liellopu un cūku audzēšana, šķiet, nesašaurinājās. Samazinājās medību loma saimniecībā.

Vidējā un vēlajā bronzas laikmetā uzplauka zemkopība Eiropā. Koka arkls guva tālāku izplatību, un tam, iespējams, bija akmens lemesis.⁷² Tālaika zemkopības sistēma nav noskaidrota, taču šķiet, ka bija iekopti vairāk vai mazāk pastāvīgi lauki. Līdztekus kviešiem un miežiem paplašinājās rudzu audzēšana, parādījās auzas. Par svarīgākajiem mājlopiem kļuva liellopi un cūkas, saglabājot savu nozīmi lielākajā Eiropas daļā līdz vēlajiem viduslaikiem.

⁷² Steensberg A. Stone shares of ploughing implements from the Bronze Age Syria. — Koberhavn, 1977.

Zemkopība attīstījās ciešā kopsakarā ar lopkopību, jo zemkopības ražojumus izmantoja lopbarībai, bet lopus — pārtikai, apgērbam. Taču zemkopības un lopkopības simbioze nebija obligāta. Piemēram, Centrālajā Amerikā un Ziemeļamerikā lopkopība līdz eiropiešu ieceļošanai nebija pazīstama. Ar zemkopības izplatīšanos sākās jauns laikmets cilvēces vēsturē — sāka izplatīties ražotāja saimniecība un sašaurinājās gatavo dabas produktu piesavināšana. Lauksaimniecības atklāšanai — neolīta jeb zaļajai revolūcijai — bija izcila nozīme sabiedrības un cilvēka straujākā attīstībā.

No trim galvenajām vielām, kas nepieciešamas cilvēka organismam, — ogļhidrātiem, taukiem un proteīna — daudzuma ziņā pirmajā vietā atrodas ogļhidrāti. Tieši zemkopība cilvēkam deva ogļhidrātus graudaugu, stērkvielās — kartupeļu un citu augu veidā.

Ar zemkopības izcelšanos cilvēks apzinīgi vai neapzinīgi ne tikai meklēja sev piemērotus augus, bet centās tos arī uzlabot, piemērot videi un sev vai piemērot vidi augiem, centās pārveidot dabu un izmantot to savā labā. Izvēloties sev piemērotākos augus, mainot to augšanas apstākļus (augšnes iridnāšana, laistīšana, mēslošana utt.), krustojot labākos augus savā starpā un hibridizējot tos, cilvēks laika gaitā radikāli uzlaboja vairāku augu īpašības un pat veidoja jaunas kultūraugu šķirnes. Ar pāreju uz zemkopību sākās aktīvs dzīvās dabas pārveidošanas un piemērošanas process cilvēka vajadzībām. Par cilvēka jaunrades nepārvērtējamām sekmēm šajā jomā liecina mūsdienu botāniķu diskusijas par to, kādā veidā cilvēks izveidoja kukurūzu, jo savvaļā augoša kukurūza vairs nav sastopama. Tās kultūraugu daļas vai īpašības, kas vajadzīgas cilvēkam, laika gaitā cilvēka darbības rezultātā hipertrofējās, tālu pārsniedzot paša auga sugas turpināšanai vajadzīgo apjomu vai īpašības (piemēram, mandarīns bez sēklām).

Tās ciltis (piemēram, Austrālijas aborigēni), kuras laikus nepievērsās zemkopībai, atpalika savā attīstībā un vēlāk tās viegli pakļāva kolonizatori. Turpretī *tautas, kas zemkopībā guva izcilas sekmes, parasti kļuva par seno civilizāciju un kultūru centriem ar attīstītu astronomiju, matemātiku.*

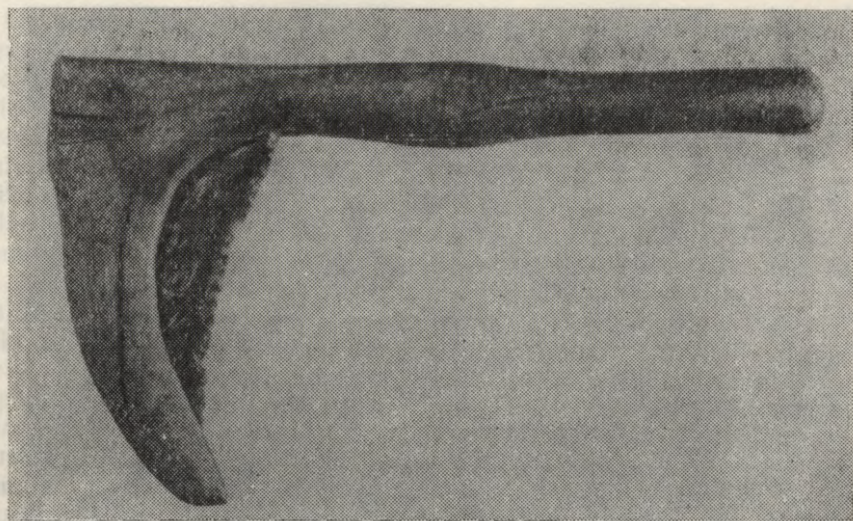
Līdz ar lauksaimniecības attīstību dabas ainava izmainījās arī tāpēc, ka zemkopji cēla pastāvīgas apmetnes.

2. CILTIS PRET MUZAMEŽIEM EIROPĀ

*Šķiraities, oši, kļavi,
Darāt lielus tirumiņus;
Mans bāliņš, arājiņš,
Lielu druvu vēlējās.*

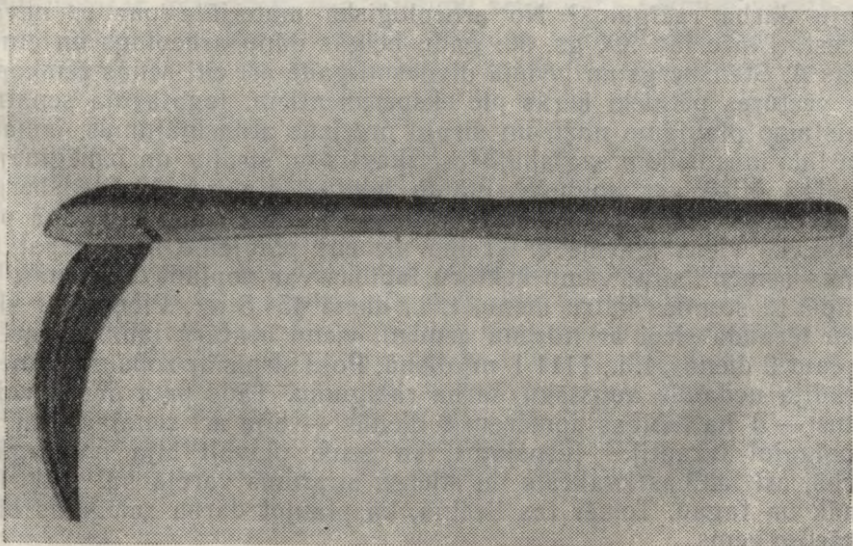
(*Tautas dz.*)

Senākais zemkopības centrs tā sauktajā Vecajā pasaulē, kā jau minēts, atradās Priekšāzijā, kur vēl šodien aug savvaļas mieži un kvieši. Saprotams, ka senais cilvēks nevarēja paiet garām šim dabas

Kātā iestiprināta lokveida krama sirpja rekonstrukcija Dānijā 1954. gadā
(rekonstruējis A. Stēnsbergs)

bagātībām, un jau X—VIII g. t. pirms Kristus daudzas Rietumāzijas ciltis izmantoja tos pārtikai. Sevišķi plaši tos izmantoja Jordānijas un Palestīnas iedzīvotāji. Ar savvaļas miežu un kviešu savākšanu nodarbojās Mezopotārijas ciltis. Šim nolūkam izmantoja *plaujamo*

Kātā iestiprināts bronzas lokveida sirpis Dānijā 1939. gadā
(rekonstruējis A. Stēnsbergs)

Plaušanas eksperimenta rezultāts Dānijā 1939. gadā

nazi, kura asmeni veidoja gara kaula pamatā iestiprinātas asas krama plāksnītes.

Kāds bija seno krama asmeņu plaujamo nažu un krama asmeņu sirpju darba ražīgums? No arheoloģiskā materiāla par to nevar spriest. Tāpēc jau XX gs. 30. gadu beigās dāņu arheologs un etnogrāfs A. Stēnsbergs un pēdējā divdesmitgadē arī citi senās zemkopības vēstures pētnieki ķērās pie eksperimentiem. Izgatavoja senatnē pazīstamo plaujamo nažu un sirpju precīzus atdarinājumus, izmantoja līdz mūsdienām saglabājušās izkaptis un sirpjus un izmēģināja, cik ilgā laikā var nopļaut zināmu labības platību. A. Stēnsberga eksperimenti 1938. gadā Dānijā Lingbi un 1939. gadā Sindingā parādīja, ka viens plāvējs ar krama asmens plaujamo nazi, tāpat ar krama asmens sirpi vienu hektāru labības var nopļaut 22 dienās, ja strādā 12 stundas katru dienu, t. i., dienā 454,5 m². Pļaujot ar slovaku tērauda sirpi ar līdzenu asmeni, vienu hektāru labības varēja nopļaut 9 dienās, t. i., 1111,1 m² dienā. Poļu sirpis ar zobainu asmeni uzrādīja nedaudz augstāku darba ražīgumu. Tāds pats darba ražīgums — 1 ha labības apmēram 9 dienās — bija arī senajai romiešu išrocīgajai izkaptij.⁷³ Iespējams, ka senie plāvēji bija izveicīgāki darbā, arī labības kvalitāte un stiebru stiprums varēja būt atšķirīgi senāk un tagad. Tomēr tas liecina, ka pļaujot darba ražīgums bija ārkārtīgi zems.

⁷³ Steensberg A. Ancient harvesting implements. A study in archaeology and human geography. — Kobenhavn, 1943. — P. 10—12.

Palestīnas un Mezopotāmijas ciltis dzīvoja tādos apstākļos, kas deva tām iespēju jau VII—VI g. t. pirms Kristus pāriet uz nometnieku dzīves veidu. Jērikas pilsētas izrakumi parādīja, ka cilvēki, pateicoties zemkopībai, VII—VI g. t. tajā bija apmetušies uz pastāvīgu dzīvi. Lai pasargātu zemkopības produktus no grauzējiem, starp mājdzīvniekiem turēja arī kaķus. Zemkopība deva iespēju strauji palielināties sīriešu un palestīniešu skaitam un, iespējams, veicināja šo cilšu ieplūšanu Nilas ielejā, kur V g. t. pirms Kristus arī izplatījās zemkopība. —?

No Palestīnas un Sīrijas zemkopība izplatījās Turcijas dienvidu daļā. Seit VI—V g. t. pirms Kristus atrastas kviešu, miežu, zirņu, vīķu un lēcu sēklas. Labību glabāja no māla veidotās tvertnēs. Mazāzijas zemkopības kultūrai acīmredzot bija liela nozīme zemkopības izplatībā Dienvidaustrumu Eiropā. *Pirmām kārtām zemkopības kultūra, šķiet, izplatījās Ziemeļgrieķijā.* Kaut arī iespējams, ka Dienvidaustrumu Eiropā vēl senāk bija izplatīti savvaļas kviešu senči, tomēr senākie zemkopji labprātāk audzēja no austrumiem, domājams, no Mazāzijas, iegūtās labības šķirnes. Zemkopju lopkopju kultūra V g. t. izplatījās Dienvidslāvijā, Bulgārijā, Rumānijā, Ungārijā. Līdztekus kviešiem, miežiem un vīķiem tur audzēta arī prosa, ko nepazīna Priekšāzija.

Pa upju ielejām zemkopība arvien vairāk izplatījās uz ziemeļiem. V g. t. pirms Kristus zemkopība kļuva pazīstama Beļģijā, Holandē, Moldāvijā, Čehijā un Slovākijā, Vācijā un Francijā, kur pazina miežus, audzēja govīs, aitas, cūkas, kā arī medija. Bija pazīstams arī suns. Pastāvēja tā sauktā kapļa zemkopība. III g. t. pirms Kristus tā sasniedza Dienvidskandināviju un Britu salas, tādējādi noslēdzot savu uzvaras gājienu Eiropā. Līdumu zemkopība sekmīgi varēja pastāvēt paralēli zemkopībai mazos dārziņos. Līdumus ierīkoja un kopa galvenokārt vīrieši, bet ar zemkopību mazos dārziņos nodarbojās sievietes. Profesors A. Stēnsbergs izsaka domu, ka šāda zemkopības sistēma no Balkāniem un Viduseiropas izplatījās Dānijā.⁷⁴ *Kopumā lauksaimniecība no Āzijas Eiropā izplatījās apmēram 4000—3000 gadu pirms Kristus,* kā domā, pa diviem galvenajiem ceļiem. Pirmais no tiem gāja caur Troju, Mazāziju un Donavas zemēm. Otrais ceļš — caur Vidusjūru gar Atlantijas okeāna Eiropas krastu, Angliju, Skandināviju, Baltiju.⁷⁵ Arvien vairāk izplatījās līdumu zemkopība, vispirms labākajās zemēs, kur auga ozoli, kļavas, viksnas. III g. t. vidū pirms Kristus vairākās Ziemeļeiropas un Viduseiropas zemēs līdumu zemkopība līdumiem piemērotu zemju trūkuma dēļ it kā atvirzījās otrā plānā, pirmo vietu atdodot lopkopībai. Lopi ganījās bijušajos līdumos, kas pamazām aizauga ar bērziem un pēc tam ar citiem kokiem. Zemkopības sistēmas pilnveidojās, attīstoties atmatu un večiņu zemkopības sistēmām. Šīs sistēmas jau bija ar diezgan noteiktu augu seku.

⁷⁴ Steensberg A. A 6000-years-old ploughing implement from Satrup Morr. — Tools and Tillage, 1973. — Vol. 2. — No. 2. — P. 105—118.

⁷⁵ Семенов С. А. Происхождение земледелия. — Л., 1974. — С. 7.

Plašāk lietotais darbarīks joprojām bija *kaplis*. Tas bija ļoti universāls darbarīks, ko izmantoja ne tikai zemkopībā, bet arī celtniecībā, kokapstrādē, derīgo izrakteņu ieguvē utt. Taču zemkopībā kaplim savā laikā bija izcila nozīme. Senajā Ēģiptē uzskatīja, ka kapli darinājuši dievi, un to turēja par svētu. Līdztekus kapļiem izmantoti arī citi darbarīki — lāpstas, «kājas arkli» u. c. No lāpstas, tās darba daļu ierīkojot vairāk nekā 90° leņķī pret kātu, izveidoja primitīvo «kājas arklu». Ar skotu tipa «kājas arklu» (cas-chrom), pēc dāņu vēsturnieka A. Fentona aprēķina, 12 vīri, kolektīvi strādājot, varēja dienā «apart» vienu akru (0,4 ha) zemes, t. i., četrreiz ātrāk, nekā rokot ar parasto lāpstu. Viena 7 vai 8 cilvēku ģimene, strādājot ar šādiem «kājas arkliem», varēja iegūt ziemei nepieciešamo ražu. «Kājas arklus» lietoja trūcīgi laudis akmeņainās un purvainās augsnes.⁷⁶ II g. t. pirms Kristus līdz ar līdumu saimniecību Eiropā parādījās pirmie *arkli*, kuri, iespējams, sākumā bija tikai no koka, bet vēlāk arī ar lemesi. I. Balaša agrākos Centrālās Eiropas arklu lemešus iedala trīs grupās — bultformas lemeši (700—500 g. pirms Kristus), divspārnu lemeši (līdzīgi mūsu primitīvo spīļarklu lemešiem — 700—500 g. pirms Kristus) un lāpstveida lemeši (līdzīgi mūsu zoles tipa lemešiem — II g. t. — I g. t. pirms Kristus).⁷⁷

Agrajā feodālajā Eiropā (500.—1150. g.) bija pazīstami divi arklu tipi. Ziemeļeiropā un Dienvideiropā bija izplatīts tā sauktais sliedošais ralo tipa arkls. Lai panāktu augsnes virskārtas apvēršanu ar ralo tipa arklu, zemi uzara ar diviem šādiem arkliem, kas sekoja viens otram, uzaršana notika 10—12 gados reizi.⁷⁸ Turpretī mērenajā zonā Rietumeiropā VI gs. izplatījās vērstuves tipa arkls. Tas apvērsa augsnes virskārtu, vienu aramsloksni blakus otrai.⁷⁹

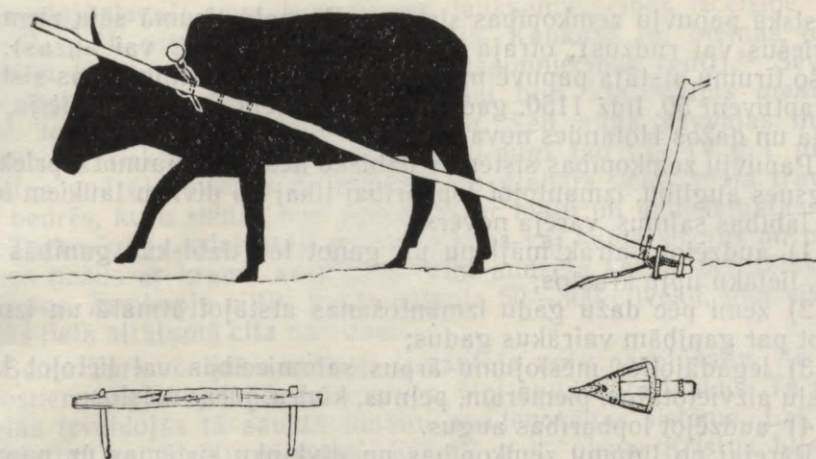
Dzelzs izplatīšanās veicināja lauksaimniecības pilnveidošanos. Arkli ieguva dzelzs lemešus un dažos gadījumos arī tā dēvētos dūcus velēnas griešanai. Ražas novākšanu paātrināja līko dzelzs sirpju iz-

⁷⁶ Fenton A. The cas-chrom. — Tools and Tillage, 1974. — Vol. 2. — No. 3. — P. 131—148.

⁷⁷ Balassa I. The earliest ploughshares in Central Europe. — Tools and Tillage, 1975. — Vol. 2. — No. 4. — P. 242—255.

⁷⁸ The Cambridge Economic History. — I. — P. 93—94, 119—120.

⁷⁹ Augstāko līmeni lauksaimniecībā bija sasniegusi Romas impērija. Romas izgītotais lauksaimniecības teorētiskis un praktiskis Kolumella, kas mūsu ēras sākumā sarakstīja vērtīgu darbu «Par lauksaimniecību» (De re rustica), rakstīja: «Ar lauksaimniecību var tikt galā bez izsmalcinātības, bet tā necieš arī muļķības... Es dzirdu, cik bieži pie mums pirmie vīri valstī apvaino vai nu zemi mazražībā, vai klimatu... Esmu pārliecināts, ka šie cēloņi tālu atpaliek no īstenības... Es domāju, ka lieta neslēpjas debesu naidā, bet gan drīzāk mūsu pašu vainā» / Катон, Варрон, Коллумелла. Плиний о сельском хозяйстве. — М., 1937. — С. 51, 143./ Diemžēl viduslaiku Eiropa nepārņēma no Senās Romas daudzus lauksaimniecības sasniegumus, to skaitā rūpīgu zemes apstrādāšanu un plašu mēslojuma lietošanu. Viduslaiku agronomiskā literatūra vairāk pārstāstīja vecas receptes un nereti centās lauksaimniecības parādības izskaidrot, izmantojot fantāziju vai alķīmiķu uzskatus.

Aršana Senajā Grieķijā

platīšanās. Lopbarības iegūšanai lietoja īsās dzelzs izkaptis. Aitu un kazu vilnu sāka cirt ar šķērēm. Ķelti konstruēja pļaujmašīnu, kas nogrieza labībai vārpas.⁸⁰

Mūsus ēras sākumā Eiropā, sevišķi Romas impērijā, vērsis bija galvenais arkla vilcējspēks. Arklu vilka 2 vai pat 8 vērsi. Zirgu vilcējspēka izmantošana bija cieši saistīta ar zirga saku konstruēšanu, kas novērojama Ķīnā jau II—III gs. pēc Kristus. Latvijas teritorijā tikai VIII—IX gs. kļuva pazīstama zirga iejūgšana, un reizē ar to atklājās jauns enerģijas avots lauksaimniecībā.

Vēršu vilcējspēka nomaiņa ar zirgu vilcējspēku palielināja aršanas darba ātrumu un manevrēšanas iespējas. Tas relatīvi saīsināja aršanas laiku. Tāpēc saprotams, ka divlauku sistēmu, kuru parasti apstrādāja ar vēršu vilcējspēku, sāka nomainīt pilnīgāka zemkopības sistēma, kurai bija raksturīgs zirgu vilcējspēks.

Rietumeiropā šai laikā bija zināmas kādas piecas zemkopības sistēmas. Par pirmo un primitīvāko uzskata tā saukto zāllauku sistēmu (convertible husbandry, Feldgraswirtschaft). Zemes gabalu uzplēsa, dažus gadus apstrādāja un tad uz vairākiem gadiem (10 un vairāk) atstāja atmatā. Šīs sistēmas paliekas saglabājās līdz XVIII gs. Otrā zemkopības sistēma patiesībā bija tā pati zāllauku sistēma, kad lielāko aramzemes daļu apstrādāja vienīgi īsāku laiku, bet mazu aramzemes daļu kultivēja pastāvīgi, to mēslojot ar kūtsmēsliem, kūdru vai citādi. Trešā bija divlauku sistēma, kad vienu daļu lauka apstrādāja, otru pēc kārtas atstāja atmatā. Ceturtnā bija tā sauktā arhaiskā trīslauku sistēma — vienu trešdaļu aramzemes apstrādāja un apsēja, bet divas trešdaļas atpūtināja. Piektā bija

⁸⁰ Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. — Prag, 1969. — Bd. 2. — S. 670.

klasiskā papuvju zemkopības sistēma. Pirmajā tīrumā sēja ziemājus (kviešus vai rudzus), otrajā — vasarājus (miežus vai auzas), bet trešo tīrumu atstāja papuvē un mēsloja. Papuvju zemkopības sistēma no aptuveni 50. līdz 1150. gadam jau dominēja Francijā, Vācijā, Anglijā un dažos Holandes novados.⁸¹

Papuvju zemkopības sistēmas dabisko nespēju atjaunot iepriekšējo augsnes auglību, izmantojot lopbarībai tikai no diviem laukiem iegūtos labības salmus, varēja novērst,

1) audzējot vairāk mājlopu un ganot tos dabiskās ganībās mežos, lielāku upju krastos;

2) zemi pēc dažu gadu izmantošanas atstājot atmatā un izmantojot par ganībām vairākus gadus;

3) iegādājoties mēslojumu ārpus saimniecības vai lietojot kūtsmēslu aizvietotājus, piemēram, pelnus, kūdru, jūras mēslus;

4) audzējot lopbarības augus.

Pārejai no līdumu zemkopības un divlauku sistēmas uz papuvju zemkopību bija liela saimnieciska nozīme. Papuvju zemkopības sistēmā bija vajadzīgs mazāk zemes, lai uzturētu tādu pašu daudzumu cilvēku kā divlauku sistēmā.⁸²

Senie zemkopji ļoti ievēroja augsnes īpašības un atkarībā no tām sēja attiecīgus laukaugus un zemi mēsloja. «Laba zeme neprasa daudz mēslojuma,» rakstījis Ģeoponikā — bizantiešu X gs. lauksaimniecības enciklopēdijā, «vidēja labuma tā prasa nedaudz vairāk; liesa un vāja prasa ļoti daudz.»⁸³

Parastie laukaugi mērenajā zonā bija pazīstami — kvieši un mieži apmēram 2000 g. pirms Kristus, auzas — 800—400 gadu pirms Kristus, bet rudzi «romiešu laikmetā» (mūsu ēras sākums — 200. g.).

«Ģeoponikā» bija arī rakstiņš: «Pati agrākā sēja būs arī pati labākā. Jāsteidzas ar sēju sevišķi treknā zemē, ja lijis maz lietus.»

Bet kāda Viduseiropā bija sabiedriskā iekārta?

Pirmajos gadsimtos pēc Kristus lauku kopiena sastāvēja, iespējams, lielākoties no zemniekiem, taču ar ļoti vājām visas kopienas un atsevišķu zemnieku tiesībām uz zemi. Ja kopienas priekšgalā izvirzījās ekonomiski spēcīgi feodāļu slāņi, tad kopiena ieguva pavisam citu saturu. Tā pārvērtās par šo feodāļu slāņu organizāciju un par organizāciju šiem slāņiem. Zemnieku klausas feodālim Rietumeiropā jau 500.—1150. g. dalījās lauku darbos (aršana un ražas novākšana), transporta darbos un ziņnešu dienestā.⁸⁴

3. TRIS ZEMKOPIBAS UGUNSKURI

Lauksaimniecības attīstība Āzijā un Eiropā nevarēja neietekmēt Austrumeiropas iedzīvotāju dzīvi. Taču arī Vidusāzijas un Kaukāza

⁸¹ Slicher von Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 59.

⁸² Turpat. — P. 20.

⁸³ Геопоника. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. — М.—Л., 1960. — С. 63.

⁸⁴ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 47—48.

iedzīvotāji devuši savu ieguldījumu lauksaimniecības izcelsmē. Jau VI—IV g. t. pirms Kristus Vidusāzijā, Kaukāzā un Melnās jūras rietumu krastos izveidojās senās lauksaimniecības centri.⁸⁵ Sevišķi labvēlīgi apstākļi zemkopības attīstībai bija *Vidusāzijas dienvidu daļā, tagadējās Turkmēnijas teritorijā*. Šeit auga savvaļas mieži, mežābeles, rieksti un citi pārtikai derīgi augi, jau VI—IV g. t. pirms Kristus audzēja kviešus un miežus, tos glabāja lielos māla traukos vai bedrēs, kuru sienas bija apmetas ar mālu un apdedzinātas. Senie Turkmēnijas iedzīvotāji gatavoja koka vai kaula sirpjus un plaujamās nažus ar krama asmeņiem. Viņi audzēja kazas, bet vēlāk arī liellopus. Zemkopju ciltis, kurās dzīvoja 50—300 cilvēku, gan vēl atradās lielā attālumā cita no citas.

Senie Turkmēnijas zemkopji izmantoja upju pārplūšanu. Ar aizsprostiem uzglabājot ūdens rezerves, viņi apūdeņoja laukus. Tā upju ielejās izveidojās tā sauktā limānu apūdeņošanas sistēma. Lai vairākkārtīgi apūdeņotu sējumus, šeit IV g. t. pirms Kristus bija izrakti vieni no pirmajiem apūdeņošanas kanāliem. Rezultātā IV—III g. t. pirms Kristus šeit izveidojās lielākas apmetnes, kurās dzīvoja jau 1000—2000 cilvēku. Blakus akmens darbarīkiem parādījās bronzas rīki. Sākās agro metālu laikmets.

Otrais senākais zemkopības centrs VI g. t. beigās un V g. t. sākumā izveidojās *Azerbaidžānas teritorijā pie Nahičevānas pilsētas*. To veicināja izdevīgie klimatiskie apstākļi un kultivēšanai piemērotie savvaļas augi. Laukus apstrādāja ar akmens un raga kapļiem, bet iegūtos graudus samala akmens graudberžos. Lai iegūtu miltus vienas ģimenes uzturam, ar graudberžiem ik dienas bija jāstrādā ap vienu stundu. Labību novāca ar sirpjiem, kuru asmeņus veidoja no krama šķembām. Audzēja arī liellopus. Zināmu uzplaukumu senā Kaukāza zemkopība sasniedza III g. t. pirms Kristus, kad palielinājās nomietnieku cilšu apmetņu skaits. Zemkopība izplatījās arī *Gruzijas austrumdaļā*, kur sēja kviešus un miežus, varbūt arī sajauktus mistrā. Lauku vienreizējai apūdeņošanai izmantoja nelielu upīšu un strautu ūdeņus. III g. t. pirms Kristus otrajā pusē audzēja sīklopus — lopkopībai acīmredzot bija pusklejotāju lopkopības raksturs. Salīdzinot ar zemkopību, kurai trūka regulāras apūdeņošanas sistēmas, lopkopība deva lielākus ienākumus un nereti guva pārsvaru pār zemkopību.

Taču zināms progress novērojams arī zemkopībā. III g. t. pirms Kristus palielinājās kviešu šķirņu skaits. Izplatījās bronzas sirpji koka rokturos, kapļu bronzas uzgaļi. Iespējams, ka bija pazīstami arī arkli, jo lopu vilcējspēku jau noteikti pazina. Blakus graudberžiem izplatījās arī ar lopu vilcējspēku darbināmi maļamie blūķi, kuros dziļi bija iestiprināti krama vai akmens «zobi» — tie cēla darba ražību. Persiku un vīnogu kauliņu atradumi liecina, ka audzēti arī šie augļi un ogas. Tātad III g. t. beigās blakus laukkopībai Kaukāzā bija pazīstama augļu dārzkopība un vīnkopība.

⁸⁵ История крестьянства СССР. — М., 1987. — I. — С. 35.

Augstu līmeni zemkopība sasniedza Urartu valstī (IX—VII g. t. pirms Kristus), kas daļēji atradās Armēnijas teritorijā. Sirpjus, dakšas, lāpstas, arķlu lemešus izgatavoja arī no dzelzs. Bez kviešiem un miežiem audzēja prosu, pupas, lēcas. Audzēja vairākas vīnogu šķirnes. Izplatīta bija irigācijas sistēma, izmantojot lielus kanālus un sūkāju kanālu tīklu. Sabiedrisko darbu un pirmām kārtām irigācijas sistēmas organizēšana veicināja valsts varas izveidošanos un nostiprināšanos.

Par Aizkaukāza lauksaimniecības kultūras sakariem ar Priekšāziju liecina celtniecības sasniegumi, apbedīšanas paražas, agrās metalurģijas izstrādājumi.

Trešais senās zemkopības centrs izveidojās Melnās jūras rietumu krastā — tagadējās Moldovas un Rietumukrainas teritorijā. Šeit bija vēsāks klimats nekā Kaukāzā un Vidusāzijā, toties bija pietiekami daudz nokrišņu. Lauksaimniecības sākumi šeit, domājams, bijuši VI—V g. t. pirms Kristus, iespējams, ar dažu mājdzīvnieku (domājams, savvaļas cūku) pieradināšanu.

Blakus lopkopībai, medniecībai un zvejai šeit dzīvojošās ciltis, iepējams, nodarbojušās ar zemkopību. Zemi apstrādāja ar kapļiem no aļņa raga. IV g. t. pirms Kristus, šķiet, zemkopība nostiprinājās tālāk. Sirpi un graudberži atrodami gandrīz katrā mītnē, kas bija zemniecu tipa vai arī virzemes būves ar lielām māla krāsnīm. Audzēja kviešus, miežus, prosu, plēkšņu kviešus. Par zemkopības sistēmām arheologi vēl strīdas — daļa domā, ka bija pazīstama tikai tā sauktā dārzu zemkopība nelielās platībās, savukārt citi uzskata, ka jau bijusi atmatu zemkopība un lauku apstrādāšanai izmantots lopu vilcējspēks.

Pirmatnējais, bet ilgstošais laukaugu kopšanas periods balstījās galvenokārt uz kapļa zemkopību. Saprotams, ka ar kapli varēja apstrādāt tikai nelielus zemes gabalus. Tāpēc lauksaimniecība tolaik vairāk atgādināja dārzkopību nekā laukkopību. Mazos lauciņus kopīgiem spēkiem apstrādāja sievietes, kuras uzskatīja par lauku ražošanas saimniecēm.

Bronzas laikmetā iepriekš minēto trīs senāko zemkopības centru nozīme sāka zust — zemkopība nedaudz izplatījās tālāk uz ziemeļiem, mežu joslā. VI—V g. t. pirms Kristus šeit dzīvoja mednieku un zvejnieku ciltis.⁸⁶ Zemkopības un lopkopības māka izplatījās migrācijas un dažādu citu kontaktu ceļā. Ražojošās ekonomikas attīstība bija atšķirīga dažādos novados, šī attīstība atšķīrās arī no minēto trīs galveno zemkopības un lopkopības centru ekonomikas. Taču mežu apgūšanai bija nepieciešami dzelzs darbarīki, pirmām kārtām dzelzs cīrvis. Tikai dzelzs laikmetā zemkopība izplatījās Austrumeiropas mežu joslā, arī Krievijā, kur pārejas process no pārtikas vākšanas uz pārtikas ražošanu ieilga.

Minēto trīs lauksaimniecības centru panīkšana bronzas laikmetā liek domāt, ka lauksaimniecības izplatīšanos Baltijā šie centri tieši

⁸⁶ История крестьянства СССР. — М., 1987. — I. С. 40.

neietekmēja. Kā minēts iepriekš, lauksaimniecības iedīgļi Latvijā izplatījās no Viduseiropas un Ziemeļeiropas, ieceļojot jauniem iedzīvotājiem.

4. KAPĻA ZEMKOPIĀ LATVIJĀ

*Runāj' cirvi, runāj' kapļi,
Paši brāļi nerunāj'.
Tad runās paši brāļi,
Kad dzers miežu alutiņu.*

(Tautas dz.)

Agrākajos ģeoloģiskajos laikmetos Latvijas teritorijā pastāvošā veģetācija bija iznīcināta ledus laikmetā. Eiropas lielākā daļa bija nosepta ar biežām ledus masām. Skandināvijā tās sasniedza pat 2000 m biezumu.

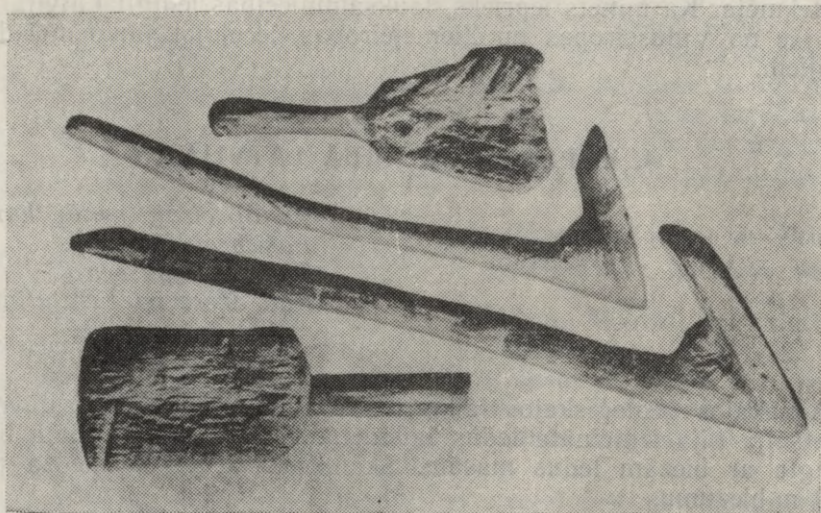
Iestājoties siltākam klimatam, *Latvijas teritorija atbrīvojās no ledājiem pirms apmēram 13 000—14 000 gadu*. Pēcledus laikmetā Latvijā valdīja arktisks klimats, auga tundrai un mežatundrai raksturīgi augi un koki — reti polārie kārkli, pundurbērzi u. c. Jelgavas līdzenums un Usmas ezera rajons vēl bija zem ūdens.⁸⁷

Latvijas dzīvnieku valsts izveidojusies pēcledus laikmetā. Parādījās ziemeļbrieži un citi šā laikmeta dzīvnieki. Apmēram pirms 10 000 gadu kopā ar ziemeļbriedi un citiem arktiskā klimata dzīvniekiem Latvijas teritorijā no dienvidaustrumiem un dienvidrietumiem ieceļoja cilvēks, viņš vāca pārtiku, zvejoja, medīja. Klimatam kļūstot siltākam, jau mezolītā, bija spiesti pārvietoties uz Eiropas ziemeļiem vai izmira mamuti, spalvainie degunradži, ziemeļbrieži u. c. Daži arktiskā laikmeta ūdens dzīvnieki, patvērušies dziļos ezeros, avotos, straujās un akmeņainās upēs, saglabājās kā šā laikmeta relikti. Latvijas teritorijā mainījās fauna un flora. Arī cilvēks medībās iznīcināja sumbrus un taurus, bet vēlāk — lāčus, bebrus.⁸⁸

Kaut arī darbarīkus cilvēki, domājams, gatavoja no koka, kaula un tikai retumis no akmens, šo laikmetu arheologi sauc par akmens laikmetu, dalot to senākajā, vidējā un jaunākajā. Cilvēku mītņu pēdas konstatētas Daugavas labajā krastā pie Salaspils. Ledājiem atkāpjoties uz ziemeļiem, klimats kļuva siltāks un sausāks — sāka augt bērzu un priežu meži. Vēlāk, klimatam kļūstot mitrākam, izplatījās lapu koki — alkšņi, lazdas. Ieceļoja stirna, mežacūka, staltbriedis. Iedzīvotāju skaits Latvijā vidējā akmens laikmetā (IX g. t.

⁸⁷ Latvijas PSR ģeogrāfija. — R., 1971. — 22. lpp.

⁸⁸ Klimata izmaiņu un cilvēka darbības rezultātā Latvijā no 4000 pasaulē sastopamo zīdītāju dzīvnieku sugām 70. gados bija sastopama 61 suga (1,5%), t. i., 18,5% no bijušās PSRS teritorijā sastopamajām 332 zīdītāju sugām. Ziedaugu sugu skaits kopā ar papurzaugiem pārsniedz 1500 sugas (Latvijas PSR ģeogrāfija. — R., 1971. — 96. lpp.).

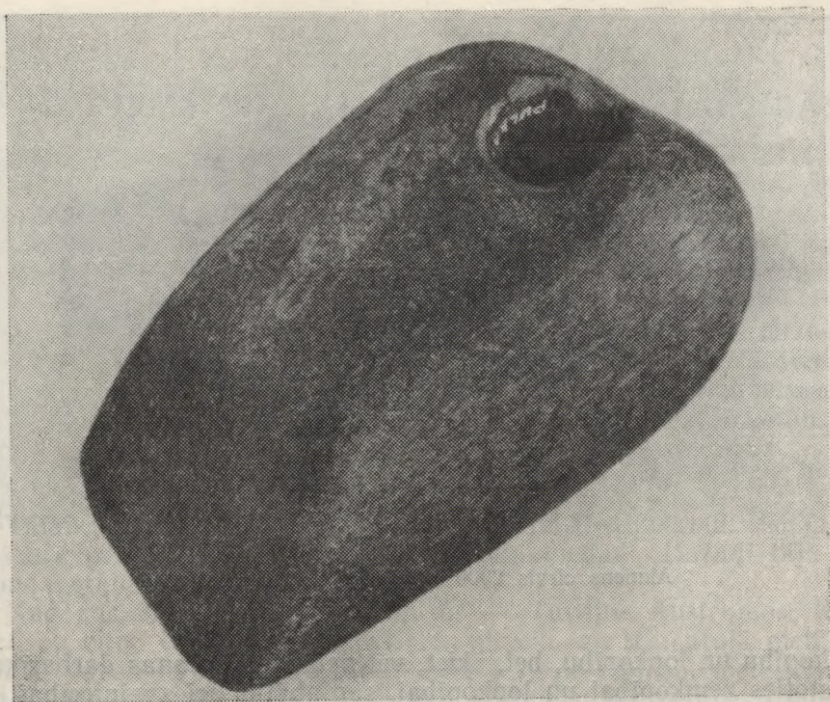

Koka kapļi un ūdensriekstu daudzāmās vāļītes, kas lietotas pirms 3000 gadiem (atrastas Sārnates purva mītņē Ventspils raj.)

beigas—IV g. t. vidus pirms Kristus), domājams, palielinājās. Kā liecina atradumi Osas apmetnē Lubānas zemienē un Zvejnieku apmetnē pie Burtnieku ezera, savrupatradumi pie Dvietes upes, Lubāna un Lielā Ludzas ezera sēkļos, iedzīvotāji joprojām nodarbojušies galvenokārt ar zveju un medībām. Darbarīki gatavoti galvenokārt no raga un kaula.

Jaunākajā akmens laikmetā (IV g. t. vidus—1700 g. pirms Kristus) iedzīvotāju skaits Latvijā joprojām palielinājās. Atklātas ap 45 šā laikmeta iedzīvotāju apmetnes un 4 kapulauki. Apmetnes atradās galvenokārt Latvijas austrumdaļas upju un ezeru krastos. Taču ievērojami liela apmetne (ap 8 ha) konstatēta netālu no Ventspils — Sārnatē, atsevišķas apmetņu vietas Purciemā pie Rojas u. c. Apmetnēs apstrādāja koku, akmeni, kramu, kaulu, ragu, dzintaru, ādas, izgatavoja apģērbus, darbarīkus, rotaslietas. Medības un zveja arī tolaik bija galvenā vīriešu, bet savvaļas augu vākšana — sieviešu nodarbošanās. Iespējams, ka līdztekus zvejai, medībām un pārtikas vākšanai jaunākā akmens laikmeta beigās (III g. t. pirms Kristus) parādījās primitīvā kapļa zemkopība, par ko liecina koka kapļi, kas atrasti Sārnates un Eiņu apmetnēs.⁸⁹ Sevišķi lielu nozīmi ieguva lopkopība, ar ko Latvijā sāka nodarboties II g. t. sākumā pirms Kristus. Lopkopībā bija nodarbināti vīrieši. Kā liecina arheoloģiskajos izrakumos iegūtais osteoloģiskais materiāls, ganāmpulkos pārsvarā bija liellopi. Atrastās māla kāstuves liecina par piena produktu izmantošanu. Otrou vietu mājdzīvnieku

⁸⁹ Latvijas PSR arheoloģija. — R., 1974. — 50. lpp.

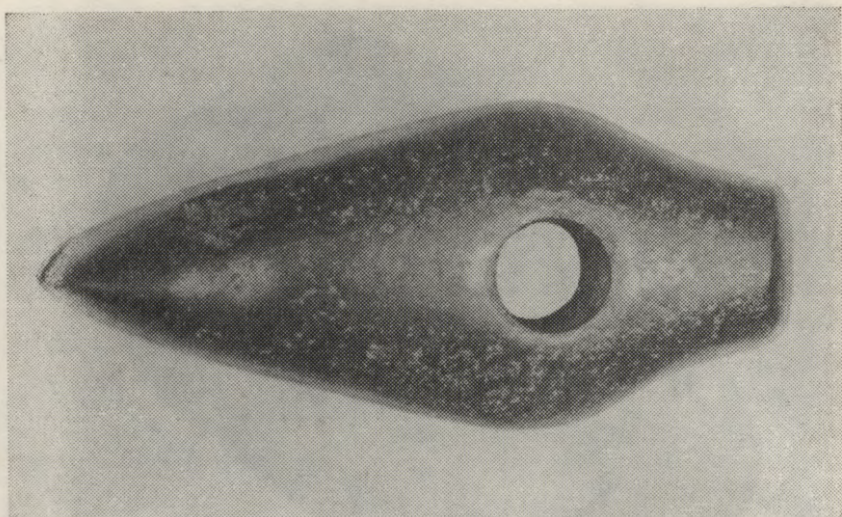
Akmens kaplis 2000.—1600. g. pirms Kristus

vidū ieņēma cūka, kas Latvijā arī ieviesusies II g. t. pirms Kristus. Audzēja arī zirgus, kurus I g. t. pirms Kristus izmantoja darbam un, iespējams, arī jāšanai un braukšanai. Zirgu gaļu lietoja arī uzturā. Taču, kā liecina arheoloģiskais materiāls, zirgu gaļas lietošana samazinājās, bet paplašinājās liellopu gaļas lietošana.

II un I g. t. mijā lopkopība jau bija sasniegusi tādu attīstības pakāpi, ka tai iedzīvotāju pārtikā bija apmēram vienāda nozīme ar medniecību vai pat lielāka par to. Zemkopība šai laikā, šķiet, nav tik plaša. Agrākā drošā liecība par zemkopības sākumiem pašreiz ir Kreiču jaunākā akmens laikmeta apmetnē atrastais miežu grauds, kas attiecas uz XX—XV gs. pirms Kristus.

Ķivutkalnā atrastais lielais daudzums miežu, kviešu, prosas un pupu graudu liecina par zemkopības nozīmi I g. t. pirms Kristus. Domājams, ka pastāvēja līdumu zemkopība. Kokus vai to saknes nocirta ar akmens vai pirmajiem metāla cirvjiem. Labību plāva ar bronzas sirpjēm, samala graudberžos.

Domājams, ka *lopkopības un zemkopības attīstība Latvijā bija saistīta ar pirmo baltu cilšu ieceļošanu II g. t. sākumā pirms Kristus no to pirmsdzimtenes*, kas, iespējams, atradusies starp Vislu un Dņepras augšteci un vidusteci. Baltiem bija kompleksa saimniecības sistēma. Neolīta ciltis Latvijā acimredzot nodarbojās arī ar

Akmens cirvis 2000.—1600. g. pirms Kristus

zemkopību un lopkopību, bet, šķiet, vēl nepazīna aršanas darbarīkus. Attīstoties zemkopībai un lopkopībai, saglabājās arī zvejniecības un medniecības nozīme ļaužu dzīvē. Meža dzīvnieki medīti kā gaļai, tā ādām. Nozīmīga vieta pārtikā joprojām bija dabas produktu — riekstu, ogu, sēņu — vākšanai. Ar to nodarbojās galvenokārt sievietes. Bronzas laikmeta otrajā pusē zemkopība un lopkopība Baltijā kļuva par galvenajiem nodarbes veidiem, un gadu tūkstošu maiņā zemkopība kļuva par saimniecības pamatu.⁹⁰ Laukaugu kultūru sastāvs liecina, ka pastāvējušas ekstensīvās zemkopības sistēmas — iespējams, atmatu un līdumu zemkopība. Par galveno kultūru kļuva mieži. Sekmīgāk lauksaimniecība attīstījās Latvijas dienvidos. Lopkopībā dominēja cūkas un ragulopi. Vīrieši, kas nodarbojās ar lopkopību un zemkopību, bija galvenie pārtikas sagādātāji. Viņi apstrādāja metālus, aizsargāja dzīves vietas. Pārmaiņas saimniecībā pamazām radīja pārmaiņas arī sabiedrībā. Veidojās tēva ģints ar ģints vecāko priekšgalā.

⁹⁰ Moora H. Die wichtigsten Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum // In: Bericht über den V Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte. — Hamburg, 1958. — Berlin, 1961. — S. 555.

III. PIRMSINDUSTRIĀLĀS LAUKSAIMNIECĪBAS TŪKSTOŠ GADI

1. UZ LĪDUMIEM UN DRUVĀM

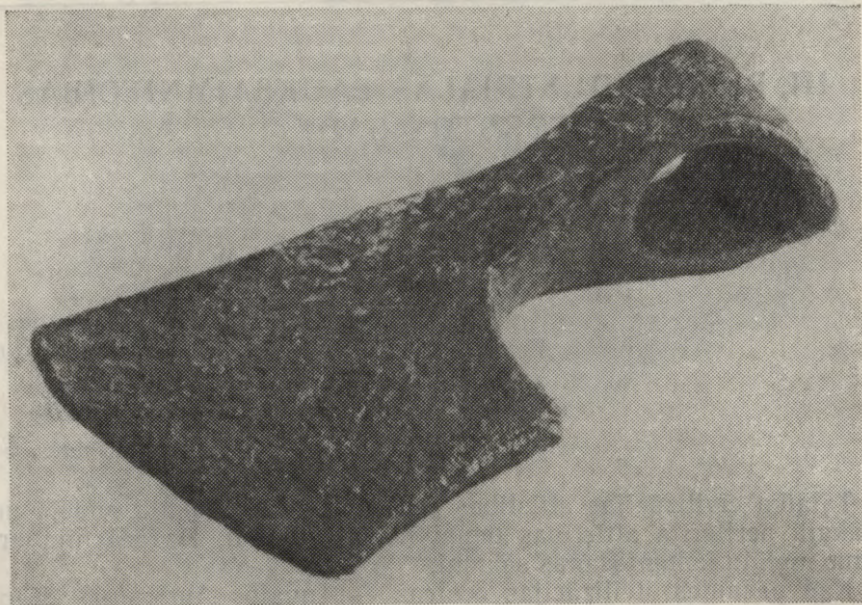
*Rudzišam, miezišam,
Tam palīdu līdumiņu.
Auzīnai, baltskarei,
Tai lielie tirumiņi.*

(Tautas dz.)

Tālaika civilizācijas attīstības centros un to tuvākajā, vidējā un tālākajā perifērijā attīstības tempi nebija vienādi. Dažādi bija arī pirmo metālu izmantošanas sākumi.

Kad pasaules civilizācijas centros — Tuvajos Austrumos, Kaukāzā un citur IV g. t. pirms Kristus cilvēki jau izmantoja metālus, sevišķi varu, un cilvēces vēsturē bija iestājies agrais metālu laikmets, Latvijas upju un ezeru krastos zvejnieku un mednieku apmetnēs vēl joprojām valdīja koka, kaula un akmens laikmets. Metāli sevišķi izplatījās III g. t. pirms Kristus, kad Mezopotāmijā atklāja bronzu — vara un alvas sakausējumu. Tā kusa pie 700—900 °C, nerūsēja, bija pietiekami cieta, no tās varēja izliet dažādu formu priekšmetus. Bronzu kausēja Irānā, Mazāzijā, Anglijā, Čehijā, Ziemeļkaukāzā un citur, kur bija iegūstama vara un alvas rūda. No šiem centriem bronza kā tirdzniecības prece apmēram II g. t. vidū pirms Kristus nonāca Latvijas teritorijā, kur tādējādi sākās agrais metālu laikmets. Taču bronza bija dārga, reti sastopama, un tā sauktajā bronzas laikmetā galvenos darbarīkus joprojām gatavoja no koka, kaula un jo sevišķi no akmens. Tāpēc bronza nevarēja sevišķi veicināt zemkopības attīstību. Bija nepieciešams izturīgāks un, tā sakot, demokrātiskāks metāls. Tāda bija dzelzs.

Taču dzelzs iegūšana bija saistīta ar vēl lielākām grūtībām, jo tā kusa pie gandrīz divreiz augstākas temperatūras (ap 1530 °C) nekā bronza. II g. t. vidū pirms Kristus, kad dzelzi sāka iegūt Mezopotāmijā un Ēģiptē, pasaulē bija sācies dzelzs laikmets. II g. t. beigās pirms Kristus dzelzs iegūšana izplatījās Aizkaukāzā, XII gs. pirms Kristus — Itālijā, X gs. pirms Kristus — Vācijā un Krievijā. Latvijā šis metāls kļuva pazīstams I g. t. vidū pirms Kristus. Taču līdz mūsu ēras sākumam dzelzs bija sastopama reti un tai vēl nebija būtiskas nozīmes zemkopības attīstībā. Darbarīkus joprojām gatavoja no akmens, kaula un koka. Agrā metālu laikmeta apmetnēs Latvijā (II g. t. vidus pirms Kristus—I gs. pēc Kristus) atrasti vairāk nekā 5000 akmens, krama un kaula senlietu un tikai

Platasmens lidumnieka cirvis

nedaudzi metāla priekšmeti. Pagāja gadu simti, iekams *II gadsimtā pēc Kristus dzelzs kļuva par galveno izejmateriālu darbarīku un ieroču, bet bronza — galvenokārt rotaslietu gatavošanai.*

Lauksaimniecības attīstību noteica metālu ieguves un apstrādes tālāka pilnveidošana. Paplašinājās bronzas apstrāde, taču par galveno materiālu zemkopības rīku izgatavošanai kļuva dzelzs. No tās gatavoja cirvjus, kapļus, izkaptis, sirpjus, raukņus. Lietojot dzelzs darbarīkus, kļuva iespējams iekopt lielus laukus, nolīst plašas mežu teritorijas. Dzelzi un tās izstrādājumus ievada, kā arī ražoja uz vietas. *Par galveno senā lidumnieka darbarīku kļuva dzelzs cirvis.* Latvijā tie sākumā bija divu tipu — dzelzs uznavas cirvji un šaurasmens cirvji ar kāta caurumu. Atšķirībā no akmens laikmeta zvejnieku un mednieku apmetnēm, kas atradās ūdeņu tuvumā, metālu laikmeta cilvēku mitnes pārcēlās augstākos, sausākos apvidos, dodot iespēju nodarboties kā ar lopkopību, tā ar zemkopību. Drošu ziņu par valdošo zemkopības sistēmu nav, bet jādomā, ka tā bija līdumu zemkopība, kas sāka izplatīties jau I g. t. beigās pirms Kristus. Iespējams, ka apstrādāja arī pastāvīgus tirumus. Dzelzs cirvji ievērojami cēla lidumnieka darba ražību. Tādu koku (ap 25 cm caurmērā), ko ar akmens cirvi varēja nocirst vienā stundā, ar dzelzs cirvi nocirta apmēram divdesmit minūtēs. Ar akmens cirvi kokus varēja ātrāk nocirst, izdarot nelielus, biežus cirtienus, arī cirvis tā saglabājās ilgāk. Ar dzelzs cirvi bija iespējams izdarīt lielākus vēzienus un tādējādi ātrāk veikt darbu. Domājams, ka sīkos

krūmus un saknes ar likajiem nažiem un raukņiem nogrieza galvenokārt sievietes, viņas arī irdināja zemi ar kapļiem. Kaut arī dzelzs kapļi saglabāja savu svarīgākā darbarīka vietu, tomēr arheologu jaunākie pētījumi liecina, ka zemi tolaik apstrādāja ar zirgu vilktu arklu. Domājams, ka tie bija no koka un tāpēc līdz mūsdienām nav saglabājušies. Sādi arkli atrasti Dānijas un citu zemju purvos, kur zemkopība atradās līdzīgā attīstības pakāpē. Bez tam baitu cilts jātvīngu apdzīvotajā teritorijā mūsu ēras II—III gs. atrasti arkla dzelzs lemeši. Ražu novāca ar sirpjiem, bet III gs. Rietumlatvijā arī ar izkaptīm. Specializētu rīku izveidošanās liecināja par lauksaimniecības tālāku attīstību. Iespējams, ka šim nolūkam izmantoja arī likos nažus un pat raukņus.

Izrakumos atrasti miežu un pundurkviešu graudi, kā arī pupas un zirņi. Audzēti arī lini.

Pilnveidojoties līdumu zemkopībai un izdaloties pastāvīgu lauku zemkopības elementiem, zemes apstrādāšanai vēl vairāk bija vajadzīgs lopu, pirmām kārtām zirgu vilcējspēks. Par zirgu audzēšanu un izmantošanu jāšanai liecina atrastie laučņi. Osteoloģiskais materiāls rāda, ka zirgu bija apmēram piektā daļa no mājlopu daudzuma. Visvairāk audzēja liellopus — pat pusi no mājlopiem, līdz piektdaļai — cūkas un siklopus. Tika turētas neizkoptas, savvaļas aitām tuvas aitu šķirnes. Tātad lopkopībā izšķirošā nozīme bija liellopiem. Taču nav speciālu pētījumu par mājlopu šķirnēm, par to ražību, mitināšanas apstākļiem ziemā. Minētās izkaptis un sirpji liecina, ka bija iespējams sagādāt lopbarību ziemai un lopus mitināt kūtīs, jo lopu izmitināšana ziemā citādi arī nebija iespējama. No aitu vilnas auda vilnas, bet no līnēm — linu audumus.

Lauksaimniecības attīstību ievērojami ietekmēja transporta līdzekļu stāvoklis. Taču tie acīmredzot bija gatavoti no koka bez metāla daļām un tāpēc arheoloģiskajos izrakumos nav atrasti. Pēc analogijas ar kaimiņu zemēm jādomā, ka lietoti rati un ragavas.

Ilgu laiku Ziemeļeiropas arheologiem bija mīkla, kāpēc no tā dēvētā romiešu dzelzs laikmeta dažus gadsimtus pirms Kristus iegūts tik maz atradumu. Bija zināms, ka šajā laikposmā teritorijā no Anglijas un Holandes līdz Baltijai lielajās nocietinātajās apmetnēs dzīvojošās ciltis savas apmetnes atstāja. Lielo nocietināto apmetņu kļuva arvien mazāk. Vienlaikus parādījās pirmie tīrumi, kuru pēdas tika atklātas jau XX gs. 20. gados vispirms Anglijā, Holandē, Dānijā un Dienvidzvidrijā. Šī atradumu un nocietināto apmetņu daudzuma samazināšanās acīmredzot izskaidrojama ar pāreju no lopkopības uz zemkopību. Nodarbojoties ar lopkopību, cilvēkiem bija ērtāk dzīvot lielās apmetnēs veselām dzimtām, bet zemkopībai bija izdevīgākas sīkas, vairāk decentralizētas apmetņu formas. Sīkajās, īslaicīgajās apmetnēs mazinās arī arheologu atradumi, jo pēc lauku noplicināšanas cilvēki dažu gadu laikā pārcēlās uz citām dzīves vietām. Šādas zemkopju apmetnes Igaunijā atrada arheologs V. Liugas, Latvijā — J. Graudonis u. c.

Vēlāk Latvijā I g. t. pirms Kristus atkal izplatījās ilgstošas nocietinātās apmetnes, t. i., *pilskalni*. Šādas apmetnes bija paredzētas

iedzīvotāju un viņu mantas aizsardzībai pret uzbrucējiem. Pils cēla lauksaimnieciski izdevīgākajās vietās. Kaut arī pils un pie tās esošās apmetnes iedzīvotāji nodarbojās ar amatniecību un maiņu, viņu saimniecībā ievērojama loma bija zemkopībai un lopkopībai. Mūsu ēras I g. t. pirmajā pusē atkal arvien vairāk izplatījās nenocietinātās apmetnes — zemkopju un lopkopju mītnes, taču līdztekus šīm apmetnēm joprojām pastāvēja nocietinātās apmetnes — pilskalni.

Zemnieki veidojās Austrumeiropā VIII—IX gs. Zemnieks sākotnēji bija sīkais individuālais ražotājs ģimenes vajadzībām, t. i., pašražotājs naturālās saimniecības ietvaros. Zemnieki dzīvoja dzimtās, pie tam viņi bija aramzemes saimnieki, bet pļavas, ganības un mežu pārzināja dzimta. Tā bija «Dieva zeme». Lauku teritoriālā kopiena veidojās, pārejot uz patstāvīgu zemkopību. Baltijā zemnieku kopienas vēlāk sauca par pagastiem vai vakām. IX—XV gs., kamēr zemnieki nebija dzimtcilvēki, pastāvēja zemnieku zemes īpašums. Taču blakus kopienai, kā liecina arheoloģiskais materiāls, veidojās savrupsētas, kas varēja kļūt par feodālā zemes īpašuma veidošanās centriem.

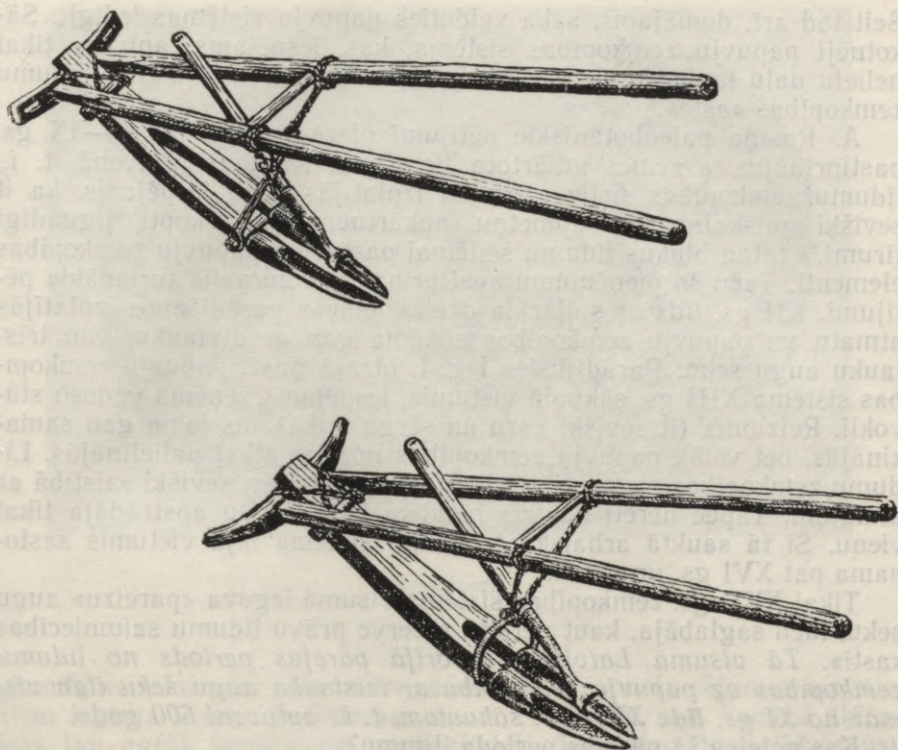
V—IX gs. pēc Kristus Latvijas vēsturē, šķiet, ir pārejas laikmets uz jaunu sabiedrību. Šo pāreju noteica izaugsme galvenajās tālaika saimniecības nozarēs — lauksaimniecībā, amatniecībā un tirdzniecībā. Iedzīvotāju nenocietināto apmetņu pētījumi pierāda, ka *pastāvējuši divi apmetņu tipi: plašākās apmetnes, ko var pieņemt kā senos lauku ciematus, un mazās apmetnes, kas līdzinājās vienai vai vairākām savrupsētām*. Ēkas tika celtas no baļķiem guļbūves tehnikā. Puszemnicu un zemē iedziļināto celtnu vietā izplatījās virszemes celtnes, jo uzlabojās apkures sistēma, arī celtniecības tehnika.

Saimniecības tālāku izaugsmi veicināja dzelzs iegūšana no vietējās purva rūdas. Izplatījās uzlabota tipa dzelzs kausējamās krāsnis (tā sauktās redukcijas tipa krāsnis), kas deva iespēju iegūt vairāk un labākas kvalitātes dzelzi. Vietējie kalēji izgatavoja zemkopības darbarīkus — cirvjus, kapļus, sirpjus, izkaptis.

Blakus primitīvajam arklam ne vēlāk kā IX gadsimtā ieviesās toreiz progresīvais spīlarkls, kas bija piemērotāks darbam līdumu zemkopības apstākļos. Tāpat kā primitīvais arklis (laikam ralo tipa arklis), arī spīlarkls, domājams, sākotnēji bija gatavots tikai no koka, bez dzelzs lemešiem. Tie spīlarklam parādījās tikai apmēram pēc trim gadu simteņiem — XII gs. Līdz šim Latvijā atrasti kādi 40 divlemešu spīlarklu lemeši (ieskaitot arī vēlākos zemē atrastos lemešus).⁹¹ Tas liecina, ka pirms vācu iebrukuma Senlatvijā lietoja arklus ar dzelzs lemešiem, un iespējams, ka šeit bija izveidojies atšķirīgs spīlarkla kaltveida lemesis.

Pāreja no līdumu zemkopības uz papuvju zemkopību bija ilgstošs un sarežģīts process. Šā jautājuma izpēti ilgus gadus traucēja ne tikai jautājuma atrisināšanai nepieciešamo datu trūkums, bet arī baltvācu historiogrāfijas mēģinājumi izmantot jautājumu par papuvju zemkopības izcelsmi vācu iebrukuma attaisnošanai XIII gs.,

⁹¹ Urtāns V. Senākie depoziiti Latvijā (līdz 1200. g.). — R., 1977. — 49. lpp.

Spilarklu tipi Latvijā

t. i., politiskos nolūkos. Baltvācu vēsturnieks A. Tranzē-Rozeneks un citi centās pierādīt, ka pirms vācu iebrukuma Latvijā pastāvēja līdumu zemkopība, ka papuvju zemkopību ieviesuši vācieši. Patiesībā vācu feodāļi bija karotāji, ar zemkopību paši nenodarbojās.

Izcilu ieguldījumu papuvju zemkopības sistēmas izplatības izpētē pēdējos gadu desmitos devuši arheologi, paleobotāniķi, etnogrāfi. Sprotams, arī šodien vēsturnieku rīcībā ir tikai niecīga nepieciešamā materiāla daļa papuvju zemkopības sistēmas izcelsmes un izplatības pētīšanai. Taču skaidrs, ka starp līdumu zemkopības dominējošo vietu un papuvju zemkopības augstākās attīstības formas — regulāras trīslauku augu sekas — kundzību pastāvēja gadsimtiem ilgs pārejas periods. Tajā dažādās variācijās savijās vecās līdumu zemkopības paliekas un papuvju zemkopības iedīgļi, kā arī atmatu zemkopības elementi. Dažādos novados un saimniecību grupās šis process norisa dažādos laikos un atšķirīgos apstākļos.

Katra novada un saimniecību grupas pāreju uz papuvju zemkopību diez vai kādreiz izdosies noskaidrot, taču jau tagad, šķiet, iespējams, izveidot šās pārejas modeli. Jau līdumu saimniecības apstākļos mītņu tuvumā neapšaubāmi tika kopti dārzi, kurus ar laiku pārvērta par pastāvīgi apstrādātiem un mēslotiem zemes gabaliem.

Seit tad arī, domājams, sāka veidoties papuvju sistēmas iedīgļi. Sākotnēji papuvju zemkopības sistēma, kas, iespējams, aptvēra tikai nelielu daļu lauksaimnieciski izmantojamās zemes, bija tikai līdumu zemkopības «aste».

A. Rasiņa paleobotāniskie pētījumi pierādīja, ka jau V—IX gs. pastiprinājusies zemes atkārtota lietošana. Kaut arī galvenā, t. i., līdumu zemkopības sistēma arvien izplatījās, taču iespējams, ka it sevišķi pilskalnu un apmetņu apkārtnē, bija iekopti ilggadīgi tīrumi,⁹² tātad blakus līdumu sistēmai pastāvēja papuvju zemkopības elementi. Taču šo pieņēmumu apstiprinās vai noraidīs turpmākie pētījumi. XII gs. līdz ar spīļarkla dzelzs lemešu parādīšanos izplatījās atmatu un papuvju zemkopības sistēma gan ar divlauku, gan trīslauku augu seku. Parādījusies I g. t. otrajā pusē, papuvju zemkopības sistēma XIII gs. sākumā vietumis, iespējams, ieņēma vadošo stāvokli. Reizumis (it sevišķi karu un sērgu laikā) tās loma gan samazinājās, bet vēlāk papuvju zemkopības nozīme atkal palielinājās. Līdumu zemkopības elementi vēl ilgstoši saglabājās, sevišķi saistībā ar atmatām. Tāpēc nereti no trīs laukiem katru gadu apstrādāja tikai vienu. Šī tā sauktā arhaiskā trīslauku sistēma bija vietumis sastopama pat XVI gs. un vēlāk.

Tikai XVII gs. zemkopības sistēma visumā ieguva «pareizu» augu seku, taču saglabāja, kaut netieši, rezervē prāvu līdumu saimniecības «asti». *Tā visumā Latvijas teritorijā pārejas periods no līdumu zemkopības uz papuvju zemkopību ar trīslauku augu seku ilga vismaz no XI gs. līdz XVII gs. sākumam, t. i., aptuveni 600 gadu.*

Kas noteica šā pārejas perioda ilgumu?

Pirmkārt, tā bija pašas papuvju zemkopības sistēmas dabiskā nespēja pienācīgi atjaunot augsnes auglību, ja saimniecībai nebija lielas pļavu un ganību platības, t. i., labi attīstītas lopkopības.

Otrkārt, to veicināja līdumu zemkopības spēja, ja vien mežs bija piemērots līdumu lišanai, ievērojami vairāk paaugstināt lauku ražību — kaut arī īslaicīgi —, nekā to spēja papuvju zemkopības sistēma. Tas sevišķi attiecas uz podzolētajām augsnēm.

Treškārt, līdumu zemkopības elementu saglabāšanos veicināja topošā muižu lielsaimniecība, kas traucēja zemnieku saimniecību normālu attīstību.

Ceturtkārt, līdumu zemkopības elementu saglabāšanos un pat tās atdzimšanu veicināja biežie kari, epidēmijas un epizootijas, kurām sekoja neražas un bads. Tāpēc arī vēlāk blakus dažādiem papuvju zemkopības sistēmas variantiem, it īpaši mežiem bagātos apvidos, ne tikai kā jaunu platību kultivēšanas, bet arī kā augsnes auglības atjaunošanas vispārējs paņēmieni gadiem ilgi pastāvēja līdumu un atmatu zemkopības sistēmas.

Paleobotāniskie pētījumi sniedz zināmu priekšstatu par laukaugu kultūru sastāvu. Pirmo vietu starp graudaugiem jau V—IX gs. ieņēma senākais Latvijas kultūraugs — mieži. Dažviet tie, iespējams, aizņēma līdz $\frac{3}{4}$ sējumu. Mieži pieder galvenokārt pie kail-

⁹² *Mugurēvičs E.* Oļiņkalna un Lokstenes pilsnovadi. — R., 1977. — 136. lpp.

Graudberži

graudainām formām (*Hordeum sativum*). Otro vietu sējumos aiz miežiem ieņēma kvieši. Pazīstamas divas kviešu šķirnes. Senākā šķirne bija jau agrāk konstatētie pundurkvieši. Līdztekus tiem līdz mūsu ēras I gs. vidum Latvijā sāka izplatīties mīkstie kvieši (*Triticum vulgare Vill.*), kas mazpamazām, it sevišķi I g. t. otrajā pusē, aizstāja agrāko primitīvāko kviešu šķirni. Par to liecina šo kviešu formu grauduniecīgie atradumi. Pākšaugiem — pupām un zirņiem — nebija lielas nozīmes. Spriežot pēc izrakumos atrasto zirņu daudzuma, zirņu sējumi pakāpeniski paplašinājušies. Auzas audzētas maz, parasti mistrā ar miežiem un kviešiem, tāpat nedaudz audzēta prosa.

Kā jaunākie kultūraugi minami ziemas rudzi, kuru nozīme VIII—IX gs., šķiet, palielinājās. Sajā laikposmā Latvijā izplatās arī rāceņi (*Brassica rapa*) un eļļas augs — sojas idra. Ja rāceņi uzskatāmi par tipiskiem lidumu augiem, tad ziemas rudzu kultivēšana raksturīga papuvju sistēmai. Tādējādi ar ziemāju izplatīšanos Latvijas lauksaimniecības vēsturē sākas jauns posms.

Ziemas rudzu (*Secale cereale L.*) sējumi tālāk paplašinājās X—XII gs. un bija svarīgs priekšnoteikums papuvju zemkopības sistēmas pastāvēšanai. Divrocīgos graudberžus, ko lietoja iepriekšējā periodā, XI gs. nomainīja rokas dzirnavas, kas nereti atradās īpašās maltuvēs. XI gs. Latvijā mūrēja māla kleķa krāsnis ar klonu un māla velvi, kurās varēja cept skābo rudzu maizi. Kļuva pazīstamas kaņepes, magones.

Izkaptīm, ko Rietumlatvijas vīrieši izmantoja labības un zāles pļaušanai, šai laikā it kā novērojama specializācija. Izkaptis kala garākas un slaidākas — līdz 38 cm garas. Blakus šim izkapšu

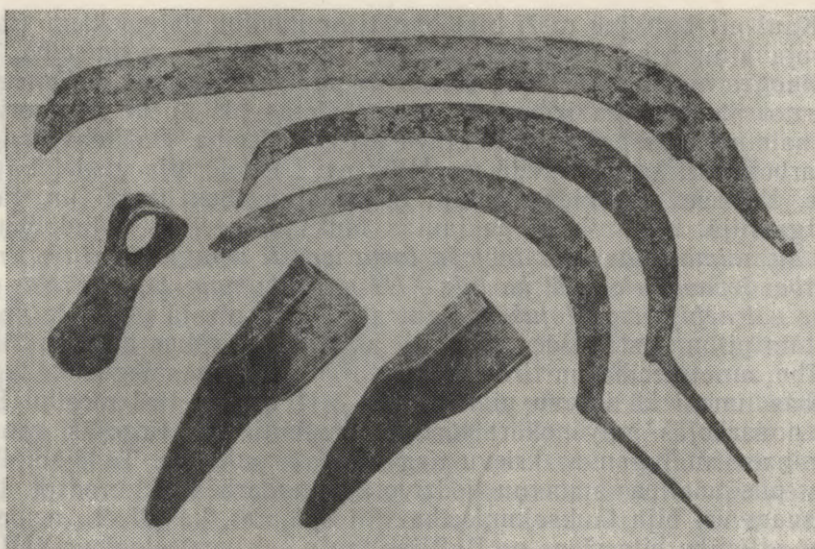
Primitīvu rokas dzirnavu virsējais akmens

tipam pastāvēja masīvākas izkaptis, kas, šķiet, izmantotas meža pļavu pļaušanai, kur zālē varēja augt arī jauni koki un krūmu dziņumi. Tipisks sieviešu darbarīks bija sirpis, kas lietots galvenokārt labības novākšanai, kā arī lopbarības sagādei. Rietumlatvijā sirpjus lietoja reti, jo šeit kā labību, tā sienu pļāva ar izkaptīm.

Kā attīstījās lopkopība?

Par audzētajām lopu šķirnēm un iedzīvotāju gaļas barības avotiem liecina izrakumos iegūtie dzīvnieku kauli. Salīdzinot atrasto mājdzīvnieku kaulu daudzumu ar medījumu kauliem, novērojams, ka *V—XIII gs. iedzīvotāji uzturā lietojuši pārsvarā mājdzīvnieku gaļu*, vietumis pat 80—90% visu atrasto kaulu pieder mājdzīvniekiem. Starp mājdzīvniekiem savukārt dominēja liellopi — to bija apmēram puse. Liellopi bijuši sika auguma — 100—115 cm skaustā. Liellopu šķirnes nav pētītas, taču iespējams, ka vairāk nekā 3000 gadu ilgajā Baltijas lopkopības vēsturē bija izveidojušās vietējiem apstākļiem piemērotas šķirnes.⁹³ Atsevišķās vietās, piemēram, Daugmalē, Mārtiņsalā, mājdzīvnieku vidū pirmajā vietā bija cūkas (6—30%) — tās bijušas maza auguma, garkājainas, ar garu spalvu. Šai laikā Latvijā pazīstamas divas zirgu šķirnes — augumā lie-

⁹³ Latvijas PSR arheoloģija. — R., 1974. — 250. lpp.

Dzelzs izkopts, sirpji, kaplis un spījarkla lemeši

lākie zirgi audzēti Daugavas, bet mazākie — Lielupes baseinā (augumā mazākie zirgi, iespējams, bijuši tuvi tarpana tipa savvaļas zirgiem). Zirgus joprojām izmantoja ne tikai darbam, bet arī gaļai. Taču XI—XIII gs. zirga gaļas lietošana, šķiet, samazinājās un zirgs kļuva par darba dzīvnieku. Lielā nozīme saimniecībā un novada aizsardzībā radīja zirgu kultu, kas sevišķi izplatījās Rietumlatvijā. Mājās turēti suņi un kaķi, audzētas vistas. Ārī aitas bijušas maza auguma, tievām, garām kājām. Arheoloģes A. Zariņas pētījumi liecina, ka XI—XIII gs. pastāvējušas divas aitu šķirnes — rupjvilnas un smalkās vilnas aitas.

Paleozoologu V. Calkina un K. Pāveres pētījumi pierāda, ka Baltijā visas lopkopības nozares visur nebija vienmērīgi attīstītas. Tā, piemēram, siklopu kaulu plašākie atradumi Igaunijā nekā Latvijā liecina, ka Igaunijā vairāk audzēti siklopi. Tā kā Baltijā atrasti galvenokārt jaunu siklopu, piemēram, aitu kauli, domājams, ka siklopus šeit kāva galvenokārt rudenī. Rietumlatvijā un Rietumigaunijā lielākā skaitā atrodami raguloņu kauli liecina, ka šeit govkopība bija izplatītāka nekā Austrumlatvijā. Tas varētu liecināt arī par straujāku zemkopības attīstību un iedzīvotāju skaita pieaugumu šajos novados.

Lopu izmitināšana kūtīs droši pierādāma jau V—IX gs. un vēl jo vairāk XII—XIII gs. Taču nav šaubu, ka vēl XVI gs. un pat vēlākajos gadsimtos ļaudis, kam bija grūti materiālie apstākļi, kā arī karu un sērgu laikā lopus ziemā izmitināja gan dzīvojamās telpās, gan rijās, gan vieglās nojumēs.

Kaut arī Latvijas meži bija bagāti ar medību dzīvniekiem (tajos dzīvoja aļņi, bebri, vietumis pat lāči un sumbri), *medniecība, paplašinoties lauksaimniecībai, pārvērtās par saimniecības palīdzozari*. Izņemot piejūras un izdevīgas zvejas vietas pie upēm un ezeriem, par saimniecības palīdzozari kļuva arī zvejniecība. Dažādas blakusnodarbošanās, kam Krievijā un daļēji arī Latgalē bija vislielākā nozīme, Kurzemē un Vidzemē bija mājamatniecības līmenī un, tāpat kā Igaunijā, bija pilnīgi pakļautas lauksaimniecības vajadzībām.⁹⁴

Lauksaimniecības dominējošā loma iepretī amatniecībai un tirdzniecībai izpaudās arī tā, ka līdz XIII gs. sākumam Baltijā istas pilsētas vēl nebija izveidojušās. Kaut arī I g. t. otrajā pusē pie nocietinātām pilīm pastāvošās apmetnes aizņēma vairākus hektārus lielu platību, amatniecība un tirdzniecība tajās nebija sasniegusi tādu attīstības līmeni kā krievu pilsētās XI—XII gs. Ar tirdzniecību Baltijā nodarbojās galvenokārt turīgie virsslāņi, kas tirgojās gan ar kaimiņzemēm,⁹⁵ gan ar krievu tirgotāju starpniecību. Tādējādi Baltijas pilsētu tipa apmetņu iedzīvotāju nodarbēs acīmredzot liels īpatsvars vēl bija lauksaimniecībai.⁹⁶ Iespējams, ka pilsētu nepietiekamā attīstība bija viens no Baltijas tautu sakāves cēloņiem XIII gs.

Līdz ar tēva dzimts sairšanu nostiprinājās *mazo saimju loma*. Saimju īpašumā arvien vairāk pārgāja ganāmpulki, meža dravas, ēkas, darbarīki, kā arī pakāpeniski dārzu un tīrumu zeme. Pastāvīgi apstrādājamo tīrumu lielākā daļa XIII gs. sākumā, domājams, bija jau nonākusi zemnieku valdījumā, taču iespējams, ka vēl visur nebija kļuvusi par pilnu mantojamu īpašumu — dažviet pagastam vēl piederēja virstiesības pār zemi. Bez tam liela daļa pārējās lauksaimnieciskās izmantojamās zemes — pļavas, ganības, līdumu zeme, meži, ūdeņi — domājams, joprojām piederēja pagastam. Ārpus pagasta teritorijas veidojās atsevišķas saimniecības, ko igauņi sauca par muižām (mois), bet šādu saimniecību īpašniekus — par muižniekiem (moisnik).

Atšķirībā no krievu novadiem, kur zemes koplietošana (obščina) un regulāra pārdalīšana nereti nemainīga saglabājās līdz oktobra apvērsumam 1917. gadā, *senlatviešu ciemi sāka sairt agri — šķiet, jau XI—XII gs. To vietā izveidojās savrupsētas*, kuras pēc īpašnieka nāves parasti mantoja vecākais dēls. Šīs savrupsētas dažkārt nebija pakļautas pagastam, tās varēja būt ļoti lielas un piederēt topošajiem feodāļiem. Par feodāļu rokās esošajiem lielajiem zemes īpašumiem rakstīts XIII gs. dokumentos Zemgalē (Dobeles un Spārnenes apkārtnē).

Senlatvijas sabiedrība XI—XIII gs. dalījās dižciltīgajos, bajāros, brīvos zemniekos un nebrīvos ļaudīs — dreļļos. No dižciltīgajiem bija izdalījušies virsotne, ko Indriķa Livonijas hronika sauc par vecākajiem, virsaišiem, karaļiem. Organizējās valstis, to pirmsā-

⁹⁴ Abriss der estnischen Volkskunde. — Tallinn, 1964. — S. 63.

⁹⁵ Kahn J., Ligi A., Tarvel E. Beiträge zur marxistischen Agrargeschichte Estlands der Feudalzeit. — Tallinn, 1974. — S. 29.

⁹⁶ Turpat. — 30. lpp.

kumi, kuru priekšgalā atradās dižciltīgie. No bajāriem formējās šā virsslāņa karadraudze. Par bagātību uzkrāšanos iedzīvotāju virsslāņa rokās liecina atrastie vērtslietu depozīti, taču svarīgākā bagātība tolaik bijusi lopi. Ar aptuveni 200 gadu nokavēšanos salīdzinājumā ar Eiropu bija izveidojusies Senlatvijas viduslaiku feodālā saimniecība un sabiedrība, vismaz tās austrumu daļā.

Kādas bija Rietumeiropas un Baltijas lauksaimniecības atšķirības?

Baltijas lauksaimniecības vēstures pētījumi agrajos viduslaikos balstās uz arheoloģiskajiem materiāliem, bet Rietumeiropas tautu lauksaimniecības pētījumi — galvenokārt uz rakstītajiem avotiem un attēlu materiāliem. No šādiem atšķirīgiem avotiem iegūtos secinājumus grūti salīdzināt. Taču šķiet, ka lauksaimnieciskajā ražošanā I g. t. beigās un II g. t. sākumā pēc Kristus nav lielas atšķirības. Laukus apstrādāja ar arkliem. Bija dažādi arklu lemeši, un tie nebija saistīti ar kādu teritoriju vai tautu. Spiļarkliem priekšā bija vērstuve. Vērstuves arklis gan bija pazīstams, taču, šķiet, ilgi nebija valdošais. Labību kā Rietumeiropā, tā Baltijā plāva ar sirpjiem, kuriem bija nedaudz atšķirīgas formas. Labību mala ar rokas dzirnavām, Rietumeiropā izplatījās ūdens un vēja dzirnavas. Baltijā lopbarības savākšanai lietoja īsās izkaptis (sevišķi kuršu zemēs), bet Rietumeiropas zemēs vairāk izmantoja garās izkaptis; ziemeļģermāņi un vikings, tāpat kā balti, lietoja arī īsās izkaptis.

Rietumeiropā audzēja galvenokārt kviešus, rudzus un miežus, bet Austrumeiropā — plaši prosu un ierobežoti auzas (Rietumeiropā otrādi — plaši audzēja auzas un maz prosu). Atsevišķos gadījumos audzēja griķus un sorgo. No pākšaugiem pazina zirņus un pupas, retāk lēcas un viķus. Domājams, ka visus tos izmantoja cilvēku uzturam. No dārzeņiem audzēja gurķus, sīpolus, ķiplokus, mārrutkus, ķirbjus, dilles, bietes. No tehniskajiem augiem audzēja linus un kaņepes. Vīnkopības izplatīšanās Rietumeiropā bija saistīta ar kristietības izplatīšanos. Austrumslāviem vīnkopība, šķiet, nebija pazīstama. Rietumeiropā bija plaši izplatīta apiņu audzēšana, tika iekopti speciāli apiņu dārzi. Augļkopība bijušajās Romas provincēs bija plašāk attīstīta — šeit audzēja plūmes, ķiršus, firziķus, ābolus, bumblers. Austrumslāvi audzēja ābolus un plūmes.⁹⁷

Lopkopībā visvairāk izplatīti bija liellopi un cūkas. Šo mājlopu gaļa arī bija lielākā gaļas pārtikas daļa, aitu gaļa bija retāk sastopama, zirgu gaļu lietoja reti, izņēmuma kārtā, bet suņu gaļu kopš I g. t. vidus pirms mūsu ēras nelietoja nemaz. Medību dzīvnieku nozīme uzturā bija dažāda — dažās apmetnēs to bija 25—50% no gaļas pārtikas. Etniskajai piederībai gaļas izvēlē bija maza nozīme, vienīgi islama ietekmētajos Eiropas pierobežas apgabalos audzēja mazāk cūku un vairāk lietoja aitu gaļu. Visā Eiropā liellopi bija maza auguma un īsiem rāgiem, tiem bija vajadzīga neliela kopšana un

⁹⁷ Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. — Prag, 1969. — Bd. II. — S. 671.

necila lopbarība, gada lielāko daļu tie pavadīja brīvā dabā. Parastie zemnieku zirgi bija maza auguma un mazprasīgi, toties izturīgi. Stipri, smagi, speciāli kara gaitām audzēti Rietumeiropā bija tā dēvētie bruņinieku zirgi. Cūkas bija līdzīgas mežacūkām un pa pusei dzīvoja savvaļā, to apliecina latviešu valodā saglabāties nosaukums — ārteči. No mājputniem parasti audzēja vistas, retumis zosis un pīles.

Par zemkopības sistēmām šai laikā Eiropā zināms ļoti maz. Šķiet, ka papuvju zemkopības sistēma, un jo sevišķi tās izplatītākā forma — trīslauku augu seka — XII—XIII gs. kļuva valdošā. Agrākos laikos zemkopības sistēma bija brīvāka, lopu ganišanai paredzēto teritoriju vairāk. Līdzumu zemkopība lauksaimniecībā saglabājās galvenokārt Ziemeļaustrumu Eiropā.

Rietumeiropas lauksaimniecība (I g. t. beigās un II g. t. sākumā) gandrīz nebija apsteigusi Baltijas lauksaimniecību. Tomēr starp Rietumeiropas un Austrumeiropas lauksaimniecību pastāvēja zināmas atšķirības, kuras laika gaitā palielināja ģeogrāfiskā vide, kā arī agresīvie kari un iekarotāju politika. Tāpēc kādreizējie baltvācu vēsturnieku mēģinājumi pierādīt, ka Baltijas iekarošanu XIII gs. noteica tās saimnieciskā atpalicība un nepieciešamība «atnest lauksaimniecības kultūru», neatbilst patiesībai.

2. BRUŅINIEKI KĻŪST PAR MUIZNIEKIEM

*Es domāju lielas domas,
Kur tie kungi naudu ņem?
Ne tie ara, ne tie sēja,
Ne stādīja apinišu.*

(Tautas dz.)

Viduslaikos lauksaimniecība dominēja pār citām ražošanas nozarēm. Sabiedrība bija pilnīgi atkarīga no zemkopības, tās organizācijas principi tika ieviesti arī pilsētās. Tāpēc pilsētās ražošana tolaik bija tāpat organizēta, pastāvēja līdzīgas īpašuma formas kā zemkopībā.

XII gs. beigās un XIII gs. Rietumeiropā raksturīga liela saimnieciskā aktivitāte: palielinājās iedzīvotāju daudzums, apmēram trīs reizes cēlās labības cenas, intensificējās aramzemes izmantošana, nekultivētajās zemēs izplatījās lauksaimniecība, austrumos no Elbas tika kolonizēta Meklenburga, Pomerānija, Prūsija, Saksija un Baltija. XIII gs. vācu feodāļi ar uguni un zobenu pakļāva sev zemes no Elbas un Oderas līdz Baltijas jūrai.

Simtgadīgie iekarošanas kari Senlatvijā XIII gs. beigās noslēdzās tragiski. *Vācieši bija iekarojuši visu Latvijas un Igaunijas teritoriju, vēl turpinājās kari ar Lietuvu — XIV gs. Livonijas ordenis uzbruka Lietuvai aptuveni 100 reizes. Sajos karos zeme tika izpostīta, jo sevišķi pierobežas apgabalos. Bet oficiāli bija izsludināts*

miers. Ja sākotnēji krusta karotāji (peregrini) Baltijā karoja «sabiedriskā kārtā», tad pēc kara Livonijas ordenim vairākās jomās vajadzēja pāriet, tā sakot, «uz saimniecisko aprēķinu» — pieauga ordeņa izdevumi, nauda bija vajadzīga arī piļu celšanai. Attīstījās šaujamie ieroči — XV gs. nozīmi pamazām zaudēja smagi apbruņotā kavalērija un pirmajā vietā sāka izvirzīties algotņi — kājnieki. To algošanai bija vajadzīga nauda. Iestājoties pat relatīvam mieram Baltijā, feodāļi un garīdznieki centās izmantot uzvaras augļus, izplatījās greznība un izšķērdība. Viss prasīja naudu, bet to varēja iegūt galvenokārt par lauksaimniecības ražojumiem.

Simtgadu ilgajās cīņās pret vācu iekarotājiem, sevišķi Zemgalē un Kursā, bojā bija gājuši tūkstošiem cilvēku, daudzi aizbēguši, ciemi nopostīti, tīrumi aizauguši ar mežu. Pagāja gadu desmiti, līdz palielinājās iedzīvotāju daudzums un no jauna tika ierīkoti un iekopti lauki. Vācu feodāļi bija karotāji, viņi no lauksaimniecības maz saprata. Noteiktā laikā no savām pilīm viņi izbrauca ievākt zemnieku *nodevas*. Sākumā zemniekiem bija jādod divi pūri labības no viena zirga (arkla) vai no viena pieauguša virieša. Vēlāk nodevas dažkārt palielināja līdz vienai desmitdaļai no zemnieku ienākumiem. Iekaroto zemi feodāļi sadalīja muižu novados. Vēlāk šeit viņi ierīkoja kunga sētas, ko sauca par muižām. Tajās savāca zemnieku nodevas. Taču tās zemnieki, sevišķi pēc kariem un sērgām, maksāja neregulāri, tādējādi nebija nodrošināta karadarbība, piļu būvniecība un jo sevišķi karotāju naudas vajadzības. Lai palielinātu ienākumus, mazākie feodāļi — vasaļi — apmetās uz dzīvi muižās, kur iekārtoja savas saimniecības; muižu tīrumi sākumā bija nelieli. XIII—XIV gs. lielākās muižas piederēja bīskapiem, tās deva lielākus ienākumus. Sekojot šim paraugam, arī vasaļi, parasti uz zemnieku zemes rēķina, palielināja muižas laukus un lika tos apstrādāt zemniekiem ar savu inventāru un darba lopiem, t. i., lika tiem pildīt *klaušas*, kaut sākotnēji klaušas bija paredzētas piļu celtniecībai un citiem valsts darbiem. Tādējādi no darbiem valstij tās pārvērtās par darbiem muižniekam. Zemnieku nodevas ar laiku kļuva otršķirīgas.

Pirmās vasaļu muižas Latvijā, šķiet, radās XIV gs. beigās. XV gs. beigās muižas veidojās austrumos no Elbas — Meklenburgā, Pomerānijā, Prūsijā, nedaudz vēlāk — Ungārijā, Čehijā, Lietuvā un Krievijā. Muižu saimniecības attīstība Baltijā bija šā procesa neatņemama sastāvdaļa. Baltijas muižu saimniecības agrāku izveidošanos, iespējams, veicināja šā novada muižu ierobežotais lielums: muižas tuvumā dzīvoja 200—3000 zemnieku. Sādu muižu apsaimniekošanai nebija vajadzīgi lieli pārvaldes izdevumi.

Muižnieki sākotnēji bija ieinteresēti saglabāt zemnieku saimniecības nevis kā preču ražotājas, bet gan kā darbaspēka avotus. Tāpēc zemnieku ciemus labākajās zemēs bieži likvidēja un to aramzemi pievienoja muižām. Muižām pievienoja arī kara, sērgu un bada laikā pamestās zemnieku sētas. Likvidēto ciemu vietā vasaļi zemniekiem lika iekārtot savrupsētas mežos un pildīt klaušas. Klaušām zemnieki pretojās un bēga uz citiem novadiem. Lai ierobežotu zemnieku

bēgšanu, vasaļi XV gs. ierobežoja zemnieku pārvietošanās brīvību. Sākās dzimtniecības periods, kas ilga vairāk nekā 350 gadus.

Demogrāfi uzskata, ka XIV—XV gs. samazinājās iedzīvotāju daudzums Eiropā. To veicināja mēra, tā dēvētās melnās nāves — pūtīšu un plaušu slimības — izplatīšanās. Šī slimība bija izcēlusies Indijā, caur Krimu izplatījies Itālijā, bet no Itālijas melnais mēris 1347.—1351. gadā izplatījies pa visu Eiropu. No mēra izmira iedzīvotāju lielākā daļa. Bez tam plosījās arī citas slimību epidēmijas, kas sekoja lielajam mērim. Rezultātā lauksaimniecības attīstība tika atsviesta atpakaļ. Taču lauksaimniecības konjunktūru Eiropā uzlaboja Amerikas atklāšana.

Ievestais Amerikas zelts veicināja cenu celšanos. Pēc dažiem aprēķiniem, pārtikas preču cenas XVII gs. sākumā salīdzinājumā ar XV gs. beigām Anglijā un Francijā bija cēlušās par 500—700%, rūpniecības preču cenas — par 260—330%. Vācijā 1621. gadā salīdzinājumā ar 1520. gadu rudzu cenas bija cēlušās 15 reizes, kviešu — 13, sviesta — 11, gaļas — 6 reizes.⁹⁸ Lauksaimniecības cenu paaugstināšanās veicināja muižu aramzemes paplašināšanos, kā arī zemnieku kļaušu un nodevu palielināšanos.

Ne vien Rietumeiropā, bet arī Austrumeiropā XV gs. un XVI gs. pirmajā pusē palielinājās lauksaimniecības zemju platība. Šajā laikā lielākais ieguvējs bija vidējais muižnieks, kas palielināja ienākumus, galvenokārt paplašinot zemnieku kļaušas. Muižu ienākumu palielināšanās uz lielo feodāļu zemes īpašnieku — ordeņa un bīskapu — rēķina nostiprināja muižnieku pozīcijas. Viņi uzurpēja kā nodokļu ievākšanu, tā tiesu spriešanu, ierobežoja pilsētu tiesības.

Muižu lielsaimniecību izcelšanās negatīvi ietekmēja latviešu zemnieku lauksaimniecību ne tikai tāpēc, ka muižas piesavinājās zemnieku labāko zemi, ierobežoja zemnieku pārvietošanos, neļāva zemniekiem savus ražojumus pārdot tirgū, bet arī tāpēc, ka zemniekiem ar savu darbaspēku un darbalopiem bija jāapstrādā muižu lauki. Muižnieki bija ieinteresēti muižu saimnieciskajā izaugsmē, jo tās jau sākotnēji viņiem deva ap pusi ienākumu. Taču, lai nodrošinātu kļaušu izpildi, vasaļi bija spiesti pieļaut zināmu zemnieku saimniecību un viņu ekonomiskā potenciāla izaugsmi. XVI gs. pirmajā pusē tipiska zemnieku saimniecība bija pusarklu liela (4—15 sējas pūru), bet XVI gs. tā jau bija $\frac{3}{4}$ arkla (5—21 sējas pūrs). Parasti zemnieka saimniecībā šajā laikā bija 2 vai 3 zirgi, 3 vai 4 govys, kāds desmits aitu un kazu, līdz 10 cūku.⁹⁹ Vienlaikus veidojās plašs *bez-zemnieku slānis, kas kļuva par Baltijas agrārās struktūras būtisku īpatnību*. Tos algoja sētu saimnieki muižas lauku apstrādāšanai. Muižnieki zemnieku sētas rūpīgi uzskaitīja, lai nodrošinātu muižu lielsaimniecību ar tādu zemnieku saimniecību skaitu, kas spētu pildīt kļaušas.

Kādas bija izmaiņas agrotehnikā? *Vācu feodāļi zemkopības tehnikas jomā nekā jauna neieviesa*. Agrotehnika joprojām attīstījās

⁹⁸ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 197, 198.

⁹⁹ Latviešu vēsturnieku veltījums prof. R. Viperam. — 78.—79. lpp.

tajā virzienā, kādā tā bija attīstījusies pirms vācu iebrukuma. Taču attīstības tempi šķita palēninājušies. *Blakus papuvju zemkopības sistēmai saglabājās līdumu zemkopība*. Pēckara un pēcsērgu periodos mežiem bagātajos novados līdumu zemkopība, iespējams, ieņēma vadošo vietu. Atsevišķus nomaļus stāvošus zemes gabalus izmantoja tikai līdumu saimniecībai, nepārvēršot tos par pastāvīgiem tīrumiem. Muižu sējumi līdumos svārstījās no 2,7% līdz 31% no sējumu kopplatības.¹⁰⁰ Zemnieku saimniecībās, kuras muižnieki bija iedzinuši mežos, līdumu saimniecībai bija vēl lielāka loma. Ja papuvju zemkopība vidēji ienesa 3—4 graudus, līdumos labība deva 8—10 graudus, t. i., vismaz divas reizes vairāk. Taču zemei pēc 3 ražu novākšanas vismaz 10—15 gadus bija jāatpūšas, tāpēc līdumu zemkopība prasīja vairāk darba, izšķērdēja dabas bagātības un deva mazāk labības nekā tikpat lieli pastāvīgie tīrumi.

Arī A. Rasiņa pētījumi pēc atrastajām graudaugu un tos pavadīto nezāļu sēklām liecina, ka dominēja papuvju zemkopības sistēma. Taču papuvju sistēmā bija novērojamas atkāpes kā uz līdumu zemkopības, tā uz atmatu zemkopības pusi. Bez tam arī pati papuvju zemkopības sistēma bieži vien nebija ieguvusi savu klasisko veidu — ziemāji : vasarāji = papuve = 1:1:1. Pareizas papuvju zemkopības sistēmas ieviešanu traucēja kļaušas un nodevas, kari, sērgas un, protams, dabas un ģeogrāfiskie apstākļi. Viena lauka zemes nereti bija izsvaidītas starp mežiem, pļavām un purviem, apsejot tikai auglīgākās vietas. Tas traucēja ne vien kūtsmēsļu pievešanu, bet arī apmēram vienādu trīslauku ierīkošanu. Kūtsmēsļu, darbaspēka un sēklas trūkuma dēļ dažus aramzemes gabalus atstāja papuvē nevis uz vienu, bet vairākiem gadiem. Tā papuvju zemkopība nereti sadzīvoja ar līdumu un atmatu zemkopības paliekām. Līdumu un atmatu elementi bija nepieciešami, lai atjaunotu pastāvīgo tīrumu augsnes auglību, taču šie elementi uz ilgu laiku izslēdza no ražošanas lielu daļu aramzemes un mazināja ienākumus. Tāpēc no līdumu un atmatu izmantošanas bija jāatsakās.

Zemkopības progress izpaudās pareizas papuvju zemkopības izplatībā, ieviešot trīs puslīdz vienāda lieluma laukus. Tajos lietoja trīslauku augu seku (t. i., rudzi, vasarāji, papuve).

Šķiet, ka šāda pareiza papuvju zemkopības sistēma pēc XIII gs. iekarošanas karu un XIV gs. mēra postījumu likvidēšanās atkal kļuva par dominējošo XVII gs. pirmajā pusē. Kā muižu, tā zemnieku aramzemes parasti tika dalītas apmēram trīs vienāda lieluma laukos. Tā Ļaudonas pils muižā 1590. gadā katrā laukā varēja izsēt 160 pūru, Cesvaines muižā — 212—252 pūru rudzu. Salaspils muižā 1599. gadā izsēja ap 90 pūru rudzu katrā laukā.¹⁰¹ Taču reizumis neapsēja visus tīrumus jeb arī mežā apseja atsevišķus līdumu gabalus. Dažkārt arī papuvē iekopa nevis vienu, bet 2 vai 3 tīru-

¹⁰⁰ Дорошенко В. В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI в. — Рига, 1960. — С. 119.

¹⁰¹ Turpat, 113. lpp.

mus. Tādējādi formāli it kā parādījās četrlauku un pieclauku augu seka.

Zemes izmantošanas lielāka intensitāte — vairāku lauku sistēmas ieviešana — pati par sevi nedeva augstākas ražas. Angļu fermeri divlauku sistēmā 1610.—1620. gadā ieguva augstu 1:11 kviešu ražu. Papuvju zemkopības sistēmā kvieši bieži ienesa tikai 4 graudus vai arī tik tikko izsēto labību.¹⁰² Dažādi tika mēģināts kompensēt papuvju zemkopības nespēju bez laba mēslojuma atjaunot augšnes auglību, arī pārejot uz tīrumu ganību zemkopības sistēmu (Koppelwirtschaft, Schlagwirtschaft), kāda bija plašāk pazīstama Meklenburgā, Holšteinā u. c.

Viduslaiku Eiropas lauksaimniecība pazina vismaz trīs zemkopības sistēmu grupas.

1. Intensīvā agrokultūra, kad «izstrādāto» zemi neatstāja atpūtā katru trešo, bet gan katru ceturto, piekto vai pat sesto gadu. Zemi izmantoja galvenokārt graudaugu, bet XV gs. — arī lopbarības augu audzēšanai tīrumos.

2. Aramzemi apsēja, novāca pāris ražas, bet pēc tam lietoja ganībām vairākus gadus (6—9 gadus). Tā bija ganību sistēma.

3. Zemkopības sistēmas, kurās liela daļa tīrumu tika izmantota lopbarības graudaugu un sakņu audzēšanai. Vairākās vietās vērojama plaša tehnisko augu (kaņepju, linu, madaru u. c.) audzēšana.

Latvijā šīs zemkopības sistēmas un augu sekas nebija pazīstamas, jo plaši tika audzēti graudaugi.

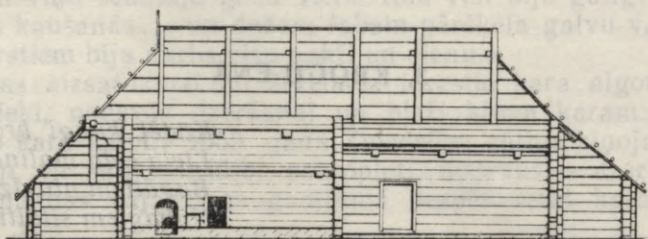
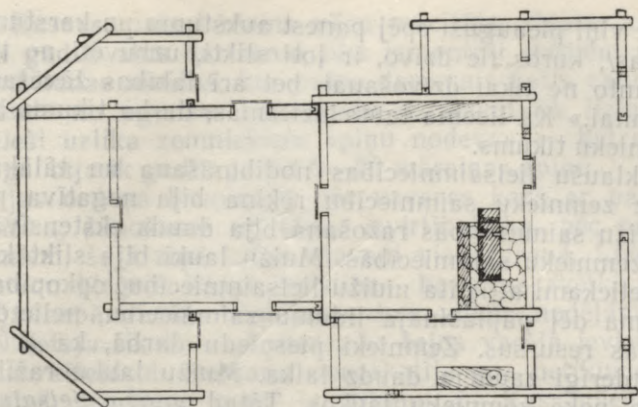
Latvijas lauksaimniecības attīstību XVI gs. stipri ierobežoja karu, sevišķi krievu karavīru postījumi Livonijas karā (1561—1583). Pēc 1582. gada revīzijas datiem, Vidzemes vidienē kara un sērgu postījumu rezultātā bija pamestas apmēram 20—60% zemnieku sētu, Araišos palikušas bez iedzīvotājiem visas zemnieku saimniecības.¹⁰³ Zemnieku saimniecību izpostīšana bija sagraāvusi lauksaimniecības pamatus, jo zemnieki ne tikai ražoja lauksaimniecības produktu lielāko daļu, bet arī apgādāja muižu laukus ar darbaspēku, vilcējspēku un daļēji ar mēslojumu. Tāpēc poļi pēc Livonijas kara, atraduši Vidzemē tikai ap 1/4 zemnieku saimniecību, bija spiesti nomainīt klaušas ar *naudaš nomu*. Livonijas kara postījumus latviešu zemnieki daļēji bija novērsuši jau 1590. gadā — neapdzīvotas joprojām bija 2,8—52,1% Vidzemes piļu un muižu.¹⁰⁴

Vēl nebija novērsti visi Livonijas kara postījumi, kad 1600. gadā sākās poļu un zviedru karš par kundzību Baltijā. Tas ilga vairāk nekā divus gadu desmitus un sākumā norisa galvenokārt Latvijas teritorijā. Latvijū postīja kā poļu, tā zviedru karaspēks. Cēsu bīskaps Oto Sennings 1610. gada 1. janvārī ziņoja pāvestam: «Livonijas lietu stāvoklis ir tik nožēlojams, ka postu lielums pārspēj visas asaras un vērotājos un vēl vairāk — vērtētājos — bēdīga pos-

¹⁰² Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 245.

¹⁰³ Dorošenko V. Kara postījumi Vidzemes lauksaimniecībā XVI gs. 2. pusē // Vēstures problēmas. — Rīga, 1960. — III. — 16. lpp.

¹⁰⁴ Turpat.

Vidzemes zemnieku dzīvojamā rija
(šķērsgriezums un plāns)

tījuma izbrīnu. Visas pilis un kādreiz plašās muižas, tagad izpostītas un bieziem krūmiem apaugušas, ir pārvērstas meža zvēru mitēkļos. No daudzajiem iedzīvotājiem maz palikuši dzīvajos, kas vēl nožēlojamāki par mirušajiem». Karaspēka izmitināšana, feodālās laupīšanas, kontribūcijas radīja smagus zaudējumus lauksaimniecībai. XVII gs. 20. gados neapdzīvotas bija 50—75% Vidzemes zemnieku saimniecību. *Latviešu tautai draudēja fiziska iznīcināšana.*

Tiklīdz zemnieku un muižu saimniecības bija kaut cik atžirgušas no karu postījumiem, muižnieki zemniekus masveidīgi nodzina no zemes, pārvērta par bezzemniekiem un uzdeva tiem apstrādāt muižu lielsaimniecību laukus. Tas bija jauns muižnieku klaušu saimniecības uzbrukums zemnieku saimniecībām, zemnieku saimniecību novājināšana. Turpināja veidoties bezzemnieku slānis, ko veicināja arī Kurzemē un Vidzemē pastāvošā zemnieku sētu vienmantošanas sistēma — sētu mantoja vecākais dēls, bet pārējie bērni nokļuva kalpu — bezzemnieku kārtā.

Karu postījumiem un muižnieku jūgam latviešu zemnieki preti nostādīja savu darba tikumu. Baltijas vācu hronists K. Kelhs savā 1695. gadā izdotajā «Livonijas hronikā» par latviešiem rakstīja: «Jau no bērna kājas viņus stingri audzina un pieradina pie smaga

darba, tāpēc viņi pieauguši spēj panest aukstumu un karstumu. Viņu mājokļi /rijas/, kuros tie dzīvo, ir ļoti slikti, uzbūvēti no tira koka un tos izmanto ne tikai dzīvošanai, bet arī labības žāvēšanai, kulšanai, vētišanai.» Kā liecina tautasdziesmas, darba tikums bija augstākais zemnieku tikums.

Muižas kļaušu lielsaimniecības nodibināšana un tālāka paplašināšana uz zemnieku saimniecību rēķina bija negatīva parādība. Lielajās muižu saimniecībās ražošana bija daudz ekstensīvāka nekā mazākajās zemnieku saimniecībās. Muižu lauki bija sliktāk mēsloti, jo bija nepietiekami attīstīta muižu lielsaimniecību lopkopība; mēslojuma trūkuma dēļ paplašināja līdumu saimniecību, nelietderīgi izšķiežot dabas resursus. Zemnieki piespiedu darbā, kā arī ceļā uz darbu nelietderīgi zaudēja daudz laika. Muižu lauku ražība nereti bija zemāka nekā zemnieku laukos. Tātad *muižu lielsaimniecības bija latviešu lauksaimniecības attīstības kavēklis.*

3. KROGU ĒNĀ

*Kādēļ kungi krogus taisa
Liela ceļa maliņā?
Bagātiem alu dzert,
Nabagiem sildities.*

(Tautas dz.)

Reibinošu dzērienu gatavošana Latvijā, raudzējot stērķelvielas un saldivielas, pazīstama jau tālā senatnē. Arheoloģiskie izrakumi liecina, ka jau aizvēstures laikos dzērieni māla traukos, domājams, medalus un miestņš, doti mirušajiem līdzī kapā, kā arī lietoti bērnu mielas. Etnogrāfiskie materiāli liecina, ka latvieši pazinusi tā dēvēto saldo alu jeb medalu un rūgto (apiņoto) alu. Tomēr, jo tālāk iedziļināmies senatnē, jo vairāk pārliecināmies, ka vecākais un populārākais tautā ir bijis salda alus. Par «saldo alutiņu» pozitīvi dzied tautasdziesmas. Arī vēlākajos gadsimtos, par kuriem mums saglabājušies rakstīti avoti, latviešu svētkos un godos plaši lietots medalus un miestņš. Tie nav bijuši stipri alkoholiski dzērieni — *nekādi vēstures avoti neliecina, ka alus un miestņa lietošana būtu novedusi pie žūpības.*

Līdztekus medalum un miestņam lietots rūgtais apiņotais alus. Cik tālu pagātnē sniedzas mūsu skats — pie latviešu zemnieku sētām vienmēr audzēti apiņu dārzi (apiņu nodeva), bez tam vākti vēl arī tā sauktie meža apiņi. Rūgtais alus parasti bija stiprāks, tā dēvētais viru alus, pretstatā saldajam — «sieviešu alum».

Pat XIII gs. hronikas un dokumenti, kas centās pierakstīt «pagāniem» un «velna kalpiem» neesošus sliktus paradumus, ne vārda nemin par to, ka latvieši būtu nodevušies dzeršanai.

Žūpība acimredzot sākusi izplatīties tikai pēc vācu iebrukuma Latvijā. Alus darišana un dzeršana sevišķi izplatījās XIV—XVI gs.

Hronists Rusovs, pats būdams vācu mācītājs, stāsta, ka Livonijas muižās ik gadus alus darišanai tika izmantoti simtiem pūru miežu. Bijušas arī tādas muižas, kur «alus darāmais katls cauru gadu netika noņemts no uguns». Lai varētu izgatavot tik lielu daudzumu alus, vācieši uzlika zemniekiem apiņu nodevas — katrai zemnieku sētai XV gs. bija ik gadus jādod 5—20 mārciņas apiņu.

Livonijas ordeņa bruņinieki pēc uzvaras karā ar pagāniem nodevās dzīrēm, žūpošanai un tādai izvirtībai, ka, pēc paša Rusova novērojumiem, šajā ziņā kļuva slaveni visā Eiropā. Livonijas vācu muižnieku un birģeļu kāzas, kristības, baznīcas svētki un pagastu dzīres bija nepārtraukta žūpošana, kas vilkās nedēļām ilgi. Alus dzeršanai lietoja tik lielus kausus, ka tajos varēja ievietot pat mazus bērņus. «Beidzot dzeršanu neuzskatīja par netikumu,» rakstīja Rusovs, «bet dižciltīgo godu un tikumu... Kas mācēja vislabāk dzert, kauties, durt, lauzties, zaimot un lādēt... tas bija pirmais varonis, un viņu sēdināja goda vietā. Kad visi bija galīgi apdzērušies, sākās kaušanās... un dažam labam pāršķēla galvu vai nocirta roku, un ārstiem bija darbs visu nakti un dienu.»

Livonijas aizsardzībai no ārzemēm ievestie kara algotņi, tāpat kā bruņinieki, nodevās dzeršanai un bieži kļuva karam nederīgi. «Dižciltīgo kara kalpi,» 1655. gadā Zviedrijas sūtnis ziņoja Zviedrijas karalim, «ir salikuši, klibi, sakropļoti, nodevušies dzeršanai, un arī tie nopietnas vajadzības gadījumā nespēs veikt karavīru pienākumus...»

Muižnieku, ordeņa varasvīru un mācītāju piemēram vietumis sāka sekot arī zemnieki. Pie ordeņa pilīm, baznīcām un klosteriem vācu feodāļi XIV—XVI gs. sāka celt krogus un tos iznomāt par tā dēvēto kroga naudu. *Krogu celšanas un kroģēšanas tiesības piederēja vācu muižniekiem. Krogs un krodzinieks kļuva par vācu jūga neatņemamu sastāvdaļu.*

Livonijas muižnieku kroģēšanas tiesības tika nedaudz ierobežotas, kad tie padevās Polijai—Lietavai 1561. gadā. Tā sauktajā Sigismunda Augusta privilēģijā (21. p. 7. §) ir gan minēts, ka muižniekiem ir tiesības bez muižām un nodokļiem darīt un pārdot alu savos krogos, bet nav teikts, ka muižniekiem pieder kroģēšanas monopoltiesības.

Tomēr vācu muižnieki, izmantojot politisko varu, vienmēr ir centušies paturēt kroģēšanas monopoltiesības un atņemt citām iedzīvotāju kārtām alus darišanas un kroģēšanas tiesības. Tā 1532. gadā Vidzemes landtāgs un 1567. gadā Kurzemes landtāgs aizliedza zemniekiem nodarboties ar alus darišanu pārdošanai. Tomēr zemnieki, sevišķi pie ceļiem un miestņiem, nereti paklusām līdz pat XIX gs. pārdeva alu.

Degvīna destilācijas atklāšanu piedēvē arābiem, kas tad arī devuši alkoholam tā nosaukumu (arābu val. — *al-kuhl*). Sādi apzīmēja dzērienu, kas it kā deva jaunu «garu», jaunu «dūšu». To pašu izsaka arī spirta nosaukums latīņu valodā — «*spiritus*», kura otra nozīme ir «gars». Sākumā degvīnu ieguva no vīnogu vīna, to destilējot. Par to liecina senākais degvīna nosaukums — «*acqua de vite*»,

«*acqua vite*», kas spāņu un itāļu valodā nozīmēja vīnkoka zaru ūdeni. No tā, domājams, klosteros, kas nodarbojās ar slimnieku kopšanu, ar laiku radās nosaukums «*acqua vitae*» — dzīvības ūdens, dzīvības eliksīrs. Irījā to lietoja opija vietā, bet Turcijā — karavīru drošsirdības vairošanai. Latvijā degvīns kļuva pazīstams Livonijas periodā XIV—XV gs. Degvīnu toreiz ievada un pārdeva aptiekās galvenokārt kā zāles pret mēri un infekcijas slimībām. Tikai XVI gs. otrajā pusē, kad iemācījās degvīnu iegūt no rudziem, to sāka pamazām ražot uz vietas.

Jau XVII gs. beigās Rietumeiropā degvīnu ieguva no kartupeļiem, tomēr Latvijā tas neieviesās, jo kartupeļus līdz pat XIX gs. sākumam audzēja maz. Muižnieku pasākto galvenās maizes labības — rudzu — izmantošanu degvīnam vai, kā tautā teica, paša ne-labā izgudrota «elles dzēriena» iegūšanai zemnieki vairākās Eiropas zemēs, tajā skaitā arī Latvijā, uzskatīja par bada cēloni un tāpēc arī nosodīja.

Vairākās zemēs degvīnu XVI—XVII gs. oficiāli bieži uzskatīja par indi, ko valdība aizliedza dzert. Arī zviedru valdība Vidzemē XVII gs. neražas uzskatīja par «Dieva sodu» un mēģināja ierobežot degvīna dedzināšanu un dzeršanu.

Degvīna dzeršana apreibināšanās nolūkā Latvijā sevišķi izplatījās muižnieku un karavīru vidū Polijas-Zviedrijas kara laikā XVII gs. sākumā. Turpretī zemnieki degvīnu XVII gs. un Latgalē pat XIX gs. sākumā lietoja zāļu vietā, braucot sliktā laikā tālās šķūtīs, ejot klausās utt.

Līdz ar tirgus saimniecības tālāku attīstību degvīna dedzināšana un alus brūvēšana pārdošanai kļuva par arvien svarīgāku ienākumu avotu.

Pūloties paturēt savās rokās šo saimniecības nozari, Vidzemes muižnieki XVII gs. panāca, ka valdība 1646. un 1668. gadā atkārtoti izdeva rīkojumus, kas zemniekiem aizliedza nodarboties pat ar alus darīšanu un pārdošanu. Tas arī saprotams, jo degvīna daudzums salīdzinājumā ar alu, ko XVII gs. pārdeva krogos, bija vēl samērā neliels. Tā 1688. gadā Vidzemē bija 251 krogs, bet degvīnu pārdeva tikai 14 krogos, turklāt ļoti nelielā daudzumā.

Plašāk degvīna dedzināšana XVII gs. izplatījās tikai Kurzemē, kad tur izveidojās manufaktūras. Jau XVII gs. vidū sešās Kurzemes degvīna dedzinātavās tika ražots ap 20 000 litru degvīna gadā, bez tam, kā liecina hercogu muižu saimniecības noteikumi, ar degvīna dedzināšanu nodarbojušies arī hercoga muižu ierēdņi, kuri to pārdevuši hercoga krogos. Laikabiedri liecina, ka jau XVII gs. vairāki Kurzemes muižnieki miruši no pārmērīgas degvīna dzeršanas. Šī bēdīgā pieredze spieda muižniekus pārorientēties uz ārzemju vīniem, bet degvīnu visžēlīgi nodot zemniekiem. Vācu muižnieki tad nu arī darija visu, lai zemnieki pašu ražotā un plaši lietotā medalus, mies-tiņa un alus vietā arvien vairāk dzertu degvīnu, lai iestātos degvīna «laikmets». Jau XVII gs. vidū hercogs Jēkabs uzdeva katram Kurzemes krodziniekam pārdot ne mazāk kā 36 stopus (44,3 l) degvīna gadā. Tolaik tas bija ievērojams daudzums.

Degvīna ražošanas paplašināšanās un tā cenu pazemināšanās jau XVII gs. arvien vairāk izspicda no krogiem alu, it sevišķi mazāk iedarbīgo medaļu. Tā XVII gs. beigās Vidzemē medaļu pārdeva vairs tikai sešos krogos, Rīgā blakus vīna un alus krogiem darbojās vairs tikai daži speciāli medaļus krogi.

Zviedru valdība uzskatīja, ka labiekārtoti krogi pie ceļiem veicina valsts aizsardzību un tirdzniecību, tādēļ atbalstīja šāda krogu tīkla izveidošanu Vidzemē. Krogu skaits diezgan strauji palielinājās. Līdztekus krogiem muižu teritorijā muižnieki cēla krogus arī miestīņos, kuriem nebija pilsētas un līdz ar to arī kroģēšanas tiesības. Katrā miestīņā bija viens vai vairāki krogi. Smiltēnē 1601. gadā bija pat 16 krogi, Siguldā — 5 krogi utt. Lai gan Vidzemes ģenerālgubernators XVII gs. vidū norādīja, ka krogu pie ceļiem esot jau pieliekami daudz un jauni vairs nav jācēl, Vidzemes muižnieki visādi centās pierādīt, ka to vēl ir par maz un ka tajos visu vēl nevarot nopirkt, bet tas neliecinot par zemes kultūru... Tā muižnieki centās krogus izmantot savu ienākumu palielināšanai.

Zemniekiem nebija politisko tiesību, tāpēc tiem muižnieki, kā minēts iepriekš, jau XVI gs. atņēma kroģēšanas tiesības. Turpretī namniekiem kā pilsētās, tā vienu jūdži ap tām bija atļauts pārdot degvīnu. Savas degvīna dedzināšanas un pārdošanas tiesības citīgi sargāja arī mācītāji, lai gan viņiem jau XVI gs. bija aizliegts nodarboties ar kroģēšanu. Mācītāji bieži šo aizliegumu neievēroja un ražoja gan alu, gan degvīnu. Tā Cēsu mācītājs Vēbers XVI gs. vairāk nekā divus gadus tiesājās ar grāfu Uksenšērnū, kas gribēja aizliegt viņam alus un degvīna kroģēšanu. Kad Uksenšērnas ierēdņi ieradās pie mācītāja pārtraukt kroģēšanu, viņi tika piekauti un aizgāja asiņainām galvām. Cēsīs degvīnu dedzināja un pārdeva arī mācītāja Freizinga sieva. 1688. gadā Vidzemē no 251 kroga 34 (13,5%) bija baznīcas krogi. Tie parasti bija mācītājmuižu īpašums, un to ienākumi nonāca mācītāju kabatās. Krogi piederēja Krimuldas, Ikšķiles, Burtnieku un daudziem citiem mācītājiem. Tāpēc sakām vārds «Kur baznīca, tur krogs» atspoguļo tālaika īstenību.

Dzeršanu baznīcas krogā mācītāji, kuri vairoja savu pārticību ar šo krogu starpniecību, uzskatīja par svētīgu lietu. Tā 1647. gadā Grobiņas baznīcas vizitācijas komisija norādīja, ka no tālāka ceļa nākušiem piekusušiem dievlūdžējiem, lai tie čaklāk apmeklētu baznīcu, baznīcas krogā jādod alus.

Pat mācītāji atzina, ka aizliegums slēgt krogus dievkalpojuma laikā nekad netika ievērots. Cēsīs, Limbažos, Blusu krogā pie Limbažu baznīcas un citos baznīcas krogos XVIII gs. pirmajā pusē zemnieki, it īpaši rudens svētdienās, dzēra un pat kāvās. Tā dēvētie «slapjie» mācītāji rakstīja, ka «brandvīns tam, kas to ar prātu un mēru godīgi bauda, ir istena veselīga zāle, istena dieva dāvana».

Pēc Ziemeļu kara muižnieki, lai iegūtu līdzekļus, pirmām kārtām cēla krogus, kur vien varēja. Tā 1727. gadā Smiltēnes miestā bija tikai ap 10 eku, bet septiņas no tām bija krogi, kas piederēja apkārtnējiem muižniekiem. Valmiera vēl 1734. gadā, kā liecina laikabiedri, «sastāv tikai no alus un degvīna krogiem».

Latvijas laukos bija sācies degvīna uzvaras gājiens.

Degvīns līdztekus vagara pātagai un kauna stabam gadsimtiem ilgi kļuva par vienu no varenākajiem ieročiem zemnieku turēšanai paklausībā. Degvīns aptumšoja zemnieku prātus un vienlaikus pildīja muižnieku kabatas ar naudu. Acīmredzot tāpēc muižnieki, ar laiku vairāk vai mazāk nododot pārejos zemnieku apspiešanas līdzekļus muižas amatviru un iestāžu pārziņā, tiesības rīkoties ar degvīnu līdz pat savas valdīšanas beigām 1917.—1920. gadā stingri turēja savās rokās.

Alkohola izplatību Latvijā toreiz noteica pirmām kārtām zemnieku beztiesiskais stāvoklis. Muižnieku radītie necilvēcīgie zemnieku dzīves apstākļi, nabadzība, bads, dzīve nožēlojamās dūmistabās un rijās, sodi ar rīkstēm un pātagām, darbs muižās un savās sētās no saules līdz saulei, naktīs un pat svētdienās, pārliecība, ka no šā stāvokļa nav iespējams izkļūt, — tas viss radīja zemniekā vēlēšanos kaut uz brīdi aizmirsties alkohola skurbulī.

«Neviena dzīves bauda viņam nav atstāta,» 1802. gadā rakstīja Tartu universitātes rektors profesors G. Parrots, «ja par tādu neuzskata atļauju savu paša posta apziņu noslicināt alū un degvīnā, par ko jāmaksā kungam divkārša cena.» Degvīns bieži kļuva par mērķi, kura dēļ viens otrs zemnieks strādāja, jo solīja uz laiku atvieglot grūto rītdienu. Krogs šādam zemniekam bija vienīgā vieta, kur aizmirst dzīves rūpes, satīties ar citiem, uzzināt jaunas vēstis. Apspiežot zemniekus, muižnieki, protams, necerēja tīši grūst zemniekus alkoholismā, lai tā vēl vairāk izputinātu to sētas un līdz ar to negatīvi ietekmētu savas lielsaimniecības. Taču objektīvi muižnieku cenšanās palielināt savus ienākumus zināmā zemniecības daļā veicināja alkoholismu.

4. TRADICIONĀLĀ LAUKSAIMNIECĪBA

*Ozolmuiža, vergu muiža,
Kaut tu būtu nogrimusi,
Kaut tu būtu nogrimusi
Dziļā elles dibenā!*

(Tautas dz.)

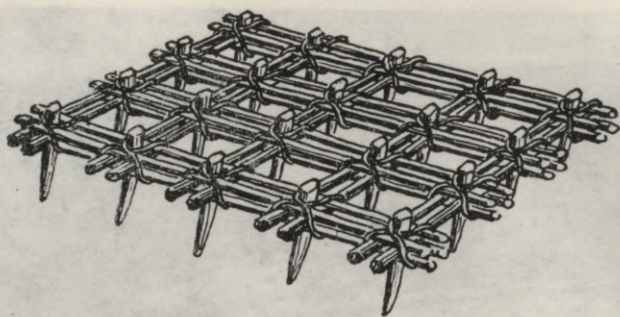
Viduslaiku Eiropas zemnieku saimniecībās un muižās bija daudz un dažādu pašu zemnieku rokām un ar zirgu palīdzību izmantojamu darbarīku. Lielākā to daļa bija gatavoti no koka, bet dažus kalēji kala arī no dzelzs. *Viduslaiku agrotehnika mainījās lēnām.* Tā tas bija arī Latvijā. Joprojām tika izmantoti iepriekšējā laikmetā lietotie zemkopības darbarīki un paņēmieni. Zemes aršanai lietoja divu tipu arklus — spīļarklus un ralo tipa arklus. Jau XIV gs. spīļarkliem, kaut arī ne vienmēr, bija dzelzs vērstuves. Miera laikā neapšaubāmi dominēja spīļarkli ar dzelzs lemešiem. Novērojama jau iepriekšējā periodā konstatēto spīļarkla kaltveida lemešu pagarināšanās līdz

Egļu zaru ecēšas

30 cm, kas cēla arkla darba ražību. Spīļarkls bija universāls zemkopības darbarīks. To izmantoja zemes uzaršanai, tās dziļai iridnāšanai, mēslu iestrādāšanai, sēklas iearšanai. Ralo tipa arkli ar dzelzs lemešiem atrasti galvenokārt vācu mūra pilīs. Tas gan neliecina, ka vācieši obligāti būtu lietojuši dzelzs lemešus. Tie bija ļoti dārgi, tāpēc iespējams, ka šie lemeši bija kara laupījums. Ralo tipa arkla lemesis slīdēja gandrīz horizontāli ar zemes virsu, tāpēc arkls bija sekmīgi izmantojams labi kultivētā augsnē ar samērā dziļu aramkārtu. Vairāku muižu kalēji kala arklu dzelzs lemešus, kurus muiža dažreiz izdalīja arī zemniekiem, — gadījumos, kad bija novēršamas kaut kādu ārkārtēju cēloņu — karu un sērgu — radītās sekas. Iespējams, ka muiža izdalīja zemniekiem arklu dzelzs lemešus nolūkā uzlabot muižas lauku apstrādi, jo zemnieki nespēja iegādāties dārgos lemešus un strādāja ar arkliem bez dzelzs lemešiem.

Jau agrajos viduslaikos Eiropā bija pazīstamas trīs formu ecēšas — četrstūrveida, trīsstūrveida un trapecveida. Izplatītākās bija četrstūrveida ecēšas, kas bija arī senākās. Ecēšas parasti vilka zirgs. Zemes virskārtas iridnāšanai un graudu iestrādāšanai augsnē Latvijā izmantoja eglenes jeb egļu zaru ecēšas. Taču tās bija mazefektīvas un ātri salūza, bet to gatavošanai vajadzēja daudz koksnes materiāla. Tāpēc XVII gs. ieteica lietot pītās jeb klūgu ecēšas, kam

Pitās ecēšas

bija iespējams laiku pa laikam atjaunot tikai darba daļas — tapas. Tomēr arī šīs ecēšas bija vieglas un darbā mazefektīvas.

Pirmie vērstuves arkli dokumentos minēti jau XVII gs. 30. gados. Šie «vācu arkli» lietoti Rīgas patrimoniālā apgabala Rumbulas muižā.¹⁰⁵ Cēsu zemnieki bijuši visai izbrīnījušies, kad vietējā mācītāja muižas lauki XVII gs. apstrādāti ar dzelzs ecēšām — domājams, ka tās bijušas koka ecēšas ar dzelzs tapām.¹⁰⁶ XVII gs. sākumā daži Rīgas apkārtnes zemniekiem bijuši «jaunie arklu lemeši», bet to konstrukcija nav zināma.¹⁰⁷

Eiropā viduslaikos nereti labības laukā vārpas nopļāva ar sirpi, bet salmus vēlāk nopļāva ar izkapti un daļēji atstāja laukā, kas deva iespēju ražu novākt īsākā laikā. Vārpu novākšana prasīja daudz mazāk darba nekā salmu pļaušana, bet salmi bija vajadzīgi pakaišiem un lopbarībai. Tāpēc daudzviet ar izkapti sāka pļaut vienlaikus salmus un vārpas, pirmām kārtām šādi novāca auzas un miežus. Turpretī kviešus vēl ilgi turpināja pļaut ar sirpi, kaut šo darbu ērtāk varēja veikt ar lielo izkapti, kas Flandrijā izplatījās 1327.—1330. gadā. Dažviet Francijā izkaptis nomainīja sirpi tikai XVIII gs. beigās. Taču parasti ar izkapti pļāva zāli. Siena pļaušanai visā Latvijā lietoja izkaptis. XIII—XV gs. notika zināmas pārmaiņas izkaptis konstrukcijā — izkaptis gatavoja garākas (vairāk nekā 50 cm), tās bija ar biezākām mugurām un pēdām, kas pagrieztas pret asmeni gandrīz taisnā leņķī. Šī leņķa samazināšanās un tuvināšanās šauram leņķim liecina par mūsdienās vēl sastopamās garkātes un vienroces tipa izkaptis attīstību.

Uzskaitot darbarīku dzelzs daļas, redzams, ka *turīgo zemnieku saimniecībās bija līdz 9 spīlarkli ar dzelzs lemešiem, 6—7 izkaptis, līdz 9 ciroji un cits inventārs.*

¹⁰⁵ Дорошенко В. В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI в. — Рига, 1960. — С. 107.

¹⁰⁶ Turpat. — 108. lpp.

¹⁰⁷ Turpat. — 224. lpp.

«Viņu parastā nodarbošanās,» rakstīja XVII gs. hronists K. Kelhs, «ir zemkopība, lopkopība un dažās vietās zvejniecība. Zemkopībā viņi lieto ļoti maz arklu, ko velk vai nu viens zirgs, vai divi vēši... Labību, kad tā nogatavojas, viņi nopļauj ar sirpi, izžāvē to pirms kulšanas savās istabās /rijās/... tā ka Vidzemes labība var stāvēt 20 un vairāk gadus, neprasot pārlāpstošanu. Tāpēc to labprātāk pērk holandieši un ved uz svešām zemēm.»

Pirmoreiz labības žāvēšana zārdos minēta Eiropā 1022. gadā, vēlāk labības un siena «koki» minēti dokumentos diezgan bieži.

Lopkopībai, ko dažkārt uzskatīja par nepieciešamu ļaunumu, pievērsa maz vērības. Lopkopības ražojumus — svaigu gaļu, piena izstrādājumus — nevarēja ilgi transportēt un saglabāt pārdošanai, sevišķi vasarā. Taču liellopi bija vajadzīgi pārtikai, lauku mēslošanai, bet zirgi — transportam, vilcējspēkam un karam. Viduslaiku Eiropā bija pazīstamas dažādu šķirņu un krāsu govīs, vēši un zirgi. Tie bija neliela auguma un Anglijā, pēc vēsturnieku aprēķina, spēja pavilkt ap 200 kg smagumu. Viena govīs XIII gs. no 1. maija līdz 29. septembrim spēja ražot 44,4 kg siera un 6,2 kg sviesta, bet dažkārt 14,5 kg siera un 2 kg sviesta (Anglijā). Vidējais izslaukums līdzinājās 540—670 līdz 1350 kg gadā, ieskaitot jaundzimušā teļa izlietoto pienu. Viena XIII gs. deva ap 115 olas, bet bišu strops — ap 9 litrus medus.¹⁰⁸

Kā liecina arheoloģiskais materiāls, liellopu skaits un to izmantošana pārtikā, tāpat cūku skaits XV gs., salīdzinot ar XIII gs., mazinājies.¹⁰⁹ Turpretī palielinājies sīklopu īpatsvars. Koknesē veiktie paleozooloģiskie pētījumi liecina par zināmām grūtībām, pat regresu lauksaimniecībā šajā apvidū, kas gan neattiecas uz visām saimniecībām.

Kaut gan pētnieku rīcībā esošie dati ir fragmentāri, tie tomēr rāda, ka lopkopība muižu lielsaimniecībās salīdzinājumā ar zemkopību parasti bija atstāta novārtā. Ne tikai darba lopus, bet arī lopkopības produktus muižas saņēma no zemnieku saimniecībām.

Plašāk ar lopkopību nodarbojās Vidzemes sīkajās privātajās muižās pilsētu tuvumā. Šeit audzēja kā liellopus, tā sīklopus (aitas, kazas). Taču ienākumi no lopkopības muižām deva tikai līdz 10% ienākumu kopsummas. Muižu ganāmpulki nevarēja segt muižu lauku mēslošanas vajadzības — uz 6—25 vai 8—15 pūrviētām aramzemes kroņa muižās parasti bija 1 liellops. Tas arī saprotams, jo divu ziemāju sējas pūrviētu mēslošanai rēķināja, ka vajadzīgs viens liellops.¹¹⁰ Labāks lopkopības stāvoklis bija Kurzemē, kur ienākumi no lopkopības bija līdz 20% no ienākumiem un uz 1 lopu bija līdz 1,2—5 pūrvietas ziemāju sējumam. Varbūt tas izskaidrojams arī ar zemnieku nespēju ar tālaika darbarīkiem pilnībā apstrādāt zemkopībā smagās augsnes.

¹⁰⁸ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 182—183.

¹⁰⁹ Latvijas PSR arheoloģija. — R., 1974. — 310. lpp.

¹¹⁰ Der getreue Amtmann oder Unterricht eines guten Haushalters. — Rīga, 1969. — S. 8.

Galvenais zemkopības darba lops bija zirgs. Ar to apstrādāja kā zemnieku, tā muižu laukus. Zirgus audzēja ne tikai zemkopības, bet arī speciāli armijas un pasta vajadzībām. Taču zirgu pastāvīgi trūka, jo sevišķi ass zirgu trūkums bija novērojams pēc Livonijas kara postījumiem. Tāpēc Vidzemē XVI gs. beigās lielāku īpatsvaru ieguva vēršu vilcējspēks. Nereti vēršu (piemēram, Ļaudonā 1590. g.) bija tikpat daudz cik zirgu.¹¹ Tomēr pēckara līdumos vēršu vilcējspēka pielietošana pazemināja zemkopības darba ražību ne tikai tāpēc, ka zemnieki pie vēršu vilcējspēka nebija pieraduši, bet arī tāpēc, ka vērši bija lēnāki nekā zirgi. Taču vēršu vilcējspēkam bija arī savas pozitīvās puses — vecu, darbam nederīgu vēršu varēja izmantot gaļā, bet zirgu gaļu lietot, izņemot bada laikus, nebija pieņemts. Tomēr zirgu vilcējspēks pārliecinoši dominēja lielākajā Latvijas daļā, šķiet, izņemot Ziemeļvidzemi un atsevišķu vācu piļu un pilsētu apkārtni.

Lopkopība deva pārtiku un apģērbu cilvēkiem. Medību dzīvnieku īpatsvars iedzīvotāju uzturā joprojām samazinājās un bija vairs tikai daži procenti. Aļņa un lāča kaulu atradumu samazināšanās liecina arī, ka samazinājās šo dzīvnieku daudzums medību faunā.

Viss lauksaimniecības inventārs un darba lopi gandrīz bez izņēmuma piederēja zemniekiem, jo tie veica visus darbus muižās un zemnieku saimniecībās. Taču bija atsevišķas nelielas muižiņas, kuru laukus īpašnieki apstrādāja ar algotu darbaspēku. Šādos gadījumos muižās bija daži spīļarkli ar dzelzs lemešiem, dažas koka ecēšas un savi darba lopi, kuru bija maz — daži zirgi un daži vērši.

Atsevišķu sējai paredzētu pastāvīgu *lauku meliorācija* ar lielākiem vai mazākiem atklātajiem grāvjiem Latvijā, domājams, ir tikpat sena parādība kā zemkopība. Zemnieki ar atklātiem grāvjiem centušies pazemināt gruntsūdens līmeni un novadīt lieko lietus ūdeni no sējumiem. Pirmos speciālos zemes meliorācijas noteikumus Latvijā publicējis hercogs Jēkabs. 1665. gadā Kurzemes un Zemgales hercogistē izdotajā muižu revīzijas instrukcijā teikts: «/Muižu/ ierēdņiem vajag, kur nepieciešams, laukus iegrāvēt un savest labā kārtībā, lai lielas ūdens peļķes nepaliek /uz tirumiem/ guļot, ja tas gadītos, /ierēdņiem/ jāmaksā radušies zaudējumi bez kādas atlīdzības» (21. §). Šis rīkojums papildināja jau 1663. gadā izdotajos muižu noteikumos publicētos meliorācijas priekšrakstus: «Mūsu /muižu/ ierēdņiem turpmāk, ja laukiem ir nepieciešami grāvji, jārok grāvji un grāvjiem jābūt virspusē 3 oлектis (161,3 cm) un apakšā $\frac{1}{2}$ oлектis (27 cm) platiem. No grāvjiem zemi neizmest citur kā vienīgi uz lauka, lai to varētu apart» (121. §). Šķiet, ka meliorācija ar atklātiem grāvjiem hercoga muižās bija sena tradīcija. Acīmredzot grāvju rakšanas un tīrīšanas rezultātā lauku vidū bija izveidojušās ieplakas, kurās ūdens «izgulēja» sējumus. Noteikumi uzdeva grāvjus rakt ar samērā lēzenām malām, lai tie neaizbruktu.

¹¹ Дорошенко В. В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI в. — Рига, 1960. — С. 109.

Lauku mēslošanai ar kūstmēsliem kā zemnieku saimniecībās, tā muižās pievērsa lielu vērību. Salmus un sienu nepārdeva, mēslus ārpus saimniecības neizveda. Lauku noplicināšanu uzskatīja par saimniecības kārtības pārkāpumu. Taču karu un sērgu laikā lauku noplicināšana no izņēmuma pārvērtās par likumu. Pēc Livonijas kara (1561—1583) noplicinātas bija ne tikai atstātās, bet arī labās zemes, it sevišķi muižās, kur trūka lopu.

Igaunijā zemnieku lauki XVII gs. tika divreiz labāk mēsloti nekā muižu lauki,¹¹² jo muižās turēja mazāk lopu. Toreizējais agrotehnikas līmenis neļāva izmantot Zemgales līdzenuma smago augšņu auglību un augšņu biezo slāni, tāpēc šeit iegūtās ražas labos laika apstākļos nebija daudz augstākas kā citos novados.

Igaņu vēsturnieku V. Millera un H. Ligi pētījumi pierādīja, ka XVIII gs. beigās augstākās ražas Igaunijā iegūtas tieši mazauglīgajās Ziemeļigaunijas un Rietumigaunijas zemēs. Augsnes slānis šeit vietām nepārsniedz 10—30 cm, taču šīs augsnes bagātīgi satur karbonātu un humusu. Tāpēc tās bija vieglāk apstrādājamas ar mazatīstīto agrotehniku un deva augstākas ražas. Turpretī Dienvidigaunijā podzolētās augsnes ar biežajām velēnām un biezu augsnes virskārtu toreiz nevarēja efektīvi izmantot, jo aršanas dziļums bija ap 10 cm.

Kāda bija muižu sējumu struktūra? Visvairāk XVI gs. sēja rudzus — no 39,3% Vidzemes dienviddaļā līdz 47% Latgalē. Otro vietu ieņēma auzas — Vidzemes Centrālajā augstienē auzu sējumi aizņēma 37%, bet Latgalē — ap 17,7%. Trešo vietu ieņēma miežu sējumi — 16,3% Rīgas apkārtnē un ap 25% Dienvidvidzemē. Kviešu, griķu, zirņu, prosas, lēcu sējumu īpatsvars bija neliels.¹¹³

Zemkopības darba ražība bija maza. Droši dati par Latvijas lauksaimniecības darba ražību nav saglabājušies. Rietumeiropā kļaušu dienā (strādājot «uz akorda» pusdienā) bija jāizkuļ 72,5 litri kviešu vai 290,8 litri auzu, jāapar 0,4 ha zemes vai jānoplauj 0,2 ha labības.¹¹⁴ XIII gs. viens vīrs dienā izara 0,35—0,4 ha. XIV gs. vietumis noplāva nedaudz mazāk kā 0,2 ha labības, bet plāvā 0,4 ha. Parasti darbu veica pašu ģimenes locekļi, bērniem piepalīdzot. Taču, kad ģimene nespēja darbu veikt laikā, algoja gadījuma vai pastāvīgu svešu darbaspēku.

Fragmentāras ziņas par muižu lauku ražību sastopamas XVI gs.: Rīgas apkārtnē ieguva 1,4—3,1 graudu, Vidzemes vidienē labi mēslotos laukos ievāca 6—9 graudus, bet Latgales līdzenumos — 5—6 graudus. Bet šķiet, ka šādas ražas bija izņēmums. Šos fragmentāros datus grūti vispārināt, jo ražas bija ļoti svārstīgas. Par ražām zemnieku saimniecībās tiešu datu nav. Spriežot pēc netiešām liecībām, zemnieki savos laukos caurmērā ieguva nedaudz labākas ražas nekā

¹¹² Ligi H. Pollumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandi. — Tallinn, 1963. — Lk. 123.

¹¹³ Дорошенко В. В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI в. — Рига, 1960. — С. 163.

¹¹⁴ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 183.

muižu lielsaimniecību laukos. Zemnieki vidēji novāca 4—5 graudus (rudziem 6,4—8 c/ha).

Zemnieki audzēja galvenokārt rudzus, miežus, auzas, kā arī linus, kaņepes un apiņus. Griķus, kviešus, vasaras rudzus un zirņus audzēja maz. Neskatoties uz muižu saimniecības paplašināšanos, zemnieki savās saimniecībās ieguva 3—4 reizes vairāk labības nekā muižās.

Kādus jaunus kultūraugus tolaik sāka audzēt? Ilgstoši valdīja uzskats, ka kukurūza, tabaka un kartupeļi jeb tā dēvētie «trīs amerikāņi» pēc Amerikas atklāšanas XVI gs. ieceļojuši Eiropā. Tagad izteiktas domas, ka kukurūza, iespējams, Eiropā ievesta arī no Indijas. Eiropā kukurūzu pirmām kārtām sāka audzēt Portugālē XV gs. No Ibērijas pussalas šis kultūraugs izplatījās Francijā, XVI gs. sasniedza Tirolu un Burgundiju, XVII gs. — Tulūzu. Kukurūzu izmantoja lopbarībai un arī iedzīvotāju uzturam. Tā deva 2—3 reizes augstāku ražu nekā kvieši, bez tam arī labu mēslojumu. Kukurūzu Latvijā izmēģinājumu veidā sāka audzēt XVIII gs. beigās. Šodien nav zināms, vai lietoja Indijas vai Amerikas cilmes kukurūzu. Taču Latvijā bija pārāk auksts, netika iekoptas piemērotas augsnes, tāpēc kukurūzas audzēšana tika atmesta.

Kartupeļus Latvijā no Hamburgas ap 1670. gadu pirmais ievēdis Kurzemes hercogs Jēkabs. Sākumā kartupeļi bija vairāk košumaugs nekā dārzenaugs, kaut to audzēšana no tās pašas zemes platības spēja nodrošināt ar pārtiku 2—3 reizes vairāk cilvēku nekā labības audzēšana. Kartupeļi bija lēti. Tos audzējot, mazās saimniecības spēja palielināt ienākumus līdz lielāko saimniecību līmenim, kas kartupeļus neaudzēja. Taču līdz XVIII gs. beigām un XIX gs. sākumam kartupeļus audzēja tikai dārzos.

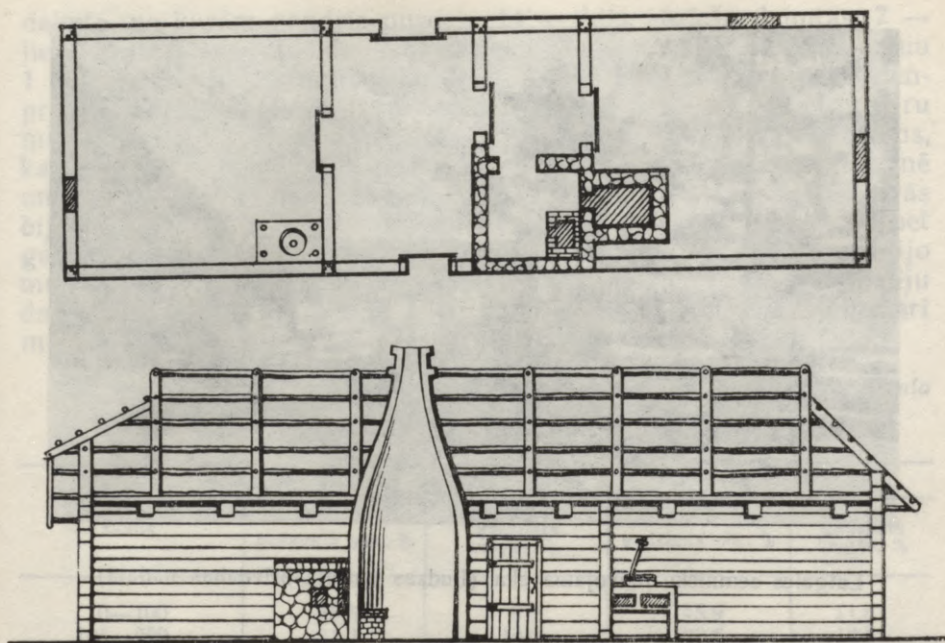
Vai no šā apskata varētu secināt, ka Baltijas lauksaimniecība XIV—XVII gs. neattīstījās? Acīmredzot nē. Lauksaimniecība attīstījās lēnām, uztverot arī labāko ārzemju pieredzi, bet vēl kvalitatīvi nemainījās. Muižu lielsaimniecību un pilsētu manufaktūru lēnā attīstība ierobežoja lauksaimniecības pilnveidošanu, pilsētas vēl neprasīja daudz pārtikas un izejvielu. Lauksaimniecība visumā atbilda sava laika prasībām, tehnikas un cilvēku attīstības līmenim un iespējām.

5. LAUKSAIMNIECĪBA APGAISMĪBAS GADSIMTĀ

*Spīdi gaiši, mēnestiņ,
Tumšajā naksniņā;
Dienu plāvu kunga laukus,
Naktī savu tūrumiņu.*

(Tautas dz.)

Latvijas lauksaimniecības vēsture XVIII gs. ir viena no tās neskaidrākajām lappusēm. Visai maz zināms gan par norisēm lauksaimniecības tehnikā, gan sējumu struktūrā utt. Taču XVIII gs. Latvijā notika lielas politiskas un saimnieciskas pārmaiņas.

Kurzemes zemnieku dzīvojamā ēka ar mantelskursteni
(šķērsgriezums un plāns)

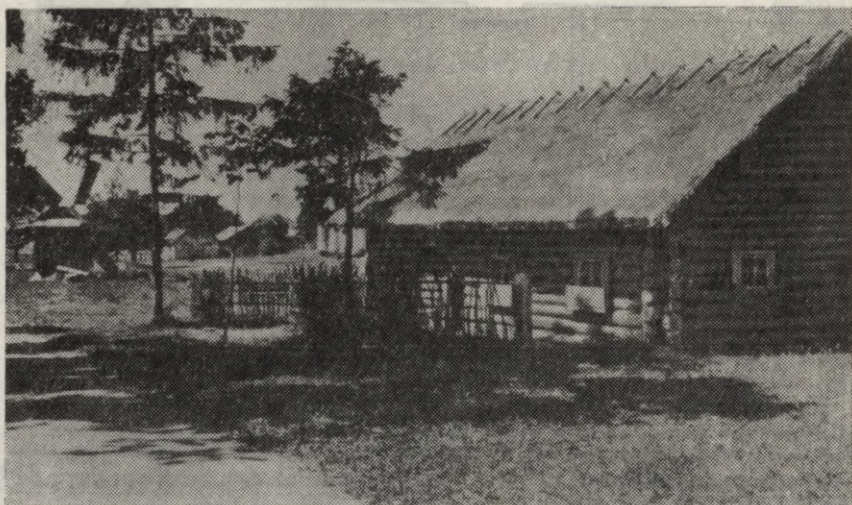
XVIII gs. Latvijā sākās ar *Ziemeļu kara* (1700.—1721.) postījumiem. Krievu karavīri sistemātiski postīja muižas un zemnieku sētas, daudz zemnieku nonāvēja «*Lielais mēris*». Ja Vidzemē pirms kara dzīvoja 153 000 cilvēku, tad 1716. gadā — 56 745 (44%) cilvēku. Visā Latvijas teritorijā (neskaitot Latgali) nomira gandrīz 300 000 cilvēku. Laikabiedrs Svante Dīcs par Ziemeļu kara postījumiem rakstīja:

Kur daža branga ēka,
Kur daža skaista pils,
Tur tagad zaķi lēkā,
Tur atmata un sils.

Lauksaimniecība tika atsviesta atpakaļ par vairākiem gadu desmitiem.

XVIII gs. lauksaimniecība iedalāma divos posmos. Pirmajā posmā tika atjaunoti kara un mēra postījumi. Spriežot pēc arklu skaita, Vidzemes saimniecība atguva 1688. gada līmeni XVIII gs. 50. gados. Pēc tam sākās otrs — jauns lauksaimniecības attīstības posms.

XVIII gs. notika svarīgas politiskas pārmaiņas. 1721. gadā saskaņā ar Nīstades (Ūsikaupunki) miera līgumu Krievijai pievienoja *Vidzemi un Rīgu*, 1772. gadā pirmās Polijas dalīšanas rezultātā — *Latgali*, bet 1795. gadā — trešās Polijas dalīšanas rezultātā — *Kur-*

Latgales zemnieku dzīvojamā ēka (Ludzas muzeja brīvdabas nodaļā)

zemi un Zemgali. Zemnieku stāvoklis pēc pievienošanas Krievijai pasliktinājās. Paplašinājās lauksaimniecība muižās, palielinājās zemnieku izmantošana, dzimtniecība līdzinājās verdzībai. Muižniekiem XVIII gs. piederēja varas monopols pār zemniekiem.

Latvijas lauku sociāli ekonomiskais modelis divkārsējā iekarotāju jūgā attīstījās iepriekšējā virzienā, bet ieguva jaunas iezīmes. Latvijas iedzīvotāju skaits no 465 000 XVIII gs. sākumā palielinājās līdz aptuveni 873 000 (187,7%) gadsimta beigās. Muižnieku bija aptuveni 0,6—3%, bet zemnieku — 79—94% iedzīvotāju kopskaita. Latvijā dzīvoja 784 000 (89,8%) latviešu, 57 000 (6,5%) vāciešu, 10 000 (1,1%) ebreju, 5 000 (0,6%) krievu. Iedzīvotāju skaita palielināšanās liecina par latviešu tautas un lauksaimnieciskās ražošanas izaugsmi pēc Ziemeļu kara postījumiem.

Zemnieki Vidzemē un Kurzemē, izņemot jūrmalniekus, dzīvoja *savrupsētās*. Ludzas apriņķī 1784. gadā ciemos dzīvoja ap 27%, bet Rēzeknes apriņķī — ap 53% zemnieku. Taču ciemu aramzeme nebija ciemu īpašums, tajos nenotika periodiska zemes pārdalīšana (izņemot pāris Latgales vecticībnieku pagastus), ciems parasti bija tikai apmetnes forma, kaut arī ar saimniecībai uz visiem laikiem iedalītām «šņorēm».

Būtiska iezīme bija arī muižu lielsaimniecību nostiprināšanās. To galvenokārt veicināja Krievijas valdība, atdodama atpakaļ vācu muižniekiem zviedru valdības reducētās muižas. Vidzemes muižnieki atguva 83 muižas ar 555 $\frac{3}{4}$ arkliem (Pētera I laikā atguva 80%, Annas Ivanovnas — 8%, Katrīnas II — 7% šo muižu). Vidzemē mazinājās zviedru muižnieku, bet palielinājās vācu un krievu muižnieku kundzība. Latgalē 1750. gadā noticēja bija 31 lielā muižnieku

dzimta, no kurām gandrīz puse — 14 — bija vāciešu dzimtas, 7 — lietuviešu, 5 — poļu, 5 — baltkrievu, 3 — poļu un lietuviešu un 1 — pašas Latgales muižnieku dzimta. Visi Latvijas muižnieki vienprātīgi centās palielināt savus ienākumus, izmantojot kā pilnīgu varu muižās, tā iedzīvotāju daudzuma palielināšanos. 1. tabulā redzams, ka XVIII gs. beigās salīdzinājumā ar gadsimta sākumu Vidzemē un Kurzemē ievērojami samazinājās to mazo muižu skaits, kurās bija līdz 200 iedzīvotāju. Sākotnēji bija 65—66% šādu muižu, bet gadsimta beigās — tikai 20—24%. Vienlaikus bija palielinājies vidējo muižu īpatsvars, kurās dzīvoja vairāk nekā 200 cilvēku. Iedzīvotāju daudzuma palielināšanās deva muižniekiem iespēju paplašināt arī muižu laukus.

1. tabula

Vidzemes un Kurzemes muižu palielināšanās XVIII gs.

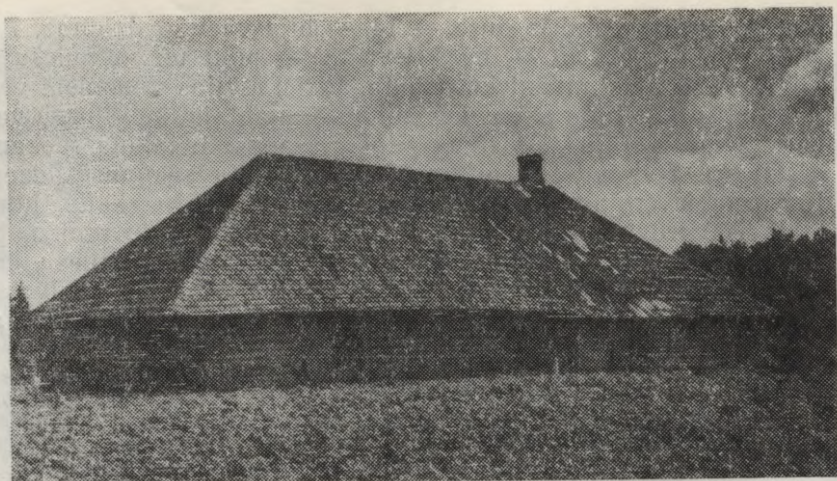
Iedzīvotāju skaits	Vidzemē		Kurzemē	
	gadsimta sāk., %	gadsimta beigās, %	gadsimta sāk., %	gadsimta beigās, %
0—100	45,6	9,9	45,9	11,8
101—200	21,2	10,0	20,6	13,8
201—500	20,3	26,9	25,6	30,7
501—800	6,9	23,3	3,9	19,3
801—1500	5,1	18,4	3,5	13,5
Vairāk par 1500	0,9	11,5	0,5	10,1
	100,0	100,0	100,0	100,0

2. tabula

Muižu sējumu palielināšanās XVII gs. (pūrvietās)

Muiža	Rudzi			Mieži			Auzas		
	gad-simta sākumā	gad-simta beigās	%	gad-simta sākumā	gad-simta beigās	%	gad-simta sākumā	gad-simta beigās	%
Sunākste	64	164	256,2	30	114	380,0	31	79	254,8
Tome	65	117	180,0	22	45	204,5	28	74	264,3
Vecsērene	78	146	187,2	44	86	195,5	52	60	125,4
Jaunzārde	84	100	119,0	42	88	209,5	61	22	36,1
Dzirciems	64	164	256,2	34	132	388,2	50	50	100,0
Jaunsauka	96	146	152,1	36	98	272,2	91	85	93,4
Tigve	69	181	262,3	78	75	196,7	35	68	134,3

2. tabulā redzams, ka septiņu Kurzemes hercoga muižu rudzu sējumi no gadsimta sākuma līdz beigām palielinājušies par 119—262%, miežu sējumi — 195—388%, auzu sējumi — 36—264%. Sos piemērus

Dzīvojamā rija

apstiprina arī plašāki pētījumi. Izskaitļojot 44 Kurzemes hercoga muižu sējumu platību dinamiku, redzams, ka kviešu sējumi no 0,8 pūrvietām vidēji vienā muižā 1680.—1690. gadā palielinājušies līdz 7,6 pūrvietām 1790.—1800. gadā, linu sējumi — attiecīgi no 0,3 pūrvietām līdz 1 pūrvietai, vasarāji (mieži, auzas) — no 66,8 līdz 117 pūrvietām, pupas, zirņi, lēcas — no 0,5 līdz 2,1 pūrvietai. Sevišķi strauji muižu saimniecību sējumi paplašinājās pēc jaunu pusmuižu nodibināšanas. Tā, piemēram, Vecsaules muižā sējumu platības pēc divu pusmuižu nodibināšanas no 205 pūrvietām 1745. gadā palielinājās līdz 964 pūrvietām 1775. gadā, t. i., gandrīz 5 reizes. Vecsaules muižā audzēja galvenokārt linus un miežus, to sējumu platības palielinājās vairāk nekā 11 reizes.

Muižu saimniecību sējumu paplašināšanās izraisīja kļaušu palielināšanu un intensifikāciju. Latvijā, tāpat kā visās zemēs uz austrumiem no Elbas, ieviesa izstrādes kļaušas — *riežas*. Tādējādi tālāk palielinājās zemnieku kļaušas, turklāt arī par neizdevīgiem laika apstākļiem atbildīgas kļuva zemnieku saimniecības. *Riežu sistēma pirmām kārtām atlistījās Kurzemē*. 1663. gada lauksaimniecības noteikumos riežas vēl nebija minētas, bet 1780. gada muižu saimniecības noteikumos tā jau ir regulāra parādība. Muižas tīrumā zemniekam parasti iedalīja 3—6 pūrvietas, kuras viņam bija jāapstrādā, jānovāc tajās labība un vēlāk raža jāieved muižā. Šī kļaušu intensificēšanas sistēma XVIII gs. izplatījās visā Latvijā. Latgalē riežas sauca par valakām.

Tādējādi, it īpaši mazajās muižās, *palielinājās kļaušu jūgs*, kaut oficiāli kļaušu dienu skaits nepalielinājās. Tā mazajās muižās darbaspējīgam vīrietim nereti bija jāapstrādā divreiz lielāki sējumi nekā daudzās lielajās muižās. Muižnieki palielināja ienākumus, arī vai-

Zemnieku klēts

rojot bezzemnieku skaitu un koncentrējot tos lielās zemnieku saimniecībās, kur tie visu mūžu strādāja par vēdera tiesu un apģērbu. Par šādiem laikiem vēsti latviešu tautas dziesma:

Negaid manis, māmuliņa,
Šovakar atnākot —
Man saulīte norietēja
Barga kunga tīrumā.

XVII—XVIII gs. zemnieku zeme, inventārs, lopī un sēkla pakāpeniski pārgāja muižnieku īpašumā. To sauca par «dzelzs inventāru», kas bija jāatstāj jaunajam saimniekam, ja muižnieks tādu ieceltu. «Zemnieka sēta, ko viņš apdzīvo, šī nožēlojamā būda, kas viņam tikko dod patvērumu no sala un lietus,» XVIII gs. vidū rakstīja mācītājs J. Eizens, «zeme, ko viņš apstrādā, viss tas nav viņa paša, bet gan viņa kunga īpašums, kam viņam jākalpo.» Tikai tā manta, kas zemniekam bija virs noteiktās normas, virs tā dēvētā «dzelzs inventāra», skaitījās viņa personīgais īpašums. Iedzīvotāju skaita pieaugums, muižu lauku un klaušu paplašināšana, zemnieku nekustamās un kustamās mantas piesavināšanās, kā arī lauksaimniecības produktu cenu kāpums veicināja muižnieku naudas ienākumu palielināšanos un muižu cenu celšanos. Tā Plāņu muižas cena (muiža bija ap $\frac{1}{2}$ arkla liela), kā redzams 3. tabulā, 1730.—1786. gadā palielinājās 8,5 reizes.

Muižnieku lielsaimnieciskās aktivitātes dēļ atpalika zemnieku saimniecības. Rezultātā, piemēram, Vidzemē 1750. gadā $\frac{2}{3}$ zemnieku

sētu bija mazāk mantas nekā 1688. gadā un tikai $\frac{1}{3}$ sētu 1750. gadā mantas bija vairāk nekā 1688. gadā.¹¹⁵

3. tabula

Plāņu muižas cena 1730.—1786. gadā (dālderis)

Gads	Cena	% pret 1730. g.
1730.	700	100
1741.	1730	247
1762.	4700	671
1766.	4600	657
1786.	6000	857

Tomēr XVIII gs. apmēram $\frac{2}{3}$ lauksaimniecības produkcijas deva zemnieku saimniecības. Lielāko daļu ražojumu zemnieki patērēja, lai uzturētu savu saimniecību kalpus un ražotu preces muižas saimniecībā. Muižnieku ienākumi vidēji uz vienu cilvēku bija apmēram 300 dālderu gadā, kamēr zemnieku ienākumi un patēriņš vidēji bija kādi 20 dālderu, t. i., apmēram 15 reizes mazāk. Zemnieki strādāja un ražoja vairāk, bet iekārta nodrošināja muižniekiem ap 15 reizes lielākus ienākumus nekā zemniekiem. Muižnieciskā klausu saimniecības

Zemnieku pirts ar lubu jumtu

¹¹⁵ Dunsdorfs E. Latvijas vēsture 1710.—1800. g. — Stokholmā, 1973. — 418.—419., 434. lpp.

uzņēmība bija guvusi ievērojamu pārsvaru pār zemnieku uzņēmību, kuru ienākumus piesavinājās muiža. Rezultātā *kopumā zemnieki grima nabadzībā*, kas ar laiku sāka ierobežot arī muižu lielsaimniecību ienākumu tālāku attīstību.

Kāds bija lauksaimniecības agrotehniskais stāvoklis? Radikālas izmaiņas arī Latvijās lauksaimniecībā nenotika. «XVI—XVIII gs. lauksaimniecība gāja galvenokārt no ceļu kā viduslaikos,» rakstīja holandiešu vēsturnieks B. Slihers van Bats, «sevišķi par to liecina darba ražība. Šveicē XVII gs. zemnieki varēja apart 0,36 ha dienā, Anglijā 0,40 ha ar vēršiem vai 0,60—0,80 ar zirgu.»¹¹⁶ Arī ar Norfolkas tipa arklu Anglijā XVIII gs. varēja uzart 0,60—0,80 ha dienā. XVII gs. plāva ar sirpi ap 0,3 ha dienā. Ar spriguli varēja izkult 127—382 litrus kviešu dienā. Latvijā agrotehnika bija attīstītāka nekā Krievijā, ko centās izmantot Krievijas reformatori. 1721. gadā Pēteris I pēc personīgiem novērojumiem Kurzemē un Vidzemē, kur labību novāca nevis ar sirpjiem, bet ar ražīgāko vienroča izkapti, izdeva ukazu, kurā norādīja, ka ar izkapti «iepretī mūsu sirpjiem plauj ievērojami ātrāk un tās izdevīgākas, tā ka vidēji strādnieks pa vienu dienu strādā par desmit cilvēkiem.»¹¹⁷ Tāpēc uz Iekšējās krievijas guberņām sūtīja simtiem latviešu zemnieku, kas tur gatavoja vienroces labības plaušanai un apmācīja krievus tās lietot. Taču vienroces šajās guberņās tomēr neieviesās.

1747. gadā M. Lomonosovs no vācu valodas krievu valodā pārtulkoja mācītāja S. Guberta XVIII gs. sarakstīto «Vidzemes ekonomiju» trīs daļās.¹¹⁸ Grāmatas tulkošana liecina, ka tajā bija apkopota ievērojama cienīga pieredze, kas varēja veicināt krievu lauksaimniecības attīstību.

XVII—XVIII gs. Eiropā pastāvēja vairākas zemkopības sistēmas:

- 1) zāllauku sistēma, kad zemi izmantoja īslaicīgi;
- 2) iekšējo un ārējo lauku sistēma;
- 3) nepārtraukta rudzu audzēšana;
- 4) divlauku sistēma;
- 5) trīslauku sistēma ar divgadīgu atpūtu;
- 6) regulāra trīslauku sistēma ar viengadīgu atpūtu;
- 7) brīva trīslauku rotācija ar viengadīgu atpūtu;
- 8) 4—6 un vairāk lauku kombinācija ar mazāk ekstensīvām sistēmām;
- 9) parastā augu maiņa;
- 10) labības un lopbarības augu maiņa.

Līdztekus galvenajai — papuvju zemkopības sistēmai — papildus pastāvēja vēl virkne dažādu gan primitīvāku, gan attīstītāku sistēmu elementu. Zemkopības sistēmas neattīstījās tieši no primitīvākajām uz augstāk attīstītām. Tā Meklenburgā XV—XVI gs. bija raksturīga 4—6 lauku augu seka, bet 1630.—1750. gadā — trīslauku augu seka. Arī Latvijā XVII gs. otrajā pusē dominēja papuvju zemkopības

¹¹⁶ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 299.

¹¹⁷ ПСЗ, Т. 6, № 3781.

¹¹⁸ Stradiņš J. Lomonosovs un Latvija. — Rīga, 1987.

sistēma ar visumā pareizu augu seku, bet pēc Ziemeļu kara liela loma bija līdumu zemkopībai ne tikai kā lauku iekopšanas, bet arī kā augsnes auglības atjaunošanas paņēmienam.

Pat Anglijā rūpniecības apvērsuma laikā no XVIII gs. vidus līdz XIX gs. vidum mehanizācijas īpatsvars lauksaimniecībā bija niecīgs. Vēl vairāk — sākot ar XIX gs. 30. gadiem novērojama «rokas darbarīku revolūcija», primitīvāku darbarīku izplatīšanās, ko noteica kapitālieguldījumu un darbaspēka trūkums zemnieku saimniecībās. Par lauksaimniecības mašīnu lēno ieviešanu liecina vērtījamās mašīnas liktenis. Labības vērtījamās iekārtas dzimtene ir Ķīna. Acīmredzot šī mašīna bijusi pazīstama jau mūsu ēras pirmajos gadsimtos, tās attēls saglabājies no 1313. gada. Eiropā pirmā vērtījamā mašīna minēta Francijā 1716. gadā un gadu vēlāk — Flandrijā. 1737. gadā kāda vērtījamā mašīna minēta Turku apkaimē Somijā. Zviedrijā tā ieviesta 1745. gadā (varbūt 1742. gadā), taču līdz 60. gadu vidum lietota tikai retumis. Masveidīgi Eiropā vērtījamo mašīnu lietoja XIX gs., kad tā tika apgādāta ar sietiem vienlaicīgai labības sijāšanai.¹¹⁹ Vietumis arī Latvijā vērtījamo mašīnu izmantoja XIX gs.

Eiropas lauksaimniecības Meka XVIII gs. bija Flandrija un Brabante, kur mācījās visu zemju tālaika lauksaimniecības speciālisti, kaut Flandrijas un Brabantes lauksaimniecības jaunievedumi bija aizgūti no Austrumanglijas.

XVIII gs. beigās arī Latvijas lauksaimniecībā sāka just Eiropas lauksaimniecības mehanizācijas ietekmi, sākās lauksaimnieciskās ražošanas jaunāko paņēmienu apguve. *Jaunā lauksaimniecības tehnika, t. i., pirmās dzelzs tapu ecēšas, augmaiņas augu sekas, ar zirgiem darbināmas kuļmašīnas, XVIII gs. 80.—90. gados izplatījās pirmām kārtām muižu lielsaimniecībās.* Sevišķi grūta bija to darbarīku un darba paņēmienu ieviešana, kas nebija ģenētiski un funkcionāli saistīti ar darbarīkiem, un darba paņēmienu ieviešana, kurus zemnieki lietoja agrāk. *Mēģinājums ieviest jaunu lauksaimniecības tehniku bija nozīmīgs muižu pasākums lauksaimniecības eiropeizācijā.*

Latvijas lauksaimniecības attīstību ietekmēja Eiropas lauksaimniecības fons, lauksaimniecības konjunktūra. 1650.—1750. gadā Eiropā kritās lauksaimniecības preču cenas, sākās lauksaimniecības depresija, kā rezultātā samazinājās interese par zemkopību. Anglijā un Francijā aramzemi pārvērtā ganībās, pārgāja no zemkopības uz lopkopību, kas bija pirmā lauksaimniecības specializācijas forma.

Anglijā piena produkcija no govīs no 765 litriem 1750. gadā palielinājās līdz 1200—1500 litriem ap 1860. gadu. Govis, kas apgādāja Londonu un Liverpūli ar pienu, toreiz deva 2900 un 3400 litru piena gadā.¹²⁰ Viēna kilograma sviesta iegūšanai vajadzēja 20—35 litrus piena.

¹¹⁹ Berg G. The introduction of the winnowing machine in Europe in the 18th century. — Tools and Tillage, 1976. — Vol. 3. — No. 1. — P. 24—46.

¹²⁰ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 284—285.

Zemās kviešu cenas Anglijā 1650.—1750. gadā veicināja kviešu izveidošanos par pārtikas labības pamatu. Šo vietu kvieši saglabāja arī vēlāk, pēc kviešu cenu celšanās, piešķirot Anglijai «laimīgās baltais maizes zemes» vārdu. Holandē dažos novados izplatījās mistra audzēšana, kas šķiet pazīstama jau kopš 1352. gada, ieteica pāriet uz dārzenkopību un augļkopību. Par zemkopības jautājumiem Francijā 1600.—1750. gadā nebija publicēta neviena grāmata. Vācijā izdeva tā dēvēto tēvutēvu literatūru (Hausvaterliteratur), kas ieteica lauksaimniecību vadīt sentēvu iemītajās takās un audzēt griķus.

Griķu sēklas arheoloģiskajos izrakumos atrastas Holandē jau pirms mūsu ēras. Iespējams, ka šīs sēklas Eiropā caur Grieķiju ievestas no Ziemeļāfrikas. Par to liecina šā kultūrauga nosaukumi — «sarasin» (fr.), «sarcinio» (it.), «morisco» (sp.). Griķus Eiropā sāka audzēt XIV gs. beigās. 1436. gadā tie audzēti Meklenburgā, bet Normandijā ne agrāk kā 1460. gadā. Tie auga smilšainā zemē, vecainēs, neprasiya mēslojumu, deva lielas ražas. No graudiem vārīja putras, cepa maizi. Griķi izplatījās XVI gs., kad cēlās kviešu cenas. Arī Latvijā plaši sāka audzēt griķus XVIII gs. otrajā pusē, kad bija augstas labības cenas. Griķus aizstāja tikai kartupeļu sējumi XIX gs. vidū.

Kaut gan labības ražas un cenas iepriekš minētās depresijas laikā palielinājās tikai nedaudz, tas tomēr veicināja saimnieciskās uzņēmības atplūšanu no lauksaimniecības un pievēršanos rūpniecībai, to skaitā lauksaimniecības ražojumu pārstrādāšanai.

Bet XVIII gs. vidū labības cenas Eiropā atkal sāka celties, ko izraisīja galvenokārt iedzīvotāju skaita pieaugums un naudas apgrozības palielināšanās.¹²¹ XVIII gs. otrajā pusē sējumi un ražas palielinājās gan muižu, gan zemnieku zemēs, paplašinājās lopkopība. Lauksaimniecības konjunktūras uzlabošanās veicināja latviešu zemnieku un pilsonības intereses palielināšanos par lauksaimniecību kā naudas ienākumu avotu. Rīgas rāte 1739. gadā ziņoja ģenerālgubernatoram: «Nevācu tautība aug dienu no dienas un kopā ar to viņu augstprātība un lepnība, tā ka tie visus namus un zemes gabalus saņems savās rokās.» «Čaklie un pieticīgie tomēr pārtiek no lauksaimniecības tik labi, cik to feodālā iekārta atļauj,» rakstīja laikabiedrs Viljams Tūks 1799. gadā, «ja vien viņu kungu neierobežotā mantkārība un nejēgšana viņus nemoka ar pārmērīgām nastām un feodālām prasībām... Starp latviešiem ir zemnieki, kas apzīmējami par bagātiem.»

Baltijas muižnieki XVIII gs. otrajā pusē centās ieviest jaunāko agrotehniku, stingrāk fiksēja kļaušas un nodevas, centās atdalīt zemnieku saimniecības no muižu saimniecībām, apsvēra iespēju zemniekiem piešķirt personisko brīvību. Dzirnavnieki, melderi, vagari un citi, kas guva naudas ienākumus, bija bagātākais zemnieku slānis.

Ja līdz XVIII gs. beigām lauksaimniecībā bija novērojamas galvenokārt reģionālās atšķirības un kvantitatīvās izmaiņas, tad XVIII gs. beigās veidojās jaunas atšķirības starp uzņēmības zemēm

¹²¹ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 224.

Vēdzirnavas Zemgalē

(Holandi, Angliju, Beļģiju) un pārējām zemēm, kuras turpināja saimniekot galvenokārt ar tradicionālajām metodēm.

Pie pēdējās grupas zemēm piederēja arī Latvija. Kaut gan atsevišķas muižas sāka ieviest dažādus jauninājumus, vairums muižu tomēr saimniekoja pa vecam. Tādējādi kā *Latvijas muižnieki, tā Latvijas lauksaimniecība kopumā droši saglabāja savu konservatīvo raksturu.*

Muižu saimniecību pārkārtošanu stimulēja gan muižnieku mēģinājumi panākt ienākumu palielināšanos līdz 4—6% muižas vērtības gadā, ko deva bankā ieguldītais kapitāls, gan zemnieku pretošanās klaušām un beztiesībai, gan arī Rietumeiropas pieredze un antimuižnieciskās domas izplatīšanās.

Mazstraupes muižas pils 1795. gadā

XVIII gadsimta beigās redzams: *Latvijas lauksaimniecībā pirms 200 gadiem sākās Eiropai raksturīgās pārmaiņas, kuras gadsimtu vēlāk kļuva dominējošās mūsu laukos. Tolaik atklāti sākās viena lauksaimniecības modeļa — latviešu tautas tradicionālo savrupētu sacensība ar otru lauksaimniecības modeli — muižu lielsaimniecībām, kurām bija plašas juridiskās un ekonomiskās privilēģijas.*

6. TRADICIONĀLĀS LAUKSAIMNIECĪBAS NORIETĀ

*Kas tie tādi,
Kas dziedāja
Bez saulītes
Vakarā?*

(Tautas dz.)

Līdz ar rūpniecības attīstību XVIII gs. otrajā pusē Rietumeiropā arvien vairāk vajadzēja lauksaimniecības izejvielu un pārtikas produktu, ko iepirka Austrumeiropā. Tas veicināja Austrumeiropas lauksaimnieciskās ražošanas attīstību. Pēc Septiņgadu kara (1756—1763) Latvijā strauji palielinājās pieprasījums pēc labības, līniem un linsēklām, nemitīgi auga lauksaimniecības ražojumu cenas. Bez tam arī Krievijas pilsētu, armijas un flotes apgādei bija nepieciešams degvīns un gaļa.

Rudzu un degvīna vidējās cenas Rīgā 1761.—1805. gadā¹²²

Gadi	1 lasts ¹²³ rudzu		1 muca 50° degvīna	
	rbļ.	%	rbļ.	%
1761.—1770.	37,5	100	7,7	100
1781.—1785.	45,0	120	8,0	110
1791.—1795.	74,0	197	11,7	152
1801.—1805.	95,0	253	15,6	202

Rīgā rudzu un degvīna vidējās cenas 44 gadu laikā bija palielinājušās par 253%, bet degvīna cenas — par 202%.

Lai dzīvotu Rīgā, Jelgavā un Pēterburgā, studētu ārzemēs un ceļotu, būvētu greznas pilis, muižniekiem vajadzēja arvien vairāk naudas. Labības un degvīna ražošana pārdošanai kļuva par Vidzemes muižu lielsaimniecību — tā dēvēto «labības fabriku» — galveno mērķi. Muižu lauksaimniecību centās piemērot šo preču ražošanai, galvenokārt palielinot labības sējumu platības un zemnieku pienākumus. Līda arvien vairāk līdumu, apara skaistākās pļavas un ganības, pievienoja muižu laukiem tuvāko zemnieku zemi. Muižnieku poulārākais sauklis tolaik bija: «Kur nesēj, tur nevarēs pļaut.» Tā Daibes, Ramuļu un citu muižu īpašnieku iepašnieku mēģinājumi līdumu līšanas ceļā strauji paplašināt tīrumus palielināja zemnieku kļaušas un 1778. gadā radīja pat zemnieku nemierus.¹²⁴ Muižu nomnieki, palielinot līdumus, nodedzināja arvien lielākas mežu platības.

Sadedzinot mežu, hektārs zemes saņēma labu mēslojumu — 300—350 kg pelnu, kas ir līdzvērtīgi tikpat lielam superfosfāta daudzumam. Tāpēc līdumā graudus sēja apmēram divreiz retāk nekā tīrumā — apmēram 100 kg rudzu uz hektāru. Līdumos parasti ieguva četras vai pat piecas reizes augstākas ražas (9—15 graudus) nekā tīrumos (3—5 graudus). Parastā augu seka labā līdumā bija mieži, rudzi un auzas, bet mazauglīgākā — rudzi, auzas un griķi. Pēc tam līdumu atstāja atmatā uz 40—50 gadiem aizaugšanai ar mežu.¹²⁵ Līdumus bieži līda arī zemnieki. Lai izvairītos no kļaušu un nodevu palielināšanās, bet pēc līdumu līšanas aizliegšanas arī no sodiem, zemnieki līdumus bieži līda slepus.

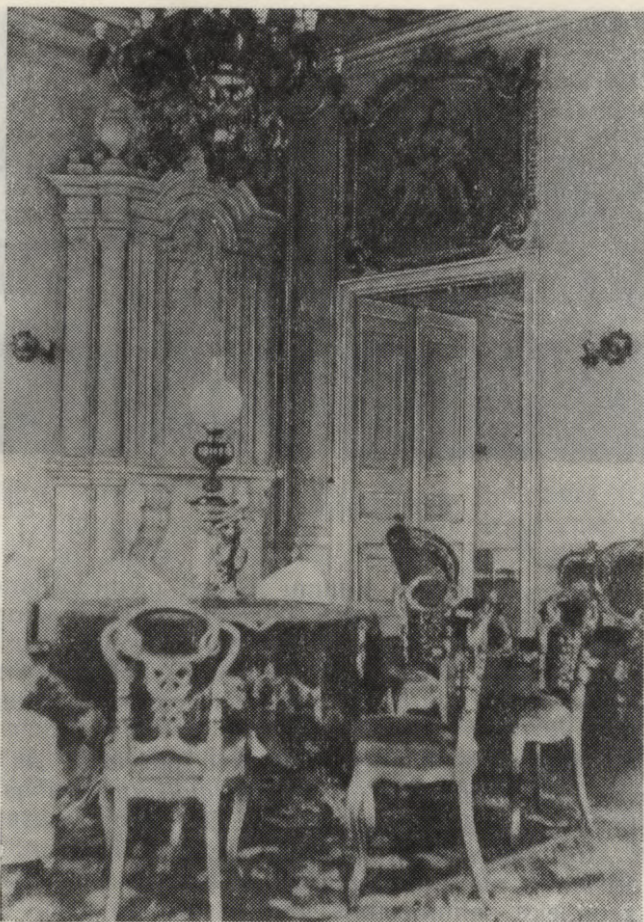
Izzūdot lapu koku mežiem, līdumus līda mazauglīgākajos skuju koku, kā arī vēl neizaugušu koku mežos, nolīstos kociņus un krūmus sakraujot garās kaudzēs. Pēc izžūšanas pirmo kaudzi aizdedzināja un vēla pāri laukam līdz nākamajai kaudzei, lai tādā veidā visu zemi pārklātu ar pelniem. Šis paņēmieni («līdumu vājšana») prasīja vairāk darbaspēka, bet deva mazākas ražas. Samazinoties

¹²² Eesti majandusajalugu. — Tartu, 1937. — Lk. 323, 325.

¹²³ 1 lasts rudzu = 45 pūri = 30,969 hektolitri.

¹²⁴ Stepermanis M. Zemnieku nemieri Vidzemē. — R., 1956. — 224 lpp.

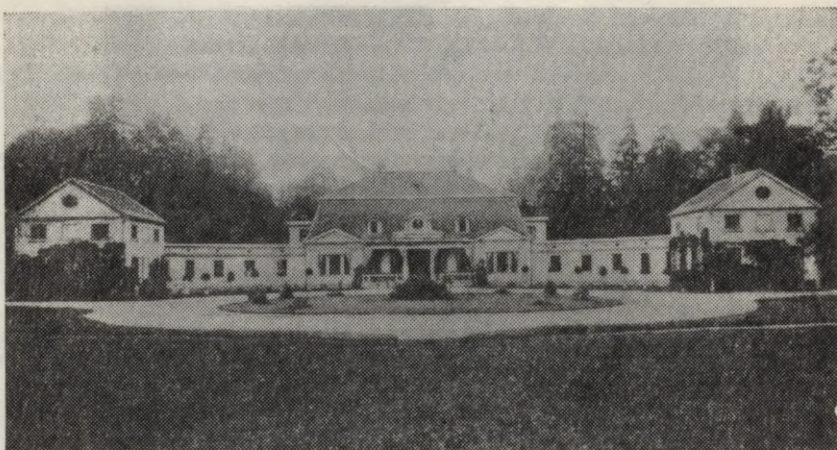
¹²⁵ Hupel A. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. — Riga, 1777. — Bd. II. — S. 288.

Kurzemes hercoga pils Jelgavā, stūra istaba

līdumu lišanai derīgiem mežiem, arvien biežāk izmantoja jaunaudzes un krūmiem aizaugušas atmatas (vecos līdumus), tā dēvētās meža zemes, kuru platības bieži bija vienādas ar aramzemes platībām.¹²⁶ Lai meža zemes tiktu mēslotas, nocirstajiem krūmājiem klāt pieveda vēl sacirstus krūmus, tos aplika ar velēnām un pēc izžušanas uz lauka sadedzināja (šķušu dedzināšana). «Šķu-tēta» zeme 2—4 gadus deva ap 25% augstākas vasarāju ražas nekā noplicinātie tīrumi. Arvien biežāk meža zemes atmatā atstāja tikai

¹²⁶ Rīgas vietniecībā 1782. gadā, pēc A. Hupeļa aprēķina, kā aramzeme, tā meža zeme bija 6000 kvadrātverstu liela (14,8% kopplatības), (Hupel A. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. — Riga, 1782. — Bd. III. — S. 216.)

Nurmuižas pils Vidzemē

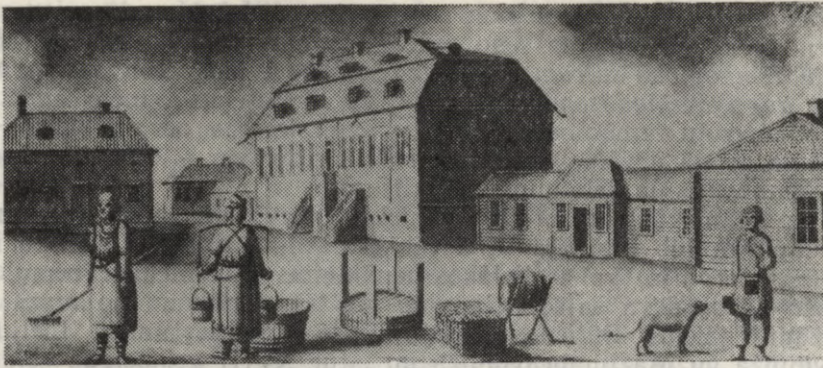
8—12 gadus, vairs neatauga līdumu lišanai piemēroti meži. Trūka pat krūmāju. Šķušu dedzināšana pārvērtās par velēnu dedzināšanu — velēnas sagrieza, sakrāva kaudzītēs, izžāvēja un uz lauka dedzināja. Dedzinot velēnas, it sevišķi smilšainās augsnes, iznīcināja organiskās vielas, rezultātā augsne uz gadu desmitiem zaudēja ražotspēju.

Meža un meža zemju izsaimniekošana pierādīja, ka līdzšinējā saimniekošana nav piemērota intensīvai lauksaimniecības preču ražošanai. Šķušu dedzināšanas aizliegumi ierobežoja meža zemju izmantošanu. Auglīgākās meža zemes pievienoja tīrumiem, bet neauglīgākajās novietoja no sētām izliktos zemniekus. Vēl XIX gs. vidū Vidzemes zemnieku saimniecībās mežu zemes bija ap 1/4 saimniecību kopplatības.

Plaši izplatīta bija sausāko pļavu un ganību pārvēršana par aramzemi, lai paplašinātu tīrumus. Pļavu pārvēršanu aramzemē propagandēja tālaika lauksaimniecības speciālisti. «Sausas pļavas mazu zāli dod,» 1783. gadā Jelgavā iznākušajā zemkopības rokasgrāmatā rakstīja lauksaimniecības speciālists K. Gercimskis, «tāpēc tās labāk pārvērs par laukumu.»¹²⁷

Vītiņu, Valgūtes un Dzelžu muižu pārvaldnieku 1780.—1790. gada ziņojumi liecina, ka muižu laukiem pievienotas daudzas pļavas. Tāpēc bieži trūka lopbarības. Lai spētu apstrādāt muižu laukus, turīgākie zemnieki pirka sienu Lietuvā, bet trūcīgākie rudenī atdeva lopus uz «pušbariem» (t. i., nodeva lopus barošanai līdz ar tiesībām tos slaukt, cirt utt.) ar lopbarību labāk apgādātiem zemniekiem. Par pļavu trūkumu liecina tālaika statistika. Tā XIX gs. sākumā Kurzemē bija 1 096 992 pūrvieta (15,2%) aramzemes un

¹²⁷ Gercimskis C. No zemes un māju kopšanas latviešu jaunekljiem par labu. — Jelgava, 1783.

Viļakas muižas pagalms 1797. gadā

tikai 678 921 pūrvietā (9,5%) pļavu, t. i., caurmērā 0,6 pūrvietas pļavu uz 1 pūrvietu aramzemes.¹²⁸ Latgalē aramzeme, arī atmatas, bija 41,1%, bet pļavas un purvāji, kur varēja iegūt sienu, — tikai 9,9% kopplatības.¹²⁹

Salīdzinot laikabiedru A. Hupeļa 1782. gada un V. Frībes 1794. gada datus, redzams, ka aramzemes platība Rīgas vietniecībā no apmēram 6000 kvadrātverstu (14,8% kopplatības) 12 gadu laikā bija palielinājusies līdz 10 000 kvadrātverstu (24,7% kopplatības). Tātad aramzemes platība šeit palielinājās apmēram par 33 000 ha gadā.¹³⁰ Turpretī pļavas šajā laikposmā no apmēram 10 000 kvadrātverstu (24,8% kopplatības) bija samazinājušās līdz apmēram 8000 kvadrātverstu (19,7% kopplatības) — pļavu platība samazinājās apmēram par 16 000 ha gadā. Pļavu trūkuma dēļ siena cenas XVIII gs. beigās bieži bija vairākas reizes augstākas nekā gadsimta vidū.

Līdz ar lopkopības platību samazināšanos un lopkopības panikumu kūtsmēslu deva vienas pūrvietas mēslošanai no 100 vezumiem (2,4 t) XVIII gs. vidū samazinājās līdz 60 (1,4 t) vai pat 40 vezumiem XIX gs. sākumā. Priekšzīmīgākajās muižās ik gadus mēsloja pusi papuvju, lai katrs lauks pēc 6 gadiem saņemtu mēslojumu. Laukiem tālāk paplašinoties, lielākā daļa gan muižu, gan arī zemnieku lauku mēslojumu saņēma tikai pēc 9 vai pat 12 gadiem un nespēja atjaunot augsnes auglību. Pēc papuvju zemkopībā nepieciešamās proporcijas iznīcināšanas starp aramzemes un lopbarības platībām papuvju sistēma vairs nespēja atjaunot augsnes ražotspēju, kas izraisīja lauksaimniecības sairumu. Labības ražošanas

¹²⁸ Derschau E., Keyserling P. Beschreibung der Provinz Kurland. — Mitau, 1805.

¹²⁹ Brežgo B. Latgolas inventāri un ģenerālmēreīšonas zem'u apraksti. — Daugavpils, 1943.

¹³⁰ Hupel A. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. — Rīga, 1782. — Bd. II. — S. 216; Friebe W. Physisch-oekonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehistland... — Rīga, 1794. — S. 67—101.

paplašināšana ārzemju tirgum un degvīna dedzināšanai arvien vairāk nonāca pretrunā ar seno ražošanas bāzi lauksaimniecībā. *Papuvju zemkopības sairums noslēdzās XIX gs. vidū, kad sāka izplatīties augu maiņas zemkopības sistēma.* Līdztekus minēto agrotehnisko rezervju izmantošanai muižu saimniecības arvien biežāk izmantoja arī tā dēvētās organizatoriskās rezerves — «zemnieku sētu spridzināšanu» un lielo muižu sadalīšanu.

Lai intensīvāk izmantotu zemniekus, viņu sētas pievienoja muižas laukiem jeb dibināja tā dēvētās mazās muižas. Klaušu saimniecība pierādīja, ka vislielākos ienākumus muižniekam zemnieku klaušu darbs deva šajās nelielajās muižās. Ienākumi no mazajām muižām Vijciemā, Rūjienas Lielajā muižā, Ķemeres muižā, Lieljumpravmuižā un Mazjumpravmuižā un citur XVIII gs. beigās veidoja 20—35% no visiem muižas ieņēmumiem, to īpatsvars turpināja pieaugt. Taču muižu lauku platības nereti bija tā palielinājušās, ka to pārvaldīšana no viena centra kļuva neracionāla. Tāpēc daudzviet veidoja atsevišķu preču, parasti degvīna dedzināšanas un vēršu nobarošanas «cehus» — tā sauktās pusmuižas. XVIII gs. otrajā pusē Vidzemes guberņā, pēc laikabiedra A. Hupeļa datiem, bija apmēram 400, bet 1853. gadā — jau 1026 pusmuižas. Taču to pārmērīga dibināšana arvien vairāk izjauca tālaika saimniecībā nepieciešamo proporciju starp lauku lielumu, to mēslošanas un apstrādāšanas iespējām. Vairāku Vidzemes muižu sējumi, kā redzams 5. tabulā, palielinājās arī XIX gs. sākumā, bet to pieauguma tempi kļuva arvien lēnāki.

5. tabula

Muižu sējumu platības pieaugums 1804.—1817. gadā
(pūrvietās vienā laukā)

Muiža	1804. g.	1810. g.	1817. g.	% pret 1804. g.
Vecgulbene	550	883	—	160,5
Jaungulbene	176	218,5	454	258
Ikšķīle	282,5	365,2	—	129,2
Mazjumpravmuiža un Lieljumpravmuiža	391,5	—	443,5	113,3
Veckalsnava	365	—	429	117,5
Jaunkalsnava	196	—	247	126
Ulbroka	65	—	80	123,1

Muižu sējumu platības tālu pārsniedza 1804. gada Vidzemes zemnieku likumu noteikto muižas lauku maksimālo platību — 6 pūrvietas uz 1 nedēļas klaušinieku ar zirgu. Tā Jaunkalsnavas muižā 1806. gadā sējumu platība nedrīkstēja pārsniegt 196 pūrvietas katrā laukā, bet faktiski bija apsētas 230 pūrvietas, Gaujienas muižā maksimālā labības izsēja drīkstēja būt 332 pūri, bet izsēti bija 552 pūri utt. Zemnieku labības izsēja 1802.—1811. gadā uz vienu iedzīvotāju Vidzemē (2,1 pūrs uz cilvēku) un Kurzemē bija vairāk nekā divas

reizes mazāka nekā Vitebskas guberņā (Latgalē) (4,6 pūri uz cilvēku) un Krievijas Eiropas daļā (4,4 pūri uz cilvēku), kas, šķiet, izskaidrojams ar kartupeļu plašu audzēšanu Vidzemē un Kurzemē.

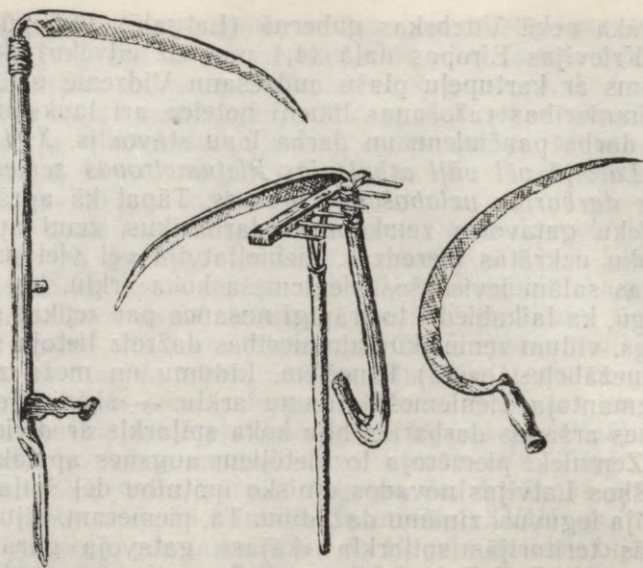
Lauksaimniecības ražošanas limeni noteica arī lauksaimniecības darbarīku, darba paņēmieni un darba lopu stāvoklis. *XVIII gs. otrajā pusē Latvijā vēl vāji atbalsojās Rietumeiropas zemēs iesācies zemkopības darbarīku uzlabošanas process*. Tāpat kā agrāk izmantoja zemnieku gatavotos zemkopības darbarīkus, zemi apstrādājot pēc zemnieku uzkrātās pieredzes. Ziemeļlatvijā vēl vietumis lietoja no Igaunijas salām ieviesušos vienlemeša koka arklu, kas izara tik niecīgu vagu, ka laikabiedri to trāpīgi nosauca par «cūkas šņukuru». Līdz XIX gs. vidum zemnieku saimniecībās dažreiz lietoja spīļarklus ar koka (mežābeles, ozola) lemešiem. Līdumu un meža zemju uzplēšanai izmantoja vienlemeša līdumu arklu — šķēpi. Tomēr galvenais zemes aršanas darbarīks bija koka spīļarkls ar diviem dzelzs lemešiem. Zemnieki piemēroja to vietējiem augsnes apstākļiem, bez tam atsevišķos Latvijas novados etnisko īpatnību dēļ spīļarkla konstrukcija bija ieguvusi zināmu dažādību. Tā, piemēram, bijušo lībiešu apdzīvotajās teritorijās spīļarkla «kājas» gatavoja garākas nekā Dienvidlatvijā.¹³¹ Palielinot labības ražošanu tirgum, arvien vairāk traucēja spīļarkla trūkumi. Ar šo arklu pirmajā arumā 7—10 cm dziļi dienā¹³² parasti apara 288 kvadrātasis (0,1296 ha) aramzemes. Muižnieku prasības palielināt aršanu līdz 500 kvadrātasīm (0,325 ha) dienā nebija izpildāmas.¹³³ Spīļarkls labi irdināja augsni, bet nespēja sagriezt un labi apvērst velēnas, ar to nebija iespējams uzart mālainās augsnes, tāpat sakaltušās vēlinās (zaļās) papuves. Uzplēšot līdumus, atmatas, pļavas un ganības, spīļarkls gandrīz ik pāris dienās salūza. Klaušās zemniekiem bija uzdots ņemt līdzi arkla rezerves daļas. Tika mēģināts uzlabot spīļarkla lemešu griešanas spēju, noasinot lemešu ārējās malas, piestiprinot arklam vai katram lemesim priekšā nazi utt. Taču šie mēģinājumi nedeļa gaidītos rezultātus. Bez sekmes beidzās muižu mēģinājumi lietot lielos Ukrainas arklus un tā sauktos Vāczemes vērstuves arklus. Vājie klaušu zemnieku zirgi tos nespēja pavilkt, klaušinieki neprata ar tiem apieties.

Zemes virskārtas irdināšanai lietoja egļu zaru — tā dēvētās vecās ecēšas un pītās, tā dēvētās jaunās ecēšas (Zemgalē). Pītās ecēšas parasti veidoja, saliekot šķērsām 4—6 pārus kārtiņu, kuru krustojumos ar klūgām iesēja 24 koka (dažreiz ozola) tapas. Pirms ecēšanas tās mērcēja ūdenī vai ecējot uzlika smagumus. Ecēšas maz irdināja augsnes virskārtu, bet vairāk izpildīja šļūces darbu. Kurzemes smagajās augsnēs sāka lietot rāmju ecēšas ar koka tapām. Muižu ietekmē izplatījās tā dēvētās Vāczemes ecēšas ar masīvos šķērskokos iedzītām dzelzs tapām, ar kurām dienā varēja noecēt tik,

¹³¹ *Leinasare I.* Zemkopība un zemkopības darba rīki Latvijā klaušu saimniecības sairuma laikā. — Rīga, 1962.

¹³² Viena klaušu darba diena ilga 14—18 stundas.

¹³³ *Stepermanis M.* Zemnieku nemieri Vidzemē 1750.—1784. — Rīga, 1956. — 28. lpp.

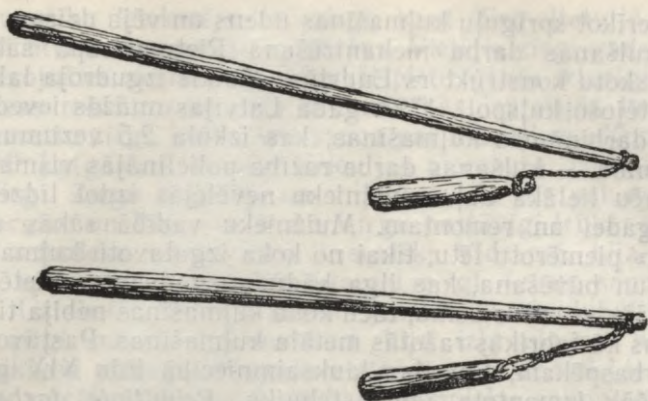
Kurzemes garkāte, vienroce, sirpis

cik ar 5—6 koka ecēsām. Taču dzelzs dārgi maksāja, ecēšas nebija pielietojamas jaunkultivējamās zemēs. Mālainas zemes kunkuļu samalcināšanai sāka izplatīties blanku un tapu ruļļi. Vienas pūrvietas (0,37 ha) aramzemes sagatavošanai sējai (trīskārtīgai aparšanai un trīskārtīgai noecēšanai) rēķināja 1,5—2 zirdzinieka darba dienas. Tomēr faktiski šo normu nevarēja izpildīt.

Labības un siena novākšanai Kurzēmē lietoja garkāti. Turpretī Vidzemē, Zemgalē un Latgalē garkāti parasti lietoja siena pļaušanai, līdzinā pļavā nopļaujot apmēram 1 pūrvietu (0,37 ha) dienā. Labību Vidzemē un Zemgalē pļāva ar vienrocēm, bet Latgalē — ar sirpjiem, kaut tādējādi labības pļaušana bija apmēram 4 reizes lēnāka nekā ar garkāti. Izkapšu un sirpju asmeņus kala zemnieku kalēji, tos ieveda arī no ārzemēm. Muižnieku mēģinājumiem saīsināt labības novākšanas laiku, uzdodot kļaušiniekiem lietot augstražīgākās ārzemju garkātes, parasti nebija rezultātu. Tikai XIX gs. otrajā pusē Latvijas vidusdaļā labības novākšanā garkāte pamazām nomainīja vienroci, kas savukārt Latvijas austrumdaļā vietumis nomainīja sirpi.¹³⁴

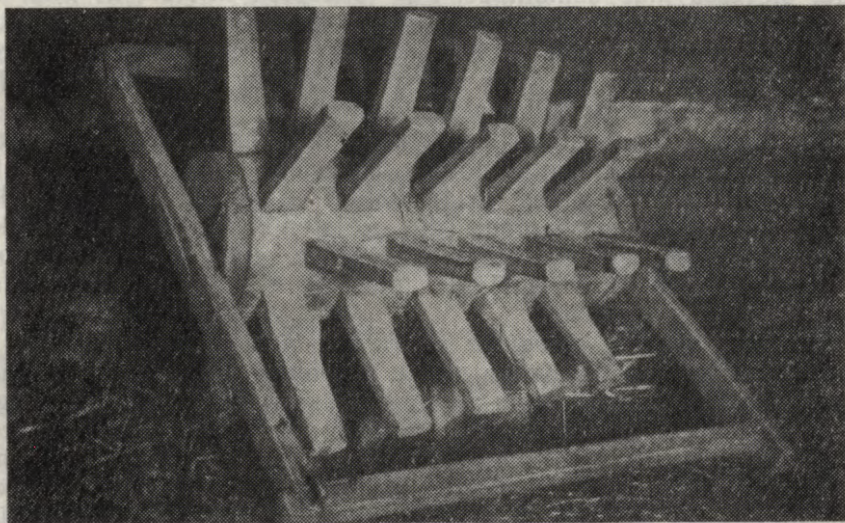
Lai atdalītu graudus no vārpām, labību galvenokārt kūla ar spriguļiem. Ar spriguļi viens kļaušinieks izkūla apmēram 10 kg labības vienā stundā. Piejūras novados labību joprojām kūla ar garajām (apm. 125 cm) vai īsajām (apm. 50 cm) kuļamajām vālēm. Kurzēmē labību nereti izmīdīja ar zirgiem, kuļšana ar spriguļiem šeit sāka izplatīties tikai XIX gs. beigās.

¹³⁴ Dumpe L. Labības un siena novākšana Latvijā. — Rīga, 1964.

Spriguļu tipi Latvijā

Lai sāisinātu labības kulšanu, XIX gs. sākumā pirmām kārtām Kurzemes, bet vēlāk arī Vidzemes muižās labību kūla ar blanku un tapu ruļļiem, kas izplatījās arī zemnieku saimniecībās un ieguva kuļamo ruļļu nosaukumu. Kuļamie ruļļi palielināja kulšanas darba ražību. Kuļamais rullis, ko vilka viens zirgs un apkalpoja divi cilvēki, aizvietoja 6 kūlėjus ar spriguļiem vai 6 zirgus, kas mīdīja labību. Taču arī ar šiem ruļļiem nebija iespējams līdz navigācijas sezonas beigām izkult labību un nogādāt to ostās pārdošanai. Tāpēc tika

Kuļamais rullis ar tapām

mēģināts ierīkot spriguļu kuļmašīnas ūdens un vēja dzirnavās. Jauns laikmets kuļšanas darba mehanizēšanā Rietumeiropā sākās 1786. gadā, kad skotu konstruktors Endrjūss Maikls izgudroja labības kuļšanu ar rotējošo kuļspoli. 1797. gadā Latvijas muižās ieveda pirmās 6 šā tipa darbināmās kuļmašīnas, kas izkūla 2,5 vezumus žāvētas labības stundā — kuļšanas darba ražība palielinājās vismaz desmitkārtīgi. Taču lielākā daļa muižnieku nevēlējās izdot līdzekļus kuļmašīnu iegādei un remontam. Muižnieku vadībā sākās «vietējiem apstākļiem» piemērotu lētu, tikai no koka izgatavotu kuļmašīnu konstruēšana un būvēšana, kas ilga kādu pusgadsimtu. Vietējie amatnieki strādāja ar entuziasmu, taču koka kuļmašīnas nebija tik ražīgas un izturīgas kā fabrikās ražotās metāla kuļmašīnas. Pastāvot lētajam klaušu darbaspēkam, Latvijas lauksaimniecībā līdz XIX gs. vidum netika plašāk izmantota jaunā tehnika. *Primitīvie darbariki bija viens no galvenajiem darbaspēka nelietderīgas izšķiešanas iemesliem.*

Lopkopības uzdevums joprojām bija apgādāt iedzīvotājus ar pārtiku un apģērbu, zemkopību — ar darba lopiem, rūpniecību — ar izejvielām. Lai gan dominēja zemkopība, tomēr, pastāvot papuvju sistēmai, zemkopība bija atkarīga no lopkopības, jo tā deva mēslojumu.

No aprīļa līdz novembrim visi lopi dzīvoja ganībās un paši sev meklēja uzturu. Ziemā lopi mitinājās šaurās, aukstās kūtīs. Govis galvenokārt baroja ar vasarāju salmiem, bet zirgus un aitas — ar sienu. Trūkstot barībai, lopiem izbaroja skujas, jumtiem noplēstus salmus, bet aitām — bērzu slotas. Augsto labības cenu dēļ lopkopība bija relatīvi mazienesīga saimniecības nozare. Tāpēc muižnieki, neņemdami vērā lauksaimniecības speciālistu iebildumus, joprojām iznīcināja lopbarības platības un lopkopībai, izņemot vēršu nobarošanu, pievērsa maz uzmanības. *Par lopkopību interesējās tikai tik daudzi, cik tā sekmēja labības ražošanu.* Tolaik mēslu ražošanu uzskatīja par galveno lopkopības uzdevumu. To pacieta kā «nepieciešamu ļaunumu», bet lopu kūtis sauca par «mēslu fabrikām». Tādējādi lopkopība kļuva muižu laukkopības sastāvdaļa.

Par lopkopības attīstību liecināja pirmām kārtām lopu daudzuma pieaugums. Muižnieki centās noteikt nepieciešamo lopu daudzumu uz vienu pūrvieta aramzemes, jo to uzskatīja par saimniecības ekonomiskā stipruma mērvienību. Tālu no īstenības ir atsevišķu laikabiedru vispārējie lopu skaita aplēsumi, tāpēc kaut vai aptuveni drošu datu trūkuma dēļ nav iespējams aplēst lopu skaita dinamiku Latvijā.

Latvijā lopkopība visvairāk pagrimusi bija Latgales muižās un zemnieku saimniecībās. Kroņa muižu pārbaudes komisija 1773. gadā lopu daudzuma palielināšanu atzina par svarīgāko pasākumu Latgales lauksaimniecības uzlabošanai. Spriežot pēc atsevišķām saimniecībām, lopu skaits Latgalē tikai ļoti auglīgos gados nedaudz palielinājās, bet parasti bija nemainīgs vai pat samazinājās. Vitebskas gubernators vēl 1823. gada atskaitē rakstīja: «Muižnieku lopkopība attīstās tikai lauku mēslošanai, bet zemnieku — vienīgi savas saimniecības vajadzībām.»

Darba ražību ietekmēja arī zirgi, kaut Ziemeļlatvijā, tāpat kā Igaunijā, vietumis izmantoja arī vēšus. Vietējie zirgi gadsimtu gaitā bija piemērojušies apstākļiem, kļuvuši pieticīgi un izturīgi. Kurzemē gar Lietuvas robežu zemnieku saimniecībās izplatījās lietuviešu tā dēvētie zemaishi zirgi, kurus šeit sauca par mazajiem «Kurzemes zirdziņiem».¹³⁵ Latgalē, it sevišķi Krievijas pierobežā, izplatījās krievu ormaņu zirgi. Zirgu tirgotāji un mijēji ievada tos pat no Iekšējās guberņām un Prūsijas, tomēr zirgu pastāvīgi trūka. Blakus parastajiem zemnieku zirdziņiem, it sevišķi Vidzemē, bija pazīstami lielāki un spēcīgāki, tā dēvētie igauņu zirgi, kurus sauca arī par kleperiem. Uzlabotie, lielākie kleperi jeb tā dēvētie dubultkleperi un kirasieru zirgi muižās galvenokārt bija izbaukuma luksuszirgi. XIX gs. sākumā pieaugošo kļaušu atstrādāšanai zemniekiem bija nepieciešams vairāk zirgu nekā darbam zemnieku saimniecībās. Lopbarības trūkuma, agri sāktā un pāmērīgā darba dēļ zemnieku zirgi bija sīki un nespēcīgi. Muižas darbos zemnieki ieradās ar sliktākajiem zirgiem, kas nespēja pavilkt Rietumeiropā iepirktos arkļus un darbināt mašīnas. No ārzemēm muižās ievestie šķirnes zirgi nepietiekamas lopbarības un kļaušinieku kopšanas dēļ pamazām zaudēja savas labās īpašības. Vidzemes landrātu kolēģija, Kurzemes muižniecības komiteja, muižnieku lauksaimniecības biedrības nepārtraukti žēlojās Pēterburgai, ka spēcīgu zirgu trūkums ļoti traucē modernāku zemkopības darbarīku ieviešanu. Kā izeju daži muižnieki (piemēram, grāfs Mellīns) propagandēja vēšu vilcējspēka izmantošanu. Vidzemes un Kurzemes muižnieki neņēma vērā lauksaimniecības speciālistu un valdības ierosinājumus uzlabot zirgu šķirnes, iekārtojot labas zirgaudzētavas. Latvijā pastāvīgi trūka zirgu, kas savukārt neļāva tālāk uzlabot zemes apstrādi.

Produktīvo lopu ražība bija zema. Vasarā vietējās šķirnes govys caurmērā deva ap 4—6 litrus dienā. No vienas vietējās šķirnes govys laktācijas periodā ieguva caurmērā 480—960 litrus piena (apmēram 16 kg sviesta), ko pa lielākajai daļai izmantoja pašas saimniecības vajadzībām. Pat Rīgai tuvējās Tukuma virspilstiesas muižās 1800. gadā, ja ticēt statistikai, no 17 652,5 pudiem ražotā sviesta 13 862,5 pudus jeb 78,5% izlietoja muižās, bet pārdeva tikai 3790 pudus jeb 21,5%. Jelgavas virspilstiesā 1804. gadā ražoja 9672 pudus sviesta, no kuriem pārdeva 3000 pudus jeb 23,7%.¹³⁶ Viena govys muižai ienesa 4—5 rubļus gadā. Govju ražība Latgales zemnieku saimniecībās bija vēl zemāka.¹³⁷

Lielus zaudējumus lopkopībai nodarīja vilki, kā arī biežās lopu sērgas. 1792., 1797., 1800., 1803., 1804., 1805., 1823. gada sērgas ievazāja galvenokārt no citām guberņām nobarošanai iedzītie vēši. Tā 1823. gadā Kurzemes guberņā gāja bojā 20 000 zirgu, 38 220 govju,

¹³⁵ Mazais Kurzemes zirdziņš jeb grāmātiņa par zirgu lopiem. — Jelgava, 1860.

¹³⁶ LCVVA, 586. f., 1. apr., 443. l., 1.—3. lp.

¹³⁷ Zutis J. Latvija kļaušu saimniecības sairšanas periodā un Kauguru nemieri 1802. g. — Rīga, 1953. — 59. lpp.

109 947 aitas. 70—90% visu kritušo lopu piederēja zemniekiem.¹³⁸ Vidzemes guberņā šai gadā gāja bojā 150 995 liellopi.¹³⁹

Lai uzlabotu lopkopību, daži muižnieki sāka ievest augstākāko Rietumeiropas šķirņu govus. Tomēr gaidīto rezultātu uzreiz nebija. 1816. gadā Vidzemes ekonomiskā biedrība atzina, ka Rietumeiropas lopu nepiemērotas kopšanas un lopbarības dēļ pa lielākajai daļai vai nu gājuši bojā, vai arī pēc pāris paaudzēm deģenerējušies un devuši mazāk piena nekā vietējās govys.

Tikai Rīgas un citu pilsētu apkārtnē lopkopības uzdevums bija piena un gaļas produktu ražošana. Kā muižas, tā zemnieku saimniecības ik dienas piegādāja pilsētām pienu, biezpienu, sviestu, sieru un gaļu. Rīgas un Pēterburgas gaļas pieprasījumu apmierināja galvenokārt no Dienvidkrievijas iedzītie vērši. Šos vēršus Vidzemē baroja ar degvīna dedzināšanas blakus produktu — brāgu. Daudzās muižās un pusmuižās, kuras dēvēja arī par lopu muižām, gadā nobaroja un pārdeva 10—15 vēršus, bet dažās — pat 200 vēršu.

Tika audzētas pelēkās un baltās, bet Ziemeļlatvijā — arī brūnās aitas. Tās bija augumā nelielas un deva nedaudz cietas, sarainas vilnas. Tikai muižās un gar jūrmalu izplatījās tā sauktās Sāmsalas jeb vācu aitas ar kvalitatīvāku vilnu. Zemnieku saimniecībās parasti pašu patēriņam audzēja arī raibās vai pat melnās cūkas, kuru vairums no pavasara līdz rudenim dzīvoja ārā (tā dēvētie ārteči) un pašas sev meklēja barību. Izbarojot lopiem brāgu, cūkkopība, it sevišķi piepilsētu muižu saimniecībās, nedaudz uzlabojās. Sāka audzēt arī tā dēvētās baltās cūkas. Palielinoties bezzemnieku daudzumam, izplatījās kazkopība. Viena kaza deva ap $\frac{1}{3}$ no zemnieka govys parastā izslaukuma.

Kaut arī lopkopība bija vismazattīstītākā Latvijas lauksaimniecības nozare, tās attīstības pakāpe tomēr bija augstāka nekā kaimiņzemēs Krievijā un Baltkrievijā. Lopkopības trūkumi negatīvi ietekmēja lauksaimniecību, tāpēc Vidzemes vispārnodrīgā un ekonomiskā biedrība 1803. gadā izsludināja konkursu «Kā uzlabot lopkopību Vidzemē». Taču, pastāvot augstām labības un degvīna cenām, redzamāku panākumu lopkopībā vēl nebija.

Lai paplašinātu lauksaimniecības preču ražošanu, *muižās centās palielināt zemnieku kļaušas.* Vienlaikus tika atceltas daudzas nodevas, atstāti tikai tie maksājumi — labība, linsēklas — ko varēja pārdot. Sistemātiski tika pārkāpti agrāk pašu muižnieku izdotie kļaušu noteikumi: pagarināta kļaušu darbadiena, palielinātas otrinieku ārkārtējās kļaušas, ievestas izstrādes (akorda) kļaušas. Tā Vecsaules muižās apsaimniekošanai kārtējās kļaušas 1745.—1775. gadā tika palielinātas apmēram divas reizes, bet akorda kļaušas — riežas — vairākkārtīgi. Kļaušu veikšanai, ierādot zemi vecainēs, nodibināja 52 jaunas sētas. Bērzmuižā 1764.—1780. gadā, kā redzams 6. tabulā, zemnieku kļaušas palielinājās vairāk nekā trīskārtīgi.

¹³⁸ LCVVA, 214. f., 11. apr., 74. l., IV daļa, 14. lp.

¹³⁹ PSRS CVVA, 1281. f., 11. apr., 74. l., IV daļa, 14. lp.

Bērzmuižas zemnieku kļaušu palielināšanās
1764.—1780. gadā

Gads	Saimnieku skaits	Muižas sējumu platība (pūrvietās)	Jāapstrādā katram saimniekam (pūrvietās)	Kalpu ģimenes	Puiši, meitas
1764.	69	134	2	202	600
1772.	73	209	2,9	209	670
1780.	65	408	6,3	224	796

Ar laiku kļaušas uzlika pat bezzemniekiem. Tās sasniedza tādas apmērus, ka saimnieki un viņu ģimenes nespēja tās izpildīt un bija spiesti algot (natūrā un ar zemi) arvien vairāk kalpu kļaušu pildīšanai. Ja 1745. gadā vienā saimniecībā vidēji bija 1—2 kalpi, tad XVIII gs. beigās zemnieki bija spiesti turēt 6—7 kalpus. Kļaušu pildīšanai nepieciešamās kalpu armijas izveidošanās, kas vairākkārtīgi pārsniedza saimnieku skaitu, liecināja par kļaušu sistēmas deformāciju. Kalpu — bezzemnieku — slāņa izveidošanās bija viena no raksturīgākajām Latvijas lauksaimniecības attīstības iezīmēm. *Kļaušu palielināšanās negatīvi ietekmēja zemniecību.* Zemniekiem pirmām kārtām bija jāapsēj, jānovāc un jāizkuļ muižas labība, tāpēc galvenie darbi pašu saimniecībās nereti jāveic ārpus šo darbu sezonas vai naktīs. Zemnieku kļaušas sevišķi pastiprinājās 1777.—1787. gadā līdz ar labības cenu īslaicīgu pazemināšanos. Muižnieku sūdzību rezultātā par darbaspēku trūkumu ģenerālgubernators G. Brauns uzdeva zemniekiem strādāt pat 11 baznīcas svinamās dienās.

Kā liecina zemnieku sūdzības, viņu kļaušas nereti bija divkārtšojušas. Sevišķi pasliktinājās kalpu stāvoklis, uz kuriem gulās kļaušu smagums un muižnieku varmācība. Barons Heikings, Ventspils pilskungs, bija viens no muižniecības delegātiem, kas 1795. gadā, ceļos nometies, lūdza Katrīnu II pievienot Kurzemes hercogisti Krievijai. Kā pateicību Katrīna II 1795. gadā piešķīra baronam Heikingam nomā uz 12 gadiem Plēpju kroņa muižu Šķības pagastā. Muižā kādu laiku saimniekoja pats Heikings, tad pēc kārtas pieci viņa apakšnomnieki, kā pēdējais — Stempels. Plēpju muižas zemnieki, nespēdami izturēt pārmērīgos spaidus, iesniedza sūdzību par baronu Heikingu ķeizaram Aleksandram I. Tika nozīmēta muižas pārbaudes komisija.

Zemnieki izteica pretenzijas baronam Heikingam veselos 17 punktus. Heikings bija atņēmis vairākiem zemniekiem sētas, dažas no tām nojaucis un sadedzinājis malkā. Tāpat barons bija nojaucis un sadedzinājis malkā degvīna dedzinātavu, vairākas muižas ēkas un pat muižas žogus. Viņš bija ievērojami paplašinājis muižas laukus, vienlaikus palielinot zemnieku kļaušas un nodevas. Barons Heikings lika zemniekiem no katras sētas piegādāt muižai pa vezumam sētas mietu, lauzt ceļmus un nodot tos muižai. Daudzus zemniekus, kas

neklausīja muižniekam, barons un viņa apakšīrnieki piekāvusi ar dūrēm, nūjām un pātagām. Vairāki zemnieki no sitieniem bija guvuši ilgi nedzīstošas brūces, mēnešiem ilgi nespēja strādāt. Piekāva ne tikai vīriešus, bet arī sievietes. Heikings bija aizlēdzis svinēt kāzas ilgāk par vienu dienu, lai tās netraucētu klausas. Aizejot no muižas pēc 12 gadiem, barons Heikings bija atstājis neapsētus muižas ziemāju laukus, nesalabotus muižas ēku jumtus un sabrukušas ēkas. 1807. gadā, pieņemot muižu no Heikinga, ķeizara komisija konstatēja, ka Plēpju muiža un zemnieki galīgi izputināti — zemniekiem nodarīti zaudējumi par 5183 dālderiem, bet muižai par 2144 dālderiem — kopā par 7327 dālderiem, t. i., 205 kg sudraba, par ko varēja nopirkt 3500 pūru auzu.

Liegdami zemniekiem iespēju gūt kaut nelielu pārpalikumu virs iztikai nepieciešamajiem līdzekļiem, muižnieki nereti sašaurināja arī iespēju paplašināt kļaušu zemnieku saimniecības, tādējādi iedragājot kļaušu sistēmas pamatus. *Sākās kļaušu saimniecības bāzes — zemnieku saimniecību — panīkums.* Panīkušo zemnieku nespēju pildīt kļaušas muižnieki parasti izskaidroja ar zemnieku slinkumu, nevīžību. Lai padarītu zemniekus atbildīgus par muižas lauku apstrādāšanu, katrā zemnieku sētā vēl stingrāk noteica obligātu darba lopu un darbarīku minimumu, un vēlāk arī darbaspēka minimumu — «dzelzs inventāru». «Dzelzs inventāra» iztrūkuma gadījumā zemnieku varēja izlikt no sētas.

Iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums samazinājās un noslīdēja tālu zem 1% gadā.¹⁴⁰ Tā muižnieki radīja šķēršļus muižu lielsaimniecību tālākai attīstībai. Tā kā darbaspēku nevarēja palielināt, muižnieki arvien vairāk uzmanības pievērta kļaušu darbaspēka racionālākai izmantošanai, paplašinot akorda kļaušas — riežas. Riežu normas kļuva tik lielas, ka zemniekiem to izpildei bieži vajadzēja 2—3 reizes vairāk darbadienu nekā bija noteikts. Muižnieki pārlīka uz zemnieku pleciem visas kļaušu darba organizēšanas grūtības, to skaitā arī risku par sliktu laiku. Kļaušu darbus un citus zemnieku pienākumus arvien stingrāk reglamentēja. Tā Kurzemē 1770.—1816. gadā 11 muižnieki izdeva savus privāto muižu likumus, kas sīki noteica lauksaimniecības darbu izpildes kārtību.¹⁴¹ Šie likumi vienīgi saasināja zemnieku pretošanos. Lai to ierobežotu, Vidzemes gubernators ieteica Vidzemes muižniekiem samazināt zemnieku sodīšanu ar miesas sodiem. Vidzemes muižnieku grupa landtāgam rakstīja, ka viņi pret zemniekiem esot visai saudzīgi: «Lai tomēr ierobežotu sodīšanu ar rīkstēm un pātagām (karbačiem), tad pirmais sods nekad nedrīkst būt tik stiprs, ka trešajā dienā (pēc sodīšanas) vēl redzamas asiņainas brūces, un beidzot par katru pārkāpumu nedrīkst vairāk sist kā 50 pātagas sitienus uz apsegtas miesas. Saprotams, ka ne svins, ne stieples nedrīkst būt pātagā (iemontētas).» Tā pēc «vi-

¹⁴⁰ Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX века. — М., 1963. — С. 164—165.

¹⁴¹ Kurzemes muižu likumi. — Rīga, 1927.

sai saudzīgās» pāršanas vēl ilgi bija redzamas asiņainas brūces, sistis tika arī vairāk nekā 50 reizes ar pātagu un ne tikai pa apsegtu miesu, pātagā nereti bijis iemontēts svins un stieples...

Visa dzimtniecības vēsture bija zemnieku pretošanās vēsture muižniekiem. Klaušu darbu sabotāžas un zemnieku bēgšanas rezultātā «mūsu tēvzemes lauki paliek tukši un neapstrādāti». Zemnieku nemieri šai posmā visaugstāko līmeni sasniedza Vidzemē 1784. gadā, tā saukto galvasnaudas nemieru laikā. Zemnieki gribēja kļūt par kroņa zemniekiem; prasība atbrīvot viņus no klaušām un nodevām būtībā nozīmēja prasību likvidēt pastāvošo iekārtu. Šeit zemnieki pirmoreiz ar ieročiem rokās cīnījās ne vien pret cara karaspēku, bet arī par brīvu saimniecisku attīstību. 1784. gada zemnieku nemieri jūtami satricināja Vidzemes muižnieku pašpaļāvību. Nemieru apspiešana nespēja novērst zemnieku pretošanos — sliktā strādāšana klaušās un citāda veida pasīvā pretestība turpinājās.

Mazražīgais klaušu darbs kļuva arvien nepārvaramāks šķērslis lauksaimniecības attīstībai. Bet vairums muižnieku joprojām vairāk uzticējās vagaru pātagām nekā Rietumeiropas lauksaimniecības pieredzei.

XIX gs. sākuma inventāra sarakstos norādīts, ka 736 Vidzemes muižām piederēja 6620 arkli zemnieku zemes un 381 578 pūrvietas muižas zemes. Tātad zemniekam vajadzēja apstrādāt vienu arklu lielu pašā saimniecību un 57,6 pūrvietas (21 ha) muižas lauku. 1801. gadā vienai zemnieku saimniecībai Kurzemes kroņa muižā bija jāapstrādā caurmērā 40—70 pūrvietu lieli muižu lauki. 1 ha muižas lauku apstrādāšanai vajadzēja vairāk darba roku un zirgu nekā 1 ha zemnieku zemes apstrādāšanai. Acīmredzamā klaušu mazražība spieda muižniekus ieguldīt kapitālus lauksaimniecībā un vairāk izmantot ražīgāku darbaspēku.

Algotu darbaspēku ekstremālās situācijās muižās izmantoja jau gadsimtiem ilgi. Daudzviet grāvju rakšanai, dēļu zāģēšanai un būvdarbiem algoja krievu peļņā gājējus, bet degvīna dedzinātavās — ebrejus. Algotu darbaspēku arvien biežāk izmantoja arī ikdienas darbiem. Tā XIX gs. sākumā Šķirstiņmuižā, Heimtālē,¹⁴² Kabilē u. c. daļu muižu lauku apstrādāja kalpi ar muižas inventāru un darba lopiem. Bet bez labas lauksaimniecības tehnikas algotie kalpi nevarēja ievērojami palielināt darba ražību. Papuvju zemkopības nespējai atjaunot augsnes auglību nedaudz pasliktinātos klimatiskajos apstākļos sekoja neražas; pat auglīgajā Kurzemē pilnīgas neražas bija 1784.—1785., 1794.—1795., 1799.—1800. gadā, bet Vidzemē — 1798., 1799., 1800., 1803., 1804. gadā. «Nepaiet neviens gads,» 1805. gada ātskaitē rakstīja Vidzemes gubernators, «kad Vidzemes gubernā kaut kur nebūtu daļējas neražas... labu zemju visumā ļoti maz.»¹⁴³

Mēģinot pārvērst klaušu lielsaimniecību par tīrgum preces ražojošu nozari, tika iznīcināta augsnes auglība, nīdēta lauksaimniecības

¹⁴² Zutis J. Latvija klaušu saimniecības sairšanas periodā. — Rīga, 1953. — 55.—57. lpp.

¹⁴³ PSRS CVVA, 1281. f., 11. apr., 71. l., 3. lp.

sociālā bāze — zemnieku saimniecības. *Paplašināt ražošanu uz kļaušu saimniecības bāzes vairs nebija iespējams.* Sākās kļaušu lauksaimniecības atmiršanas posms. Bet to kavēja apstākļi, ka šajā posmā jaunas agrotehnikas ieviešanas un zemnieku piespiešanas rezultātā lauku ražība Latvijā bija augstāka nekā Krievijā un Baltkrievijā. Tā 1802.—1811. gadā labības ražība Vidzemē (4,5 graudi) un Kurzemē (5,1 grauds) bija augstāka nekā caurmērā pārējās Krievijas guberņās (3,3 graudi) un Vitebskas guberņā (3,1 grauds). Labības raža uz vienu cilvēku XIX gs. sākumā Vidzemes guberņā vidēji bija 6,72, bet Kurzemes guberņā — 7,04 pūri.

Zemnieku saimniecībās izaudzētā raža arvien vairāk nonāca muižnieku rokās. Pēc Vidzemes muižnieku aprēķina, 1795. gadā viena darbaspējīga cilvēka uzturam vajadzēja ne mazāk kā 5 pūrus rudzu gadā, kalpu algošanai, dzelzs un sāls iepirkšanai — ap 2,5 pūrus, bērnu un sirmgalvju uzturam — $\frac{1}{3}$ darbospējīgo cilvēku uztura. Tā kā daļa zemnieku nesaņēma šo normu, radās iespēja papildus pārdot un pārstrādāt degvīna labību. Tika pārdoti arī lopkopības ražojumi.

Visvairāk preču pārdeva, šķiet, Kurzemes guberņas centrālajā daļā. 40—60% no visiem naudas ienākumiem Kurzemes muižās deva laukkopība un tikai 10—15% — lopkopība. Auglīgākajos Latvijas novados pārdeva apmēram $\frac{1}{3}$ kopējās labības ražas. Tā Jelgavas virspilskunga tiesā XVIII gs. beigās un XIX gs. sākumā ik gadus pārdeva ne mazāk kā 268 624—397 269 pūrus labības, t. i., 28,6—32,4% labības kopražas. Tukuma virspilskunga tiesā šai laikā pārdeva 57 204 pūrus labības, kas bija 10,9% kopražas, bet Augškurzemē un Ziemeļkurzemē — tikai ap 8% kopražas. Lai gan šie statistiskie dati bija aptuveni, laukkopība Jelgavas virspilstiesā 1804. gadā deva 67,77% ienākumu, lopkopība — tikai 9,3%, alus un degvīna pārdošana — 2,33%. Galvenais ienākumu avots bija kviešu pārdošana (33,2% ienākumu kopsūmmas), otrais — rudzu pārdošana (14,1% ienākumu kopsūmmas)¹⁴⁴.

Atsevišķās muižās XVIII gs. beigās pārdeva ļoti daudz lauksaimniecības ražojumu. Tā, piemēram, Ķēveles muižā 1800. gadā pārdeva 80,8% ražoto kviešu, 72% linsēklu, 70% sviesta, 71,4% zosu, 66,6% pīļu, 66,1% tītaru, 52% vistu, 41,8% auzu, 4% miežu utt.; Kandavas muižā — 84,6% rudzu, 78,1% linsēklu, 50% kviešu. Arī zemnieku saimniecības Ķēveles muižā pārdeva 57% ražoto linsēklu, 56% kviešu, 43,7% vistu, 32,3% zosu, 18,6% vēršu, 17,5% miežu utt.¹⁴⁵ Līdzīgs stāvoklis bija daudzās pilsētu un tirdzniecības ceļu tuvumā esošās muižās. «Tagad visu, ko tikai ražo,» rakstīja kāds laikabiedrs, «vajaga pārvērst sudrabā.» Pārdošanai paredzētais labības daudzums Kurzemē no 206 809 četvertiem (18% no kopražas) 1813. gadā palielinājās līdz 334 586 četvertiem (26,4% kopražas) 1827. gadā.¹⁴⁶ Labības pārdošana joprojām bija galvenais ienākumu avots. Kurzemes kroņa muižās 1811. gadā laukkopība deva 51—80%, lopko-

¹⁴⁴ LCVVA, 586. f., 1. apr., 443. l., 1.—3. lp.

¹⁴⁵ Turpat, 142. f., 323. l., 317. lp.

¹⁴⁶ PSRS CVVA, 1281. f., 11. apr., 64. l.

pība — 6,1—15,6%, degvīns — 6,5—19%, vakas nauda — 3,9—10,1% un pārējās saimniecības nozares (dārzkopība, zvejniecība, kokmateriālu pārdošana utt.) — 1,7—13,8% ienākumu kopsummās.

Kurzemes un jo sevišķi Vidzemes muižās labību ne vien pārdeva, bet arī pārstrādāja degvīnā. Pēc pašu muižnieku datiem, XVIII gs. beigās Vidzemē sadedzināja degvīnā vairāk nekā 30% no Vidzemē ražotās labības. Tā 1803. gadā 587 «brandvīna ķēķos» sadedzināja 288 873 četvertus labības¹⁴⁷ un izlietoja 118 117 kubikas malkas, dedzināšanai trūkstošo labību par 122 605 rubļiem piepirka klāt. 1803. gadā Vidzemē ražoja 1 055 140 spaiņus degvīna, bet Kurzemē apmēram $\frac{1}{6}$ no šā daudzuma. Vidzemes muižu krogos pārdeva apmēram 30%, Kurzemes muižu krogos — 40—60%, bet Latgales krogos — visu ražoto degvīnu. Pārdodot degvīnu muižu krogos par pašu noteiktām monopolcenām vai arī armijai, muižnieki guva daudzkārt lielāku peļņu, nekā pārdodot labību. Degvīna dedzināšanas klaušas atrāva darba rokas lauksaimniecībai, pasliktināja zemnieku stāvokli. Taču degvīna dedzināšana deva muižniekiem nepieciešamo naudu un it kā pagarināja klaušu saimniecības pastāvēšanu.

Lauksaimniecības ražojumu regulāra pārdošana veicināja zināmu zemkopības specializāciju. Kurzemes muižas un turīgākās, sevišķi uz naudas nomu pārvestās zemnieku saimniecības, izņemot Augškurzemi, specializējās labības ražošanā pārdošanai. Seit audzēja kviešus, miežus, zirņus, auzas. XVIII gs. beigās Kurzeme deva Rīgai ap 50% kviešu pieveduma. Lai gūtu lielāku peļņu, Kurzemes muižnieki un dzirnavnieki daļu labības pārstrādāja miltos, putraimos un iesalā. Vidzemes muižu saimniecības specializējās rudzu, degvīna, auzu, linsēklu ražošanā. Vidzemes austrumdaļas, Latgales un Augšzemes muižas audzēja linus. Linu sējumu platības Latgalē XVIII gs. pēdējā ceturksnī palielinājās divkārt un turpināja augt visu XIX gs. pirmo pusi.

Palielinājās muižnieku naudas ienākumi un muižu cenas. Pašas muižas arvien vairāk kļuva par precī. Viens apdzīvotas zemes arkls, kura vērtība 1769. gadā Vidzemē bija 2000 Alberta dālderu, muižniekiem ienesa aptuveni 80 dālderus, t. i., 4% gadā. Ap 1772. gadu Vidzemē zemes arkla vērtība bija 3000 dālderu, kas deva 5—8% gadā. XIX gs. sākumā arklu jau vērtēja uz 4000—5000 dālderu un muižnieks, labi saimniekojot, ieguva līdz 13—15% (ap 300 dālderu) no arkla.¹⁴⁸ Izmantojot bezmaksas klaušu darbaspēku un savas privilēģijas, muižnieki islaicīgi vēl spēja konkurēt pat ar ārzemju ražotājiem, kuri izmantoja algotu darbaspēku, muižas tehniku un vilcējspēku. Kurzemes un Vidzemes muižnieku saimniecības ārzemēs pārdeva vairāk labības un degvīna nekā Krievijas kaimiņu guberņu saimniecības.

Vecā tradicionālā lauksaimniecība XIX gs. sākumā sasniedza savu augstāko pakāpi, kuru pārsniegt papuvju zemkopības un klaušu

¹⁴⁷ 1 četverts = 3 pūri = 210 litri. PSRS CVVA, 1281. f., 11. apr., 71. l., 1. lp.

¹⁴⁸ Petri J. Neustes Gemälde von Lief- und Ehtland... — Leipzig, 1809. — I. — S. 381—394.

darba apstākļos nebija iespējams. Pieaugot muižnieku dzīves standartam, bet saglabājoties vecajai lielsaimniecībai, viņu ienākumi arvien atpalika no izdevumiem. Trūkstošos līdzekļus muižnieki centās segt, aizņemdamies naudu no augļotājiem. Nenomaksāto parādu dēļ nereti pilsonības ķīlu valdījumā nonāca arvien vairāk muižu. Lai no tā izvairītos, ar valdības finansiālu atbalstu 1802. gadā nodibinājās Vidzemes muižnieku kredītbiedrība, kas izsniedza muižniekiem naudas aizdevumus. Taču muižu saimniecības arvien vairāk grima parādās. 1803.—1818. gadā Vidzemes muižnieki tikai no valsts saņēma aizdevumā 7,5 milj. sudraba rubļu¹⁴⁹ un iekļāja kredītiestādēs vairāk nekā $\frac{1}{3}$ muižu. Tuvākajos gadu desmitos tās atbrīvot no parādu nastas tikai ar muižu ienākumiem nebija vairs iespējams. Bez tam ar lauksaimniecības preču ražošanu tirgum muižu lielsaimniecības kļuva arvien atkarīgākas no ārzemju tirgus cenu svārstībām. Tā kontinentālās blokādes laikā 1807.—1811. gadā labības cenas nokritās gandrīz uz pusi un ievērojami satricināja muižnieku jau tā grūto finansiālo stāvokli. Pa lielākajai daļai nenomaksāto parādu dēļ 1811.—1820. gadā pārdeva 115 (16%) Vidzemes muižas. Jau 1812. gadā 47,8% Vidzemes muižu apsaimniekoja dažādi nomnieki, arī daudzi naudas aizdevēji no pilsoņu aprindām. Zemniekiem bija uzkrājušies lieli parādi muižām. Klaušu zemnieku zemo darba ražību arvien mazāk spēja kompensēt darba laika pagarināšana un intensificēšana. *Klaušas traucēja lauksaimnieciskās ražošanas tālāku attīstību, neļāva racionalizēt zemkopību, padarīja tehnisko sastin-gumu un ražotāju verdzināšanu par mūžīgu.*

7. NEVEIKSMĪGIE KLAUŠU REANIMĀCIJAS MĒĢINĀJUMI

*Nakti kūlu kunga rijas,
Tumsā gāju sētiņā;
Tumsā savas kājas āvu,
Tumsā sedzu villainīti.*

(Tautas dz.)

Līdz ar klaušu lauksaimniecības grūtību palielināšanos saasinājās zemnieku pretestība klaušām. Lūgumos muižām, tiesām, valdības iestādēm zemnieki kritizēja klaušu saimniecības mazražību, ieteica muižu saimniecības sadalīt zemniekiem, atzina visu zemi par savu īpašumu. Zemniekiem pievienojās vācu tautības apgaismo-tāji G. Merķelis un K. Snells. Viņi asi kritizēja klaušu lauk-saimniecību, ieteica atcelt muižu zemes īpašumu, likvidēt dzimtnie-cību, ieviest algotu darbaspēku.

Ne muižnieki, ne valdība nevēlējās izpildīt nevienu no šīm pra-sībām. *Konservatīvie muižnieki par grūtību cēloņiem joprojām uz-*

¹⁴⁹ Zutis J. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gs. sākumā. — R., 1954. — 160. lpp.

skatīja zemnieku slinkumu, nevižību, palaidnīgo dzīves veidu, pārmerīgo dzeršanu. Muižnieku sūdzības, ka kļaušiniekiem nedrīkst uzticēt modernākus zemkopības darbarīkus, patiesībā bija viņu atzinums, ka kļaušu sistēma un dzimtniecība nav savienojama ar tālāku preču ražošanas paplašināšanu lauksaimniecībā. Lai uzlabotu zemnieku «ļauto dabu», ieteica vairāk mācīt zemniekiem labu izturēšanos pret kļaušām, piespiest zemniekus ražīgāk strādāt. Atsevišķi muižnieki par grūtību cēloni uzskatīja neražas, salnas, lopu sērgas utt., tādējādi vainu par lauksaimniecības grūtībām mēģinot novelt uz zemniekiem un «dabas likumiem».

Nedaudzi liberālāk noskaņoti muižnieki izeju no grūtībām sa- skatīja zemkopības sistēmas un tehnikas uzlabošanā. Atteikties no papuvju zemkopības, saglabājot kļaušu noteikumus, nebija iespējams. Tāpēc šie muižnieki centās uzlabot papuvju zemkopības sistēmu, uzlabojot augsnes mēslošanu. Tā kā mākslīgos mēslus tolaik nepazīna, kūstmēslu trūkumu centās novērst, izmantojot, kā toreiz teica, «kūstmēslu aizvietotājus». Tos propagandēja gandrīz ikviens, kas kaut ko rakstīja par lauksaimniecību. Blakus tā saukto jūras mēslu, diķu dūņu, purva zemes, kūdras vešanai uz lauka muižas gatavoja kompostus, krāja vircu un lietoja «neorganiskos mēslus» — kaļķi, mergeli, ģipsi, pelnus. Citviet lika kļaušiniekiem plēst mežos sūnas, lasīt skujas, lapas, zāli un pēc satrūdēšanas vest uz muižas lauka. Uz laukiem uzveda melnzemi. Taču mēģinājumi uzlabot mēslošanu skāra nelielas platības un jūtamus rezultātus nedeva.

Augsnes auglības atjaunošanai noplicinātās vecainēs, kur neauga pat krūmi, arvien pielietoja tā dēvēto augsnes «vēdināšanu». Vecaines uzplēsa, un pāris gadus kļaušinieki tās ara un ecēja — «vēdināja» un «raudzēja» zemi. Pēc 2—3 gadu darba no šīm primitīvajām «melnajām papuvēm» ieguva 1—2 nelielas labības ražas. Vēlās zaļās papuves trīslauku augu sekā nereti bija pārvērtušās par nezāļu izplatītājām, tāpēc zemi apara rudenī — ieviesa melno papuvi. Lai samazinātu papuves lauku (piemēram, Vecbrenģu muižā), sadalīja aramzemi 4 laukos. Citās muižās iekārtoja tā saukto uzlaboto trīslauku augu seku, ieviešot aizņemto papuvi — sējot papuvē vasarājus, zirņus, vīķus. Bet šie papuvju zemkopības uzlabošanas mēģinājumi vēl vairāk noplicināja augsni.

Bija arī radikālāki papuvju zemkopības un noplicināto meža zemju uzlabošanas mēģinājumi. Visu zemkopībai izmantojamo zemi sadalīja 10—12 laukos un pēc mēslošanas papuvē sēja rudzus, pēc tam — divus gadus vasarājus un vēlāk uz 7 gadiem atstāja atmatā un izmantoja ganībām. Piemēram, Valmiermuižā visa zemkopībai izmantojamā zeme bija sadalīta 12 laukos, no kuriem 9 ganīja ap 1000 merīnaitu.¹⁵⁰ Taču daudzlauku sistēmā $\frac{2}{3}$ lauku izmantoja lopu ganībām, bet attīstīt lopkopību lielo kapitālieguldījumu un zemo šīs nozares ražojumu cenu dēļ nebija izdevīgi, tāpēc šādu sistēmu atzina par nepieņemamu.

¹⁵⁰ PSRS CVVA, 1281. f., 11. apr., 71. l., 70. lp.

Drudžaini jaunu nepiemērotu zemkopības metožu ieviešanas mēģinājumi liecina, ka vecā agrotehnika vairs neatbilda jaunajām saimniekošanas prasībām. Taču rast izeju no strupceļa ar minētajām uzlabošanas metodēm izrādījās neiespējami. Tāpēc lauksaimniecības speciālistu daļa ieteica uzlabot lauksaimniecību, ieviešot jaunus kultūraugus un jaunas saimniekošanas metodes, izmantojot arī kapitālieguldījumus. Lauksaimniecības speciālisti Klapmeiers, Čarņevskis, Vārs, Gercimskis un citi propagandēja Vācijas fiziokrātu un sevišķi Šubarta fon Klēfelda lauksaimniecības uzlabošanas idejas. Viņi ieteica audzēt sarkano āboliņu un kartupeļus, pāriet uz augu maiņas zemkopības sistēmu, Blīdenes, Kabiles, Saldus, Sodu, Vārmes un dažās citās muižās XVIII gs. beigās desmitiem pūrvietu lielās platībās sāka sēt sarkano āboliņu, to kultivēja Mazsalacas mācītājmuižā. Taču kopumā āboliņa audzēšana maz izplatījās un nedeва lielāku saimniecisku efektu. *Daļa muižnieku sāka interesēties, kā uzlabot zemnieku lauku apstrādi. To cerēja sasniegt, izdodot latviešu valodā grāmatas par racionālu lauksaimniecību.* 1789. gadā Jelgavā iznāca J. Šubarta fon Klēfelda darba tulkojums latviešu valodā «Padoms visiem arājiem iedots, kam trūkumi pie lopu ēdamiem iraid» kopā ar F. Klapmeiera «Pielikumu pie to padoma grāmatu no āboliņiem». Sajā 166 lappuses biežajā grāmatā zemniekiem ieteica audzēt sarkano āboliņu, ieviest augu maiņas zemkopību.

Aktīvi tika propagandēta kartupeļu audzēšana (A. Hupelis, V. Frībe un citi). 1790. gadā iznāca F. Vāra grāmata «Kartupeļu dārzs», kura ieteica kartupeļus audzēt tīrumos. Šai laikā kartupeļi Latvijā ar retiem izņēmumiem (Mārcienas muižā, Iršu kolonijā u. c.) zemnieku saimniecībās vēl bija dārza kultūra. XIX gs. pirmajos gados kartupeļus sāka audzēt zemnieku papuvēs un vasarāju laukos. 1791. gadā iznāca ārsta Čarņevska grāmata «Gudra mācīšana visiem saimniekiem un moderēm par labu», kas zemniekiem sniedza pamācības lopkopībā un veterinārmedicinā. Augļkopības izplatīšanai 1796. gadā izdeva dārznieka Holsta «Dārza Kalendāru». Raksti lauksaimniecības uzlabošanai publicēti kalendāros un jo sevišķi M. Štobes «Latviskā Gada Grāmatā».

Bet, pastāvot dzimtniecībai un kļaušām, zemniekiem nereti nebija ne iespēju, ne zināšanu, ne intereses veikt ieteiktos uzlabojumus. Bez tam daudzi muižnieki savu lielsaimniecību uzlabošanu «caur zemnieku saimniecību» uzskatīja par ilgstošu un tāpēc nepieņemamu. Nolūkā pievērsties tieši muižu uzlabošanai, 1796. gadā Rīgā nodibināja Vidzemes «*Ekonomisko un vispārnoderīgo biedrību*». Šī biedrība patiesībā bija lauksaimniecības zinātniski pētnieciskais institūts.

Lai palielinātu kļaušu zemnieku daudzumu, 1801. gadā šī biedrība izsludināja konkursu, kā uzlabot zemnieku dzīves apstākļus un pagarināt viņu mūžu. Ekonomiskā biedrība centās izpētīt arī, cik kļaušu darba būtu iespējams iegūt no zemniekiem, ja tiem piešķirtu vairāk zemes un tie tāpēc efektīvāk strādātu. Biedrībā iesniedza virkni darbu (V. Frībe, H. Dullo, J. Bitners, B. Tolls u. c.), kuros sevišķu uzmanību pievērsa augsnes auglības celšanai, audzējot sarkano

āboliņu. Taču šos ieteikumus īstenoja muižas. Tā Vecdrustu, Pasta, Bilstiņu muiža, lai sagādātu lopbarību no ārzemēm ievestajiem šķirnes lopiem, sāka kultivēt āboliņu, sējot to parasti virs ziemājiem.

Pirmos sekmīgos mēģinājumus, ieviešot augu maiņas zemkopības sistēmu, Kurzemē veica mācītāji Klapmeiers, Dullo, Bitners. Arī Vidzemē Pulānu muižā pie Rīgas bija ieviesta augu maiņas zemkopības sistēma ar intensīvu 7 lauku augu seku:

- 1) mēsloša papuve,
- 2) kartupeļi, lopbarības bietes,
- 3) mieži ar āboliņu pasēju,
- 4) pirmā gada āboliņš,
- 5) otrā gada āboliņš,
- 6) rudzi,
- 7) pākšaugi — zirņi vai vīķi.

Augu maiņas sistēma līdz ar modernāko muižas zemkopības darbību, vilcējspēka un algota darbaspēka pielietošanu vairākās muižās ievērojami uzlaboja lopbarības stāvokli un cēla laukaugu ražas. Tā, Mazbutes muižā Vircavas pagastā XIX gs. sākumā līdz ar augu maiņas ieviešanu labības ražas no 4 vai 5 graudiem palielinājās līdz 7—9 graudiem.¹⁵¹

Daudzi muižnieki āboliņu uzskatīja par brīnumkultūru, kas, izsēta noplicinātajos tīrumos, pacels labības ražas un uzreiz palielinās ienākumus. Tā kā trīslauku augu sekā āboliņam nebija vietas, lai nesamazinātu labības sējumus, vairāki muižnieki meža zemēs ierīkoja vēl 3—4 laukus āboliņa sēšanai. Noplicinātajās zemēs bija vērojamas āboliņa neražas, kad ievāca tikai 180—215 kg siena no hektāra. Pasliktinājās zemes apstrādāšana un mēslošana, pastiprinājās neražas, kurās muižnieki vainoja augu maiņas sistēmu un no tās atteicās.

Vairums muižnieku augsto labības cenu apstākļos uzskatīja par neprātu «zāles sēšanu tīrumā» un mēģināja piemērot augu maiņu labības ražošanai, izmetot no augu sekas āboliņu. Izplatījās šāda ekstensīva «daudzlauku» augu seka:

- 1) mēsloša papuve,
- 2) rudzi,
- 3) mieži,
- 4) zirņi un vīķi,
- 5) papuve,
- 6) rudzi,
- 7) auzas.

Šī, tā dēvētā uzlabotā augu seka pastāvēja līdzās kļaušām, taču nespēja uzlabot augsnes auglību. Arī augstās labības un zemās lopkopības produktu cenas XIX gs. sākumā mazināja muižnieku ieinteresētību augu maiņas ieviešanā. Minētie *agrotehnikas uzlabošanas mēģinājumi kaut cik popularizēja jaunākos agronomijas atzinumus, taču deva mazu saimniecisko efektu un, saglabājot kļaušu sistēmu, cieta neveiksmi.*

¹⁵¹ Strods H. Zemkopības sistēmu attīstība Latvijā. — R., 1957. — 87. lpp.

Ne tikai muižas mēģināja uzlabot lauksaimniecību. Iejaucās arī Krievijas valsts, lai likumdošanas ceļā pārveidotu agrārās attiecības atbilstoši jaunākajām muižnieku kārtas interesēm, pat atmetot atsevišķus agrārās iekārtas elementus, un kopumā nostiprinātu muižnieku kundzību. Pirmie valdības pasākumi, lai regulētu muižnieku un zemnieku attiecības, Vidzemē tika veikti 1765. un 1797. gadā. Taču šie pasākumi nedeļa rezultātus. Stāvoklis nedaudz mainījās XIX gs. sākumā. 1802. gada Kauguru zemnieku sacelšanās ietekmē izdotie 1804. gada Vidzemes zemnieku likumi, nedaudz piekāpjoties saimnieku interesēm, centās panākt kļaušu uzskaiti. Tā kā kontrole pār likumu izpildīšanu bija vāja un atradās pašu muižnieku rokās, muižnieki turpināja palielināt kļaušas. Nākošie 1809. gada likumi palielināja Vidzemes zemnieku slogu caurmērā par 59,45%.¹⁵² Saasinājās zemnieku pretestība. 1810. gadā 6 Kurzemes muižu zemnieki izstrādāja agrārreformu projektu un iesniedza to Aleksandram I. Zemnieki ieteica atcēlt dzimtniecību un kļaušas, likvidēt muižas saimniecības, sadalot tās nomā zemniekiem. Taču zemnieku priekšlikums, kas novirzītu lauksaimniecības attīstību pa savrupētu saimniecību ceļu, neatbilda muižnieku interesēm.

Ar 1804.—1809. gada likumiem, kuru īstenošana traucētu tālāku muižu lauku paplašināšanu, nebija apmierināti arī muižnieki. Taču dzimtniecība acīmredzami traucēja lauksaimniecības attīstību. Muižnieki un valdība bija ar mieru, vismaz vārdos, atteikties no dzimtniecības, nostiprinot zemnieku stāvokli un kļaušu saimniecību.

Dzimtniecības atcelšanas pieredze Dānijā 1788., Slēsvigā-Holšteinā 1805., Prūsijā 1807. gadā muižniekiem parādīja, ka to var īstenot, pat paplašinot tiesības pār zemi un zemniekiem. Šādai «apdomīgai zemnieku atbrīvošanai» sekoja muižnieku ienākumu palielināšanās.¹⁵³ Ja valdība piekristu atstāt muižniekiem īpašumā tiesības uz visu zemi, tad muižniekiem šāda zemnieku atbrīvošana nebūtu bīstama. *Tāpēc Kurzemes un Vidzemes muižnieki 1817. un 1819. gadā piekrita dzimtniecības atcelšanai.* Ar dzimtniecības atcelšanu

- 1) zemnieki ieguva personīgu brīvību,
- 2) visa zeme palika muižnieku īpašumā,
- 3) zemnieku attiecības ar muižniekiem noteica «brīvie līgumi»,
- 4) personīgās brīvības piešķiršana zemniekiem notika pakāpeniski 14 gadu laikā.

Saglabājot sev zemes īpašumu un zemnieku piespiešanas tiesības, muižnieki pārverta zemnieku brīvību par juridisku fikciju un ieguva neierobežotas iespējas kļaušu un ienākumu palielināšanai. Muižnieki īstenoja saukli «Zeme ir mana, laiks ir tavš!». Atbrīvojot zemniekus bez zemes, muižnieki atguva 1804. gadā zaudētās tiesības neierobežoti paplašināt muižas laukus un ar «brīvo līgumu» palīdzību piespiest zemniekus pildīt visas kļaušas.

¹⁵² Zutis J. Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā (1804.—1819.). — R., 1954. — 96. lpp.

¹⁵³ Eești majandusajalugu. — Tartu, 1937. — Lk. 365—366.

Taču zemnieku atbrīvošana galu galā veicināja pārmaiņas latviešu zemnieku dzīvē. Līdz ar visas zemnieku zemes nodošanu muižnieku īpašumā visi zemnieki juridiski kļuva par bezzemniekiem un zemnieku lauksaimniecība nekad nevarēja kļūt par attīstības pamatu. 1817.—1819. gada reformās uzvarēja muižniecība, kurā notika iekšējas pārmaiņas — veidojās tā sauktās junkuru saimniecības. Zemnieki nokļuva vienlaikus vecās un jaunās atkarības jūgā. Jaunā — uzņēmēju lauksaimniecība attīstījās liberālāko muižnieku muižās. To laukus, izmantojot jauno agrotehniku, apstrādāja kalpi, kurus algoja zemnieki — māju nomnieki. Muižu un zemnieku saimniecības tika saistītas vēl ciešāk, pie tam muižu saimniecības «vilka» zemnieki, kuri faktiski bija pārvērsti par muižas kalpiem. Zemniekiem, izņemot «brīvību», nebija ne zemes, ne darba, ne tiesību aiziet no muižas, ne iespēju atrast citur darbu. Tāpēc personīgi brīvie zemnieki bija spiesti lūgt no muižniekiem nomā savas sētas, apņemties pildīt visas viņu prasības. Sākās tā sauktie kļaušu laiki. Taču māju nomnieku algotā kalpu darbaspēka pārvēršana par galveno lauksaimnieciskās lielražošanas darbaspēku nozīmēja tālāku vecās lauksaimniecības deformāciju. *Tā 1817.—1819. gada zemnieku likumi galu galā laukos grāva vecās lauksaimniecības un muižnieku neierobežotās kundzības pamatus.*

8. KĻAUŠU LAIKI

*Aiz ko manim līkas kājas,
Aiz ko kupris mugurā?
To man deva kunga rīja,
Kunga lieli tīrumiņi.*

(Tautas dz.)

Pēc Napoleona kariem XIX gs. otrajā gadu desmitā Rietumeiropā, sevišķi Anglijā, strauji attīstījās lauksaimniecības tehnika. Izplatījās jauni zemkopības darbarīki un lauksaimniecības mašīnas. Intensīvā augu maiņa, tā sauktā Norfolkas sistēma, ievērojami cēla zemes auglību. Lauksaimniecības produktu, sevišķi labības ražošana paplašinājās straujāk nekā iedzīvotāju daudzums un viņu pirktspēja. Izcēlās pirmā lauksaimniecības pārprodukcijas krīze, kuras rezultātā labības cenas arī Rīgā pazeminājās gandrīz uz pusi (7. tabula).

Lētāks kļuva arī degvīns. Krīzes radītās grūtības daudzas muižas, it sevišķi Kurzemē, noveda līdz ūtrupei. Iestājās grūtīte tā dēvētie konkursu laiki.

Bija skaidrs, ka agrākā muižu ienākumu palielināšanas metode — labības ražošanas paplašināšana — neuzlabos stāvokli. Tāpēc arī daudzas muižu saimniecības mēģināja ražot tās preces, kuras prasīja Rietumeiropas tirgus.

Vidējās rudzu cenas Rīgā 1816.—1829. gadā
(par lastu¹⁵⁴)

Gadi	Cena, rbļ.	
	abs.	%
1816.—1820.	86	100,0
1821.—1825.	51	59,3
1826.—1829.	45 ^{1/4}	52,6

Tekstilrūpniecības straujā attīstība «pasaules manufaktūrā» — Anglijā — bija radījusi lielu pieprasījumu pēc labas vilnas. Merinaitas jeb tā dēvētās spāņu aitas sāka audzēt vairākās Eiropas zemēs. XVIII gs. beigās tās tika ievestas arī Baltijā. Tomēr tikai līdz ar labības cenu pazemināšanos muižas sāka pievērsties merinaitkopībai. Sevišķi šīs aitas audzēja tās Vidzemes muižas, kas specializējās degvīna dedzināšanā. Krievijas degvīna dedzinātavu konkurēnces un zemo labības cenu rezultātā 1 mucas 50° degvīna cena no 17,5 rbļ. 1806.—1810. gadā bija nokritusi līdz 5,5 rbļ. (31,4%) 1826.—1829. gadā. Pat izmantojot kļaušu darbaspēku un lētos rudzus, ar ierastajām degvīna dedzināšanas metodēm muižnieku dedzinātavas nespēja konkurēt ar Krievijas degvīna dedzinātavām. Lai ražotu lētāku degvīnu, sāka to tvaicēt no kartupeļiem. No vienas pūrvietas kartupeļu varēja iegūt tikpat daudz degvīna, cik no 51,2 pūrvietām labības — ap 840 stopu, tā pelnot 64 rubļus no pūrvietas. Kartupeļu izmantošana degvīna dedzināšanai deva varenu impulsu kartupeļu audzēšanas paplašināšanai Latvijā. Kartupeļu lauku novākšanā blakus kļaušiniekiem sāka izmantot arī algotu darbaspēku.

Ja vēl degvīna dedzināšanas blakusproduktus (brāgu) izmantoja vēršu un aitu barošanai, pēc laikabiedru aprēķina, kartupeļu audzēšana deva 3,5 reizes lielākus ienākumus no pūrvietas nekā labības audzēšana. Daudzi muižu nomnieki, kas nevēlējās ieguldīt aitkopībā līdzekļus, sāka nobarot vairāk vēršu. Tādējādi viņi ieguva labu mēslojumu un ievērojamus līdzekļus, izbarojot lopiem degvīna un alus blakusproduktus (brāgu un drabiņas). Ienākumi no vēršu nobarošanas 20.—30. gados bieži bija 10—20% muižu kopienākumu. Merinaitas muižas sāka plašāk iepirkt jau XIX gs. otrajā gadu desmitā, taču sevišķi plaši tas notika 20. gados. 1825. gadā Vidzemes muižnieki par ārzemēs iepirktu merinaitu kopā ar piegādi maksāja 175—225 rbļ. Viena aita gadā deva 18—20 (ap 10%) rbļ. tīra ienākuma. Pārejot uz merinaitkopību, muižnieki pirmoreiz sāka ieguldīt ražošanā lielus kapitālus. Šīm aitām bija jāierīko kultivētas ganības un jāsigādā laba rupjā barība (āboliņš, timotiņš) ziemai.

¹⁵⁴ 1 rudzu lasts = 45 pūri.

Līdz ar merīnaitkopību, īpaši Vidzemē sāka vairāk kultivēt sarkano āboliņu. To parasti sēja virs ziemājiem:

- 1) papuve,
- 2) ziemāji ar āboliņa pasēju,
- 3) āboliņš,
- 4) āboliņš,
- 5) vasarāji un kartupeļi,
- 6) vasarāji.

No merīnaitu audzētavām sarkanais āboliņš izplatījās arī turīgāko zemnieku saimniecībās. Daudzās muižās pēc ārzemju parauga uzcēla īpašas aitu kūtis, pieņēma darbā speciālistus — algotus ārzemju aitkopjus. Izdeva rokasgrāmatas aitkopjiem, dibinājās aitkopju savienība, kura studēja aitkopības pieredzi. Merīnaitkopība bija daudzu muižu lauksaimnieciskās uzņēmības evolūcijas sākuma posms.

Lai palīdzētu muižniekiem un radītu izejvielu bāzi tekstilrūpniecībai, Krievijas valdība piešķīra aitkopjiem lielas subsīdijas. Arī 1830. gadā nodibinātā Kurzemes kredītbiedrība piešķīra muižniekiem lētus kredītus. Bet vairums muižnieku aizdotos līdzekļus iztērēja nelietderīgi un, pamatodamies uz «brīvajiem līgumiem», pastiprināti nodarbināja zemniekus aitkopībā. Rezultātā daudzas Vidzemes un Kurzemes aitu audzētavas saimniekoja nevis pēc Rietumeiropas parauga, bet pēc latviešu zemnieku paražām. Tādējādi nebija iespējams radīt lopbarības bāzi merīnaitkopībai. Ar kļaušu zemnieku spīļarkliem un koka ecēšām nevarēja apart un sasmalcināt ilggadīgo zālāju velēnas, trīslauku augu sekā nebija vietas āboliņam, timotiņam, kartupeļiem. Tāpēc daudzi muižnieki, lai ierīkotu merīnaitām lopbarības bāzi, pārvērtā zemnieku tīrumus par aitu ganībām, iedalot zemniekiem zemi meža zemēs un vecainēs. Vidzemē 1819.—1846. gadā muižnieki piesavinājās apmēram 2000 zemnieku saimniecību zemi un to vietā lika zemniekiem iekopt 327 000 ha meža zemju. Tā aitas arī Latvijā, tāpat kā Anglijā, vietumis «apēda» zemniekus. Lai gan lopbarības bāzes attīstība ievērojami atpalika no merīnaitkopības vajadzībām, merīnaitu audzēšana paplašinājās visus 30. gadus. 8. tabulā redzams, ka 1841. gadā Vidzemes guberņā bija 118 merīnaitu ganāmpulki ar 107 467 aitām (gandrīz 600 reižu vairāk nekā 1826. gadā).

8. tabula

Merīnaitu, to ganāmpulku daudzums Vidzemes guberņā
1826.—1841. gadā

Gads	Ganāmpulku skaits		Aitu skaits	
	skaits	%	skaits	%
1826.	9	100,0	1 803	100,0
1832.	32	355,5	15 308	849,0
1841.	118	1311,1	107 467	5960,5

Viena aita deva vidēji vienu kilogramu smalkvilnas gadā.¹⁵⁵ To pārdeva gan vietējiem tekstilrūpniekiem Rīgā un Narvā, gan izveda uz ārzemēm.

Kurzemē merīnaitas vairumā gadījumu audzēja muižās ar lopkopībai ļoti piemērotām pļavām un ganībām. Kopumā šeit izveidojās mazāk aitkopības saimniecību nekā Vidzemē, bet caurmērā tās bija lielākas. Tā 1841. gadā 21 muižā bija 17 983 aitas jeb vidēji 833 aitas vienā saimniecībā.

Vismazāk ar merīnaitkopību aizrāvās Latgales muižnieki. 1841. gadā tikai Daugavpils apriņķa muižās bija 703 merīnaitas, kas deva vidēji ap 600 gramu vilnas gadā. Latgales muižnieki centās pārvarēt finansiālās grūtības, pastiprināti aizņemoties naudu no augļotājiem un pievēršoties linkopībai.

Nepiemērotos klimatiskajos, barošanas un kopšanas apstākļos merīnaitas Latvijā pamazām panīka, dodot arvien mazāk un sliktākas kvalitātes vilnu, daļēji arī fiziski ejot bojā.

XIX gs. 40. gadu sākumā Anglijā no kolonijām piegādāja arvien vairāk lētas vilnas — tās cena pasaules tirgū atkal sāka kristies. 1841. gadā viena merīnaita Kurzemē vidēji gadā ienesa 1 rubli 40 kapeikas sudraba naudā, bet Vidzemē — 1 rubli 27 kapeikas. Cenu pazemināšanās dēļ muižnieki nespēja kompensēt merīnaitkopībā ieguldītos kapitālus un dzēst aizņēmumu procentus. Audzējot vairāk āboliņa, merīnaitu barošana 40. gados visumā uzlabojās, tomēr aitkopība tālāk nepaplašinājās. Lai atgūtu ieguldītos kapitālus, muižnieki merīnaitas pārdeva uz Dienvidkrievijas guberņām. Lielus zaudējumus aitkopībai radīja 40. gadu neražas un lopu sērgas.

XIX gs. 40. gados pakāpeniski cēlās arī labības un lopkopības ražojumu cenas. Tādējādi aitu barības audzēšanai izmantotās aramzemes platības dotu lielākus ienākumus, ja tās apsētu ar graudaugiem vai izmantotu govju ganībām. Tāpēc, notērējuši kroņa subsīdijas, muižnieki atmeta merīnaitkopībai ar roku. Merīnaitu skaits Vidzemes guberņā no 115 000 aitām 1841. gada beigās bija samazinājies līdz 49 268 aitām 1853. gadā, kas bija 21% aitu kopskaita. Kurzemes guberņā 1853. gadā bija 13 509 merīnaitas jeb 8,1% aitu kopskaita, bet Vitebskas guberņā — 1151 merīnaita (0,7% aitu kopskaita). XIX gs. 60. gados audzēja vairs tikai atsevišķas merīnaitas.

Kaut arī kļaušu saimniecības apstākļos neizdevās radīt specializētu lopkopības nozari preču ražošanai, *merīnaitkopībai bija pozitīva nozīme lauksaimniecības attīstībā*. Merīnaitkopībā muižnieki pirmoreiz ieguldīja lielus kapitālus, tā veicinot āboliņa un kartupeļu audzēšanas paplašināšanos, muižu pārveidošanos par lauksaimniecības uzņēmumiem un to specializāciju lopkopībā. Merīnaitkopība iepazīstināja iedzīvotājus ar lopkopības uzņēmības organizēšanas formām.

¹⁵⁵ Строд Г. Мериносовое овцеводство в Латвии в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — 1960., Киев, 1962. — С. 384.

«Zemnieku atbrīvošanai» un labības cenu pazemināšanai XIX gs. 20. gados sekoja naudas ienākumu samazināšanās turīgāko zemnieku saimniecībās, kas bija pārvestas uz naudas nomu un lielu daļu savu ražojumu pārdeva. Savukārt klaušu zemnieku saimniecību lielāko daļu pēc «zemnieku atbrīvošanas» izmantoja arvien vairāk. Meklēdami izeju no naudas trūkuma un balstīdamies uz «brīvajiem» īstermiņa līgumiem, muižnieki arvien palielināja zemnieku kļaušas. Pirms dzimniecības atcelšanas Vidzemē $\frac{1}{4}$ arkla saimniekam, kam bija vidēji ap 30 pūrvietu aramzemes, muižniekam gadā bija jāpilda īstenieku (zirdzinieku) un otrinieku (kājnieku) kļaušas ap 500 dienu gadā; 30.—40. gados — jau līdz 700 dienām gadā, bet ekonomiski spēcīgākajiem Kurzemes saimniekiem bija jāpilda līdz 1000 un pat 1200 kļaušu dienām gadā.¹⁵⁶ Tomēr galvenokārt muižu ienākumus palielināja, intensificējot darbu. Tāpēc kļaušu dienu skaits vien tā dēvētajos kļaušu laikos nesniedz pareizu priekšstatu par zemnieku jūgu. Katrai sētai palielināja apstrādājamās platības muižas tīrumos un pļavās, kam bieži vajadzēja 2 vai 3 reizes vairāk darba laika, nekā bija noteicis muižnieks. Tā vienas pūrvietas siena nopļaušanai un savākšanai atvēlēja 2 kļaušu dienas, kaut labā pļavā un saulainā laikā šā darba veikšanai faktiski vajadzēja 4,5—6 darba dienas, bet neizdevīgā laikā vēl vairāk.

Muižās sāka plaši audzēt kartupeļus, linus un āboliņu, kuru apkopšana bija darbietilpīga un neierasta. Āboliņa novākšanu riezās pielīdzināja siena vākšanai, bet linu un kartupeļu audzēšanu — graudaugu audzēšanai. Kartupeļu lauks bija sevišķi rūpīgi jāapar 4 reizes, vasarā tas bija jāvago 2 vai 3 reizes un jāravē. Audzējot rušināmaugus, vajadzēja par 25—50% vairāk darbaspēka. Tāpēc šo darbietilpīgo kultūru audzēšana bija viens no galvenajiem kļaušu zemnieku posta cēloņiem. Muižās ar modernāku lauksaimniecību parasti bija vispagrimušākās zemnieku saimniecības. $\frac{1}{4}$ arkla saimniekam bija jāiesēj un jānovāc ap 10 pūrvietas lieli kartupeļu un āboliņa lauki, jānopļauj vairākas pūrvietas siena. Šim saimniekam lauku sezonas laikā bija ik nedēļas jāsusūta muižā 2 vai 3 zirdzinieki, vairāki «otrinieki» un ārkārtējo kļaušu darbinieki. Mēslu vešanas, siena un labības pļaujas laikā zemniekiem muižā bija jāierodas «ar visu saimi». Visu šo kļaušu un savas saimniecības apstrādāšanai saimniekam bija jātur 7—9 darbaspējīgi cilvēki, 5 vai 6 zirgi.

Saimnieks ar ģimeni ne tuvu nespēja izpildīt «brīvprātīgi» uzņemtās kļaušas. Šim nolūkam viņš algoja natūrā un naudā 5—8 kalpus. Muižnieks zemniekam par katru kļaušu darbinieku ar zirgu dienā rēķināja 20 kapeikas, bet par katru kājnieku — 18 kapeikas; savukārt zirdzinieka kalpa uzturs ar atalgojumu vien saimniekam izmaksāja ap 40 kapeiku dienā.¹⁵⁷ Ja aprēķina zemnieku izpildīto kļaušu darba vērtību tirgus cenās, tad redzams, ka muižu izdevumi

¹⁵⁶ Strods H. Kurzemes kroņa zemnieku kļaušas XIX gs. I pusē // Vēstures problēmas. — R., 1960. — III.

¹⁵⁷ ICVVA, 2054. f., 1. apr., 3. l., 362. lp. 1804. gada Vidzemes zemnieku likumi, 74. §.

tikai darbaspēka algošanai bieži būtu 60—130% ieņēmumu kopsummas. Tātad, algojot darbaspēku, primitīvas zemkopības tehnikas un zemas darba ražības apstākļos liela daļa muižu nevarētu eksistēt. Klaušu zemniekiem bija grūti uzturēt arī lielsaimniecībām nepieciešamos darba lopus.¹⁵⁸ «Intensīvo klaušu» ieviešanas rezultātā zemnieku saimniecības pasliktinājās. «Zemnieku tīrums» un «zemnieku rudzi» kļuva par sugas vārdiem nekoptu lauku un nezālēm aizaugušu rudzu apzīmēšanai. Zemnieku saimniecībām vajadzēja apmēram divreiz vairāk aramzemes nekā muižu saimniecībām, lai sagādātu iztiku un nodrošinātu muižas ar klaušu darbaspēku. Šādu aramzemes sadalījumu neuzskatīja par izdevīgu, jo ienākumi muižās no tās pašas zemes platības bija caurmērā divreiz lielāki.

Turpreti uz naudas nomu pārvestie zemnieki centās racionālāk izmantot darbaspēku, audzēt arī kartupeļus un āboliņu, vietumis ieviest labākas lopu šķirnes. Zemnieki audzēja vairāk līnu un līnsēklu pārdošanai. Līnu eksports sevišķi paplašinājās XIX gs. 20. gados, kad Anglijā sāka izmantot mašīnas līnu vērpšanai un ķimikāliju audumu balināšanai. Līnu cenas XIX gs. pirmajā pusē visumā bija stabilas un samērā augstas. Linkopība kļuva par galveno preču ražošanas nozari daudzās zemnieku saimniecībās, jo muižas nespēja organizēt kvalitatīvu līnu audzēšanu. Sevišķi linkopība izplatījās Latgalē, Austrumvidzemē un Augškurzemē. Sejienes zemnieku saimniecībās bieži $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{7}$ vasarāju lauku bija apsēti ar līniem. Vecainēs un meža zemēs līni deva lielākus ienākumus nekā labība. Līnu ražošana XIX gs. 30. gados Vidzemē un Kurzemē salīdzinājumā ar iepriekšējo gadu desmitu paplašinājās trīskārtīgi, bet Latgalē vēl vairāk.

Nedaudzo uz naudas nomu pārvesto zemnieku saimniecību ganāmpulku pieaugums, labāk iekoptie lauki un ēkas deva iespēju muižai, izmantojot īsos, bieži pat viengadīgos māju nomas līgumus, nākamajā gadā palielināt zemnieku nastas. Tās kļuva tik lielas, ka pat auglīgākajos gados zemnieku rīcībā palika tikai kāda trešdaļa ienākumu.

Mazāko neražu vai sērgu dēļ klaušu zemnieku saimniecības izputēja. Nepietiekami mēsloti, slikti apstrādāti, krūmiem apauguši lauki un grāvji, sagruvušas ēkas un nabadzība bija «zemnieku atbrīvošanas» sekas. Liela daļa klaušu zemnieku ēda pelavmaizi, maz piena un gaļas produktu. Sezonas darbu un klaušu laikā ēdienu centās uzlabot, tomēr no nepietiekamās, trūcīgās pārtikas, it īpaši vasarā, jūtami pazeminājās klaušu zemnieku darba ražīgums. *Sevišķi grūtos apstākļos dzīvoja Latgales zemnieki.* XIX gs. 30. gados Latgalē uz vienu revīzijas dvēseli auglīgos gados parasti ieguva 5—6 pūrus labības, bet bija nepieciešami ap 7—8 pūri. Tāpēc gandrīz ik gadu zemniekiem trūka labības sēklai un maizei. Tā pēc muižnieku aprēķina Latgalē 1835. gadā pārtikai trūka 326 346 pūri, bet sēklai — 88 102 pūri labības.¹⁵⁹ 40. gados labības deficīts vēl palielinājās.

¹⁵⁸ PSRS CVVA, 908. f., 11. apr., 85. l., 2. sēj., 124.—135. lp.

¹⁵⁹ Turpat, 1287. f., 2. apr., 322. l., 13. lp.

Latgales zemniekiem nereti pietika maizes tikai līdz Ziemassvētkiem, pēc tam viņi nevētītai labībai lika klāt pelavas, sūnas, ozolzīles, koku mizas. Sliktāki klimatiskie apstākļi zemnieku saimniecībās radīja vispārējas neražas, badu, izplatījās sērgas. Pat Kurzemes guberņā vispārējas neražas ar tām sekojošu badu, cilvēku un lopu sērgām bija 1823.—1824., 1830.—1831., 1835.—1836., 1839.—1842., 1845.—1847. un citos gados. Latgalē daļēja vai pilnīga neraža bija pēc katriem 3—4 gadiem, kad labība ienesa 2—3 centnerus no hektāra.¹⁶⁰ Arvien biežāk zemnieki lūdza labības aizdevumus, arvien lielāki auga viņu parādi muižniekiem, magazinām un kronim. Kurzemes zemnieku galvasnaudas parādi 1855. gadā bija četrreiz lielāki nekā 1825. gadā (9. tabula).

9. tabula

Kurzemes zemnieku galvasnaudas parādu
pieaugums 1825.—1855. gadā

Gads	Parādi (asignāciju rubļos)	%
1825.	81 041,05	100,0
1835.	73 393,38	90,6
1845.	129 315,00	159,6
1855.	350 287,00	432,2

Augstu labības cenu laikā zemnieku labības iebērumi magazīnās parasti bija mazāki, bet labības cenu pazemināšanās gados — lielāki. 30.—40. gados palielinājās zemnieku parādi magazinām. 1839. gadā Kurzemes zemnieki magazinām bija parādā 2547 četvertus labības, bet 1844. gadā šis parāds bija pieaudzis jau līdz 156 955 četvertiem, t. i., palielinājies vairāk nekā 600 reīžu. Zemnieku parādi sasniedza tādus apmērus, ka tuvāko gadu laikā, pilnīgi neizputinot zemniekus, tos nebija iespējams piedzīt. Muižnieki, atsaukdamies uz 1817.—1819. gada likumiem un zemnieku «brīvību», bieži atteicās sniegt aizdevumus zemniekiem, arvien biežāk sūtot viņus uz valdības iestādēm. Kurzēmē par bagātiem uzskatītie kroņa zemnieki bieži bija parādā muižai pa 70—120 pūriem labības. 1835. gadā 23 muižu, 1838. gadā 13 muižu, 1840. gadā 14 muižu, 1841. gadā 17 muižu zemnieki kolektīvi lūdza kroņa palīdzību bada novēršanai.

Sevišķi lielus aizdevumus kronis bija spiests sniegt 40. gadu neražas laikā. 10. tabulā redzams, ka šie aizdevumi trīs guberņās pārsniedza 3 milj. rubļu.

Tā kļaušu laiki paātrināja daudzu kļaušu zemnieku saimniecību sairumu. Salīdzinājumā ar 20. gadiem lopu, arklu, ratu, ragavu un cita inventāra daudzums 30.—40. gados daudzās zemnieku saimniecībās bija samazinājies par 25—75%, zemnieku zirgi panikuši, sētas

¹⁶⁰ PSRS CVVA, 1287. f., 43. apr., 2330. l., 195. lp.

**Aizdevumi Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas guberņas iedzīvotājiem
1844.—1848. gada neražas laikā¹⁶¹**

Guberņa	Gadi	Aizdevumi, sudraba rubļos	%
Vidzemes	1844.—1846.	683 871,79 ^{1/2}	22,6
Kurzemes	1845.—1847.	458 578,5 ^{1/2}	15,1
Vitebskas	1844.—1848.	1 886 775,51 ^{3/4}	62,3
Kopā aizdots		3 029 225,36 ^{3/4}	100,0

sabrukušas. «Mūsu zemē,» rakstīja nedēļas avīze «Tas Latviešu Laužu Draugs» 1834. gada 29. martā, «jau daudz ciemu stāv bez dzīvojošiem tukši. Saimnieki izgaisuši, nevarēdami mazumu ļaužu no savas saimes uzturēt.»

Kurzemē un Vidzemē zemnieku atbrīvošanas radītās lauksaimniecības iespējas, balstoties uz intensīvajām kļaušām, bija izsmeltas un *bija iestājusies kļaušu sistēmas agonija*, ko pavadīja zemnieku nemieri, izceļošana uz siltajām zemēm, pāreja pareizticībā utt. Muižas vairs nespēja saimniekot pa vecam, bet zemnieki negribēja saimniekot pa vecam. *Tālākai lauksaimniecības attīstībai bija nepieciešama jauna lauksaimniecības struktūra, kura nebija iespējama bez kvalificēta darbaspēka plašas izmantošanas.*

9. DEGVĪNA PLŪDOS

*Tādi vīri kungam tika,
Kas dzer alu, brandavīnu,
Mums naudiņa pakaļ nāca
Sudrabiņa vāgišos.*

(Tautas dz.)

Jau XVIII gs. pirmajā pusē Vidzemes muižnieki degvīna dedzināšanu un pārdošanu (propināciju) uzskatīja par svarīgu naudas ienākumu avotu. *Muižnieki panāca, ka Krievijas valdība nostiprināja viņu monopoltiesības ražot un pārdot degvīnu.* 1729., 1730., 1766. un 1772. gada Vidzemes guberņas valdes rīkojumi (jeb patentes, kā tos toreiz sauca) aizliedza zemniekiem dedzināt degvīnu. 1730. un 1765. gadā to atkārtoti aizliedza arī mācītājiem. Aizliedza ievest degvīnu arī no ārzemēm, bet 1735. gada 23. oktobrī aizliedza ievest degvīnu pat no Kurzemes hercogistes.

¹⁶¹ PSRS CVVA, 1287. f., 2. apr., 1390. l., 104., 147. lp.

Degvīna cenas nemitīgi auga. Ja 1761.—1770. gadā muca 50° degvīna Rīgā maksāja 7,70 rubļus¹⁶², tad 1791.—1795. gadā tā maksāja jau 11,70 rubļus, bet 1801.—1805. gadā — 15,60 rubļus (202,6%). Vienas degvīna mucas iegūšanai bija jāizlieto 7—10 pūri labības.

XVIII gs. beigās Vidzemē degvīnā sadedzināja vairāk nekā 30% visas ražotās labības. 1794. gadā ražoja 96 stopus degvīna uz vienu lauku iedzīvotāju. 1803. gadā Vidzemes guberņā darbojās 578 degvīna dedzinātavas, kas ražoja 1 057 657 spaiņus degvīna. Šajā gadā degvīnā sadedzināja 720 421 četvertu¹⁶³ labības, izlietojot 118 117 kubikasu malkas. Degvīna dedzināšanai muižniekiem pietrūka pat savas labības, viņi to par 122 605 rubļiem piepirka klāt.

Degvīna dedzināšana sevišķi paplašinājās pēc tam, kad XIX gs. 20. gados Latvijā līdz ar kartupeļu audzēšanu degvīnu sāka dedzināt no kartupeļiem. Vidzemē vēl XIX gs. vidū degvīna dedzinātavu un alus brūžu ražojumi bija $\frac{2}{3}$, bet Kurzemē — apmēram puse no visu fabriku un rūpnīcu ražojumu vērtības.

Vitebskas guberņā XIX gs. vidū no 507 fabrikām 403 (79,5%) bija degvīna dedzinātavas, kas ražoja 436 772 spaiņus degvīna. Ludzas apriņķī jau 1799. gadā bija 82 degvīna dedzinātavas un 379 krogi, bet Daugavpils apriņķī — 79 degvīna dedzinātavas un 440 krogu.

Degvīna dedzināšana Vidzemē bija smagas zemnieku kļaušas. Labība zemniekiem bija jāpārstrādā iesalā, jāizved un jāsamal dzirnavās, jāpieved tūkstošiem kubikmetru malkas, simtiem negulētu nakšu jāpavada «brandvīna ķēķī», dedzinot degvīnu primitīvos vara katlos, un pēc tam jāmērī simtiem kilometru, vedot degvīnu uz Rīgu, Pleskavu un Pēterburgu.

Kurzemē degvīna dedzināšanu parasti organizēja muižnieka algots degvīna degis, nereti ebrejs, bet Vidzemē parasti to vajadzēja darīt zemniekiem pašiem. Muižnieks izsniedza zemniekam zināmu daudzumu parasti sliktākās labības, un no tās zemniekam muižā bija jāizdedzina un jānodod muižniekam zināms daudzums noteiktas kvalitātes degvīna. Tā kā zemniekiem nebija vajadzīgās pieredzes dedzināšanā, tas ne vienmēr izdevās. Saglabājušās neskaitāmas zemnieku sūdzības, ka no muižās izsniegtās labības noteikto 6 mucu vietā iznāk tikai 5 mucas degvīna, bet sesto mucu zemniekiem nākas izdedzināt no savas labības.

Laī degvīnu pārvērstu naudā, atvēra arvien jaunus krogus. Krogus cēla pie muižām un baznīcām, pie lielceļiem ik pa 3—4 kilometriem, pie tirgiem. Piltenes tuvumā gar 7 verstis garu ceļu bija pat 7 krogi. 1757. gadā Vidzemē bija 933 krogi, pēc 50 gadiem jau 2400 krogu, bet XIX gs. 60. gadu vidū — 3868 krogi. Kurzemē XVIII gs. beigās bija 1850 krogu, t. i., pa vienam krogam uz apmēram 12 zemnieku sētām, bet 1838. gadā — jau 2074 krogi. Katras muižas īpašniekam bija vairāki krogi. Tā, piemēram, Valmier-

¹⁶² 1 muca = 120 Rīgas stopi = 152,77 litri.

¹⁶³ 1 četverts = aptuveni 3 Rīgas pūri = 210 litri.

Paplakas Plosta krogs

muižā bija 9 krogi, Kokmuižā — 9, Lielstraupē — 7, Ķieģeļu muižā — 8 krogi utt. Katrs krogs gadā ienesa vidēji ap 2000 rubļu. Tā Vidzemē 1794. gadā muižnieki pelnīja ap 7 000 000 rubļu, bet XIX gs. sākumā — ap 5 000 000 rubļu.

Lai zemnieki vairāk apmeklētu krogus, muižnieki izdeva «Noteikumus par krogiem». Pirmais to pants noteica, ka «ceļinieki jāielaiž katrā laikā krogos. Vasarā krogam jābūt vaļā no saules lēkta līdz rietam, ziemā — no plkst. 7 rītā līdz 10 vakarā». Tā kā muižnieki par savu degvīnu gribēja tūlīt saņemt naudu, tika noteikts, ka «precī tik vien par naudu drikst pārdot, bet ne uz parāda, ne ar ķīlu».

Bija arī noteikts, ka «ir aizliegts krogos kārtis spēlēt, kauliņus mest, dambretu utt. spēlēt, muziku taisīt...». «Kroga likumos» bija minēts, ka «krodziniekam jāgādā, ka kad par daudz un nekad tik daudz tiek dzerts, ka atskāršana pazūd». Nepārtrauktais krogu darba laiks un citi dzeršanu veicinoši noteikumi, pēc muižnieku domām, tomēr nepietiekami pievilka zemniekus. Lai gan vidēji krogā dienā parasti izdzēra vienu mucu degvīna, tomēr pat tas muižniekiem šķita par maz.

Visos krogos blakus degvīnam un alum pārdeva tabaku, silķes, sāli, pastalas, dzelzi un citas katram zemniekam nepieciešamas preces. Krogi veica pirmo lauku veikalu un klubu funkcijas. Jurgu dienā (23. aprīlī) zemniekiem šeit bija jāslēdz līgumi ar kalpiem nākamajai lauku darbu sezonai.

Taču zemniekiem ne vienmēr bija nauda. Tāpēc krogos pretēji «krogu likumiem» sāka pieņemt apmaiņai labību, linus, aitas, teļus, vistas, līnu audumus, sviestu, gaļu, olas, pat zemnieku apģērba gabalus... Par pūru rudzu XIX gs. sākumā krogā zemnieks varēja

dabūt 12 stopus degvīna. Mainot lauksaimniecības produktus pret degvīnu, krodzinieki nereti zemniekus apkrāpa.

Kurzemes guberņā XIX gs. sākumā par pūru labības krogā zemniekam parasti deva 10 stopus degvīna, bet muižnieks no degvīna deģa par katru pūru labības saņēma 15 stopus degvīna. Tā no viena pūra maiņas muižnieks papildus ieguva vēl 5 stopus degvīna. Krodzinieki dažreiz atšķaidīja degvīnu ar ūdeni un deva par pūru pat 15 stopus šāda degvīna.

Vidēji lielā krogā gada laikā par degvīnu iemainīja ap 200 pūru labības. Kad 1832. gada neražas laikā Vidzemes ģenerālgubernators, lai novērstu badu, pieprasīja aizliegt muižniekiem mainīt labību pret degvīnu, sviestu, gaļu, olām, Vidzemes muižnieki tam nepiekrita. Gluži otrādi — uzņēmīgākie pat uzdeva saviem krodziniekiem ar degvīna mucu apbraukāt zemniekus un apvaicāties, vai kāds nav aizmirsis to iegādāties.

Grūtais zemnieku stāvoklis veicināja tik plašu dzeršanas izplatīšanos, zemnieku mantisko, fizisko un tikumisko pagrimšanu, ka valdības iestādes degvīna maiņu vairākkārt pat aizliedza. Tomēr lauksaimniecības ražojumus pret degvīnu Latvijā mainīja visu XIX gs., kas sēja postu un nabadzību zemnieku sētās.

Tā kā pavasarī brīvā labība muižās bija jau sadedzināta degvīnā, neražām parasti sekoja zemnieku bads, kas prasīja pat cilvēku upurus. 1808. gada pirmajos četros bada mēnešos Vidzemē nomīra daudz vairāk cilvēku nekā visā 1807. gadā. Muižās, kuru zemnieki cieta badu, valdība slēdza degvīna dedzinātavas.

Nepilnīgās degvīna dedzināšanas tehnoloģijas dēļ zemnieki bieži saindējās ar degvīnu, zaudēja redzi. Lai noskaidrotu, kāpēc zemnieki mirst no degvīna, Tartu universitātes profesori pēc sanitāro iestāžu pieprasījuma izdarīja vairākus degvīna ķīmiskā sastāva pētījumus, meklējot zilskābi (!), tomēr to neatrada.

Lai ierobežotu degvīna postu, Krievijas valdība jau 1762. gadā aizliedza valsts muižu pārvaldniekiem dedzināt degvīnu pārdošanai ārpus muižas un ieteica arī pārējiem muižniekiem ievērot šo norādījumu. 1766. gada 19. februārī Vidzemes ģenerālgubernators grāfs G. Brauns ziņoja ķeizarienei Katrīnai II, ka pārmērīgas degvīna dedzināšanas dēļ vairākās muižās ir iznīcināti meži, zemnieki grimst nabadzībā, kam seko bads un slimības. «Šī muižniecības privilēģija tagad guberņā tiek plaši izlietota, ka to var uzskatīt vairāk par kaitīgu nekā par labu, ik gadus degvīna tiek vairāk ražots nekā ālus, kā rezultātā tiek ne tikai meži izpostīti, bet arī cilvēki, sevišķi zemnieki... iedzīti nabadzībā un tiek sabojāta to veselība... būtu augstākā mērā nepieciešams šo muižnieku privilēģiju ierobežot, lai iegrožotu ļaunumu...»

1766. gadā Vidzemes, Igaunijas un Somijas lietu kambarkantoris ziņoja senātam: «... ārkārtīgi izplatījusies degvīna lietošana rada kaitīgu ietekmi zemniekos un vienkāršajā tautā, tā ka daudzi no viņiem nomirst no dzeršanas, bet vēl vairāk kļūst katram darbam nespējīgi, kas notiek pa lielai daļai tāpēc, ka degvīna cenas ir ļoti zemas.»

Lai ierobežotu žūpību, ģenerālgubernators 1765. gadā paaugstināja degvīna cenas līdz 14 kapeikām par stopu. Tomēr muižas šo noteikumu neievēroja, jo tās varot pārdot savus ražojumus, kā pašām patīkot. Vidzemes muižniekiem, atsaucoties uz savām privilēģijām, sākumā izdevās noraidīt senāta ierosināto nodokļu uzlikšanu degvīna ražotājiem. Tikai 1810. gadā muižnieku degvīna tirdzniecību Vidzemē un Kurzemē aplika ar nodokli — 60 kapeiku par spaini.

Latvijas muižnieki XVIII gs. bija visā Krievijā slaveni degvīna fabrikanti. Ik gadus Vidzemes muižnieki piegādāja «kronim» Krievijas armijas un flotes vajadzībām simtiem tūkstošu spaiņu degvīna. Arvien vairāk degvīna viņi piegādāja Vitebskas, Pleskavas un Pēterburgas guberņai un pat pašai Peterburgai.

Bija paredzēts, ka 1882. gadā Pēterburgai vajadzēs 1 768 000 spaiņu degvīna, bet Krievijas muižnieki tai piedāvāja 3 300 000 spaiņu. No tiem Vidzemes muižniecība piedāvāja 1 216 000 (36,8%) spaiņu, bet Igaunijas muižniecība — 883 000 (26,7%) spaiņu par vislētākajām cenām. Ja šos degvīna daudzumus no Baltijas muižniekiem iepirktu, tad būtu jāierobežo degvīna dedzināšana citās guberņās. Tāpēc Krievijas valdība piekrita tikai 400 000 (32,9%) spaiņu degvīna iepirkšanai Vidzemē. Vidzemes muižnieki ar to nebija apmierināti un neatlaidīgi lūdza Krievijas finansu ministru iepirkt vēl vismaz 340 000 spaiņu degvīna, kam viņš galu galā arī piekrita.

Noslēdzot līgumus ar Iekškrēvijas guberņu degvīna atpircējiem, Baltijas muižnieki piegādāja degvīnu par lētām cenām un milzīgos daudzumos. Tā Gulbenes, Jaunlazdonas un Veclazdonas muižnieks fon Budenbroks 1840. gada 3. oktobrī bija noslēdzis līgumu ar Lugas degvīna atpircēju, apņēmdamies piegādāt viņam 17 000 spaiņu degvīna par 70 kapeikām sudraba spainī.

Tā kā degvīna dedzināšana sāka plašāk izplatīties arī Krievijā un degvīnu pārdot Iekškrēvijas tirgū kļuva arvien grūtāk, Latvijā radās degvīna pārprodukcija. Muižnieki centās savu degvīnu ievest un pārdot Krievijas guberņās, sevišķi Vitebskas guberņā, par lētākām cenām nekā pārdeva turienes degvīna ražotāji. Pēdējie maksāja valstij akcīzes nodokli un nevarēja degvīnu tik lēti pārdot, tāpēc viņi pretojās privilēģēto Baltijas guberņu muižnieku lētā degvīna ieviešanai. XIX gs. 40. gados uz Vidzemes un Kurzemes robežas ar Vitebskas guberņu notika īstas kaujas starp Baltijas muižnieku degvīna transportētājiem, kurus pavadīja bruņoti sargi, un vietējo Vitebskas guberņas akcīzes turētāju bruņotajiem kalpiem. Tā 1849. gada 16. augustā Vitebskas gubernators ziņoja, ka gada pirmajā pusē vien starp Baltijas muižnieku degvīna transportētājiem un vietējiem akcīzes turētājiem uz guberņas robežas notikuši 160 kautiņi, kuros ievainoti, sašauti un sadurti 12 cilvēki. Tālāk gubernators savā ziņojumā norādīja, ka pēdējo divarpus gadu laikā degvīna kautiņos uz robežas nonāvēti 9, bet ievainoti 95 cilvēki. Lai izsargātos no Vidzemes un Kurzemes muižnieku «degvīna agresijas», Vitebskas guberņā tika iecelta sardze, kurā bija 58 ar šautenēm un zobeniem bruņoti jātnieki. Lai gan tikai pirmajā gadā vien deg-

vīna sardzes uzturēšana izmaksāja 6913 rubļus un 74 kapeikas, tomēr Baltijas muižnieku ražotā degvīna plūdi uz Krieviju tika ziņāmā mērā ierobežoti. Āboliņa siena vezumos un citādi noslēptas degvīna mucas nevarēja ievest lielākā skaitā. Tāpēc 1852. gada 25. maijā Burtņieku muižas pili sanāca Vidzemes muižnieku komisija, lai paša landmaršala vadībā apspriestu jautājumu, kā paplašināt degvīna izmantošanu Baltijā un Krievijā. «Augstā komisija» — baroni Nolkens, fon Srēders un fon Helmersens — nolēma, ka vienīgā izeja ir paplašināt degvīna eksportu uz ārzemēm. Komisija rakstīja, ka Lībeku, Hamburgu, Roterdamu, Brēmeni, Štetīnu un vairākām citām pilsētām lūgumus iepirkt šo «brīnišķīgo labo Baltijas vācu provinces vāciešu ražoto dzērienu». Kad no tā nekas neiznāca, 1852. gada 2. jūnijā Vidzemes muižnieki nosūtīja lūgumu pašam ķeizaram Nikolajam I, aicinādami viņu, kā vien iespējams, paplašināt degvīna pārdošanu. Bet arī šim lūgumam nebija pozitīvu rezultātu, jo Krievijā tāpat bija izplatījies degvīna posts.

Jau 1841. gada 24. maijā Krievijas finansu ministrs grāfs Kankrins rakstīja Valsts padomei, ka dzeršana Krievijā sasniegusi vēl neredzētus apmērus. «Dzer pat sievietes un bērni, no kā cieš tautas tikumība, izveidojas bezzīrgu dzimtcilvēki un muižnieku lauki netiek pietiekami apstrādāti... No daudzām gubernām pienāk sūdzības par ļaunumu, kas rodas no pārmērīgas degvīna lietošanas.»

1857. gada 7. novembrī barons Fītinghofs slepeni rakstīja Vidzemes landrātu komisijai: «Katram Vidzemes muižniekam ir vairāk kā skaidrs, kādu nevēlamu un kaitīgu iespaidu uz zemniekiem atstāj krogu apmeklēšana kā morāliskā, tā materiālā ziņā.» Kad zemniekam nav naudas, rakstīja barons, «... krodzinieks dod viņam degvīnu pret dažādiem ražojumiem kā siens, salmi, lini, labība utt.», «... no maniem draudžu mācītājiem esmu uzzinājis, ka /zemnieki/ pat tik tālu nonāk, ka pārdod par dažām degvīna glāzītēm pat savas dziesmu grāmatas un Bibeles». Paši muižnieki atzinā, ka zemnieku apdzirdīšana sēj nabadzību, postu un slimības. Tomēr peļņa no degvīna pārdošanas, pēc muižnieku domām, pagaidām pārsniedza zaudējumus, ko muižām radīja zemnieku saimniecību pagrīmšana. Tāpēc vairākums muižnieku atbalstīja degvīna ražošanas paplašināšanu.

Kad muižniekiem norādīja, ka degvīna ražošana kaitīgi ietekmē tautas veselību, viens no viņu redzamākajiem pārstāvjiem E. fon Rehenbergs-Lintens 1847. gadā rakstiski atbildēja: «Šajā gadījumā mūs neinteresē filozofija, humanitāte un mācība par veselību — šeit ir runa vienīgi par ekonomisko izdevīgumu...»¹⁶⁴ Izeja no degvīna plūdiem sākās XIX gs. vidū līdz ar kļaušu atcelšanu, zemnieku saimniecību iepirkšanu īpašumā, zemnieku uzņēmības attīstību, kura radīja jaunas ekonomiskas, garīgas un morālas perspektīvas.

¹⁶⁴ «Mit Moralphilosophy, Humanität und Gesundheitslehre wollen wir zu diesem Zweck nichts zu thun haben, hier ist von rein ökonomischen Vortheil die Rede...» — Inland, 1847. — Nr. 16.

10. NO KLAUSĪŠANAS UZ CĪNSĒS BŪŠANU

Klaušu sistēma ne tikai arvien vairāk traucēja modernākas agro-technikas izplatību, bet arī nelietderīgi izšķieda darbaspēku. To atklāti atzina liberālākie lauksaimniecības speciālisti un muižnieki Hīks, Bruinings, Hēns u. c. «Dārgākas un izšķērdīgākas saimniekošanas kā pie mums,» 1841. gadā rakstīja barons Bruinings, «diez vai varēs atrast, jo zemes īpašnieks ir spiests piešķirt zemniekam trīs, četras, piecas un pat septiņas reizes vairāk zemes nekā pats izmanto, lai iegūtu par to muižas apsaimniekošanai nepieciešamo klaušu darbu.» Bet vairums muižnieku negribēja atteikties no klaušām, kas, pastāvot primitīvai zemkopības tehnikai, deva ienākumus arī bez kapitālieguldījumiem.

Tomēr muižnieku uzskatu maiņu veicināja arī klaušu zemnieku pretošanās un nemieri. *Uzskatot, ka par darbaspēku ir jāmaksā, zemnieki arvien vairāk pretojās klaušām.* Viņi iesniedza lūgumus atcelt klaušas un pārvest tos uz naudas nomu. Līdz 1827. gadam uz naudas nomu bija pārvestas 1423 (19%) Kurzemes kroņa zemnieku sētas, kuru stāvoklis acīmredzami uzlabojās. Pēc dzimtniecības atcelšanas ar algotu darbaspēku muižnieki arvien biežāk apsaimniekoja pat atsevišķas pusmuižas. Tomēr, lai samazinātu lauksaimniecības produkcijas pašizmaksu, muižas algoja iespējami mazāk darbinieku. Tie parasti veica tos darbus, kas prasīja labu specializāciju un norisa visu gadu. Steidzamākus sezonas darbus atstāja klaušniekiem. Ļoti ierobežotās zemnieku pārvietošanās rezultātā daudzu Vidzemes, bet it sevišķi Kurzemes privāto muižu saimniecības, pastāvot daudzām kroņa muižām un zemnieku saimniecībām, cieta zaudējumus no klaušu darbaspēka trūkuma.

Kurzemes kamervalde pēc kroņa zemnieku pieprasījuma 30. gadu vidū sāka klaušu vietā noteikt zemniekiem samērā izdevīgu nomas maksu. Baidoties, ka valdība šos nomas noteikumus varētu attiecināt arī uz privātajām muižām, vairāki Kurzemes privātie muižnieki sāka ievest naudas nomu. Pirmais to 1836. gadā izdarīja Pastendes īpašnieks barons Hāns.

Straujāka pāreja uz naudas nomu Kurzēmē sākās 40. gados, kad labības cenu celšanās pasaules tirgū spieda muižas enerģiskāk pievērsties intensīvai labības ražošanai. 1850. gadā $\frac{1}{2}$ Kurzemes kroņa muižu un $\frac{1}{3}$ privāto muižu jau bija pārvestas uz naudas nomu. 1854. gadā uz naudas nomu bija pārvesti 67% kroņa un 41% Kurzemes privāto muižu saimnieku, bet 1857. gada 1. septembrī klaušas pildīja tikai 6,1% Kurzemes kroņa zemnieku.

Savukārt Vidzemes konservatīvie muižnieki landtāgos pat prasīja atjaunot kārtību, kāda bija pastāvējusi pirms dzimtniecības atcelšanas. Liberālākie muižnieki turpretī redzēja izeju 1819. gada reformu padziļināšanā. Lai nostiprinātu zemniekiem piešķirto «putna brīvību», šie muižnieki ieteica padarīt muižu saimniecību neatkarīgu no zemnieku saimniecībām, «atbrīvoties no zemnieku saimniecībām». Viņi ieteica likvidēt klaušu sistēmu un pāriet uz naudas nomu un algotu darbaspēku. Tas, pēc liberālāko muižnieku domām, ļautu zemnieku

11. tabula

Kurzemes un Vidzemes kroņa muižu pāreja no kļaušām uz algotu darbaspēku
1845.—1857. gadā

Gads	Kurzemē		Vidzemē	
	muižu skaits	% no visām muižām	muižu skaits	% no visām muižām
1845.	10	5,4	3	2,9
1850.	48	26,2	18	17,6
1855.	161	88	85	83,3
1857.	183	94	102	—

saimniecībām atspīrgt, bet muižām paplašināt ražošanu tirgum. Šo strīdu izšķiršanu paātrināja zemnieku nemieri Vidzemē XIX gs. 40. gadu pirmajā pusē. Zemnieki sāka masveidā izceļot uz «siltajām zemēm», pāriet pareizticībā, izvirzot lozungu «Ar ķeizara ticību pie zemes un brīvības». Zemnieku pretošanās, neražas, bads, sērgas, kā arī valdības iejaukšanās zemnieku jautājumu kārtošanā piespieda saimnieciski konservatīvā virziena pārstāvjus piekāpties un izdot 1849. gadā Vidzemes zemnieku likumus. Tie paredzēja kļaušu atcelšanu, algota darbaspēka izmantošanu un zemes pārdošanu zemniekiem (12. tab.).

Pāreja uz algotu darbaspēku, izmantojot muižas lauksaimniecības inventāru, parasti notika 3—6 un vairāk gadu laikā. Par tipisku uzskatāma Lizuma muižas pāreja no kļaušām uz algotu darbaspēku.

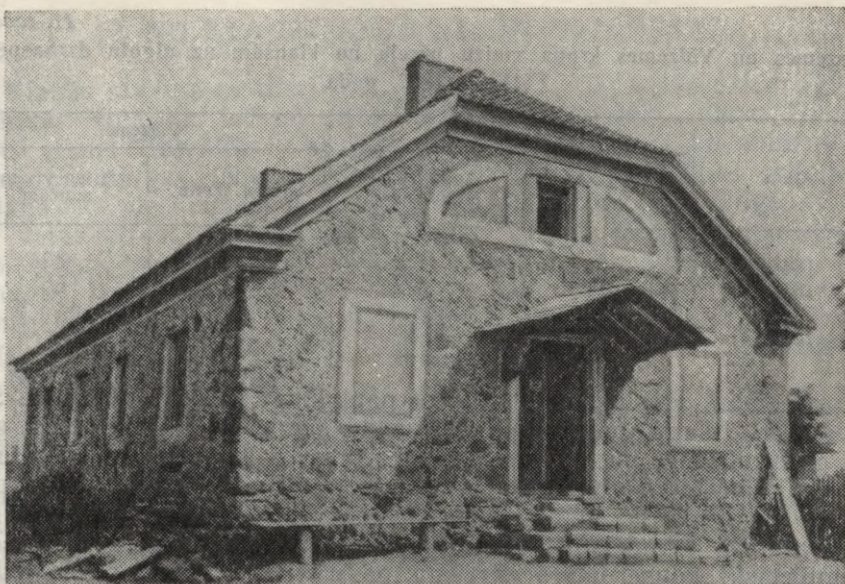
Kaut arī zemnieku saimniecību vecā personīgā atkarība no muižniekiem sākumā saglabājās, tomēr tā deva iespēju attīstīties jaunajai ekonomiskajai atkarībai. *Agrākās personīgās atkarības vietā*

12. tabula

Lizuma muižas pāreja no kļaušām uz algotu darbaspēku
1848.—1852. gadā¹⁶⁵

Gadi	Algotu kalpu darbdienu skaits		Algotu kalpoņu darbdienu skaits		Muižas zirgu darbdienu skaits		Kļaušnieku kājnieku darbdienu skaits		Kļaušnieku zirzīnieku darbdienu skaits	
		%		%		%		%		%
1848./1849.	10636	32,2	2209	6,9	6001	18,22	9859	30	4278	12,9
1849./1850.	14225	48,1	1617	5,4	6411	21,6	4664,5	15,9	2658	9
1850./1851.	20595	58,2	3196	9,1	9566	27,1	1996	5,6	—	—
1851./1852.	24444	61,7	2384	6	12815	32,3	—	—	—	—

¹⁶⁵ ICVVA, 2489. f., 1. apr., 25. l., 42. lp.

Muižas kalpu māja

muižnieku un zemnieku vidū arvien vairāk izplatījās naudas attiecības. Savā tālākajā attīstībā naudas rente neizbēgami noveda vai nu pie zemes pārvēršanas par brīvu zemnieku īpašumu, vai pie rentes, ko maksā uzņēmējs. Pastāvot zemnieku personīgajai brīvībai, naudas nomas ieviešanas rezultātā parasti darbaspēks pārvērtās par precī un Vidzemē un Kurzemē izplatījās uzņēmēju saimniecības.

Vidzemes guberņā 1860. gadā gandrīz puse zemnieku saimniecību (16 890 no 35 206) bija pārvēstas uz naudas nomu. Taču daudzi Vidzemes un daļēji Kurzemes muižnieki joprojām cik spēcīgi aizstāvēja kļaušas, izvirzot zemniekiem un valstij nepieņemamus naudas nomas noteikumus. *Kļaušas galīgi tika atceltas XIX gs. 60. gados.*

Pārejot uz naudas nomu, daudzi zemnieku kalpi drīz kļuva par algotiem kalpiem muižā. Tomēr speciālu kalpu dzīvojamo māju trūka, tāpēc tie gadiem ilgi dzīvoja zemnieku sētās un saņēma atalgojumā arī šo zemnieku zemes gabalus. *Pāreja uz algotu darbaspēku, kas lietoja muižas darbarikus, ievērojami pārveidoja lauksaimniecisko ražošanu.* Tā Tērbatas apriņķa Kuremā muižā laukus apstrādāja ar dzelzs arkliem un dzelzs tapu ecēsām, labību sēja ar sējmašīnām, tāpēc 20 pūrvietais muižas lauku apstrādāja viens algots strādnieks. Korigu muiža specializējās lopkopībā, pusi šās muižas lauku aizņēma tīruma zālāji; viens strādnieks apstrādāja 31 pūrvietais aramzemes. Bet viens kļaušinieks Vidzemē 40. gados parasti spēja apstrādāt tikai 11 pūrvietais aramzemes. Tātad, pārejot uz algotu darbaspēku, darba ražība cēlās 2 līdz 3 reizes. Valkas apriņķa Turnes muižā pēc augu maiņas zemkopības sistēmas un algota darbaspēka ieviešanas rudzu raža palielinājās no 11 uz 19

pūriem no pūrvietas. *Latgalē algota darbaspēka ieviešana lauksaimniecībā ievērojami atpalīka*. 1858. gadā visi Latgales zemnieki (izņemot 120 Rēzeknes apriņķa sētas) vēl pildīja kļaušas. Daugavpils apriņķī zemniekiem bija jāatstrādā 20—30 dienas, bet Ludzas un Rēzeknes apriņķī — 14—58 dienas par desetīnu zemes gadā. Ja zināms, ka parasti nomas maksa par 1 desetīnu zemes Rēzeknes apriņķī bija 1,50—2,00 rubļi, tad viena kļaušu diena muižniekam izmaksāja augstākais 3,4—14,2 kapeikas, bet kļaušnieka darbadiena zemniekam, neskaitot darbarīku un vilcējspēka amortizāciju, faktiski izmaksāja ap 30—40 kapeiku. Tāpēc muižniekiem bija izdevīgi izmantot lēto kļaušu zemnieku darbaspēku. Latgalē uz algotu darbaspēku pārgāja XIX gs. otrajā pusē.

Viena kājnieka kļaušu diena Vidzemē 50. gadu beigās muižniekam maksāja vairāk nekā 14 kapeikas, bet viens algots dienas strādnieks, pēc F. Veimarna aprēķina, 30—60 kapeikas (214—420%). Tāpēc muižniekiem bija izdevīgi pāriet uz algotu darbaspēku tikai tad, ja viņi varēja iegūt no zemnieka nomas maksu vairāk nekā 4 rubļus par zemes desetīnu. Lai iegūtu līdzekļus ne tikai darbaspēka algošanai, bet arī kapitālieguldījumiem, muižnieki zemnieku saimniecībām, sevišķi privātās muižās, uzlika augstas nomas maksas. Kurzemes kroņa zemnieki par katru desetīnu aramzemes maksāja caurmērā 4,2 rubļus, bet Jelgavas un Bauskas apriņķa privāto muižu zemnieki maksāja līdz 10, Aizputes apriņķa — līdz 12, bet Grobiņas apriņķa — pat līdz 13 rubļiem par desetīnu aramzemes. Arī Vidzemes guberņas Rīgas un Valmieras apriņķa privātajās muižās nomas maksa sasniedza 10—11 rubļus par desetīnu.

Augstas nomas un vēlāk iepirkšanas maksas, kā arī kļaušas traucēja lauksaimniecības attīstību zemnieku saimniecībās. Parasti Kurzemes un Vidzemes muižās izmantoja zemnieku darba rokas un vilcējspēku, bet ne primitīvo zemnieku lauksaimniecības inventāru. Zemnieki bija spiesti kļaušu kārtībā vai par muižnieku noteiktu niecīgu maksu piedalīties muižas ēku celtniecībā, malkas pievešanā, ražojumu izvadāšanā, mēslu izvešanā un citos darbos. Muižu saimniecībās nereti vēl ilgi — līdz pat 1917.—1919. gadam — papildus algotam darbaspēkam saglabājās kļaušu paliekas. Kļaušu atcelšana veicināja lauksaimniecības attīstību pa uzņēmības ceļu, kaut stāvoklis ilgstoši bija smags.

Tradicionālā lauksaimniecība tūkstoš gados atstāja zemniekiem bēdīgu mantojumu: spīlarklu, koka ecēšas, spriguli, izkapti un sirpi, papuvju zemkopības sistēmu, vājus mājlopus, rokas dzirnavas, 3—5 graudus lielu ražu, sabrukušas ēkas ar salmu jumtiem, kļaušas, skala gaismu, trūkumu. Ar šādu mantojumu latviešu zemniekiem bija jāsāk ražot preces tirgum, jāsāk konkurēt ar muižu lielsaimniecībām, kurām piederēja privilēģijas, labākās zemes, modernāks inventārs un lopi, jāsāk konkurēt ar Eiropas lauksaimniecības ražotājiem, kuriem jau sen bija modernāka agrotehnika un tirgus saimniecības pieredze. Kas šajā ekonomiskajā sacensībā uzvarēs: XIV—XV gs. Latvijā iedibinātā lielsaimniecība vai latviešu zemnieku tradicionālais lauksaimniecības modelis — savrupsēta?

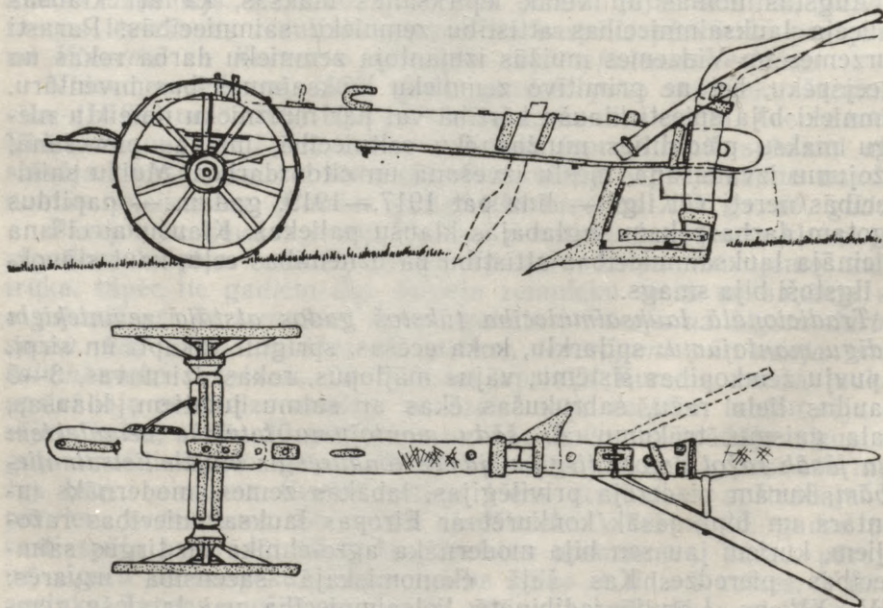
IV. LAUKSAIMNIECĪBAS UZŅĒMĪBAS DEVIŅDESMIT GADI

1. JAUNU CEĻU MEKLĒJUMI UN ATRADUMI

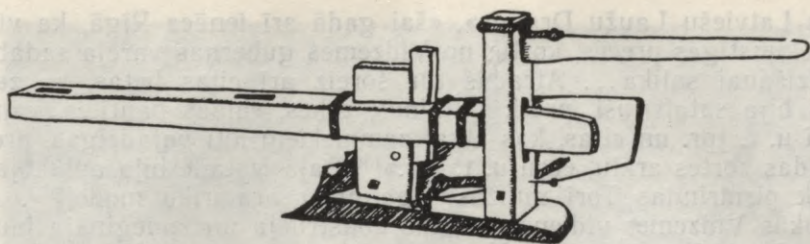
*Katrai lielai un nopietnai patiesībai ir
sava pretējā puse, kura arī ir patiesa.*

(K. Ulmanis)

Līdz ar pāreju no kļaušām uz algošu darbaspēku sākās pārmaiņas zemkopībā un lopkopībā. Lauksaimniecībā pirmām kārtām radās nepieciešamība pāriet uz jaunu industriālu agrotehniku, sākot no zemes apstrādāšanas darbarīkiem un zemes mēslošanas līdzekļiem, beidzot ar laukaugu šķirnēm un to novākšanas darbarīkiem. Mēģinājumi pielietot modernākus ārzemju un ārpus zemnieku saimniecībām ražotus darbarīkus un mašīnas sākās jau pārejas posmā uz algošu darbaspēku, kad centās izmantot vienkāršākos Viduseiropas un Ziemeļeiropas valstīs pazīstamos darbarīkus, kā arī organizēt to ražošanu.

Zēlandes arkls, lietots ap 1800. gadu Kurzemē

Dancigas arkls, lietots Kurzemes muižās XIX gs. sākumā

Ābolaņa un timotiņa ilggadīgo tīrumu ganību uzāršanai, kā arī aramkārtas padziļināšanai, audzējot kartupeļus, kā pārejas formu no spīlarkla uz vērstuves arklu ieteica izmantot tā saukto prūšu spīlarklu. Tam vajadzēja divu vēršu vai divu zirgu vilcējspēku. Izmēģinājumi Kurzemes muižās nedeva gaidīto darba kvalitāti, tāpēc šo arklu atzina par nepiemērotu. Neveiksmīgi beidzās arī mēģinājumi palielināt spīlarkla velēnu griešanas spēju, piestiprinot vērstuvei dūci.

Tāpēc sākās plašāka Hohenheimas un Flandrijas arklu, Beileja un Sverca tipa fabrikās ražotu vērstuves arklu ieviešana no Rietumeiropas. Arklus gatavoja arī vietējās kalēju darbnīcās. Muižās izplatījās Jaunpils muižas kalēja darbnīcā kopš 1834. gada gatavotie tā dēvētie Deihmaņa vērstuves arkli, kā arī Nīcas un Trikātas muižas ražotie vērstuves arkli ar koka distelēm. Šie divjūgu arkli spēja nogriezt un pilnīgi apvērst 10—15 collas¹⁶⁶ (25,3—37,95 cm) platu velēnu 5 collu (12,7 cm) dziļumā.¹⁶⁷ Tomēr izrādījās, ka lielākos vērstuves arklus nespēja pavilkt klaušu zemnieku zirgi, ar tiem neprata apieties paši klaušinieki, arklu čuguna vērstuves nevarēja izremontēt lauku kalēju darbnīcās. Tāpēc tika izgatavoti vairāki «vietējiem apstākļiem» piemēroti vērstuves tipa arkli, kuros dzelzs un čuguna lemešus nomainīja ar koka lemešiem. Tā piemērotu vērstuves arklu meklējumu rezultātā muižās sakrājās veselas gan vietējo, gan ārzemju arklu kolekcijas. Taču ne ārzemēs, ne uz vietas atrast klaušu saimniecībai piemērotus modernus vērstuves arklus nebija iespējams. 1837. gadā vairāki muižnieki pat atzina, ka dzelzs arklus laikam nevarēs izmantot muižu klaušu saimniecībās. Mēģinājumi ievest jaunas mašīnas un kultūras neatmaksājās zemās klaušu darba ražības dēļ. Tādēļ līdz ar modernākiem zemkopības darbarīkiem un kultūrām klaušinieku darbaspēku un vilcējspēku pamazām aizstāja algotais darbs un muižas vilcējspēks.

Liela nozīme bija lauksaimniecības izstādēm, kas iepazīstināja ar jauniem lauksaimniecības darbarīkiem. Šķiet, pirmā šāda izstāde tika atklāta Rīgā 1838. gadā. «Un raug,» rakstīja nedēļas avīze

¹⁶⁶ 1 colla = 2,53 cm.

¹⁶⁷ ICVVA, 1185. f., 1. apr., 33. l., 39.—40. lp.; LCVVA, 214. f., 3. apr., 138. l., 67. lp.

«Tas Latviešu Laužu Draugs», «šai gadā arī ienāca Rīgā, ka visādas skunstīgas preces, ko tik no Vidzemes guberņas varēja sadabūt, raudzišanai salika... Atradās tur šoreiz arī citas lietas, ko zemnieki bija sataisījuši, proti: villaines, zeķes, raibas bantītes, vainadziņi u. t. jpr. un citas, kas atkal zemniekiem ļoti vajadzīgas, proti: dažādas zortes arklu, eccu u. t. jpr.»¹⁶⁸ Šajā izstādē bija aplūkojami tolaik pirmrindas Tori muižas (Igaunijā) aramriku modeļi¹⁶⁹. Arī vairākās Vidzemes vidienes muižās konstruēja un izmēģināja jaunu lauksaimniecības tehniku, Mazstraupes muižā jau 1830. gadā darbojās linu aušanas manufaktūra, bet šā gadu desmita otrajā pusē beļģa van Stenkistes vadībā linus sāka apstrādāt pēc beļģu metodes, izmantojot ar zirgiem darbināmu linu maļamo mašīnu. Raiskuma Bebru māju zemnieks Pēteris Puriņš un apkārtējie zemnieki lietoja viņa konstruētos speciālos ratus labības vešanai no tīruma. Sajos ratos ar sviras palīdzību iecēla labības kaudzītes, ievērojami samazinot zudumus.

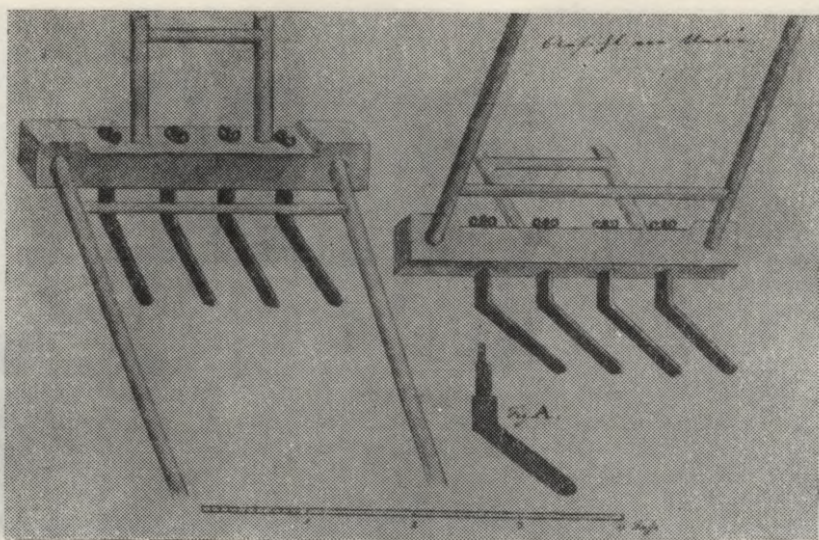
*Priekuļos ap 1000 desetīnu*¹⁷⁰ *lielo kroņa muižu rentēja Jānis Krēsliņš (Kreslings)*. 1826. gadā viņš Rīgā izdeva «Rīgas adresu kalendāru». 1831. gadā J. Krēsliņš tolaik plaši pazīstamajā «Vidzemes lauksaimniecības gada grāmatā» (tā iznāca Tērbatā vācu valodā) publicēja plašu apskatu par 1829. gadā Vācijā iznākušo angļu lauksaimniecības speciālista A. Bīsona grāmatu «Jauna zemkopības sistēma bez kūtsmēsliem, arkla un papuvēm», kuras autors propagandēja lauku uzlabošanu ar dedzinātu mālu. J. Krēsliņš informēja, ka šo metodi jau izmēģinājis Priekuļu muižā. Izmēģinājumi pierādījuši, ka lauku mēslošana ar apdedzinātu mālu ievērojami cēlusi laukaugu ražas. Krēsliņš izteica domu, ka, lietojot apdedzinātu mālu, straujāk atjaunotos augsnes auglība un vairs nebūtu nepieciešama papuve. Sākot ar 1834. gada pavasari, J. Krēsliņš pusi izmēģinājuma lauka mēsloja ar dūņām, otru pusi — ar apdedzinātu mālu. Pirmajos gados ar dūņām mēslotie lauki deva labākas ražas. Turpretī 1838. gadā ar dedzinātu mālu mēslotajā lauka daļā ražas daudz mazāk cieta no salnām. 1838. gadā Maskavā izdotās «Zemkopības Avīzes» 81. numurā J. Krēsliņš aprakstīja gūto pieredzi kūtsmēsļu efektivitātes celšanā, sajaucot tos uz lauka ar kaļķiem kaudzēs, un kaudzes pēc tam pārsedzot ar zemi. Rezultātā 3 desetīnu (3,28 ha) platībā ar «raudzētiem kūts mēsliem» raža bija par 20% augstāka nekā pārējā tīrumā. Tādējādi J. Krēsliņš centās risināt vienu no tālaika aktuālajiem lauksaimnieciskās ražošanas paplašināšanas jautājumiem.

Ievērojamākais lauksaimniecības zinātniskās pētniecības un izmēģinājumu centrs bija Rīgā 1796. gadā dibinātā «Vidzemes vispārnodēriģā un ekonomiskā biedrība», kas kopš 1812. gada darbojās Tērbatā. Viena no problēmām, ar ko nodarbojās šī biedrība, bija augsnes apstrādāšanas padziļināšana, lai varētu sekmīgi audzēt kar-

¹⁶⁸ Tas Latviešu Laužu Draugs. — 1838. — Nr. 26.

¹⁶⁹ Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Ehstland. — 1838. — Nr. 24.

¹⁷⁰ 1 desetīna = 1,0925 ha.

J. Krēsliņa kultivators 1831. gada 25. septembrī

tupeļus, lopbarības bietes, cukurbietes. 1831. gada 5. jūnijā biedrība saņēma J. Krēsliņa konstruētā tā sauktā skarifikatora (kultivatora) aprakstu un rasējumus. Šādi kultivatori Latvijā jau bija pazīstami, taču Krēsliņa konstruētais skarifikators bija mazāks un to vilka viens zirgs. Arēji šis skarifikators bija nedaudz līdzīgs zemnieku saimniecības pazīstamajam zirgu koka grābeklim. Skarifikatoram bija četri nekustīgi nažveidīgi lemeši, un pēc vajadzības ar to varēja apstrādāt zemi līdz 45 cm dziļi. Vienkāršo un lēto J. Krēsliņa skarifikatoru varēja izgatavot lauku kalēju darbnīcās un izmantot zemnieku saimniecībās. Taču pagaidām nav datu, cik plaši šis konstrukcijas kultivatori lietoti.

J. Krēsliņš Priekuļos veica jaunu ārzemju kultūraugu šķirņu izmēģinājumus, lai noskaidrotu to piemērotību vietējiem apstākļiem. 1838. gadā Priekuļu muižā audzēja 7 jaunas miežu, 2 auzu un 3 āboliņa šķirnes. Visražīgākie bija Jorkas sešrindu mieži ar īsiem akotiem (tika iegūta 72-kārtīga raža) un ķīniešu kailie mieži (tika iegūta 127-kārtīga raža), šiem miežiem bija arī gari un visai izturīgi salmi. Vislabāk auga lielās amerikāņu auzas (tika iegūta 19-kārtīga raža).

J. Krēsliņš savā saimniecībā izmēģināja arī viengadīgo Ēģiptes āboliņu (*Trifolium alexandrinum*), kuru ieteica ganībām. Vidzemes apstākļiem nepiemērota bija cita āboliņa šķirne (*Oxalis esculento*), savukārt tā sauktais lielais āboliņš (*Trifolium meliatus Laucantha maxima*) pat smilšainā augsnē sasniedza 125 cm garumu un labi pacieta saļu.

Priekuļos izmēģināja arī saulespuķes, bet tās deva mazas sēklas un nosala rudens salnās. Tika audzēti krešu kāposti (*Lepidium*

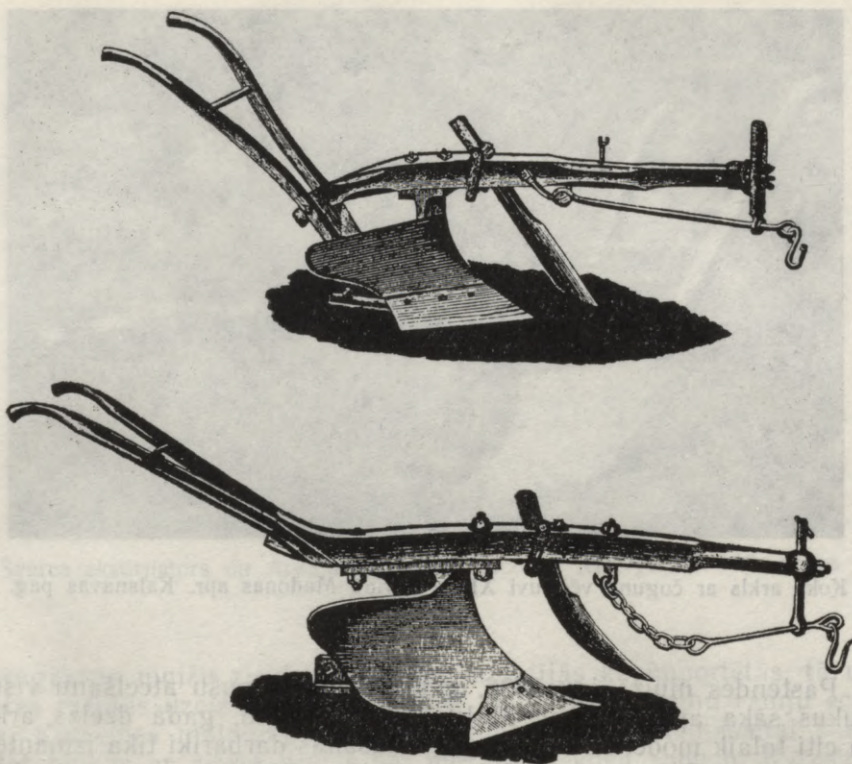

Magazīnas klēts Gulbenes apr. Augulienas pag.

satum), kuru ziedus izmantoja bites. Iesēti 27. maijā, tie tomēr nenogatavojās, kaut arī soliņa labu ražu. Vēl tika izmēģinātas kādas 5 dārzeņu un citu kultūraugu šķirnes. Visas tās sīki raksturoja J. Krēsliņš, nosakot arī augu piemērotību vietējiem saimnieciskajiem, augsnes un klimatiskajiem apstākļiem.

PSRS Centrālajā vēstures arhīvā Ļeņingradā glabājas neliela mape ar uzrakstu «Par Priekuļu muižas pārvaldnieka Johana Fridriha Krēsliņa lūgumu ar projektu magazīnas lauka ieviešanai» (1833. g. 2. jūnijs—1833. g. 31. jūnijs). Šie dokumenti liecina, ka J. Krēsliņš interesējies par zemnieku stāvokli. Valdība bija uzdevusi katrā pagastā ierīkot tā dēvētos magazīnas laukus, kuru raža bija jāieber magazīnās aizdevumiem zemniekiem neražas gadījumā. Šos laukus nereti iekārtoja postažās, nemēsloja, un tie nedeva gaidīto rezultātu. Krēsliņš ieteica pēc kārtas katrai zemnieku saimniecībai atvēlēt uz diviem gadiem 2 desetīnas labas zemes magazīnas lauku iekārtošanai un tos mēsloj; otrajā gadā magazīnas laukā kopā ar vasarājiem iesēt āboliņu, kura sēklas iegādāties uz pagasta rēķina. Tā J. Krēsliņš cerēja regulāri iegūt labību neražas gadījumiem un vienlaikus ieviest zemnieku saimniecībās āboliņu, kas veicinātu lopkopības attīstību. Bet šāds projekts nebija pieņemams muižniekiem. Grāfs Kankrins rakstīja, ka katrā muižā jau esot iekārtoti magazīnas lauki, tāpēc «ierīkot jaunus sabiedriskos laukus kroņa muižās nav lietderīgi. Par to uzdodu Vidzemes Kamerālvaldei paziņot noteiktā kārtībā minētajam Krēsliņam. Finanšu ministrs, kājnieku ģenerālis grāfs Kankrins.»

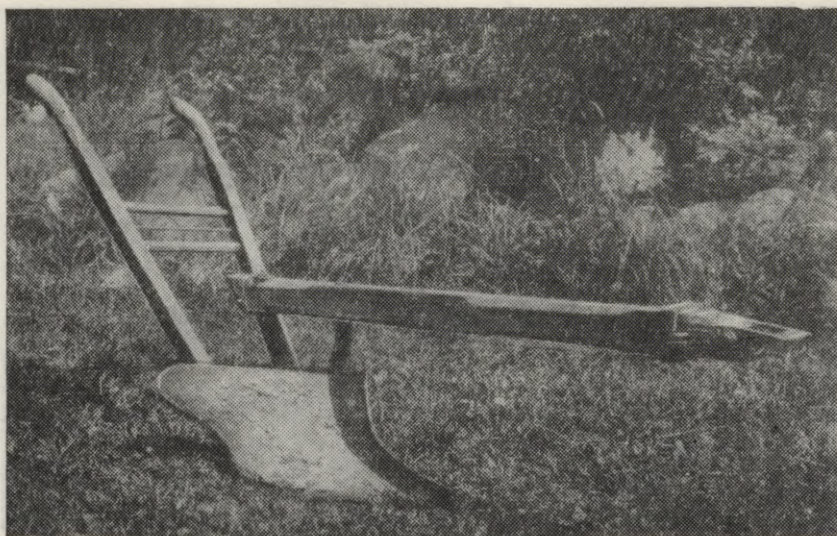
Priekuļos veica izmēģinājumus arī cīņai pret augu kaitēkļiem. Tā *Priekuļi bija kļuvoši par svarīgu lauksaimniecības pētījumu un iz-*

Berlīnes ruhadlo tipa arkls (augšā), Griņjonas arkls 1857. gadā (apakšā)

mēģinājumu centru, kurā latvieši deva savu ieguldījumu jaunās agrotehnikas attīstībā. Balstoties uz J. Krēsliņa izmēģinājumu rezultātiem 1839. gada februārī, tika iesniegts projekts par lauksaimniecības skolas ierīkošanu Cēsīs vai tuvākajā apkārtnē.

Radikālākas pārmaiņas Latvijas lauksaimniecībā izraisīja lauksaimniecības darbarīku un mašīnu rūpnieciska ražošana Latvijā XIX gs. vidū. Vērstuves tipa arkļus sāka ražot Vērmaņa, Hekera un citas mašīnbūves rūpnīcas Rīgā. Pārsvaru guva vietējie izstrādājumi, kaut arī tie vēl nespēja konkurēt ar ārzemju darbarīkiem un mašīnām. Rīgā nodibinājās vairākas ārzemju aģentūras lauksaimniecības darbarīku un mašīnu pārdošanai. No ārzemju arkļiem visvairāk izmantoja Prūsijas ruhadlo tipa, Anglijas Ransomes un Howarda fabrikas ražojumus, Francijas Griņjonas un Dombala arkļus. No 1840. gada līdz 60. gadu sākumam tikai caur Rīgu vien Baltijas guberņu vajadzībām iveda lauksaimniecības mašīnas 1731 000 rubļu vērtībā, liela daļa no tiem palika Latvijā. Ieviešot jaunus zemkopības darbarīkus, Kurzeme un Zemgale dominēja pār pārējiem Latvijas novadiem.

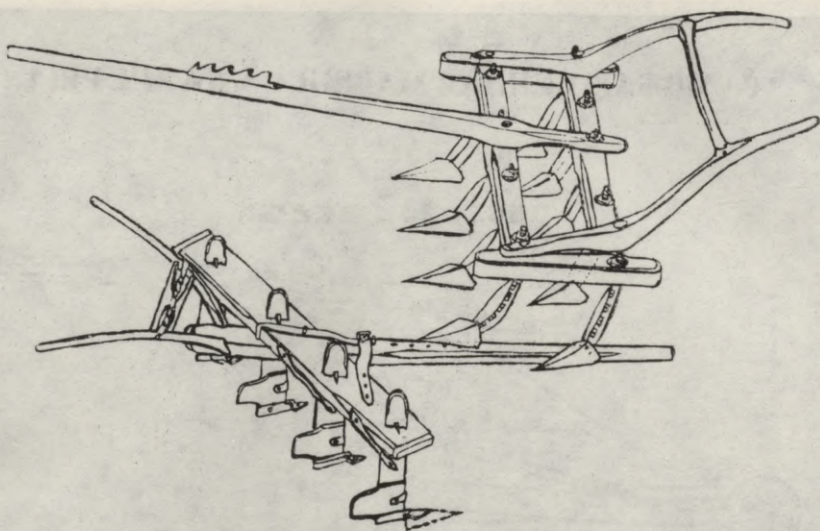
Koka arkls ar čuguna vērstuvi XIX gs. vidū Madonas apr. Kalsnavas pag.

Pastendes muižā jau 1836. gadā līdz ar kļaušu atcelšanu visus laukus sāka apstrādāt ar dzelzs arkliem. 1848. gadā dzelzs arkli un citi tolaik modernie zemes apstrādāšanas darbarīki tika izmantoti 10 Dobeles, 7 Tukuma un 8 Talsu apriņķa muižās.

Vispiemērotākie toreizējiem Latvijas augsnes un vilcējspēka apstākļiem izrādījās vienkāršākie tā dēvētie ērgļa tipa vērstuves arkli ar koka distelēm, kas Latvijā sāka izplatīties 50. gadu sākumā. Mazākos arkļus vēlāk iesauca par «buciņiem» un «mazajiem prūsīšiem». Citus vērstuves arkļus lietoja blakus spīļarkliem, bet «buciņi» tos aizstāja un kļuva par galveno pārejas formu uz smagajiem divjūgu arkliem. Tomēr galvenais aršanas darbarīks, it sevišķi zemnieku saimniecībās, joprojām palika spīļarkls.

Pat Kurzemes guberņā XIX gs. 50. gados no arkļu kopskaita tikai ap 5% bija vērstuves arkli, taču patiesībā tiem bija vislielākā nozīme. Modernākos arkļus lietoja uzņēmīgākie muižnieki un turīgākie zemnieki. Turpretī Latgalē zemi joprojām apstrādāja ar spīļarkliem: aramkārtas dziļums laukos bija 3—6 collas (7,6—15,2 cm), bet meža zemē pat 2—5 collas (5—9 cm). Vienīgi dārzos aramkārtas dziļums bija 8 collas (20 cm), dažreiz 10 collas (25,4 cm).

Zemes virskārtas dziļākai irdināšanai Dobeles, Tukuma un Talsu apriņķos lietoja ārzemju kultivatorus, kurus tolaik sauca arī par ekstirpatoriem, bet zemnieki — par «ešpāteriem», «kaķiem», «ķepu ecēšām». Ekstirpatora pleznveida lemešus kala kalēji, bet koka daļas izgatavoja zemnieki. Ekstirpatoru nekustīgie lemeši irdināja zemes virskārtu apmēram 10—15 cm dziļumā. Tos lietoja galvenokārt labi iestrādātās muižu zemēs, darbinot ar 2—4 zirgiem. Kopā ar

Svarca ekstirpators un Arndta sējējarkls Kurzemē XIX gs. 30.—50. gados

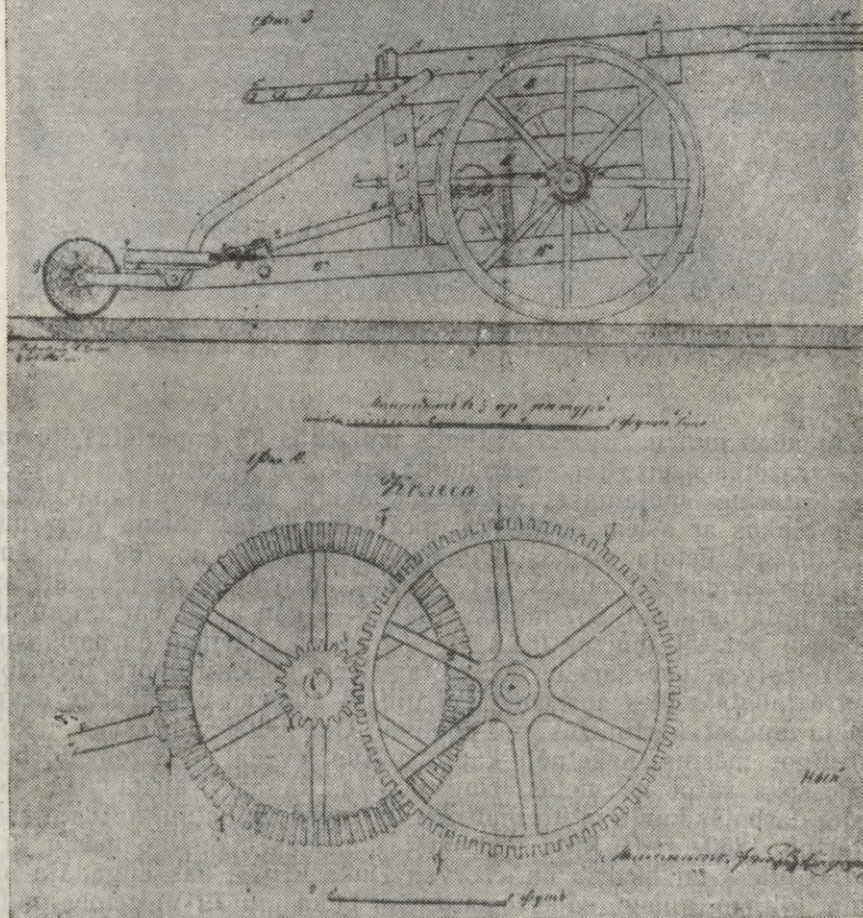
spēcīgākiem muižu zirgiem vietumis izplatījās kā importētās, tā uz vietas ražotās dzelzs tapu vienposma un 2 vai 3 posmu rāmju ecēšas. Kurzemes mālainajās augsnēs kunkuļu sasmalcināšanai sāka lietot blukus ar asiem dzelzs vai mežābeles koka zobiem. Kurzemē un Vidzemē lietoja pirmās sējmašīnas. Vidzemē no 769 muižām 60. gadu sākumā 49 muižās (6,6%) zemi apstrādāja galvenokārt ar ārzemju darbarīkiem, 237 muižās (32%) — gan ar ārzemju, gan ar vietējiem, bet 456 muižās (61,4%) — tikai ar vietējiem darbarīkiem.

Dzelzs vērstuves arklus, dzelzs tapu ecēšas, ekstirpatorus pielietošana uzlaboja zemes apstrādi, padziļināja augsnes aramkārtu, deva iespēju audzēt kartupeļus un āboliņus. Gadsimta vidū sāka lietot mākslīgos mēslus. Sākotnēji kaulu miltus ievada no ārzemēm, bet vēlāk sāka ražot uz vietas. Ungurmuižā, kā arī Katrīnmuižā pie Cēsīm darbojās kaulu miltu maltuve, kas pārdeva kaulu miltus plašā apkārtnē. 1860. gadā Rīgā nodibinājās pirmās mākslīgo mēslu firmas «Cīglers un biedri» un «P. van Duks Rīgā», kas apgādāja ar kaulu miltiem, guano, superfosfātu. Šai laikā jau 79 Vidzemes muižās (10,3%) kaut cik lietoja mākslīgos mēslus. Sāka izplatīties slēgtā lauku drenāža ar māla caurulēm. 1858. gadā vairāk nekā 12 Vidzemes muižās ražoja māla drenu caurules. 60. gadu sākumā 64 (9%) Vidzemes privātajās muižās daļēji bija iekārtota slēgtā drenāža.¹⁷¹ Pļavu ražības celšanai paplašināja pļavu apūdeņošanu. Mākslīgo mēslu lietošana un meliorācija uzlaboja augsnes auglību.

¹⁷¹ Jung-Stilling Fr. Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesel's. — Rīga, 1864. — S. 205—209.

САМОЖАЩЕВЕННАЯ МАШИНА А. КАУГЕРТА.

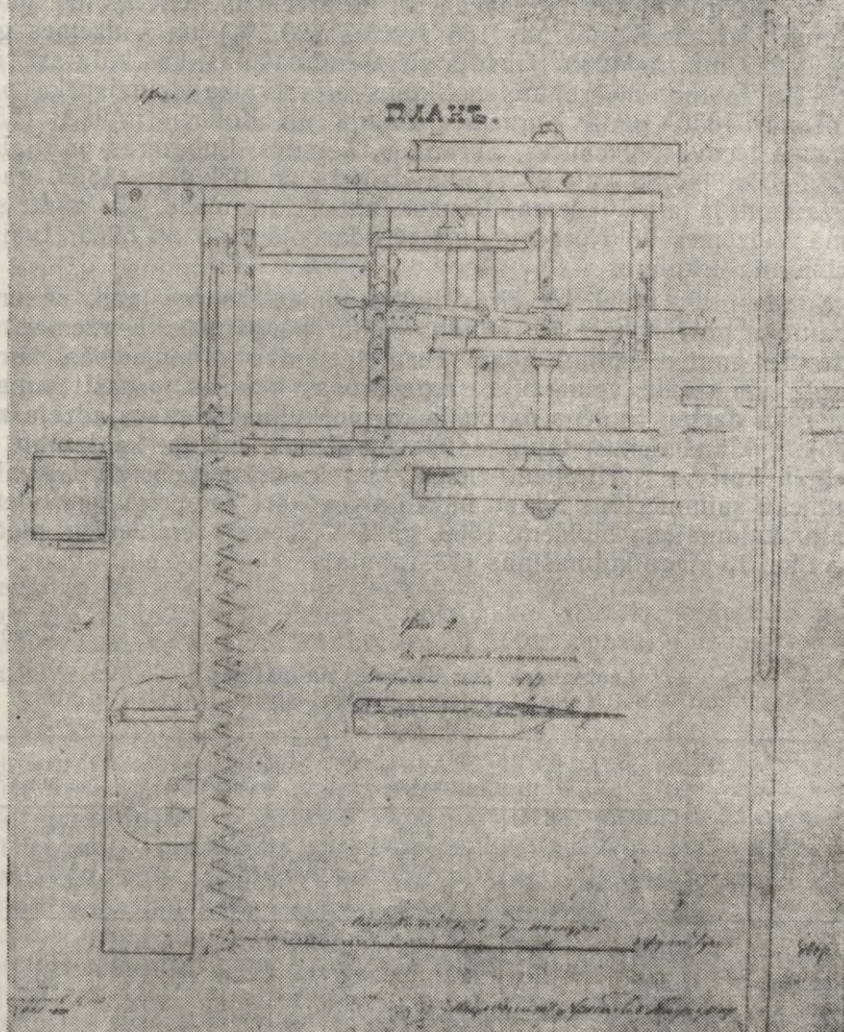
ВОКОВОЙ ВЪДЪ.

A. Kaugerta pļaujmašīnas sānskats 1847. gadā

Līdz ar modernāku zemkopības darbarīku un muižas vilcējspēka lietošanu paaugstinājās muižas lauku apstrādes kvalitāte un lauku ražība. Tika mēģināts uzlabot arī labības novākšanu un kulšanu. 1847. gadā Cēsu amatnieks A. Kaugerts un 1855. gadā kurzemnieks A. Steinbergs konstruēja un uzbūvēja pļaujmašīnas, kā

САМОЖАШВЕННАЯ МАШИНА А. КАУГЕРТА.

A. Kaugerta pļaujmašīnas plāns 1847. gadā

pirmie Krievijā iegūdami patentes to ražošanai. Kaugerts pļaujmašīnas ražoja Pēterburgā. Tomēr ne šīs, ne ārzemju pļaujmašīnas to dārguma un tehnisko nepilnību dēļ Latvijā līdz 60. gadiem, šķiet, neizplatījās.¹⁷² Tikai XIX gs. otrajā pusē muižās iegādājās tehniski

¹⁷² Strods H. Latviešu amatnieki — labības plāvēju konstruktori XIX gs. pirmajā pusē / Latvijas PSR ZA Vēstis. — 1955. — Nr. 3.

pieņemamas ārzemju plaujmašīnas. Jau 1834. gadā Rīgas Vērmaņa mašīnbūves fabrikā ražoja trīs zirgu kuļmašīnas, 40. gados tās ražoja Hekera mašīnu fabrika, bet 1861. gadā arī Harmzena fabrika Liepājā. Zirgu kuļmašīnas ievada arī no ārzemēm. XIX gs. 60. gadu sākumā Kurzemes guberņas 186 muižās (29,2%) un Vidzemes guberņas 217 muižās (23%) lietoja zirgu kuļmašīnas, kas kūla arī rija nežāvētu labību. Ievērojams notikums bija tvaika dzinējspēka pielietošana. 1856. gadā Kurzemes Zaļajā un Kolertu muižā, 1857. gadā — Iecavas, Vecauces, Skrundas, Zemītes, Lubezeres un Gaiķu muižā sāka labību kult ar tvaika dzinēju un tirkulēju, 1859. gadā tos izmantoja arī Vijciema, Rankas un citās muižās. 60. gadu sākumā Vidzemes un Kurzemes muižās darbojās jau ap 60 ar tvaiku darbināmu tirkulēju.

Kuļmašīnas, tāpat kā citas lauksaimniecības mašīnas, sākumā izmantoja galvenokārt uz naudas nomu pārgājušās Kurzemes un Vidzemes muižu saimniecības. Turpretī muižu saimniecībās, kurās atklātā vai slēptā veidā bija saglabājušās kļaušas, parasti izmantoja roku darbu. Rudens darbu laikā pie kuļmašīnām vajadzēja nodarbināt kļaušniekus, tāpēc daudzi muižnieki atzina, ka labību izdevīgāk kult ar spriguļiem ziemā, kad kļaušnieki brīvi. Latgales zemnieku saimniecībās labību kūla galvenokārt ar spriguļiem, vietumis ar kuļamajiem blūkiem. 1863. gadā Vidzemes zemniekiem piederēja tikai 13 zirgu kuļmašīnas (13. tabula).

13. tabula

Lauksaimniecības darbarīki un mašīnas
Vidzemes muižās 1863. gadā

Bruģu tiesu iecirkņi	Kuļmašīnas			Ekseļu mašīnas			Linu maļamās mašīnas			Citas mašīnas		
	muižās	zemnieku saimniecībās	kopā	muižās	zemnieku saimniecībās	kopā	muižās	zemnieku saimniecībās	kopā	muižās	zemnieku saimniecībās	kopā
Rīgas	45	9	54	34	13	47	4	—	4	26	11	37
Valmieras	44	1	45	34	1	35	25	6	31	25	10	35
Cēsu	42	3	45	24	3	27	8	1	9	17	3	20
Valkas	37	—	37	30	1	31	8	1	9	21	10	31
Kopā	168	13	181	122	18	140	45	8	53	89	34	123
Vidzemes guberņas igauņu daļā	110	19	129	96	7	103	15	6	21	74	83	157
Kopā Vidzemes guberņā	278	32	310	243	35	278	60	14	74	163	117	280

Lai paplašinātu linu pārdošanu, izplatījās mehāniska linu mīstīšana un kulstīšana. Beļģijas linkopības speciālista van Stenkistes vadībā vairākās Vidzemes muižu saimniecībās linus apstrādāja pēc beļģu parauga. Ar van Stenkistes ieteiktajām mašīnām viens darbinieks dienā izkulstīja 10—12 mārciņu tīru linu. Darba ražība cēlās apmēram 2 reizes. Arī dažas latviešu konstruētās linu apstrādes mašīnas bija diezgan ražīgas. Tā, piemēram, Lubānas muižā 1847. gadā lietoja linu kulstāmo mašīnu, ar kuru viens darbinieks dienā izkulstīja 18 mārciņas linu.

Tā *laukos, pirmām kārtām muižās, sāka grūt beidzamais klaušu sistēmas balsts — sliktā lauksaimniecības tehnika*. Pielietojot mašīnas, ar mazāku cilvēku skaitu varēja veikt vairāk darba.

Muižu saimniecību pārejai uz lopkopību bija jārada piemērola tīrumu zālāju — āboliņa, timotiņa — un kultivēto ganību bāze. To varēja izveidot, vienīgi pārejot uz augu maiņas zemkopības sistēmu. Veidojās galvenie pārejas priekšnoteikumi — izplatījās jauni zemkopības darbarīki, jaunas laukaugu kultūras — kartupeļi un āboliņš, tāpat jauni agronomijas zinātnes atzinumi (A. Tēra, J. Libiha, Z. Busengo teorijas). Kā minēts iepriekš, lielāku vērību augu maiņas ieviešanai pievērsa jau 20. gadu beigās un 30. gados, lai radītu lopbarības bāzi merīnaitkopībai. Augu maiņa ar 7—9 lauku augu seku, kur 3 laukos audzēja āboliņu vai ierīkoja tīrumu ganības, izplatījās vairākās aitu audzētāju muižu saimniecībās. Līdz ar klaušu atcelšanu un ievirzi lopkopībā Rīgas, Tērbatas, Valmieras, Tukuma, Kuldīgas, Aizputes apriņķī sāka straujāk izplatīties augu maiņa. Gadsimta vidū, kā norāda A. Hiks, pusē Vidzemes muižu jau bija ieviesta daudzlauku sistēma.

Sākotnēji daudzlauku sistēma netika ieviesta zemnieku saimniecībās, jo 1817.—1819. gada zemnieku likumi papuvju zemkopību tajās noteica par obligātu. Nedaudzās muižās (Pastendē 1836. gadā, Pūrē 1838. gadā) tika uzdots zemniekiem sēt āboliņu. Taču neoficiāli uzņēmīgākās uz naudas nomu pārvestās saimniecības pamazām arī papuvju zemkopībā vasarāju laukos audzēja kartupeļus, virs ziemājiem sēja āboliņu. Uzskatīdami augu maiņu par priekšnoteikumu nomas maksas palielināšanai, muižnieki naudas nomas kontraktos paredzēja arī augu maiņas ieviešanu. Turīgākās zemnieku saimniecības kļuva par lauksaimniecības uzlabošanas centriem. Tā, piemēram, Lielfridriķes muižas Stakļu māju saimnieks Stakle-Fridmans jau pirms 1843. gada bija ieviesis 9 lauku sistēmu un laukā stādīja 80 pūru kartupeļu. Līdzīgi saimniekoja Ošlejas saimnieks Sudejs. Sēlpils muižas Lapsu māju saimnieks audzēja āboliņa sēklu. Gadā viņš izaudzēja 14 pudu āboliņa sēklu, ko pārdeva apkārtējiem zemniekiem.

Tomēr lielākajā daļā zemnieku saimniecību augu maiņas ieviešana ievērojami atpalika. Tā 1863. gadā augu maiņa bija ieviesta jau $\frac{4}{5}$ Kurzemes muižu, bet tikai 712 (34,4%) zemnieku saimniecībās.¹⁷³ Latgales un Ilūkstes apriņķa zemnieku saimniecībās pastā-

¹⁷³ PSRS CVVA, 1281. f., 6. apr., 17. l., 24. lp.

vēja papuvju zemkopība. Augu maiņa, izplatīdamās uz diezgan augstas lauksaimniecības attīstības bāzes, pati savukārt veicināja lauksaimniecības attīstību. Augu maiņa bagātināja augsni ar slāpekļvielām, uzlaboja augsnes struktūru, deva iespēju laukaugus izvietot augu sekā pēc piemērotākiem priekšaugiem, tā ievērojami palielinot laukaugu ražību. Graudaugu ražība daudzās Kurzemes muižās palielinājās par 40 un vairāk procentiem un uzlaboja lopbarības bāzi.

Latvijas lauksaimniecības specializācijas sākumu pēc ražotā produkta un pa rajoniem tolaik nenoteica zemnieku saimniecības, bet galvenokārt muižu saimniecības. Vidzemes muižu saimniecību specializēšanos merīnaitkopībā 20.—40. gados, kā minēts iepriekš, noteica smalkvilnas cenu paaugstināšanās ārzemju tirgū, bet specializēšanos piena un gaļas ražošanā — stabila vietējā un Rietumeiropas tirgus paplašināšanās, kā arī graudkopībai izdevīgie augsnes un klimatiskie apstākļi. Tāpēc lopkopība kā viens no svarīgākajiem sabiedriskā darba dalīšanas veidiem Vidzemē veidojās par svarīgu lauksaimniecības nozari. Kurzemes auglīgākajās augsnēs parasti ieviesa augu maiņas graudkopības augu sekas. Tolaik graudkopība Kurzemē lielākoties bija galvenā lauksaimniecības nozare. Latgales lauksaimniecībā papuvju zemkopības ietvaros joprojām pastāvēja linkopība un graudkopība. Kaut arī muižu saimniecībās bija sākusies specializācija, galvenā Latvijas lauksaimniecības nozare kopumā bija graudkopība, jo tā dominēja zemnieku saimniecībās. Labības sējumu platības, tāpat kopražas (izņemot Vitebskas guberņu) XIX gs. 40.—50. gados, kā redzams 14. tabulā, palielinājās.

14. tabula

Labības ražas XIX gs. 40.—50. gados
(tūkstošos četvertu)

Guberņa	Vidēji 1841.—1850. g.				Vidēji 1851.—1860. g.			
	iedzīvotāju skaits, tūkst.	izsēja	raža	uz cilvēku	iedzīvotāju skaits, tūkst.	izsēja	raža	uz cilvēku
Vidzemes guberņa	822	556	2190	2,6	884	542	2370	2,6
Kurzemes guberņa	539	286	1410	2,6	567	301	1518	2,7
Vitebskas guberņa	743	705	1577	2,1	782	692	1513	1,9

Iedzīvotāju daudzums šajos gados straujāk pieauga Vidzemes guberņā (7,5%), bet lēnāk — Kurzemes un Vitebskas guberņā (5,2%), turpretī raža četrvertos uz vienu iedzīvotāju Vidzemes guberņā saglabājās iepriekšējā līmenī (2,6 četverti uz iedzīvotāju), bet Vitebskas guberņā pazeminājās no 2,1 līdz 1,9 četvertiem uz iedzīvotāju. Šī tendence bija novērojama arī vairākās Iekšķrievijas guberņās. Kurzemes guberņā raža palielinājās no 2,6 uz 2,7 četvertiem uz iedzīvotāju. Iespējams, ka šī ražu statistika nav precīza, tomēr tā ataino lauksaimniecības attīstības tendenci.

Līdz ar muižu saimniecību specializāciju lopkopībā, augu maiņas ieviešanu, kartupeļu un āboliņa audzēšanu sāka izmainīties arī lauk-

augu struktūra. Sevišķi plašus apmērus 40.—50. gados sasniedza tolaik jaunās kultūras — kartupeļu audzēšana Vidzemes guberņā.

Vidzemē bija attīstīta lopkopība un degvīna dedzināšana, tāpēc Vidzemes guberņā kartupeļu sējumi 50. gados bija vairāk nekā divreiz plašāki par Igaunijas kartupeļu sējumiem un gandrīz divreiz plašāki nekā Vitebskas guberņā (caurmērā 202 000 četvertu gadā). Kartupeļu ražošana Vidzemē 40.—50. gados palielinājās no 3,1 «grauda» 40. gados caurmērā uz 4,3 «graudiem» 50. gados.

Kopumā kartupeļu ražošanas ziņā Vidzemes guberņa 50. gados ieņēma pirmo vietu Latvijā. Šeit caurmērā gadā tika novākti 868 000 četvertu kartupeļu tai laikā, kad Kurzemes guberņā tika novākti tikai 553 000 četvertu. Turpretī Vitebskas guberņā un arī Latgalē kartupeļu kopraža 50. gados samazinājās par 106 000 četvertu. Pilnīgāku priekšstatu par lauksaimniecības izaugsmi sniedz vidējo sējumu platību, vidējās ražības un vidējās ražas salīdzinājums uz vienu iedzīvotāju.

Salīdzinot 1802.—1811. gada sējumu platības ar 1851.—1860. gada platībām, redzams, ka labības sējumu platības samazinājušās Vidzemes guberņā līdz 1,9 pūrvietām uz vienu cilvēku, Kurzemes guberņā līdz 1,7 pūrvietām un Latgalē — līdz 2,9 pūrvietām uz cilvēku. Vienlaikus kartupeļu sējumu platības bija ievērojami palielinājušās un bija caurmērā 0,7—0,8 pūrvietas (Latgalē — 0,5 pūrvietas) uz cilvēku. Kopumā sējumu kopplatība uz vienu iedzīvotāju Latvijā XIX gs. vidū bija apmēram par $\frac{1}{3}$ lielāka nekā gadsimta sākumā.

15. tabula

Kartupeļu audzēšana Vidzemes guberņā
1842.—1861. gadā (četvertos)

Gads	Iestādīts	Novākts	Ražība «graudos»
1842.	202 319	786 999	3,88
1843.	205 624	834 847	4,06
1844.	220 890	488 193	2,21
1845.	236 984	677 301	2,85
1846.	188 522	658 411	2,86
1847.	205 283	317 149	1,54
1848.	182 468	356 339	1,95
1850.	144 658	618 980	4,27
1851.	149 180	470 265	3,15
1852.	229 081	1 055 523	4,61
1853.	216 173	918 982	4,25
1854.	227 048	1 213 436	4,59
1855.	230 197	920 966	4,01
1856.	196 672	551 430	2,83
1857.	178 746	969 653	5,43
1858.	187 131	839 302	4,48
1859.	189 681	1 142 235	6,02
1860.	212 787	794 361	3,73
1861.	196 752	982 171	4,99

Labības ražība Latvijā XIX gs. 30. gados, bet jo sevišķi 40. gados — neražu gados — Vidzemes guberņā no 4,5 graudiem (apmēram 7,1 c/ha) gadsimta sākumā bija noslīdējusi uz 3,9 (apmēram 6,24 c/ha), bet Kurzemē — uz 4,2 graudiem (apmēram 7,14 c/ha).

16. tabula

Labības vidējā ražība Latvijā 1841.—1860. gadā

Guberņa	1841.—1850. g.		1851.—1860. g.	
	grauds	apm. c/ha	grauds	apm. c/ha
Kurzemes guberņa	4,2	7,14	5	8
Vidzemes guberņa	3,9	6,24	4,4	7,04
Vitebskas guberņa	2,2	3,63	2,2	3,63
Kopā Krievijā	3,3	5,3	3,1	4,96

Labības ražība Vidzemē un Kurzemē XIX gs. 40. gados, salīdzinot ar gadsimta sākumu, bija pazeminājusies par 15—33%. XIX gs. 50. gados, kā redzams 16. tabulā, labības ražība cēlās un Vidzemē bija vidēji 4,4 graudi (7,04 c/ha), bet Kurzemē — 5 graudi (8 c/ha). Labības ražība Vidzemē un Kurzemē, tāpat arī Igaunijā bija augstāka nekā caurmērā Krievijā (4,9—5,5 c/ha). Atšķirībā no Krievijas, kur ražība visumā pazeminājās, Baltijā tai bija tendence palielināties. *Tā kā Latvijā augsnes un klimatiskie apstākļi nebija tik labvēlīgi kā Krievijā, tad augstāka labības ražība Latvijā acimredzot tika panākta modernākas agrotehnikas un augstākas darba ražības dēļ.*

Latgalē, tāpat kā pārējās Eiropas Krievijas guberņās, labības ražība visu XIX gs. pirmo pusi pazeminājās. Tā Vitebskas guberņā labības ražība no 3,1 grauda (4,96 c/ha) XIX gs. sākumā bija noslīdējusi līdz 2,2 graudiem (3,63 c/ha) XIX gs. 50. gados. Turpretī pārējā Latvijas daļā, izmantojot jaunu agrotehniku un algotu darbaspēku, labības ražas (it sevišķi Kurzemē) palielinājās straujāk par sējumu platībām.

Labības ražu palielināšanās uz vienu iedzīvotāju liecina par lauksaimniecības attīstību. 1802.—1811. gadā Vidzemes guberņā, kā mi-

17. tabula

Labības ražības pieaugums Kurzemes guberņā
1814.—1857. gadā (ceturtos)

Gads	Izsēts	% salīdzinājumā ar 1814. g.	Raža	% salīdzinājumā ar 1814. g.
1814.	253 792	—	1 148 467	—
1827.	265 289	4,5	1 267 047	10,3
1843.	286 348	12,8	1 580 518	37
1857.	299 850	18,1	1 630 850	42

Muižas kalpu māja Rēzeknes apr. Stirnienes pag.

nēts iepriekš, novāca vidēji 6,72 pūrus, bet Kurzemes guberņā — 7,04 pūrus labības uz vienu iedzīvotāju.

Vidzemes guberņā labības raža 30. gados noslīdēja līdz 5,7 pūriem, bet Kurzemes guberņā XIX gs. pirmajā pusē labības ražas caurmērā nebija zemākas par 6,7 pūriem uz cilvēku; 50. gados labības un kartupeļu kopražā Kurzemē bija 9,26 pūri uz cilvēku. Arī Vidzemes guberņā 50. gados kopražā palielinājās līdz 9 pūriem, bet Igaunijas guberņā — pat līdz 9,25 pūriem uz cilvēku.

Turpretī Vitebskas guberņā, arī Latgalē, tāpat kā visās Krievijas guberņās (izņemot dienvidu stepju joslu), labības, kā arī kartupeļu ražas uz vienu cilvēku visu XIX gs. pirmo pusi pazeminājās un 50. gados bija tikai 3,97 pūri. Ja viena cilvēka iztikai gadā tolaik vajadzēja vidēji 7 pūrus labības un kartupeļu, tad Vitebskas guberņā acīmredzot trūka pārtikas. Latgales lauksaimniecības attīstību traucēja arī Krievijas impērijas agrārā politika, kas centās šeit paplašināt krievu muižnieku zemes īpašumus, sevišķi pēc 1831. gada ierobežojot poļu muižnieku valdījumus lauksaimniecībā.

Rūpniecības attīstība un iedzīvotāju daudzuma pieaugums Rīgā un Pēterburgā palielināja lopkopības produktu pieprasījumu iekšzemes un ārzemju tirgū. Lopkopības attīstību XIX gs. vidū traucēja klaušu sistēmas paliekas un muižnieku nevēlēšanās ieguldīt kapitālus lopkopībā. Muižnieki pa vecam nomāja govus zemniekiem par 4—5 sudraba rubļiem, bet Rīgas apkārtnē — par 10 sudraba rubļiem, rūpēdamies tikai par savlaicīgu nomas maksas saņemšanu.

Tā kā vienas govys turēšana maksāja tikpat cik 5 aitū turēšana, no Rīgas attālākos novados kādu laiku izdevīgāka bija šķirnes aitū audzēšana.

Tikai palielinoties lopkopības ražojumu cenām, lopkopība kļuva izdevīgāka. Vairākas Vidzemes un Kurzemes muižu saimniecības centās uzlabot govju ganāmpulkus, ievēdot no citurienes jaunas šķirnes govīs, kā arī krustojot esošās ar citām ražīgāku šķirņu govīm, tādējādi uzlabojot esošās lopu šķirnes «sevi». Muižas atzina, ka lopu šķirnes «sevi» uzlabojas pārāk lēni, tāpēc uzņēmīgākajās muižās ievēda ražīgāku šķirņu govīs. Vecauces, Valtaiķu, Lubezeres, Lizuma muižā ievēda Airšīras šķirnes, Lielezeres, Mežotnes muižā — Sort-hornas šķirnes, Torģeles muižā — Foigtlandes šķirnes, Mangaļu un Mālpils muižā — Holandes šķirnes, Ropažu, Ulbrokas, Tinūžu, Bērzenes, Limbažu, Rikteres, Kastrānes un citās muižās 50.—60. gadu mijā ievēda Angelnas šķirnes ganāmpulkus. Ievēda arī Holšteinas, Jitlandes, Skotijas, Algauskas, Šveices, Dancigas, Beļģijas, Oldenburgas, Breitenburgas un dažu citu šķirņu govīs. Govju ievēdumi prasīja kapitālieguldījumus. Taču no ārzemēm ievēstos ganāmpulkus bieži turēja tādos pašos apstākļos kā vietējos lopus — ganiņa noplicinātās ganībās un mežos, ziemā baroja ar vasarāju salmiem. Rezultātā daudzi ievēstie lopi, tāpat kā agrāk, aizgāja bojā. Palikušo govju izslaukumi pēc dažiem gadiem kļuva mazāki nekā vietējo govju izslaukumi — tie samazinājās līdz 960—1080 litriem gadā. No daudzajām ievētajām lopu šķirnēm vienīgi Angelnas šķirnes lopi bija kaut cik piemēroti Latvijas apstākļiem.

Iepirkto lopu produktivitātes straujā samazināšanās spieda uzlabot lopbarības bāzi — paplašināt āboliņa sējumus un ierīkot mākslīgās ganības. Vairākas Vidzemes muižās (piemēram, Mālpilī) pēc Holšteinas parauga ierīkoja plašas govju ganības. Turpretī Kurzemē vietumis centās govīs turēt kūti. Tā Mežotnē, Vandzenē, Lubezerē govīs turēja kūti, vasarā barojot ar āboliņu, vīķiem, lucernu un lopbarības bietēm. Ja Vidzemē, uzlabojot lopbarības bāzi, vietumis izdevās saglabāt ievēsto govju ražotspēju, tad Kurzemē govju kūti organizētā barošana cieta pilnīgu fiasko. Tāpēc Kurzemē jau 40. gadu beigās centās uzlabot vietējās šķirnes govīs, krustojot tās ar piemērotākajiem ievēsto šķirņu lopiem. Mežotnē, Liezerē, Veczvardē, Tetelindē, Remtē, Vecaucē, Priekulē, Lubezerē, Elkuzemē, Mūrmuižā un citur šādi uzlaboja vietējās govīs. Kurzemes panākumiem sekoja arī Vidzemes guberņā: lopus krustoja Ropkā, Rādi, Tormā, Enzolē, Vana-Kūstē, Oisū, Palasā un Vidrižos. Taču govju krustošana parasti nebija zinātniski pamatota, tā visumā notika haotiski un, izņemot vienīgi Angelnas govju krustojumus, parasti nedeve stabilākus vietējo šķirņu uzlabojumus.

Latviešu zemniekiem nebija iespējams uzlabot govju ganāmpulkus, ievēdot ārzemju šķirņu govīs, taču lopkopības prakses rezultātā zemnieki bija guvuši vairākas pareizas atziņas. Izvēloties audzēšanai vienmēr labākos lopus, izmantojot tautas veterinārijas pieredzi, latviešu zemnieki, kam piederēja vairums lopu, veica lielu darbu vietējo govju šķirņu izlasē. Kables, Liezeres, Ivardes un citu saim-

nieku un pat kalpu labākās vietējās govīs apbalvoja pat lopu izstādēs.

XIX gs. vidū arī muižas, pārņemot zemnieku pieredzi, mēģināja atlasīt vietējās labākās govīs un nostiprināt to īpašības ar labāku barošanu un rūpīgāku kopšanu. Tā peļņa no vienas vietējās govīs, piemēram, Kuremā muižā no 7 rbļ. 32 kap. 1854. gadā palielinājās līdz 11 rbļ. 65,5 kap. 1859. gadā.

Agrotehnikas progress ievērojami apsteidza arī vilcējspēka attīstību. Lopbarības trūkuma, pārmērīgas darba slodzes un sērgu rezultātā XIX gs. otrajā ceturksnī zirgu skaits sevišķi samazinājās Latgalē un Vidzemē. Vidzemes guberņā no 151 241 zirga 1842.—1844. gadā to daudzums bija samazinājies par 17,3% un bija 131 487 zirgi 1849.—1852. gadā. Sevišķi negatīvi lauksaimniecības attīstību ietekmēja Latgalē izveidojušās bezzirgu saimniecības. Vairākās Latgales muižās 1850. gadā 100 zemniekiem piederēja tikai 30 zirgu. Vienīgi Kurzemes guberņā zirgu skaits no 109 859 zirgiem 30. gadu beigās bija samazinājies tikai līdz 121 600 zirgiem (par 10,7%) 1861. gadā. Ar zirgiem labi apgādātajās Kurzemes kroņa muižās XIX gs. 30.—40. gados vienam darba zirgam bija jāapstrādā vidēji 8—15 pūrvietas zemes muižu un zemnieku saimniecībās.

Pārejot uz naudas nomu, XIX gs. 40.—50. gados zirgu daudzums samazinājās zemnieku saimniecībās, bet palielinājās muižu saimniecībās. Tā, piemēram, Cēsu apriņķī 1848.—1870. gadā zemnieku zirgu skaits samazinājās no 29 250 līdz 14 897 (par 50,9%), savukārt muižu zirgu skaits palielinājās no 620 līdz 9949 (par 1604,6%). Zirgu kvalitāte un darbības spējas, kā vienā, tā otrā gadījumā parasti auga. Uz naudas nomu pārvestajās Kurzemes kroņa muižu saimniecībās XIX gs. 50. gados vienam muižas zirgam bija jāapstrādā vidēji 20—30 pūrvietu aramzemes gadā. To varēja veikt tikai spēcīgi zirgi, bez tam lielu daļu muižas lauku apstrādāja arī ar zemnieku zirgiem.

Pārejot uz algotu darbības spēku un izmantojot muižu vilcējspēku, Vidzemes un Kurzemes muižnieki centās uzlabot zirgus, sākotnēji gan tikai ar valsts kredītu palīdzību. Spēcīgāku zirgu un algota darbības spēka izmantošana ļāva produktīvāk izmantot vilcējspēku un tādējādi iztikt ar mazāku zirgu daudzumu. Tā Vidzemē zirgu skaits 60. gadu sākumā par 25 342 zirgiem jeb 15,3% bija mazāks nekā 30.—40. gadu mijā. Turpretī Latgalē saimniecisko grūtību dēļ samazinājās arī zirgu daudzums — 60. gadu sākumā zirgu skaits bija par 6212 zirgiem (9,8%) mazāks nekā 30.—40. gadu mijā. Tā kā Latgalē lielākoties bija vienzirga saimniecības, zirgu daudzuma samazināšanās ļoti negatīvi ietekmēja lauksaimniecības attīstību. Kopumā zirgu skaits Latvijā samazinājās — 30. gadu beigās Vidzemes un Kurzemes guberņā un Latgalē bija 339 041 zirgs, bet 60. gadu sākumā — tikai 319 130 zirgi, t. i., par 20 000 mazāk.

Kopš XIX gs. 30. gadiem guberņu statistikas komitejas vāca un apkopoja datus. Būdami neprecīzi, tie tomēr dod iespēju izsekot lopu skaita dinamiku Latvijā. Laikā, kad kapitālistiskajās ārzemēs palielinājās lopu daudzums, Vidzemes guberņā un it sevišķi Latgalē lopu skaits 30.—50. gados samazinājās.

Lopu skaits Latvijā XIX gs.

Guberņa	Zirgi			Govis		
	30.—40. ga- du mija	60. gadu sākumā	%	30.—40. ga- du mija	60. gadu sākumā	%
Vidzemes guberņa	165 992	140 550	84,7	390 608	369 608	94,6
Kurzemes guberņa	109 859	121 600	110,4	229 660	295 600	129
Latgale	63 200	56 988	90,2	128 587	107 316	83,5
Kopā	339 041	319 138	94,1	758 855	772 524	101,8

19. tabula

Lopu skaits Latgalē 1842.—1862. gadā

Lopi	1842. g.	1852. g.	%	1862. g.	%
Zirgi	63 200	56 278	89	56 988	90,2
Govis	128 587	88 158	58,6	107 316	83,5
Aitas	67 533	67 141	99,4	100 473	148,8
Cūkas	43 302	27 595	63,5	60 672	140,1

Vidzemes guberņā 40.—50. gados lopu skaits samazinājās vidēji par 10—12%. Tikai 50.—60. gadu mijā šeit atkal palielinājās lopu, sevišķi govju, daudzums, kaut tas vēl bija par 5—20% mazāks nekā XIX gs. 30. gados. Vidzemē samazinājās zemniekiem piederošo lopu daudzums, jo vajadzēja mazāk zirgu muižu lauku apstrādāšanai; samazinājās kalpu ģimeņu skaits, kas atalgojumā saņēma lopus. Savukārt Latgales lopkopībā, kā redzams 19. tabulā, 40. gados govju skaits samazinājās par 31,4%, cūku skaits — par 36,5%, zirgu skaits — par 11%. Sīklopu (aitu, kazu) daudzuma palielināšanās 50. gados liecināja par lauksaimniecības panīkumu.

Tā kā Latgalē gan zemnieku saimniecībās, gan uz aramzemes platības vienību bija ievērojami mazāk lopu nekā Vidzemē un Kurzēmē, tad arī samērā neliela lopu, sevišķi zirgu, skaita samazināšanās vienmēr izraisīja ievērojamu zemnieku stāvokļa pasliktināšanos. Vienīgi Kurzemes guberņā lopu skaits XIX gs. pirmajā pusē, kā redzams 18. tabulā, palielinājās un 60. gadu sākumā par 10—42% pārsniedza 30. gadu līmeni. Kurzemes guberņā 1838. gadā zemnieku saimniecībās bija 92,9% zirgu, 94,3% aitu, 74,1% govju. Vidēji vienā zemnieku saimniecībā Kurzēmē bija 3 vai 4 zirgi, 6—7 govis, līdz 15 sīklopu. Katrā Vidzemes saimniecībā caurmērā bija 2 vai 3 zirgi, 4—6 govis, 8—10 sīklopi, bet Latgalē parasti 1 vai 2 zirgi, 2 vai 3 govis, 3—5 sīklopi. Atkarībā no kļaušu lieluma zirgu skaits pret govju skaitu kļaušu laikos parasti bija attiecībā 1:2, 2:3 vai 3:4.

30.—40. gadu mijā un 60. gadu sākumā

Aitas			Cūkas		
30.—40. gadu mijā	60. gadu sākumā	%	30.—40. gadu mijā	60. gadu sākumā	%
305 852	267 177	87,3	177 109	140 163	79,1
185 670	260 700	140,4	90 390	128 500	142,1
67 533	107 473	148,8	43 302	60 667	140,1
559 055	628 350	112,4	310 801	329 335	106

Lielus zaudējumus lopkopībai nodarīja lopu sērgas, kuras parasti tika ievazātas no citām gubernām. Sērgu izplatīšanos veicināja nenokārtotā veterinārmedicīniskā palīdzība, karantīnas neievērošana u. c. 1845. gadā Latgalē sērgā aizgāja bojā 8383 zirgi jeb 15,2% no kopskaita, 37081 govys jeb 29,5% no kopskaita, 47322 aitas jeb 56,4% no kopskaita, 11412 cūkas jeb 34,9% no kopskaita. Vidzemes gubernā gāja bojā 93275 govys jeb 22,2% no kopskaita.

Pāreja uz jauno agrotehniku nebija iespējama bez lauksaimniecības speciālistiem. *XIX gs. otrajā ceturksni Latvijā dibinājās pirmās zemkopības skolas mācītu zemkopju sagatavošanai. 1853. gada 12. jūnijā Kurzemē Veczvārdes muižā atklāja pirmo zemkopības skolu Latvijā.* Skolas mācību kurss bija trīsgadīgs. Blakus zemkopībai un lopkopībai skolā mācīja sakņkopību, apiņu kopšanu, biškopību, ēku celšanu no akmeņiem, ķieģeļiem, koka. Skolniekus apmācīja mūrnieka, kalēja, mucinieka, jumīka un citos amatos. «Latviešu Avīzes» par šo skolu rakstīja: «Jaunekļiem, kas no arāju kārtas šinī skolā zemes kopšanu grib mācīties, vajag būt iesvētītiem un vismaz 17 gadus veciem. Skolā runā vācu, krievu, latviešu un igauņu valodu, rakstīt, rēķināt un lasīt māca, ja kāds tās lietas vēl labi neprastu, pagasta skolmeistaris. Skolas priekšnieks un zemes darba skolmeistaris ir visai mācīts un gudrs zemes kopējs no Sakšu zemes. Sprūtas audzināt, ar ko lopus barot, kā arī pašu lopu audzināšanu, kopšanu un barošanu un daudzas citas lietas māca kāds saprātīgs zemes kopējs no Eņlantas, kur, kā zināms, ļaudis īsteni zemes darba meistari. Govys uz vislabāko vīzi kopt, sviestu un dažādus piena un krējuma sierus taisīt māca kāda teicama modere no Olsteines. Veczvārdē turēs Eņlantes un Olsteines govsslopus, Eņlantes Sausdaunis (South-down-Schafe), Esseksas un Jorkšīras cūkas, lai mācekļi paši ar savām acīm var pārlicināties, kāda lopa slaka vislabāki sekmējas mūsu zemē. Mācekļus mācīs arī pareizi strādāt ar visādiem arkliem, ecēšām un citiem zemes darba ieročiem, tā kā uz daudz jo savādāk nekā arāju dzirnavām malt labību un pākšu augus, darboties ar sprūtu griežamu, kuļamu un vētijamu mašīnu un lopu barību (sprūtas, kartupeļus utt.) vārīt ūdeņa garaiņiem jeb

dampu — visu tā, kā šos darbus tagad uz labāko vīzi strādā Englantē un Beļģijā. Joprojām mācis nolaist ūdeni no laukiem un pļavām, bez grāvjiem pa zemes apakšu, caur dedzinātām māla trubām, drenierēt, linus iztilāt un kvēpšanai pagatavot pie amerikāņiem skunstīgas izmēģināšanas, kas to visu dara ar ūdeņa garaiņiem un mašīnas. Par katru mācekli jeb skolnieku jāmaksā cienīgam Veczvārdes kungam katrā pusgadā 20 sudr. rubļus uz priekšu.»

Skolā bija iegādāti dažādi ārzemju darbarīki un mašīnas, sugas lopi, taču pēc dažiem gadiem Veczvārdes zemkopības skola bija jāslēdz mācekļu trūkuma dēļ. «Baltijas Zemkopis» 1877. gadā rakstīja: «Brīvkungs izlaida it teicamu skolas programmu, mācekļi pie-teicās un iestājās skolā, bet drīz no tās atkal atkāpās, tādēļ ka tos uzlūkoja vairāk par parastiem kalpiem nekā par skolniekiem.» Barons A. Firkss skolēnus acīmredzot bija izmantojis galvenokārt muižas lauku apstrādāšanai, prasījis bez tam arī skolas naudu.

Kaut arī pirmajām zemkopības skolām bija dažādi trūkumi, tajās iepazīstināja zemniekus ar moderno lauksaimniecības tehniku.¹⁷⁴

Pārmaiņas lauksaimniecībā ietekmēja lauku sabiedriskās attiecības. XIX gs. 40. gados Vidzemes un Kurzemes guberņā bija apmēram 56 400 saimnieku, kas nomāja zemi no muižniekiem. Saimnieku ģimenes locekļi bija 25—30% no lauku iedzīvotāju skaita, bet pārējie 75—80% iedzīvotāju bija kalpi. Starp kalpiem un saimniekiem atradās babuļnieku (nameļnieku, pirtnieku) grupa. Lai gan starp saimniekiem un kalpiem pastāvēja pretrunas, tomēr *zemniecība bija vienota, jo kļaušu jūgs daudz maz vienādi nospieda visus zemniekus*. Bet pāreja uz algotu darbaspēku jau dažādi ietekmēja zemniecību. Turīgo zemnieku saimniecības, izmantojot kalpu darbaspēku, samaksāja nomas maksu un iegūto peļņu varēja ieguldīt lauksaimniecības tālākajā attīstībā. Vidējo zemnieku saimniecības nomas maksa bieži sasniedza vai pat pārsniedza zemnieku ieņēmumus, tāpēc zemnieki bija spiesti braukt peļņā, to saimniecībās saglabājās spēcīgas naturālās saimniecības iezīmes. Trūcīgie zemnieki nereti nespēja samaksāt nomas maksu un arvien vairāk pārvērtās par bezzemniekiem. *Tādējādi līdz ar pāreju uz naudas nomu pastiprinājās zemniecības noslāņošanās, pie tam zemniekiem arvien grūtāk bija mainīt savu sociālo statusu*. Kurzemē un Vidzemē arvien vairāk laukstrādnieku algoja ar naudu un natūrā, retāk ar zemes gabalu (bandu).¹⁷⁵ Laukus viņi apstrādāja ar muižnieku un saimnieku darbarīkiem.

Saimnieku Kurzemē bija mazāk nekā $\frac{1}{6}$, bet bezzemnieku — vairāk nekā $\frac{5}{6}$ lauku iedzīvotāju. Laukos bija izveidojies milzīgs laukstrādnieku daudzums. Latgalē laukstrādnieku bija nesalīdzināmi mazāk — 1861. gadā Ludzas apriņķī bija 0,25%, Rēzeknes apriņķī — 3,75% un Daugavpils apriņķī — 17% bezzemnieku.

¹⁷⁴ Strods H. Kā sāka studēt lauksaimniecību Baltijā. — Lauku Dzīve. — 1987. — Nr. 7. — 10. lpp.

¹⁷⁵ Piemēram, Cēsu ekonomijas iecirknī 60. gadu sākumā bija 356 ar zemi, bet 2018 ($\frac{5}{6}$) naudā un natūrā algoti kalpi.

Kalpu un saimnieku ģimenes Vidzemes un Kurzemes
guberņā 1864. gadā

Guberņa	Kalpu ģimenes		Saimnieku ģimenes	
	skaits	%	skaits	%
Kurzemes guberņa	99 644	84	19 025	16
Vidzemes guberņa	152 241	78,5	41 701	21,5

Lauksaimniecības stāvoklis XIX gadsimta vidū bija grūts, jo latviešu zemniekam trūka kapitāla, bet daudzi muižnieki to nevēlējās ieguldīt lauksaimniecībā. Kartupeļu audzēšana deva muižām lielākus ienākumus tikai tad, ja no tiem ieguva degvinu. Lai uzceltu jaunas, kartupeļu dedzināšanai piemērotas dedzinātavas, iepirktu modernāku tvaika dedzinātavas iekārtu, bija vajadzīgs apmēram 4500 rubļu. Kapitālieguldījumus prasīja muižu saimniecību darbarīku, vilcēj spēka un ārzemju lopu iegāde, kalpu mājokļu būve, darbaspēka algošana utt. Klaušu saimniecībā vienīgais muižnieku kapitālieguldījumu veids tieši ražošanā bija sēkla, kas deva 400—600% peļņas gadā. Ieguldot vairāk līdzekļu lauksaimniecībā, muižas guva proporcionāli mazākus ienākumus. Tie muižniekus neapmierināja, jo nereti muižām bija uzkrājušies parādi. Vidzemes muižnieku parādi tikai kredītiestādēm 1860. gadā bija 15 601 854 rubļi un procentos — 661 519 rubļi gadā. Bankā bija ieķīlātas 626 muižas. Kurzemes muižnieku parādi 1863. gadā bija 21 803 030 sudraba rubļu jeb 35,6% muižu vērtības. Arvien vairāk muižu ieķīlāja un iznomāja kreditoriem — faktiski tās ieguva topošā pilsonība, t. i., muižas bija kļuvušas par precī.

Muižnieki samērā viegli apspieda latviešu zemniecības tolaik nevarīgās prasības sadalīt muižu zemes. Lai iegūtu līdzekļus parādu dzēšanai, kā arī apgrozāmo kapitālu muižu saimniecībām, muižnieki nolēma pārdot saimniekiem 1817.—1819. gadā zemniekiem atņemto zemi. Turīgākie zemnieki, slēpjot ienākumus no muižniekiem, bija sakrājuši prāvas naudas summas, tomēr, pēc muižnieku aprēķina, tās bija nepietiekamas zemes iepirkšanai. 1849. gada likums Vidzemē paredzēja zemnieku rentes bankas dibināšanu, kas finansētu zemes iepirkšanu. Zemniekam māju iepirkšanai bija nepieciešami 2700—6000 rubļu, taču šādu līdzekļu saimniekiem parasti nebija. 1823.—1851. gadā Vidzemes turīgākie saimnieki bija iepirkuši īpašumā 42 sētas, katru caurmērā 184 pūrvieta (68,12 ha) lielu, bet 1852.—1861. gadā — 346 sētas, katru caurmērā 171,7 pūrvieta (63,52 ha) lielu. XIX gs. otrajā pusē liela daļa turīgo saimnieku jau bija iepirkuši un izmaksājuši sētas. Tā Latvijā XIX gs. 50. gados sāka veidoties neliels saimnieku slānis. Vienlaikus kalpu darbaspēks arvien biežāk parādījās tirgū kā prece. Pārvietošanās ierobežojumu un rūpniecības vājās attīstības dēļ lielākā daļa bezzemnieku bija spiesti strādāt lauksaimniecībā. 1861. gadā no 17 336 ārpus

pagasta ar pasēm aizgājušo Vidzemes bezzemnieku 11 716 (68%) strādāja lauksaimniecībā un tikai 5620 (32%) — pilsētās.

Latvijas zemkopībā un lopkopībā, kā arī lauku sabiedrībā XIX gs. vidū sākās būtiskas pārmaiņas. Muižu saimniecība, no vienas puses, veicināja šīs pārmaiņas, pat tās noteica, bet, no otras puses, traucēja to izplatību. Jaunās lauksaimniecības attīstību kavēja tradicionālās saimniecības un sabiedrības paliekas. Muižu saimniecība arvien vairāk nodalījās no zemnieku saimniecībām, pastiprinājās konkurence starp muižu lielsaimniecībām un zemnieku saimniecībām. *Arvien skaidrāk izvirzījās jautājums — kas uzvarēs uzņēmības saimniecībā — bagātās vācu muižu saimniecības vai vāji ar tehniku apgādātās latviešu savrupsaimniecības?*

2. NO GRAUDKOPIBAS UZ LOPKOPIBU

Laimīga tā tauta, kuras dēļiem ne tikvien ir augsti un cēli mērķi, bet kuri arī nebaidās no upuriem viņu sasniegšanai.

(K. Ulmanis)

1861. gada 19. februārī Krievijas impērijā atcēla dzimtbūšanu. Sajā gadā to atcēla arī Latgalē. Sākās straujākas sociāli ekonomiskas izmaiņas. *Latvijas rūpniecības attīstību veicināja izdevīgais ģeogrāfiskais stāvoklis, biežais pilsētu tīkls, labie satiksmes ceļi un pieprasījums pēc rūpniecības ražojumiem.*

Rūpniecības attīstība veidoja tirgu lauksaimniecības ražojumiem un veicināja lauksaimniecības attīstību. Latvijas lauku raksturīga iezīme bija spēcīga privileģēta muižu saimniecība. 1905. gadā Krievijas Eiropas daļā privātajām muižām piederēja 26% no visas zemes platības, turpretī Latvijā caurmērā 48,1%, bet atsevišķos apriņķos pat 50—60% zemes.¹⁷⁶ Ja muižu vidējā platība Eiropas Krievijā bija 616,3 ha, Latvijā tā bija ap 2500 ha (406%). Vislielākās muižas Latvijā, piemēram, Dundagas muiža, bija 69 920 ha, Popes — 50 910 ha, Balvu — 34 960 ha, Viļānu — 49 193 ha, Aleksandropoles — 33 867 ha, Lieliecavas — 16 606 ha, Lubānas — 28 596 ha liela utt. Pēc saviem apmēriem tās pārsniedza mazākās Eiropas valstiņas Andoru (45 300 ha), Lihtenšteinu (15 800 ha), Monako (6100 ha), Sanmarino (6100 ha). Turpretī latviešu saimniekiem Vidzemē 1915. gada janvārī piederēja 2 369 138 pūrvietas zemes (880 399,7 ha), t. i., 22,9%.¹⁷⁷ Mājas iepērkot, viņi bija iestiguši lielos parādos. Vēl pirms 1905. gada revolūcijas bankā bija ieķīlāts gandrīz 24 000 Vidzemes un Kurzemes zemnieku māju, šo zemnieku

¹⁷⁶ Svikis A. Agrārais jautājums buržuāziskajā Latvijā (1920—1934). — Rīga, 1960. — 10. lpp.

¹⁷⁷ LCVVA, 1308. f., 1. apr., 1118. l., 10. lp.

Lauku kokamatnieks XIX gs. sākumā

parāds muižniekiem bija 42,2 miljoni rubļu.¹⁷⁸ Parāds bija 1760—1800 rubļi uz vienu māju, t. i., ap 47—53% no māju iepirkšanas summas.

Kādas bija šīs saimniecības? Vidzemes zemnieku saimniecībās Cēsu apriņķī XX gs. sākumā vidēji bija 42,7 ha zemes. Saimniecībā bija vidēji 10,5 cilvēki, no kuriem 47,5% bija saimnieku ģimenes locekļi, bet pārējie — kalpi un kalpones. Saimniecībā vidēji bija 8,8 govis, 2,9 zirgi, 3,7 jaunlopi, 4,9 cūkas, 10,8 aitas. Lielākās saimniecības pēc saviem apmēriem un saimnieciskā potenciāla līdzinājās mazākajām muižām. Tā Kurzemes guberņā 1912. gadā 969 saimniecībām piederēja 8—20 zirgu, bet 8 saimniecībām — 20—30 zirgu. Vienlaikus 3593 saimniecībām (10,4%) nebija zirgu, bet 10 599 saimniecībās (30,5%) bija viens zirgs. Latgalē 24,5% bija bezzirga saimniecību un 55,7% — vienzirga. Saimniecību vidējais lielums šeit 1912. gadā bija caurmērā 9,7—13,2 ha.¹⁷⁹ Tātad Latvijā pastāvēja divi saimniecību veidi — preču ražotāju saimniecības un pašpatēriņa saimniecības. *Blakus muižu lielsaimniecībām pastāvēja savrupsētas, kas uzskatāmas par latviešu zemnieku saimniecību modeli.*

Latvijas zemniecība bija noslāņojusies gan saimnieciski, gan sociāli, kam bija svarīga nozīme lauku saimnieciskajā un politiskajā

¹⁷⁸ Skujenieks M. Latvija. — Rīga, 1927. — 399. lpp.

¹⁷⁹ Brežgo B. Latgales zemnieki pēc dzimtbūšanas atcelšanas. — R., 1954. — 100. lpp.

dzīvē. Taču agrārvēsturnieki izsaka atšķirīgus viedokļus par saimnieciskās un sociālās noslāņošanās pakāpi. Pēc ekonomista A. Sviķa aprēķina, 1905. gadā 50,4% bija lauku uzņēmēju saimniecību, ap 32,3% — vidējo zemnieku saimniecību, bet 18,3% — trūcīgo zemnieku saimniecību ar zemes platību līdz 10,9 ha.¹⁸⁰ Ap ¾ Kurzemes un Vidzemes lauku iedzīvotāju, pēc A. Sviķa domām, bija bezzemnieki, kas strādāja par laukstrādniekiem muižās vai pie saimniekiem.

Par Kurzemes un Vidzemes lauku sociālo struktūru pirmā pasaules kara priekšvakarā izteikti divi — O. Niedres¹⁸¹ un L. Balevicis — viedokļi. L. Balevicis domā, ka apmēram 65% zemnieku saimniecību piederēja ap 85% zemnieku zemes un ap 75—90% lauksaimniecības inventāra. Tās bija lauku uzņēmēju saimniecības. Vidējās saimniecības sastādīja ap 22% no zemnieku saimniecību kopskaita, kurās bija ap 12% zemnieku zemes. Šīs saimniecības nereti zaudēja konkurences ciņā un tika pārdotas ūtrupēs. Sīkās zemnieku saimniecības bija ap 13% no zemnieku saimniecībām, tajās bija ap 3% zemnieku zemes. Tās patiesībā bija pusproletāriskās zemnieku saimniecības. Ap ¼ lauku iedzīvotāju bija saimnieki un to ģimenes locekļi. Ap ⅔ lauku iedzīvotāju (75—90%) bija bezzemnieki.¹⁸²

*Saimnieciskā un sociālā noslāņošanās Vidzemes un Kurzemes guberņas laukos bija sasniegusi augstu pakāpi un ievērojami apsteiguši Iekšskrieviju.*¹⁸³ Latvijas laukos pastāvēja trīs sociālas grupas: 1) dažus procentus lielā, galvenokārt vācu tautības muižniecība, kurai piederēja ekonomiskā un politiskā vara; 2) latviešu lauku pilsonība, kuras politiskās un saimnieciskās tiesības bija ierobežotas; 3) plašs lauku bezzemnieku slānis, kuram nebija pat to ierobežoto tiesību, kādas bija latviešu lauku pilsonībai.

Attīstītākajās zemēs lielākās saimnieciskās pārmaiņas XIX gs. notika galvenokārt ārpus lauksaimniecības. Tā bija pirmām kārtām rūpniecības un tirdzniecības paplašināšanās, pilsētu iedzīvotāju īpatsvara palielināšanās. 1831. gadā Anglijā lauksaimniecībā strādāja 28%, bet 1871. gadā — tikai 21% iedzīvotāju. Francijā ar lauksaimniecību 1827. gadā nodarbojās 63%, bet 1866. gadā — tikai 43% iedzīvotāju.¹⁸⁴ Pilsētu iedzīvotāju skaita palielināšanās un lauku iedzīvotāju īpatsvara samazināšanās novērojama arī Latvijā. Rūpniecības un tirdzniecības paplašināšanās rezultātā pilsētu iedzīvotāju skaits Latvijā no 14,8% 1863. gadā palielinājās līdz 28,5%

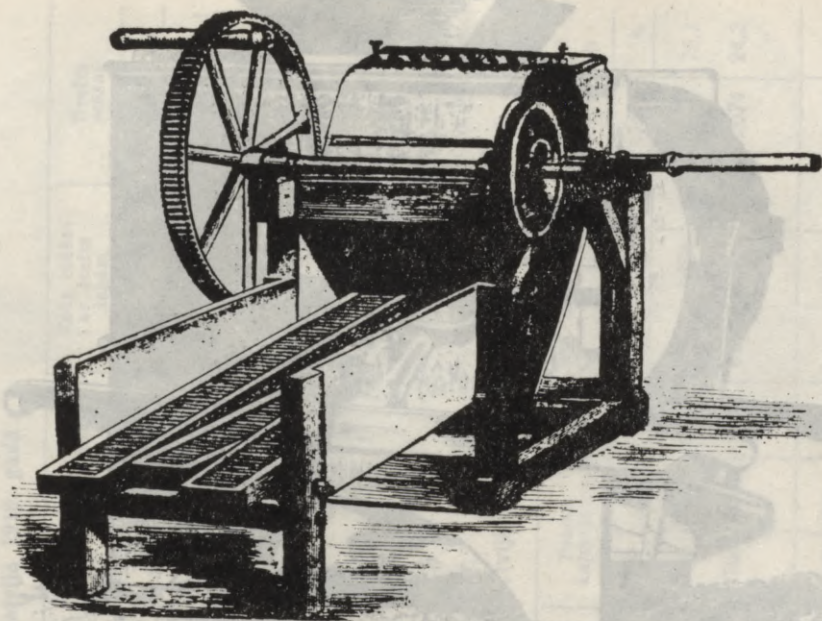
¹⁸⁰ Sviķis A. Agrārais jautājums buržuāziskajā Latvijā (1920—1934). — R., 1960. — 12. lpp.

¹⁸¹ Niedre O. Vidzemes un Kurzemes strādnieki un zemnieki pirmā pasaules kara laikā. — R., 1972.

¹⁸² Балевица Л. Союз рабочего класса и крестьянства в Латвии накануне Октябрьской революции / Тезисы докладов XVII сессии симпозиума по проблемам аграрной истории. — М., 1977.

¹⁸³ Niedre O. Vidzemes un Kurzemes strādnieki un zemnieki pirmā pasaules kara laikā. — R., 1972. — 131. lpp.

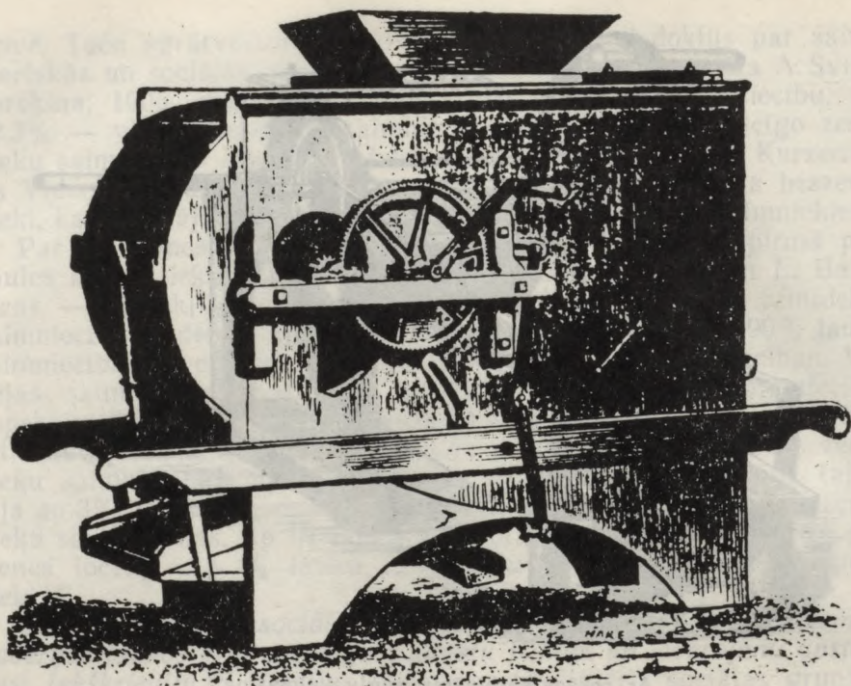
¹⁸⁴ Slicher van Bath B. H. The agrarian history. — London, 1966. — P. 238.

Ar rokām darbināma angļu kuļmašina

1897. gadā un 40% 1914. gadā. Eiropas Krievijā 1914. gadā pilsētās dzīvoja tikai 14% iedzīvotāju. Pilsētu rūpniecības izaugsmes rezultātā lauksaimniecības mašīnas sāka noteikt lauksaimniecības agrotehnikās bāzes izmaiņas Latvijā. Muižu un lielāko saimnieku laukus arvien biežāk apstrādāja algoti laukstrādnieki ar īpašnieka vilcējspēku un darbarīkiem. Lauksaimniecības ražojumu cenu paaugstināšanās 50.—60. gados veicināja lauksaimniecības inventāra un lopu uzlabošanu. Cēlās darba ražība lauksaimniecībā, paplašinājās sējumi, uzlabojās sējumu struktūra, paplašinājās lopkopības nozīme muižu un zemnieku saimniecībās. Palielinājās aramzemes daudzums. Aramzemes platība Kurzemes guberņā no XIX gs. 60. gadiem līdz 1901. gadam palielinājās no 22,3% līdz 30,4%, bet Vidzemes guberņā — no 15,5% līdz 24,4% no guberņas kopplatības. Arvien lielāka loma, it sevišķi pēc superfosfāta fabrikas nodibināšanas Rīgā 1861. gadā, bija mākslīgajiem mēsliem, kurus ievada arī no ārzemēm. Taču tie bija dārgi un daudzām zemnieku saimniecībām nepieejami.

Lauksaimniecībā bija jāiegulda arvien lielāks kapitāls. Taču greznā muižnieku dzīves veida, zemnieku nomas, zemes iepirkšanas maksas un nodokļu dēļ zemnieku saimniecībām trūka kapitāla, tāpēc modernā agrotehnika izplatījās pārāk lēni. 1916. gadā Latvijā bija ap 121 000 kuļmašīnu. No tām ap 16% bija darbināmas ar tvaiku. 1916. gadā Latvijā bija ap 7000 labības plāvēju, ap 7000 zāles plāvēju un ap 6000 sējmašīnu. Šī lauksaimniecības tehnika bija pieejama

S. Lilpola vērtījamā mašina, kopš 1848. gada ražota Evansa un Lilpola fabrikā Varšavā

galvenokārt muižu saimniecībām un zemnieku kooperatīviem. Zemnieku individuālā lauksaimniecības tehnika attīstījās, galvenokārt pilnveidojot veco tehniku. Pašu ražotos zemkopības darbarīkus nomainīja amatnieku darbnīcās un fabrikās ražotie lētākie darbarīki. Piemēram, izkaptis un spriguļus nomainīja zirgu zāles plāvēji un kuļmašīnas. Ar zirgu darbināmās mašīnas vietumis aizstāja ar tvaiku darbināmās kuļmašīnas muižu saimniecībās un zemnieku kooperatīvos.

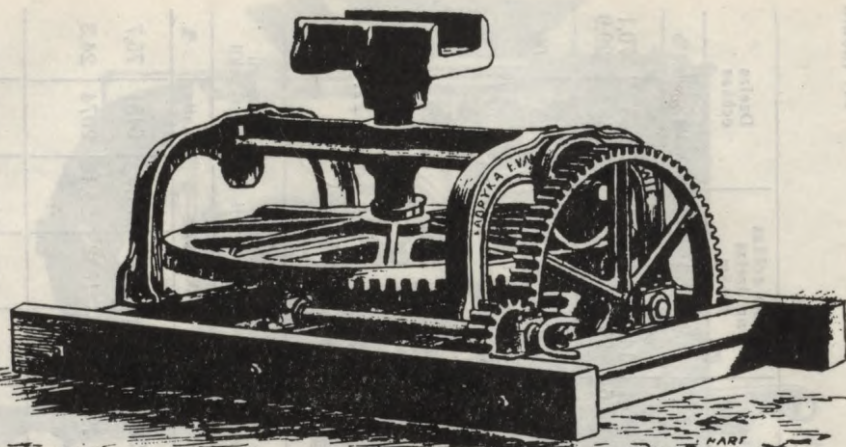
21. tabulā redzams, ka zemnieku saimniecībās tikai apmēram trešā daļa bija uzlaboti dzelzs arkli, bet pārējie bija koka arkli. Latgalē pat ap 88% bija spīļarkli. XIX gs. otrajā pusē Vidzemē un Kurzemē lauksaimniecības mašīnas straujāk koncentrējās lielajās zemnieku saimniecībās. Ja 60.—70. gados muižām piederēja lauksaimniecības mašīnu lielākā daļa, tad 22. tabulā redzams, ka 1910. gadā no 67 017 dažāda veida lauksaimniecības mašīnām un rīkiem Latvijā muižām piederēja ap 20%, bet lielajiem saimniekiem — 80%. Taču muižās joprojām atradās kvalitatīvākās mašīnas. Visvairāk bija vērtījamu mašīnu (47,3%) un kuļmašīnu — 12 642 (18,9%). Sliktāk bija apgādāta Latgales lauksaimniecība. Muižās šeit bija 30,3%, bet zemnieku saimniecībās — 69,7% šīs lauksaimniecības tehnikas. Muižu saimniecības Latgalē joprojām bija labāk apgādātas ar lauksaimniecības tehniku.

Svarīgākie zemkopības darbariki Latvijā 1910. gadā

Saimniecības	Spilarkli		Koka vērstu- ves arkli		Dzelzs vē- stuves arkli		Koka ecēšas		Koka ecēšas ar dzelzs tapam		Dzelzs ecēšas	
	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Zemnieku saimniecības	117 765	85,0	63 553	87,6	62 833	75,4	64 135	86,4	149 031	83,3	22 945	70,1
Muižu saimniecības	20 721	15,0	9 000	12,4	21 042	24,6	10 088	13,6	29 911	16,7	9 783	29,9
Kopā	138 396	100	72 553	100	74 223	100	74 223	100	178 942	100	32 728	100

Lauksaimniecības mašīnas un darbariki Latvijā 1910. gadā

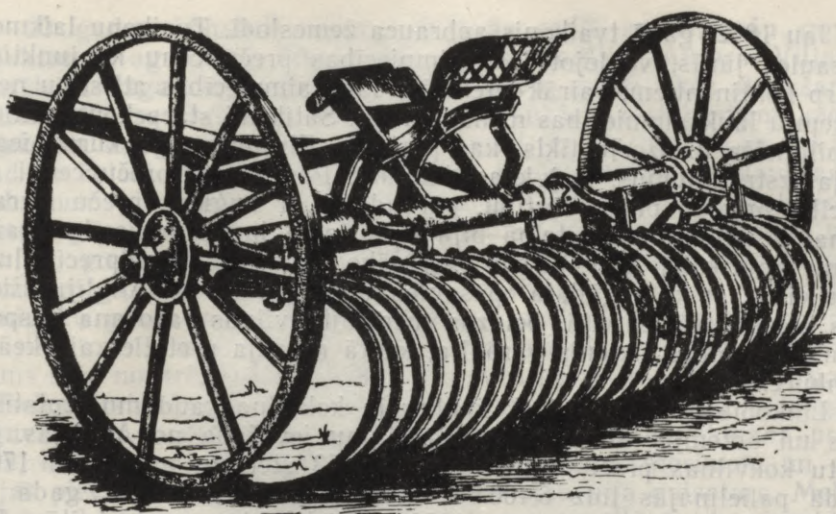
Saimniecības	Sejmašīnas		Labības plaujmašīnas		Rokas kujmašīnas		Zirgu kujmašīnas		Tvaika kujmašīnas		Vērtjamās mašīnas		Zāles plāvēji		Zirgu grābekļi	
	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
Zemnieku saimniecības	2249	55,8	4875	76,6	1478	87,9	7997	88,7	1181	60,7	26765	78,0	2656	71,9	6481	75,7
Muižu saimniecības	1780	44,2	1492	23,4	204	12,1	1018	11,3	764	29,3	4965	32,0	1038	28,1	2074	24,3
Kopā	4029	100	6367	100	1682	100	9015	100	1945	100	31730	100	3694	100	8555	100

Gareta ģepekulmašīnas vilcējspēka pārveidotājs.
Evansa un Lilpopa fabrikas ražojums Varšavā 1852. gadā

Ja attīstītākajās zemēs sparīgi risināja lauksaimniecības mehānizācijas jautājumus, Latvijā vēl domāja galvenokārt par spēcīgāku zirgu un labāku zirgu vilkmes arklu izveidošanu. Veidojās Latvijas darba zirgu šķirne. Zirgi bija galvenais lauksaimniecības «tehniskais apbruņojums». Pļaušana joprojām bija galvenokārt cilvēku roku darbs. Taču jau 1834. gadā ASV konstruktors S. Makkormiks (Cyrus McCormick) bija patentējis zirgu vilkmes pļaujmašīnu, kas 13 reizes samazināja pļaušanas darba laiku. Ap 1851. gadu firma ražoja ap 1000 pļaujmašīnu gadā. Izplatījās kūlišu sējēji, kas uz pusi vai vēl vairāk samazināja pļaušanas darba laiku. Kombaini ASV tika patentēti jau 1836. gadā, taču to būve sākās ap 1860. gadu. 8 kombaini, ko katru vilka 20—40 zirgu, Kalifornijā novāca dienā 25—45 akrus (10,1—16,2 ha) labības. XIX gs. 90. gados kombainus vilka arī tvaika mašīnas. Ap 1930. gadu kombainu darba ražība salīdzinājumā ar labības pļaušanu ar izkaptīm bija palielinājusies apmēram 17 reizes. Taču līdz 1914. gadam kombaini ārpus Kalifornijas neizplatījās, jo nebija tāda darba roku trūkuma. Pat Anglijā 1914.—1929. gadā kombaini izplatījās lēni. Pirmie zirgu vilktie kombaini ar pļāvējķūlēju nosaukumu Latvijā kļuva pazīstami tikai 30. gadu beigās, taču tiem bija vairāk eksperimentāla nozīme.

Arī zemes aršanas mehanizācija, pielāgojot iekšdedzes motorus, izstaigāja garus ceļus, līdz to pārņēma latviešu zemkopji. No iekšdedzes motora izgudrošanas (1886—1887) līdz tā izveidošanai par lauku apstrādi piemērotu motoru pagāja vienas cilvēku paaudzes mūžs. Lieli nopelni bija Henrijam Fordam vecākajam (1863—1947), kurš vilcēja dzelzs riteņu vietā ieviesa ar gaisu piepildītas gumijas riepas, ar kurām motoru varēja pārvietot pa lauku. Taču zemes aršanas mehanizācija līdz pirmajam pasaules karam notika galvenokārt anglosakšu zemēs. ASV 1890. gadā un dažus gadus vē-

Zirga grābeklis, ražots Polijā XIX gs. 50. gados

lāk arī Anglijā sāka ražot iekšdedzes dzinējus. Ap 1910. gadu ASV, bet 1917. gadā Anglijā konstruētais traktors sāka nomainīt zirgu. Pirmie traktorarkli Krievijā parādījās pirms pirmā pasaules kara tikai eksperimenta veidā. Attīstītajās valstīs zirgs galveno lomu zemes aršanā zaudēja XIX un XX gs. mijā, bet Latvijā tas notika piecdesmit gadus vēlāk. Latvijas laukos pirms pirmā pasaules kara dominēja zirgu vilcējspēks un cilvēka roku darbs. Steidzamo sezonas darbu ilgums bija atkarīgs galvenokārt no laika apstākļiem un darbaspēka daudzuma, mazākā mērā no laukopības tehnikas līmeņa un izmantošanas. 23. tabulā redzams, ka «normālos» gados pava-sara sēja ilga vidēji 20 dienas, siena pļauja — 41 dienu un rudzu pļauja — 12 dienas. Atskaitot svētdienas, steidzamākie darbi — sēja un pļauja — aizņēma 73 darba dienas vai 2,8 mēnešus. Šajos dar-bos blakus pastāvīgajiem algotajiem strādniekiem pieņēma dienas strādniekus un rīkoja talkas. Zemnieki darbus nereti veica, ņemot palīgā naktis un darba mazspējīgos ģimenes locekļus.

23. tabula

Lauksaimniecības sezonas darbu ilgums Latvijā
XX. gs. sākumā

Darba veids	Darbadienas	Kalendāra datumi
Sēja	20	13.05.—10.06.
Sienu pļauja	41	2.07.—11.08.
Rudzu pļauja	12	7.08.—18.08.
Rudzu kulšana	22	24.08.—14.09.

Jau 1842. gadā tvaikonis apbrauca zemeslodi. Tvaikoņu laikmets pasaules jūrās, veidojot lauksaimniecības preču cenu konjunktūru starp kontinentiem, vairāk ietekmēja lauksaimniecības attīstību nekā ārzemju lauksaimniecības mehanizācija. Satiksmi starp kontinentiem papildināja dzelzeļu tīkls, kas pārklāja Eiropu un pa kuru piegādāja izstrādājumus, izejvielas, tehniku. Pārvedamo preču cenai attiecībā pret šo preču vērtību, pārvadājot ar kuģiem, preču iekraušanaļ iespējami mazā telpā bija liela loma lauksaimniecības ražošanu apgrozībā. Par pirmo svarīgāko Amerikas ievadpreci kļuva aitu vilna, ar ko apgādāja «pasaules manufaktūru» — Angliju. Eiropas zemēs, arī Latvijā, beidzās merinaitu vilnas ražošanas eksports. Aitkopības liktenis parādīja, ka tā nespēja pretoties aizokeāna konkurencei.

Līnkopību arvien vairāk konkurēja kokvilnas audumu izplatīšanās un ārzemju kokvilnas izstrādājumu ieviešana no Anglijas. Tā britu kokvilnas preču eksports no 23 253 sterliņu mārciņām 1701. gadā palielinājās līdz 5 406 501 sterliņu mārciņai 1800. gadā un 71 416 345 sterliņu mārciņām 1870. gadā.¹⁸⁵ Linu cenas kritās. Rezultātā linu sējumi Latvijā no 90 500 ha samazinājās līdz 60 000 ha (66,9%). Eiropas lauksaimniecību sāka ietekmēt Amerikas Savienoto Valstu un Kanādas lētās labības pieplūdums. Labības un jo sevišķi kviešu cenas XIX gs. 70. gados sāka kristies. V. Lībknehts Briseles starptautiskajā sociālistu kongresā teica: «Amerikāņu kvieši nodzen zemniekus no viņu zemes. Tas grūž viņus proletariātā un pārvērs viņus no līdzšinējās iekārtas aizstāvjiem par tās ienaidniekiem. Sociālisms tāpēc amerikāņu konkurencē redz savu sekmju sabiedroto.»

Graudkopības attīstību Latvijā ierobežoja arī Iekškrīevijas lētās labības ievadumi pa dzelzeļu un ar strūgām. Rīgā, Maskavas priekšpilsētā, šīs labības uzglabāšanai uzcēla veselu tā dēvēto sarkano spikeru (noliktavu) jūru. Papuvju zemkopību arvien vairāk nomainīja augu maiņa, kas bija cieši saistīta ar lopkopību. Lopkopības preču ražošanas attīstību veicināja saldētavu iekārtošana kuģos un dzelzeļa vagonos, gaļas konservēšanas izplatīšanās. Par svarīgu Latvijas lauksaimniecības intensifikācijas virzienu kļuva tā laika specializācija lopkopībā, kas pastiprinājās pēc agrārās krīzes XIX gs. 80.—90. gados. XIX gs. 90. gados šķirnes govīs bija tikai muižās, bet 1915. gadā lielākajās saimniecībās bija 13 188 šķirnes govīs. 1906. gadā Latvijā vēl nebija lopkopības pārraudzības biedrību, bet 1913. gadā jau bija 281 biedrība, kas apvienoja 4600 saimniecības ar 85 000 govīm.¹⁸⁶ Tātad šīm saimniecībām vidēji bija 18—19 govīs.

Rietumeiropā tika mehanizēta lopbarības sagatavošana, govju slaukšana, sviesta ieguve. Pirmie eksperimenti, lai konstruētu govju slaukšanas aparātus, tika sākti XIX gs. sākumā. Taču aptuveni

¹⁸⁵ *Lilley S.* Men, machines and history. The story of tools and machines in relation to social progress. — N. Y., 1966. — P. 100.

¹⁸⁶ *Skujenieks M.* Latvija. Zeme un iedzīvotāji. — R., 1927. — 585. lpp.

80—90 gadus konstruktoriem neizdevās radīt apmierinošu govju slaukšanas agregātu. Tikai 1889. gadā Anglijā, Airšīrā Viljams Marčlends izgatavoja pirmo lietojamo govju mehāniskās slaukšanas mašīnu. Tā sastāvēja no metāliskiem slaukšanas stobriņiem, piena kolektora un pumpja vakuuma radīšanai, ko darbināja ar rokām. Kad no kolektora bija izsūknēts gaiss, atvēra četrus pie slaukšanas stobriņiem pievienotus krānus. Vakuums sāka sūkt pienu kolektorā. Vienas govys slaukšana ilga 8—10 minūtes. Viljama Marčlenda mehāniskā govju slaukšanas «mašīna» varēja vienlaikus izslaukt vairākas govys, taču mašīnas darbībā vēl bija nepilnības. Otru, jau pilnīgāku govju mehāniskās slaukšanas mašīnu izgatavoja zviedru konstruktori. Būdami pārliecināti, ka šī mašīna ir pēdējais sasniegums šajā nozarē, konstruktori to nosauca par «Omegu». 1913. gadā Briseles izstādē govju mehāniskās slaukšanas mašīna «Omega» ieguva zelta medaļu. Mašīna darbojās pēc tā paša vakuuma principa, bet bija apgādāta ar celuloīda slaukšanas stobriņiem un gumijas pievadiem kolektoram. Šai mašīnai jau bija pulsators. Mehāniskās slaukšanas aparātu pilnveidošanas rezultātā tika izveidoti mūsdienu govju mehāniskās slaukšanas agregāti. Latvijas lopkopībā piena un sviesta ieguve tomēr strauji palielinājās, kaut tā, ja neskaita dažas muižu moderniecības, notika kā sendienās.

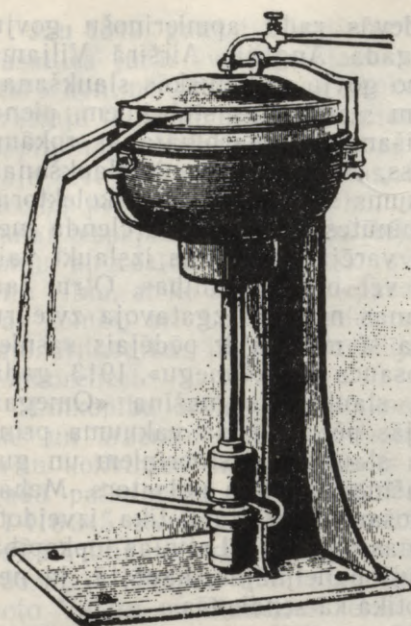
24. tabula

Kurzemes un Vidzemes guberņas lauksaimniecības ražojumu kopprodukcija XIX gs. 60.—90. gados (%)

Gadi	Kurzemes guberņā			Vidzemes guberņā		
	ziemāju labība	āboliņš un vīki	piena un gaļas lopkopības produkcija pret ziemāju un vasarāju labību	ziemāju labība	āboliņš un vīki	piena un gaļas lopkopības produkcija pret ziemāju un vasarāju labību
1861.—1870.	100	100	68,6	100	100	60,3
1881.—1890.	—	—	62,0	—	—	75,2
1891.—1900.	159,7	674,7	82,3	138,9	731,0	90,3

24. tabulā redzams, ka ziemāju labības produkcija XIX gs. 90. gados Kurzemes un Vidzemes guberņā attiecīgi bija 159,7% un 138,9% no šo guberņu produkcijas XIX gs. 60. gados. Vienlaikus lopbarības ražošana — āboliņa un vīķu kopprodukcija — bija cēlusies attiecīgi līdz 674,7 un 731,0%, t. i., apmēram septiņas reizes. Piena un gaļas ražošanas vērtība salīdzinājumā ar ziemāju un vasarāju labības ražošanu šai laikā bija palielinājusies no 68,6% līdz 82,3% Kurzemes guberņā un no 60,3% līdz 90,3% Vidzemes guberņā.

Ja atcerēsimies, ka kartupeļu ražošanas kopvērtība sastādīja ap 5% no visas produkcijas, tāpat svārstījās arī linu ražošana (izņemot Vidzemi, kur tās produkcija bija līdz 13,5% apskatāmā perioda

Levela piena separators 1879. gadā

beigās), tad redzams, ka lopkopības produkcija pret visu produkciju bija 30,2% Kurzemes un 28,6% Vidzemes guberņā. Taču atsevišķos novados un saimniecību grupās lopkopības ražošana bija vēl augstāka.

56 Vidzemes muižu saimniecību analīze rāda, ka 56,6% no to ienākumiem deva piena un gaļas lopkopība, 20,1% — graudkopība, 13,3% — zemnieku rentes maksājumi un maksājumi par muižas lauksaimniecības mašīnu lietošanu, 9,9% deva citas lauksaimniecības kultūras.

Piensaimniecība veidojās par Latvijas lauksaimniecības preču ražošanas galveno nozari, ieņemot pirmo vietu Eiropas Krievijā. Tikai uz Rietumeiropu vien 1911. gadā no Latvijas izveda 43, bet 1913. gadā jau 597 un un 1914. gadā — 878 tonnas sviesta. Ciešā saistībā ar specializāciju lopkopībā paplašinājās arī kartupeļu ražošana, sevišķi zemnieku saimniecībās.

25. tabula

Labības un kartupeļu ražības pieaugums Kurzemes guberņā
1860.—1890. gadā (c/ha)¹⁸⁷

	Ražība 60. gados	Ražība 90. gados	60. gadi=100%
Zemnieku laukos			
ziemāji	8,4	9,7	11,5
vasarāji	7,2	8,1	11,2
kartupeļi	65,4	75,0	14,6
Muižu saimniecībās			
ziemāji	10,8	11,7	8,3
vasarāji	8,5	9,6	11,3
kartupeļi	79,8	90,2	11,3

25. tabulā redzams, ka vidējā graudaugu un kartupeļu ražība Kurzemes zemnieku saimniecībās (11,5—14,6%) XIX gs. otrajā pusē, kaut arī pastāvēja dažādi maksājumi un ierobežojumi, palielinājās

¹⁸⁷ Izskaitļots pēc: Очерки экономической истории Латвии 1860—1890. — Рига, 1972. — С. 343.

straujāk nekā muižu saimniecībās (8,3—11,3%). XX gs. sākumā turpināja mazināties muižu saimnieciskā loma.

26. tabulā redzams, ka sējumu platības muižu saimniecībās 1901.—1913. gadā samazinājušās par 95,5 tūkstošiem desetīnu (25,9%). Ražas muižu saimniecībās 1901.—1913. gadā samazinājās par 3855 tūkstošiem pudu (12,5%). Vienlaikus zemnieku sējumu platības palielinājās no 66% līdz 72,5%, bet kopražas — no 62,8% līdz 71,3%.

26. tabula

Labības ražas Latvijas muižu un zemnieku saimniecībās 1901.—1903. gadā

Gads	Muižu sējumu platība, tūkst. des.		Zemnieku sējumu platība, tūkst. des.		Muižu lauku raža, milj. pudu		Zemnieku lauku raža, milj. pudu	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1901.	370,0	34,0	718,6	66,0	30,9	37,2	52,2	62,8
1903.	274,0	27,5	725,0	72,5	27,1	28,7	67,4	71,3

Līdzīgā veidā attīstījās laukkopības ražība zemnieku saimniecībās.

Statistiskie dati, iespējams, nav precīzi, tāpat ražības aprēķinos vajadzīgas nolaides, pārvēršot pudus no desetīnas centneros no hektāra. 27. tabulā redzams, ka ražības pieaugums c/ha zemnieku saimniecībās svārstījās no 11,4 līdz 14,9% tai laikā, kad muižu laukos tas bija 10,3—12,7% 1901.—1913. gadā. Pie tam šai laikā ražības palielināšanās tempi muižās un zemnieku saimniecībās bija lielāki nekā XIX gs. otrajā pusē. Tolaik 8—14% pieaugums tika sasniegts četrdesmit gados, bet XX gs. sākumā aptuveni šāds pieaugums tika sasniegts 12 gados. Ziemas rudzu un kartupeļu ražība zemnieku saimniecībās palielinājās par 12,1—12,3%, bet muižu laukos — par 11,2—11,9%. Palielinājās arī zemnieku govju izslaukumi. 28. tabulā redzams, ka 1914. gadā pārraudzībā esošajām govīm gada vidējais izslaukums bija jau apmēram par 5% augstāks nekā muižu saimniecībās. Taču muižu saimniecību «apdzīšana» nenoritēja vienmērīgi. Labības un kartupeļu ražas muižu saimniecībās XIX gs. 60.—70. gados, šķiet, palielinājās straujāk nekā zemnieku saimniecībās un zemnieku saimniecībās 80.—90. gados straujāk nekā muižās. Muižu laukos labības kopražs XIX gs. 90. gados salīdzinājumā ar XIX gs. 60. gadiem bija tikai 82,3%, bet kartupeļu kopražs — tikai 78,1%. Vienlaikus labības kopražs zemnieku laukos bija palielinājusies līdz 126,3%, bet kartupeļu stādījumi — pat par 35,9%, t. i., apmēram par vienu trešdaļu.

Kaut arī muižu saimniecībām piederēja labākās zemes, bija lieli līdzekļi lauksaimniecības mašīnu un šķirnes lopu iegādei, kā arī daudzas privilēģijas, — zemnieku saimniecības Vidzemē un Kurzemē attīstījās straujāk nekā muižu saimniecības. Šī attīstības

tendence pierāda savrupsaimniecību pārākumu pār lielsaimniecībām un ekonomiski pamato agrārreformu.¹⁸⁸ Kaut arī muižu ienākumi ārpus lauksaimniecības nereti bija daudzreiz lielāki nekā no lauksaimniecības, muižnieku parādi tikai Vidzemē un Kurzemē tuvojās 70 milj. rubļu. Muižu saimniecību grūtības bija muižnieku izšķērdīgās dzīves sekas, kā rezultātā zuda daudzas muižu kā lielsaimniecību priekšrocības. Naudas vajadzība spieda muižniekus sadalīt un iznomāt pusmuižas, iznomāt un pārdot zemnieku sētas. Lauksaimniecības grūtības prasīja arī organizēt no valsts neatkarīgas lauksaimniecības organizācijas, kas izteiktu lauksaimnieciski aktīvākās daļas intereses iepretī valsts tirdzniecības un cenu politikai.

27. tabula

Ziemas rudzu un kartupeļu ražība Latvijā
1901.—1913. gadā

	Ražība 1901.—1906. g., c/ha	Ražība 1907.—1913. g., c/ha	1901.—1906. g. = —100%
Vidzeme			
Zemnieku lauki			
ziemas rudzi	9,9	11,3	11,4
kartupeļi	71,8	92,0	12,8
Muižu lauki			
ziemas rudzi	11,3	12,9	11,4
kartupeļi	89,1	99,8	11,2
Kurzeme			
Zemnieku lauki			
ziemas rudzi	9,6	11,2	11,6
kartupeļi	82,5	96,9	11,7
Muižu lauki			
ziemas rudzi	11,5	13,1	11,4
kartupeļi	100,6	104,3	10,3
Latgale			
Zemnieku lauki			
ziemas rudzi	4,3	6,4	14,9
kartupeļi	51,0	63,0	12,3
Muižas lauki			
ziemas rudzi	6,1	8,1	13,3
kartupeļi	57,7	73,1	12,7
Vidēji Latvijā			
Zemnieku lauki			
ziemas rudzi	7,9	9,6	12,1
kartupeļi	68,4	83,9	12,3
Muižu lauki			
ziemas rudzi	9,6	11,4	11,9
kartupeļi	82,5	92,4	11,2

Lauksaimniecības biedrības, lai paceltu agrokultūru, sāka dibināt vācu muižnieki. Taču tās nespēja panākt lielsaimniecību saimniecisko pārākumu. *Pirmās latviešu lauksaimniecības biedrības Vid-*

¹⁸⁸ Starcs P. Latvijas agrārreformas tautsaimnieciskie rezultāti. — R., 1939. — 46.—47. lpp.

zemē nodibinājās 1866. gadā Plāņos, 1874. gadā Straupē, 1877. gadā Rūjienā, 1879. gadā Rubenē, 1881. gadā Smiltenē. Kurzemē pirmās zemnieku lauksaimniecības biedrības nodibinājās 1870. gadā Dobelē, 1872. gadā Saldū, 1875. gadā Tukumā, 1878. gadā Talsos, 1881. gadā Aizputē. 1906. gadā nodibinājās lauksaimniecības biedrību savienība — Latvijas Lauksaimniecības centrālbiedrība. Pirms pirmā pasaules kara darbojās 192 lauksaimniecības biedrības, kas veicināja lopkopības attīstību un organizēja lauksaimniecības mašīnu koplietošanu.

28. tabula

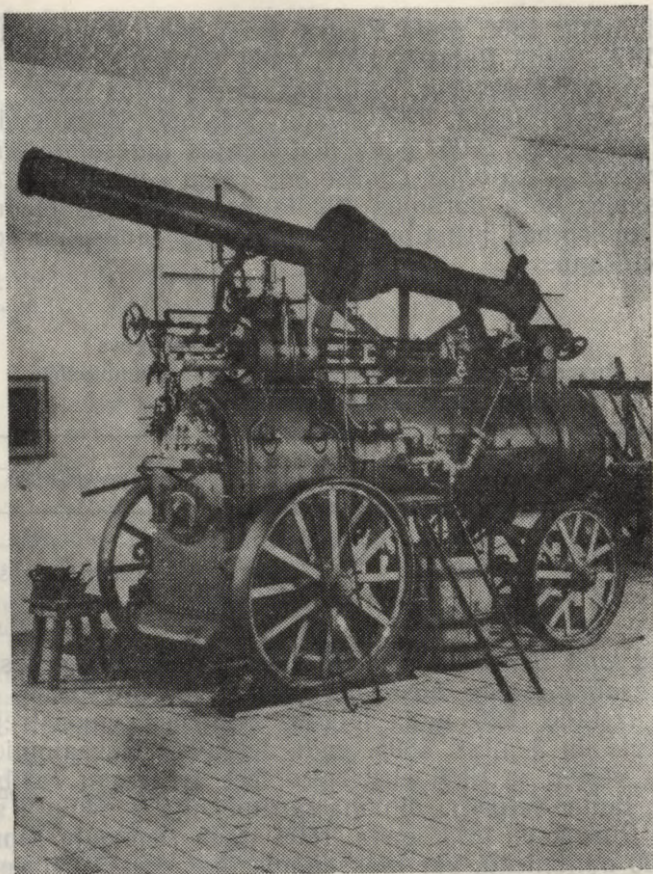
Vidējā izslaukuma palielināšanās no govīs
Kurzemes guberņas muižās un zemnieku saimniecībās
1898.—1914. gadā (litos)

Gads	Muižās	Zemnieku saimniecībās
1898.	1270 kg	
1914.	2132 kg	2234 kg Pārraudzībā esošās
1937.	—	2748 kg „ „

Labākās lopu šķirnes tika propagandētas lopkopības izstādēs jau pirmās lauksaimniecības biedrību organizēšanas. Pirmā vispārējā lopkopības izstādē 1860. gadā Jelgavā zemnieki demonstrēja 80 zirgus, 19 govīs un 3 aitas. 1895. gadā Jelgavas lauksaimniecības izstādē sāka vērtēt ne tikai eksterjeru, bet arī govju ražību (piena daudzumu, tauku saturu). Zināma nozīme bija zemkopju sapulcēm, kas notika Rīgā kopš 1871. gada. 1899. gada zemkopju sapulcē ieradās ap 1200 dalībnieku, kur lauksaimniecības speciālisti nolasīja referātus. Ar 1902. gadu organizēja lopkopības un piensaimniecības kursus. 1904. gadā nodibinājās pirmās lopkopības pārraudzības biedrības, kuras 1909. gadā sāka lopu uzņemšanu ciltsgrāmatās. 1914. gadā Latvijā bija 294 zemnieku lopkopības pārraudzības biedrības. Lopkopības un piensaimniecības attīstībā lieli nopelni bija agronomam Kārlim Ulmanim.

Blakus lopkopības attīstībai ievērojamas grūtības zemnieku saimniecībām radīja dārgā lauksaimniecības tehnika. Sējmašīnu darbs pat lielsaimniecībās vēl XX gs. sākumā bija dārgāks nekā roku darbs, tāds pats stāvoklis bija ar zāles plaujmašīnām, kartupeļu racējiem. Lai palētinātu lauksaimniecības mašīnu iegādi un paplašinātu to izmantošanu, izplatījās kooperācija.¹⁸⁹ Tā bija saimnieku kolektīvs uzņēmums, lai rastu lielākas iespējas izmantot tehnikas un zinātnes sasniegumus, izturētu konkurenci. Zemnieku saimniecības joprojām ierobežoja virkne muižnieku privilēģiju — rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumu ierīkošana, degvīna ražošana

¹⁸⁹ Fischer G. Die soziale Bedeutung der Maschinen. — Leipzig, 1902. — S. 8—9, 17, 35.

Lokomobile labības kūlēja darbināšanai 1911. gadā

un pārdošana, medības. Vēl 1877. gadā Kurzemes muižniecība izstrādāja «Kurzemes guberņas medību likumu». Tas noteica, ka medību tiesības ir tiem zemes īpašniekiem, kam pieder vairāk nekā 150 desetīnu zemes. Tā kā nevienam zemniekam nebija 150 desetīnu (163,9 ha) lielas saimniecības, medīt drīkstēja tikai muižnieki. Vienīgi vilku medībās obligāti bija jāpiedalās visiem zemniekiem (šā likuma 25. §). Ne tikai muižnieki, bet arī viņu medību suņi bija privileģēti. Par muižnieka suņa nošaušanu bija jāmaksā soda nauda 30—50 rubļu apmērā, t. i., 3—5 zemnieku zirgu vērtība. Turpretī zemnieku ganu suņiem mežā, lai tie nevajātu medību dzīvniekus, bija jāuzkar kaklā 2,5 pēdas (76,2 cm) garš un 2,5 collas (6,3 cm) resns koka sprungulis (likuma 32. §). Ja muižnieks vai viņa mežsargs sastapa zemnieku suni bez sprunguļa, tad tas bija jānošauj (likuma 33. §).

Lubānas muižas kalpi XIX gs. sākumā

Saimnieciskā attīstība veicināja demogrāfiskās pārmaiņas Latvijas laukos. 1800. gadā no apmēram 725 000 Latvijas iedzīvotāju 672 000 jeb 93% dzīvoja laukos. XIX gs. lauku iedzīvotāju skaits palielinājās, bet to īpatsvars samazinājās. 1863.—1897. gadā pilsētu iedzīvotāju skaits Latvijā palielinājās vairāk nekā 3 reizes, bet lauku iedzīvotāju skaits — tikai par 28%. Zemes trūkums un pārpalīdzība līdz ar pārvietošanās atļaušanu XIX gs. 60. gados spieda daudzus lauku iedzīvotājus meklēt dzīvi, darbu un zemi ārpus Latvijas. Līdz 1897. gadam aptuveni 115 000 latviešu (ap 8% no latviešu tautas) izceļoja uz Iekšķrievijas guberņām. Pēc 1905.—1907. gada revolūcijas sākās politisko izceļotāju plūsma. Rezultātā 1914. gadā ārpus Latvijas dzīvoja ap 220 000—250 000 latviešu, t. i., ap 12% latviešu tautas.

Vienlaikus muižnieki un valdība kolonizēja Latviju ar tās tautības iedzīvotājiem, ar kuriem cerēja balstīt savu kundzību. Pēc 1905.—1907. gada revolūcijas *Kurzemes vācu muižnieki K. Manteifels, S. Brederihs un citi centās padarīt Kurzemi sev politiski uzticamu, noņemot vācu zemniekus*. 1906.—1914. gadā viņi noņemina šeit 15 000 vācu zemnieku uz 35 425 ha zemes, galvenokārt Kuldīgas un Aizputes apriņķos. Tā, piemēram, Kurmāles pagastā novietoja 482, Padures — 382, Planicas — 342, Zantes — 466 kolonistus. Šā darba iniciators Kazdangas barons K. Manteifels 1941. gadā rakstīja: «... noņemšana kļuva par vācu prettriecienu, par atbildi latviešu sacelšanai 1905. gadā», par mēģinājumu «izmainīt tautas struktūru zemē, radīt trūkstošo vācu zemnieku kārtu, jau toreiz

nostiprināt sašķobījušos baltvācu nocietinājumus». ¹⁹⁰ 1915.—1918. gadā vācu muižnieki apsveica Kurzemes iekarošanu, ieteica to kolonizēt ar vācu zemniekiem un pakļaut Vācijai. ¹⁹¹

Arī cariskā valdība pēc 1905.—1907. gada revolūcijas ar Krievijas zemnieku agrārbankas palīdzību uzpirka privāto muižu zemes, sadalīja tās 10—11 ha lielos gabalos un pārdeva krievu zemniekiem. Kurzemē šiem nolūkiem Krievijas zemnieku agrārbanka visvairāk zemes iepirka Ilūkstes apriņķī. Tā Ilzmuizā un citur radās daži krievu apdzīvotie centri. 1911. gadā agrārbanka nolēma pārdot vienīgi krievu tautības iedzīvotājiem Lielsunākstes, Susējas, Briedenes, Mazbārbeles, Vagas un Ķīlas muižu. 1914. gadā Krievijas Zemkopības un Iekšlietu ministrija izstrādāja projektu sadalīt 191 Kurzemes kroņa muižu ar 55 255 ha zemes krievu zemniekiem un noteikt Latvijā vairākus simtus tūkstošu patvaldībai uzticamu zemnieku. Tā Krievijas impērija centās rusificēt valsts nomales. ¹⁹² Šā plāna īstenošanu pārtrauca pasaules karš, taču tas veidoja pamatu jaunam Vācijas plānam. Vācijas ķeizara Vilhelma II solījumi karavīriem, ka viņi atgriezīsies mājās «pirms lapu nokrišanas», nepiepildījās, karš ieilga.

1915. gada vasaras beigās visa Kurzemes guberņa jau bija vāciešu rokās. Tuvojoties frontei, valdība lika visiem karadienestam derīgiem vīriešiem atstāt Kurzemi. Vajadzēja nopostīt sējumus un bēgt. Ar lopiem un līdzpaņemto iedzīvi guberņas zemnieki devās bēgļu gaitās. No aptuveni 800 000 Kurzemes iedzīvotāju apmēram puse gan ar varu, gan brīvprātīgi devās bēgļu gaitās.

Pa zaļo Kurzemes lauku
Skrien melnas jātnieku ēnas,
Skrien ēnas, skrien dūmi, dun pakavi
Dievs, sargi dzimteni,

rakstija Kārlis Skalbe tajā laikā. Pavisam ap 500 000 latviešu aizbrauca uz Krieviju. Pasaules karš nodarīja lielus zaudējumus Latvijas lauksaimniecībai. No lauku ēkām galīgi bija nopostītas 78 278 ēkas (10,53%) un pa daļai — 104 576 (14,1%). Tātad nopostīta bija katra ceturtda lauku ēka. Samazinājās dzīvmais un nedzīvmais inventārs. Ap 20% pirmskara aramzemes gulēja atmatās.

1917. gada 27. februārī Krievijā notika Februāra revolūcija, kura gāza caru Nikolaju II. 1917. gada oktobra beigās Petrogradā boļševiku vadībā notika oktobra apvērsums. 1917. gada 26. oktobrī (8. novembrī) II Viskrievijas Padomju kongress pieņēma V. I. Leņina uzrakstīto «Dekrētu par mieru», bet naktī no 8. uz 9. novembrī — «Dekrētu par zemi». Dekrēts atcēla muižnieku zemes īpašumu bez izpirkšanas maksas un nodeva muižnieku, ķeizara, klosteru, baznīcas un zemnieku zemes kopā ar visu inventāru un ēkām pagastu

¹⁹⁰ Manteufel K. Meine Siedlungsarbeit in Kurland. — Leipzig, 1941. — S. 59, 61.

¹⁹¹ Die Baltischen Ritterschaften. — Limburg/Lahn, 1973. — S. VIII.

¹⁹² Вилцан М. А. Советская деревня накануне Великой Отечественной войны. — М., 1970. — С. 47.

komitejām un aprīņu zemnieku deputātu padomēm. Privātīpašums uz zemi tika atcelts.

Jāpiekrit B. Kalniņam, ka Latvijas strādnieku masas, neizbaidījušas padomju diktatūru un teroru, bija savā vairākumā lielnieciski noskaņotas un gaidīja glābiņu no sarkano strēlnieku ienākšanas Latvijā.¹⁹³

1918. gada 4. decembrī nodibinājās Latvijas Padomju valdība, ko vadīja P. Stučka. Tā Latvijā konfiscēja muižnieku zemes un visu zemi nacionalizēja. Latvijas Padomju valdība ar 1919. gada 28. decembra dekrētu pasludināja par atceltām visas kārtas un kārtu ierobežojumus. Dekrētā bija teikts: «1. Atcelt Latvijā līdz šim pastāvošās kārtas, vienu kārtu privilēģijas (priekšrocības) un citu kārtu tiesību ierobežojumus, dažādas kārtu iestādes un organizācijas un vispārīgi pilsoņu sadalīšanu pēc kārtu izšķirībām, kā arī visas činu starpības un ordeņu nozīmi. 2. Aizliegt visus kārtu un činu īpašību nosaukumus un titulus (kā muižnieka, tirgotāja, mazpilsoņa vai strādnieka okladam /kategorijai/ piederīgu un garīdznieka — vienpu, kņaza, grāfa, barona un fona, slepena vai vienkārša valsts un citāda padomnieka utt. titulus — otru un noteikt visiem Latvijas iedzīvotājiem vienu vienīgu nosaukumu — par republikas pilsoņiem.»¹⁹⁴ Bija dažādi viedokļi par muižniekiem konfiscētās zemes izmantošanu.

K. Markss un F. Engelss jau XIX gs. paredzēja lielu sociālistisku valsts uzņēmumu izveidošanu proletariāta diktatūras apstākļos.¹⁹⁵ Krievijas apstākļiem zemes izmantošanas plānu pēc sociālistiskās revolūcijas izstrādāja V. I. Ļeņins. 1920. gadā viņš rakstīja: «Kas attiecas uz saimniecības veidu zemēs, ko lielajiem zemes īpašniekiem konfiscējis uzvarējušais proletariāts, tad Krievijā, tās ekonomiskās atpalicības rezultātā, pārsvarā bija šo zemju sadalīšana zemniekiem lietošanā un tikai salīdzināmi retākos izņēmumos bija t. s. «padomju saimniecību» saglabāšana.» V. I. Ļeņins uzskatīja, ka attīstītajās kapitālistiskajās valstīs nepieciešams saglabāt lielos lauksaimniecības uzņēmumus, pārveidojot tos par padomju saimniecībām.¹⁹⁶

Latvijas Padomju valdība priekšroku deva padomju saimniecību organizēšanai. *Zemi pēc lietošanas iedalīja divās kategorijās — padomju saimniecībās un rentes saimniecībās.* Iekārtoja 239 padomju saimniecības ar aramzemes platību, lielāku par 300 pūrvietām (111,5 ha), kuras apstrādāja algoti strādnieki. Taču padomju saimniecību strādniekiem sākumā aizliedza turēt mājlopus un ierīkot sakņu dārzus. Pārējo zemi izrentēja zemniekiem tikai uz vienu gadu. Zemnieku cerības nepiepildījās — pēc muižu konfiscēšanas iegūtā zeme netika viņiem sadalīta un nodota beztermiņa lietošanā. Zemnieki nejutās droši, ka zeme tagad pieder viņiem.¹⁹⁷ Padomju saim-

¹⁹³ Kalniņš B. Vēl ciņa nav galā. — I. Surrey, 1983. — 171. lpp.

¹⁹⁴ Latvijas Komunistiskā partija 1918. un 1919. gadā. — R., 1958. — 201.— 202. lpp.

¹⁹⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 4. — С. 329—330, 332.

¹⁹⁶ Ленин В. И. Поли. собр. соч. — Т. 41. — С. 177.

¹⁹⁷ Latvijas PSR vēsture. — R., 1986. — II. — 61. lpp.

niecību (komūnu) organizēšana konfiscētajās muižās un zemes nepiešķiršana zemniekiem bija liela padomju valdības kļūda, kuras dēļ Latvijas zemnieki vērsās pret padomju varu un veicināja tās sairšanu un sakāvi. Asiņains bija sarkanais terors, kurš vērsās pret tā dēvētajiem šķiras ienaidniekiem. Pēc pašu latviešu lielinieku datiem, piecos padomju varas mēnešos tika iznīcināti gandrīz 4000 cilvēku. Nepārdomāta bija arī krasā ateistiskā valsts politika un baznīcas vajāšana. Noziedzīga bija patstāvīgas valsts liegšana latviešu nācijai. P. Stučkas valdība paredzēja «Latvijas darbaļaužu komūnas» eksistenci Krievijas sastāvā un kopīgu cīņu ar Krieviju par pasaules revolūcijas uzvaru. Padomju vara Latvijā bija iecerēta kā neliels solis lēcienam uz Eiropu. Tādējādi gandrīz visa Latvijas tauta, arī liela daļa sarkanarmiešu nostājās pret Stučkas valdību, pret komunistiskajām ilūzijām, kādas daļai latviešu XIX gs. beigās un XX gs. sākumā neapšaubāmi bija.

3. PAR LATVIJAS REPUBLIKAS LAUKSAIMNIECĪBU

Skaistākais ģerbonis pasaulē ir arklis tīrumā.

(K. Ulmanis)

Pievērsoties *Latvijas Republikas galvenajai saimniecības nozarei — lauksaimniecībai* —, apskatīsim galvenokārt tās struktūru, materiāli tehnisko bāzi un ražas.

1918. gada 18. novembrī proklamētā *Latvijas Republika kā alternatīvā uzvarēja cīņās pret iespējamo attīstības modeli Padomju Krievijas sastāvā (P. Stučkas valdība), Krievijas monarhijas sastāvā (Bermonts) un Vācijas sastāvā (A. Niedras valdība)*. Neatkarību Latvijai un zemi zemniekiem — tādas bija galvenās latviešu tautas prasības. 1920. gadā ievēlētā *Satversmes sapulce izstrādāja Satversmi (konstitūciju), kas stājās spēkā 1922. gadā*. Zemi, fabrikas, rūpnīcas un pārējos uzņēmumus pasludināja par privātīpašumu. *Izpildot latviešu tautas prasību, sāka īstenot agrārreformu, sākumā paredzot nodot zemi bezmaksas īpašumā*. Vecākās paaudzes iedzīvotāji labi atceras premjera Kārļa Ulmaņa solījumus 1920. gadā: «Visiem zeme būs par brīvu.» Pagaidu valdība savā 1919. gada programmā «Latvijas Pagaidu valdības mērķi» nodaļā «Bezzemnieki un zemes jautājums» rakstīja: «Latvijas Pagaidu valdības cieša apņemšanās un nolūks ir gādāt par to, lai katram, kas vēlas zemi apstrādāt, tiktu piešķirts Latvijā tāds zemes daudzums, kas pilnīgi nodrošina zemkopja ģimeni. Latvijā netrūkst zemes, tikai beztiesīgie apstākļi, kādi līdz šim te valdīja, nedeva iespēju Latvijas bezzemniekiem tikt pie zemes. Vislabākos un plašākos zemes gabalus Latvijā ieņem ar savām muižām un mežiem muižnieki... Latvijas Pagaidu valdība grib bezzemniekus ne tikai apgādāt ar zemi, bet tiem dot arī

iespēju uzsākt darbu, sniegt pabalstu ēku celšanai un inventāra iegādāšanai.»¹⁹⁸

*Baltijas valstu ekonomiskās attīstības sociālās stratēģijas pamtmērķis bija vācbaltu un poļu līdzšinējās kundzības ierobežošana, kā arī aizsardzība pret padomju iekārtas postulātiem, radot pēc iespējas daudz viengimenes uzņēmumus. So agrārrevolūcijas ideju no augšas īstenoja radikālā agrārreforma. Reforms likums solīja likvidēt muižnieku zemes īpašumus un nodot zemi bezzemniekiem.*¹⁹⁹ Taču valdības sākotnējās deklarācijas un pat likumi, iespējams, nedaudz atšķīrās no to patiesajiem īstenošanas sociālajiem mērķiem.

Agrārreforma, kā 1938. gadā rakstīja A. Svābe, bija nepieciešama, «lai morāli tiktu atbrūņotas tās bezzemnieku plašās aprindas, kas vismaz pa daļai vēl atradās lielinieku ideoloģijas garīgā gūstā un gaidīja, vai patiesi nacionālā valdība un Satversmes sapulce apmierinās viņu asiņu balsi pēc sava kaktiņa, sava stūriņa zemes. Tā kā jau krievu okupācijas laikā (padomju varas laikā. — H. S.) privātās muižas bija nacionalizētas un tajās gan kā laukstrādnieki, gan kā nomnieki saimniekoja bezzemnieki, tad šo muižu atdošana atpakaļ viņu agrākiem īpašniekiem un bezzemnieku padzišana no viņu faktiski lietotās zemes nozīmētu veicināt pilsoņu karu, kad vēl cīņa ar ārējo ienaidnieku Latgalē nebija galā.»²⁰⁰

Latvijas valdība negribēja radīt pilnīgi jaunu agrāro struktūru, jo vecsaimnieki viennozīmīgi atbalstīja Latvijas valsti. Tāpēc jaunā Latvijas agrārā struktūra veidojās galvenokārt no vairākiem slāņiem. Jau Krievijas impērijā latviešu vecsaimniekiem piederēja vai tie izmantoja ap 39% zemes. 1905. gadā viņiem piederēja 83 117 zemes īpašumi. Vecsaimnieki gribēja atbrīvoties tikai no muižnieku varas, kas traucēja viņus lauku sabiedrībā un saimniecībā. Pirmsreformas laikā Latvija bija tipiska muižnieku zeme. 100 un vairāk desetīnu²⁰¹ lielas muižas (t. i., 1,6% no īpašumu skaita) apsaimniekoja 54,1% no visas privāto zemju platības. Šī agrārā struktūra mainījās agrārreformas rezultātā. Rīgas pilsētas komisārs H. Vitroks 1942. gada 21. oktobrī slepeni rakstīja valsts komisāram H. Lozem, ka pēc 1920. gada latviešu zemnieki nesasniedza savu labklājību ar savu darbu, bet gan likumdošanas ceļā, nelikumīgi piesavinoties milzīgus vācu īpašumus un tos izsaimniekojot.²⁰²

Laikā no 1919. gada līdz 1937. gada 1. jūnijam agrārreformas rezultātā 54 128 jaunsaimniecības (līdz 22 ha lielas) iedalīja 55 964 īpašniekiem. Patiesībā jaunsaimniecību caurmēra platība nedaudz pārsniedza 17 ha. Tika veidotas vienzirga (30 pūrvietas — 11,2 ha) un divzirgu (60 pūrvietas — 22,2 ha) saimniecības, kuras pati saimniecība apgādāja ar savu darbaspēku. Ja saimniecības līdz 2 ha

¹⁹⁸ Latvijas Pagaidu valdības mērķi. — Rīga, /b. g./ — 7. lpp.

¹⁹⁹ Likumu un valdības rīkojumu krājums. — 1919. g. 27. februārī. — Nr. 61; 1920. g. 30. septembrī. — Nr. 8.

²⁰⁰ Svābe A. Agrārā reforma // Latvija 20 gados. — R., 1938. — 214. lpp.

²⁰¹ 1 desetīna = 1,0925 ha.

²⁰² KFA, R 92. f., 17. l.

lielas iedala par sīkajām, 2—20 ha — par mazajām, 20—50 ha — par vidējām un vairāk nekā 50 ha — par lielsaimniecībām, tad redzams, ka *Latvijā agrārreformas rezultātā pārsvarā veidojās sīkās un mazās zemnieku saimniecības*. Pie šīs grupas piederēja 59,4% lauku sētu, taču tās apstrādāja tikai 35,5% visas zemes. Tātad Latvijas zemes lielāko daļu apstrādāja vidējās un lielās saimniecības — tādu bija 31,6%, un tām piederēja 64,5% visas zemes. 18887 (8,3% — 1929. g.) saimniecībām piederēja katrai vairāk nekā 50 ha zemes, tās nepārtraukti algoja darbaspēku, turēja 3 un vairāk darba zirgus, izmantoja lauksaimniecības mašīnas un citus tehniskus jauninājumus. Agrārreformas rezultātā lielo saimniecību skaits palielinājās no 45 000 līdz 71 000 (par 57,8%), vidējo saimniecību skaits — no 18 000 līdz 70 000 (par 188,9%) un mazo saimniecību skaits — no 53 000 līdz 67 000 (par 26%). Tātad *kopumā bija palielinājies galvenokārt tirgum ražotspējīgo vidējo un lielo saimniecību īpatsvars*. Mazo saimniecību daudzums palielinājās, sevišķi Latgalē. Līdz 1938. gada 1. janvārim sadalīja viensētās 4558 sādžas, arī galvenokārt Latgalē. Šeit radīja 67 836 viensētas ar caurmēra zemes platību 10,24 ha.

Nolūkā risināt ar agrārreformas palīdzību sociālos jautājumus zemi nereti piešķīra teritorijās, kurās auga meži, kā arī cilvēkiem, kuriem nebija ne zināšanu, ne kapitāla tirgus lauksaimniecības organizēšanai. Bezzemnieku skaits galvenokārt agrārreformas dēļ no 61,2% bija samazinājies līdz 18% 1935. gadā. Latvijā bija ap 300 000 bezzemnieku un pusbezzemnieku, tajā skaitā 160 000 kalpu un dienas algādžu, 67 000 trūcīgo, 31 000 būdēlnieku, sīko nomnieku un pusgraudnieku. Aptuveni puse agrāko bezzemnieku nesaņēma zemi. Tā *agrārreformas rezultātā Latvija no muižnieku zemes kļuva par zemi ar galvenokārt tirgum ražotspējīgām individuālajām saimniecībām, kas bija nodrošinātas ar bezzemnieku darbaspēku*. Šī reforma bija viena no radikālākajām Austrumeiropā, taču tā pilnībā vēl neatrisināja agrāro jautājumu, ko noteica galvenokārt vēlēšanās saglabāt ražotspējīgas saimniecības un zemkopībai derīgas zemes trūkums.

Agrārreformas rezultātā tika likvidētas muižas un atjaunotas savrupsaimniecības — lauksaimniecības modelis, kas simtiem gadu Latvijā bija tipisks un par ko zemnieki cīnījās visus šos gadus. Īstenojot reformu, piešķirto zemi zemniekiem vajadzēja iepirkt par 191,7 milj. latu, maksājot valstij līdz 20 latu par hektāru 41 gada laikā. Bez tam par piešķirtajām zemēm vajadzēja maksāt ik gadu 4% parādu, jo visas jaunsaimniecības bija iekļātas Valsts zemes bankā. Rezultātā par 22 ha zemes pēc 41 gada bija jāmaksā 440 latu un procentos vēl 721,60 latu, ja šai laikā nebija sāta zemes iepirkšanas parāda nomaksa. Tā kā labības pūrs maksāja tikai pāris latu, šāda saimniecība arī labvēlīgos apstākļos ik gadus varēja atlicināt tikai nedaudz naudas zemes iepirkšanai (bija jābūvē ēkas, jāmaksā nodokļi); saimniecība zemes iepirkšanu nepabeidza līdz 1940. gadam. Bez tam, pēc Lauksaimniecības kameras datiem, zemkopībai noderīgas zemes trūkuma dēļ 34 200 (14,76%) saimniecību (lielāku

par 1 ha) bija ierīkotas uz tik sliktas zemes, ka tur zemniekiem nebija iespējams kaut cik sekmīgi saimniekot. So saimniecību zemes kopplatība bija 532 500 ha, aramzemes platība — 207 400 ha. Saimniecībās dzīvoja 132 500 cilvēku.²⁰³

Agrāro struktūru ietekmēja saimniecību plānota un neplānota pārdošana. Līdz 1940. gadam pārdeva 19,3% jaunsaimniecību, visvairāk Lāčplēša kara ordeņa kavalieriem (43,8%). Mazāk jaunsaimniecību pārdeva ilggadējiem iedzīvotājiem (12,9%) un bezzemniekiem (15,8%). Daudzas zemnieku saimniecības nespēja vai neprata piemēroties tirgus konjunktūrai un iekrita parādos. 1930.—1939. gadā par nesamaksātiem parādiem izsludināja pārdošanai ūtrupēs vairāk nekā 40 000 zemnieku saimniecību. Simtiem konkurences nespējīgu jaunsaimniecību pievienoja vecsaimniecībām. Šis «pašattīrīšanās» process radīja sociālas problēmas, taču palielināja ražotspējīgu saimniecību daudzumu.

Raksturīga Latvijas agrārās struktūras īpatnība bija lielais lielsaimniecību (virs 50 ha) skaits vēl 1939. gadā — 15 792 (6,6%) saimniecības. Agrārreformas rezultātā lielsaimnieku īpašumi palielinājās gandrīz par 1 milj. ha. Nevienā Ziemeļeiropas valstī, izņemot Latviju, nebija tik liels lielsaimniecību īpatsvars. Šīs saimniecības izmantoja 23,2% lauksaimnieciski izmantojamās zemes, un tajās koncentrējās 54% zirgu, 61% govju, 57% aitu, 60% cūku un pāri par 85% visa lauksaimniecības inventāra. Šeit izmantoja 68% Latvijas lauksaimniecībā nodarbinātā darbaspēka.

Latvijā siksaimniecību nebija daudz — 8,7% (1935. g.), bet Zviedrijā — 26,6%. Kopumā vērojama siksaimniecību un lielsaimniecību daudzuma samazināšanās. Siksaimniecību skaits 1929.—1939. gadā samazinājās par 18%, lielsaimniecību skaits samazinājās 1923.—1939. gadā par 22%. Tātad palielinājās vidējo zemnieku īpatsvars. Siksaimniecības («amatnieku gabali») parasti nespēja nodrošināt zemnieku ģimenes, tādēļ tām bija jāsaģādā blakus ienākumi.

Pēc kara un agrārreformas lauksaimniecības stāvoklis parasti bija grūts — trūka kapitāla ēku celšanai, darbarīku iegādei, jaunsaimnieki vēl neprata saimniekot racionāli, muižu centros savā laikā ieguldītais kapitāls nerentējās utt. Taču pretēji skeptiķu domām lauksaimniecība pielāgojās jaunajiem apstākļiem. Kapitāla trūkumu jaunsaimnieki pārvarēja ar neticami čaklu, intensīvu darbu, paplašināja lopkopību, organizēja kooperāciju, pieslēdzās Rietumeiropas saimniecībai utt.

Agrārreforma no jauna saistīja pie zemes ap 15% Latvijas iedzīvotāju. Laukos veicamā darba daudzums palielinājās apmēram par 40%, sākās iedzīvotāju pārplūde no pilsētām uz laukiem. Sīkās zemnieku saimniecības saistīja nesamērīgi daudz darba roku.

Lai novērstu pirmā pasaules kara postījumus un atgūtu zaudētos ietaupījumus, neatkarīgi no vecuma un dzimuma 1935. gadā ražošana strādāja ap 61% iedzīvotāju. Relatīvi augsto nodarbinātību

²⁰³ Starcs P. Tautas dzīvā spēka problēmas. — Nākotne, 1944. — Nr. 3. — 130. lpp.

radīja galvenokārt sievietes, kuras kara rezultātā bija lielā pārsvarā pār vīriešiem. 1935. gadā lauksaimniecībā bija nodarbināti 62,3% iedzīvotāju (1897. gadā — 44,8%). 1935. gadā lauksaimniecībā strādāja 70,9% latviešu, 80,4% krievu. Vācieši un ebreji strādāja galvenokārt rūpniecībā un tirdzniecībā. Vairāk nekā puse (54,1%) lauksaimniecībā nodarbināto bija saimnieku ģimeņu locekļi bez noteiktas algas, 27,3% — īpašnieki un 18,6% — algoti strādnieki. Salīdzinot ar citām Ziemeļeiropas zemēm, algotā darba procents bija zems.

Lauksaimniecībā darbs vēl bija visai mazienesīgs. Tā 1935. gadā lauksaimniecībā bija nodarbināti 62,3% iedzīvotāju, bet lauksaimniecība deva tikai 35,4% no visa nacionālā ienākuma. Latvijas lauksaimniecība 1936. gadā deva lielāko daļu — 18,9 miljonus latu — pārpalikuma.

29. tabula

Rūpniecība un lauksaimniecība tautas ienākumā
(miljonos latu)²⁰⁴

Nozare	1933.	1933. = =100%	1938.	%	1940.	%	1941.	%
Lauksaimniecība, mežkopība, zvejniecība	383,4	100 71,6	532,9	139 67,4	503	131,2 68,1	414	108 66,3
Rūpniecība, amatniecība	152,3	100 28,4	257,4	169,0 32,6	256	154,9 31,9	210	137,9 33,7
	535,7	100	790,3	147,5	739	137,9	624	116,5

29. tabulā, ja var ticēt datiem, redzams, ka rūpniecības un amatniecības īpatsvars tautas ienākumā 1933.—1941. gadā bija palielinājies no 28,4 līdz 33,7%, bet lauksaimniecības, mežkopības un zvejniecības — attiecīgi samazinājies no 71,6 līdz 66,3%. Lauksaimniecībā 1938. gadā 55,3% ienākumu deva lopkopība un 34,5% — laukkopība. Ienākums lauksaimniecībā bija krietni zemāks nekā rūpniecībā un tirdzniecībā. Laukaugu ražas bija apmēram tādas kā pārejā Baltijā. Tās lielā mērā noteica lauksaimniecības tehniku.

Dominēja zirgu vilkmes darbarīki. Spīlarklu daudzums salīdzinājumā ar 1910. gadu bija palielinājies 1937. gadā par 39,7%, vienlemeša — par 55,5%, bet divlemešu un pārējo arklū skaits pat samazinājies no 6,4% uz 4,7%. Strauji bija palielinājies atspereču (par 342%) un kultivatoru (par 123%) skaits. Lielā lauksaimniecības tehnika (piemēram, lokomobiles) salīdzinājumā ar 1923. gadu samazinājās, pavisam primitīvā tehnika (ģēpeļu kuļmašīnas) palieli-

²⁰⁴ Ceihners A. Latvijas tautas ienākums 1940.—1941. g. — Latvijas Centrālais Valsts oktobra revolūcijas arhīvs — (turpmāk — LCVORA), P-69, f., 5. apr., 11. l., 3. lp.

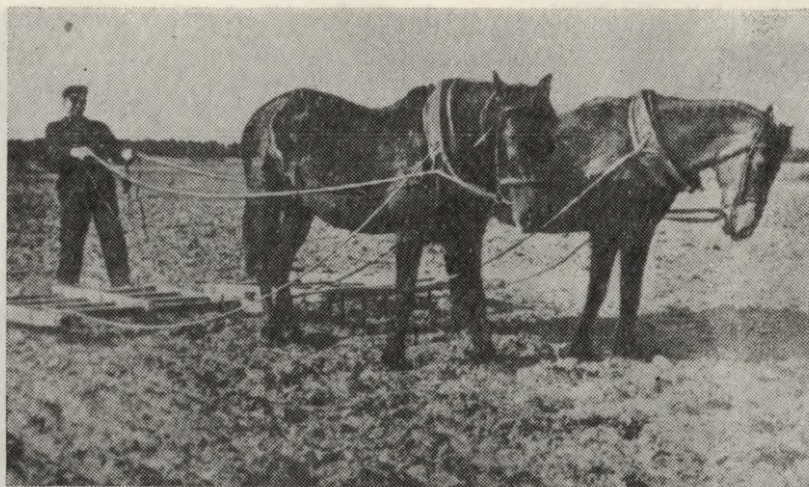
Aršana ar divjūga arklu

nājās nedaudz (27%). Straujāk palielinājās rindu sējmašīnu, zirga grābekļu, bet jo sevišķi kartupeļu racēju skaits (12 reizes). Zirgu vilkmes zāles plāvēji un labības plāvēji bija 52,6% no visām lauksaimniecības mašīnām. Tātad palielinājās to lauksaimniecības mašīnu daudzums, kuras bija relatīvi lētākas un kuras varēja efektīvāk izmantot vidējās saimniecībās.

Lauksaimniecības mašīnu izmantošanu ievērojami ierobežoja lētais darbaspēks, saukļa «kaimiņš kaimiņam» nepietiekamā īstenošana. Ja atskaita līdz 1 ha lielās saimniecības, tad pēc 1935. gada skaitīšanas datiem Latvijā bija 231 620 saimniecību. Tātad apmēram 16,8% saimniecību bija iegādājušās pļaujmašīnas. Izdalot labības sējumu kopplatību ar pļaujmašīnu skaitu, redzams, ka katrai labības novācamajai mašīnai būtu jāstrādā tikai 7—8 darba dienas un jānopļauj apmēram 27 ha. «Istenībā mašīnas novietotas apmēram 39000 saimniecību,» 1940. gadā rakstīja J. Aboliņš, «kas tās arī izmanto, kamēr pārējās saimniecības novāc laukus rokas izkaptim.»²⁰⁵

Nozīmīgāks dzinējspēks bija lokomobīles. 1929. gadā lietoja 2263 lokomobīles, galvenokārt tīrkulēju darbināšanai. XX gs. 30. gados strauji palielinājās iekšdedzes dzinēju skaits (1940. g. — pāri par 2000), sāka izplatīties elektrodzinēji (1937. g. — 412). Elektrību lietoja 2,55% saimniecību. 1919. gada septembrī Zemkopības ministrija «priekš izmēģinājumiem un demonstrēšanas» no Zviedrijas ar kuģi «Sigvard» ievada Rīgā 20—24 zirgspēku firmas «Munktel»

²⁰⁵ Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs. — R., 1940. — 418. lpp.

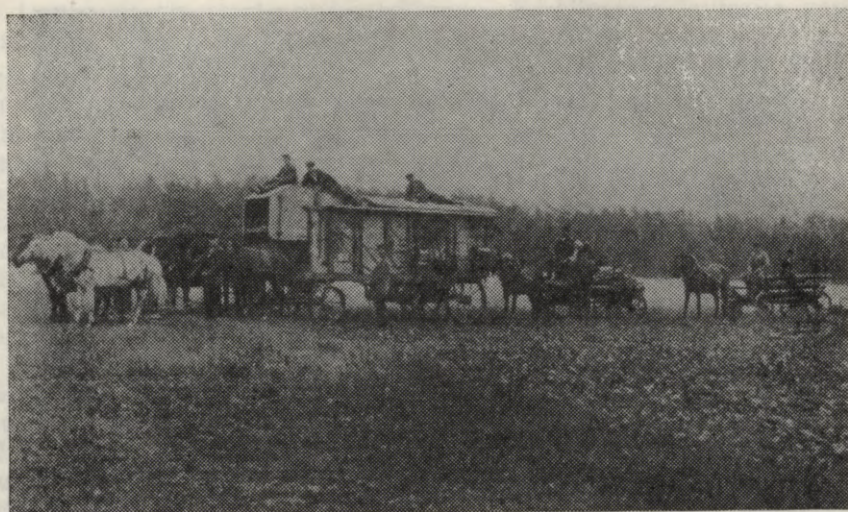

Zemes ecēšana

traktoru Nr. 2008 kopā ar firmas «Varlin Orendorf» trīslemešu traktorarklu. Traktoru pa dzelzceļu nosūtīja uz Siguldu, kur 21.—23. septembrī notika izmēģinājumi. Kā redzams no izmēģinājuma protokola, ko parakstījuši inženieris A. Lepiks, inženieris Liepiņš un tehniķis P. Eksnītis, Siguldas muižā ara no 1913. gada atmatā at-

Divjūgu atsperecēšanas

Tīrkūlēja pārvietošana

stātu āboliņa lauku vidēji smagā zemē. «Pēc 3 stundu darba,» rakstīts protokolā, «uzara 1206 kvadrātasis (0,548 ha) vai stundā 402 kvadrātasis (0,18 ha).» Taču Zemkopības ministrijas ierēdņiem traktors, kas kopā ar arklu maksāja 18 500 zviedru kronu, šķita par dārgu. Tāpēc ministrija rakstīja firmai «Skandinavisk Extrans»: «Nopirkt šo komplektu Zemkopības ministrija neatrod par iespējamu viņa augstās cenas dēļ.» Traktoru 25. septembrī nosūtīja atpakaļ no Siguldas uz Rīgu. Kāda dāņu firma piedāvāja 22 zirgspēku traktorus, kas 10 stundās apara 3—4 desetinas (3,3—4,4 ha) aramzemes. Arī Forda firma piedāvāja traktorus. 1920. gada 25. septembrī ministrija pasūtīja 7 «Fordas» traktorus, bet jau 27. septembrī pārdomāja un lūdza tikai 2 traktorus. Traktorus iepirka maz. 1937. gadā Latvijā bija 616 valsts traktori, no kuriem 493 (80%) atradās saimniecībās ar zemes platību lielāku par 30 ha. Latgalē bija 15 traktori (1,1%). 30. gadu beigās ļoti aktuāls kļuva lauksaimniecības mehanizācijas jautājums. 1937.—1939. gadā lauksaimnieki paši iegādājās ap 600 traktoru, viņiem pavisam piederēja 1217 traktoru. 1940. gada 1. jūlijā Latvijā bija 1314 traktoru, 58 611 zāles plāvēju, 38 822 labības plāvēji, 9216 kartupeļu racēji, 315 kūlīšu sējēji. Darbojās 3826 tīrkūlēji, 404 āboliņa kuļmašīnas.²⁰⁶ 20—30 ha lielās saimniecībās traktorvilkmes arkli 1937. gadā bija 6% no arklu kopskaita, saimniecībās virs 50 ha tie bija 69,94% no visa arklu kopskaita. «Zemes strādāšanā,» 1940. gadā rakstīja J. Āboliņš, «vēl jo projām viss smagums gulstas uz arkla un tā vilcēja zirga, kā tas

²⁰⁶ Zagars E. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā. 1940.—1941. — R., 1975. — 113. lpp.

Rudzu pļauja ar vienroci Madonas apr. Stāmerienas pag.

bija gadu simteņus... galvenie rīki ir zirgu vilktie svārstīgie arkli. Nelielās Latgales un arī citu apgabalu sīksaimniecībās lieto vienjūga svārstīgos arkļus... Ipatnēju stāvokli starp citiem arkļiem ieņem spīlarkli. To samērā ļoti daudz, apmēram 39% no arkļu kopskaita... Arumu tālākai apstrādāšanai visvairāk lieto koka rāmju ecēšas ar dzelzs tapām, atsperecēšas un arkla ecēšas.»²⁰⁷

1937. gada 22. janvārī Iekšlietu viceministrs A. Bērziņš referātā teica, ka rudzu hektāra izaudzēšanai vajag 23 darbadienas, miežu — 15, zālāju — 7, bet cukurbiešu hektāra izaudzēšanai — pat 100—160 darbadienu. «Tā mēs redzam, ka šo lauksaimniecības kultūru un sējumu paplašināšanās sekas ir tās,» secina ministrs, «ka pieprasījums lauksaimniecībā pēc darbarokām, salīdzinot ar 1929. gadu, ir ievērojami lielāks.» Tā valsts arī darbaroku pieprasījumu izskaidroja galvenokārt ar intensīvāku kultūru audzēšanu un aicināja visus strādāt laukos. Taču lielsaimnieku dēļi un meitas arvien mazāk strādāja lauksaimniecībā. Agronomis J. Keņģis 1936. gada 10. augustā rakstīja A. Bērziņam: «Šie skaitļi rāda, ka lauksaimniecībā nodarbināto saimnieku ģimenes locekļu skaits no 1929. līdz 1935. gadam samazinājies par 45 214 cilvēkiem, bet algoto strādnieku skaits pieaudzis par 14 192 strādniekiem.» Sevišķi bēdīgs stāvoklis šai ziņā bija Bauskas apriņķī. Autoritārās iekārtas laikā dažkārt veiktā «saimniecības diriģēšana no centra» ierobežoja lauksaimniecības iniciatīvu, mazināja lauksaimniecības ienesības palielināšanos, kā rezultātā zemnieku jaunatne negribēja palikt laukos un daudzām sētām, sevišķi Bauskas apriņķī, nebija mantinieku.²⁰⁸

²⁰⁷ Latvijas zeme, zemnieki un viņu darbs. — Jelgava, 1940. — 409.—411. lpp.

²⁰⁸ Aizsilnieks A. Latvijas saimniecības vēsture. 1914.—1945. — Stokholma, 1968. — 711.—722. lpp.

Lai mazinātu darba roku trūkumu, K. Ulmanis izvirzīja saukli «Pašu zemei — pašu arāji». Bet Latgale Vidzemes un Zemgales lielsaimniekiem ik gadus deva ap 25 000 laukstrādnieku. No Polijas un Lietuvas ik gadu iveda desmitiem tūkstošu laukstrādnieku, pie tam viņu skaits no 18 000 1928. gadā palielinājās līdz 44 000 1936. gadā. No apmēram 130 000 algoto laukstrādnieku līdz otrā pasaules kara sākumam aptuveni trešdaļa bija poļu un lietuviešu ieceļojušie sezonas laukstrādnieki. Tikai kartupeļu racēju un kūlišu sējēju plaša izmantošana varēja uz pusi samazināt laukstrādnieku ievēšanu. 1936. gadā bija paredzēts ierīkot 17 transporta un 5 traktoru nomas punktus. Tomēr lielsaimnieki labāk izmantoja laukstrādnieku darbaspēku nekā ieguldīja līdzekļus lauksaimniecības mehanizācijā.

1930. gadā, lai ražotu 1800 litrus kviešu no hektāra ar tradicionālajiem darbarikiem, Rietumeiropā vajadzēja 144 cilvēka darba stundas; 1896. gadā ASV ar mašīnām šo litru iegūšanai vajadzēja 22 (15,3%) cilvēkstundas, bet 1930. gadā ar kombainiem un traktoriem — 8,5 cilvēka darba stundas (5,9%).²⁰⁹ Taču traktoru, kā minēts iepriekš, Latvijā nebija daudz, un gandrīz visi tie atradās lielsaimniecībās. Kaut arī vairums agrārreformas rezultātā izveidoto jaunsaimniecību un daudzas vecsaimniecības paplašināja lauksaimniecisko ražošanu, palielinot ekstensīvi apstrādājamo zemju platību, tomēr mašīnu skaita, produktīvo lopu daudzuma palielināšanās un lauku ražības celšanās liecināja, ka *intensīvā lauksaimniecība attīstās paralēli ekstensīvajai lauksaimniecībai*.

1940. gada 20. aprīlī K. Ulmanis vēstulē Latvijas Lauksaimniecības kameras priekšsēdētājam R. Dzērvem rakstīja: «Pielietojot paņēmienus, kas novecojuši un tapuši nepiemēroti, daudzās saimniecībās stiprā mērā pieaug ražojumu pašizmaksa arī zemo ražu dēļ. Tas sevišķi zīmējas uz Latgales lauksaimniecību.» Viņš uzdeva «piegriezt Latgales zemturu vērību jaunu laiku (darba) rīkiem». Lai to veicinātu, viņš piešķīra 14 000 latu un uzdeva iegādāt 1000 izkapšu, 500 arklus lemešu, 50 kultivatoru un 50 divjūgu arklus. Vienlaikus viņš piešķīra 10 000 latu prēmijās lielsaimniekiem, kas savas mašīnas deva lietot trūcīgajiem zemniekiem ražas novākšanai, savukārt, ātrāk novākuši savus laukus, viņi varētu iet strādāt lielsaimnieku tīrumos, kur trūka darbaspēka.

Kaut arī lauksaimniecības mehanizācija noritēja lēnām, lauksaimniecībā bija vērojams progress. Zemes privātīpašuma atjaunošana, zemes reforma arī nepietiekamās lauksaimniecības tehnikas apstākļos veicināja strauju Latvijas lauksaimniecības attīstību, galvenokārt ekstensīvā veidā. Pirmkārt, aramzemes platība no 1,73 milj. ha 1914. gadā palielinājās līdz 2,26 milj. ha, t. i., par 532 265 ha (31%). Rezultātā Latvijā starp Ziemeļeiropas valstīm pēc Dānijas un Lietuvas bija pats lielākais aramzemes īpatsvars (1935. g. — 32,1%). Otrkārt, 1926.—1939. gadā laukos uzcēla vai atjaunoja 440 923 ēkas. Treškārt, Latvijas lauksaimniecība valsts mērogā nebija specializējusies kādā noteiktā nozarē, bet specializējās atsevišķos

²⁰⁹ Slicher van Bath B. A. The agrarian history. — London, 1966. — P. 300.

rajonos. Latgalē un Ziemeļvidzemē tā bija linkopība, Vidzemē — lopkopība. 1939. gadā ap 50% no visas aramzemes sēja labību (20% maizes labību un 30% — pārējos graudaugus un pākšaugus). Ar tīrumu zālaugiem bija apsēti 24% aramzemes, papuves aizņēma 11%, bet pārējo platību — kartupeļi, lini u. c. Relatīvi lielas platības (34,9%) bija apsētas ar maizes labību. Lauksaimniecības rajonu veidošanā bija vairāki neatrisināti jautājumi, īpaši tie, kas saistīti ar ražošanas racionalizāciju un produkcijas kāpināšanu. Piemēram, cukurbietes audzēja arī šai kultūrai nepiemērotos apgabalos Vidzemē un Latgalē, izlietojot ievērojami vairāk mēslojuma, bet iegūstot zemākas ražas. Ja Zemgales līdzenumā 1939. gadā novāca 23,34 t cukurbiešu no hektāra, tad Vidzemē — 16,28 t un Latgalē — 13,12 t (56,4%). Par cukura importu 1925.—1935. gadā ik gadus maksāja 14,5 milj. latu. Līdz 1935. gadam cukurbiešu audzēšana bija tā paplašinājusies, ka varēja pārtraukt cukura importu. Vietējā cukura pašizmaksa gan sasniedza 45 santīmus kilogramā, bet ārzemēs to varēja iegādāties par 15 santīmiem kilogramā. Rezultātā valsts zaudēja ap 40 milj. latu gadā.

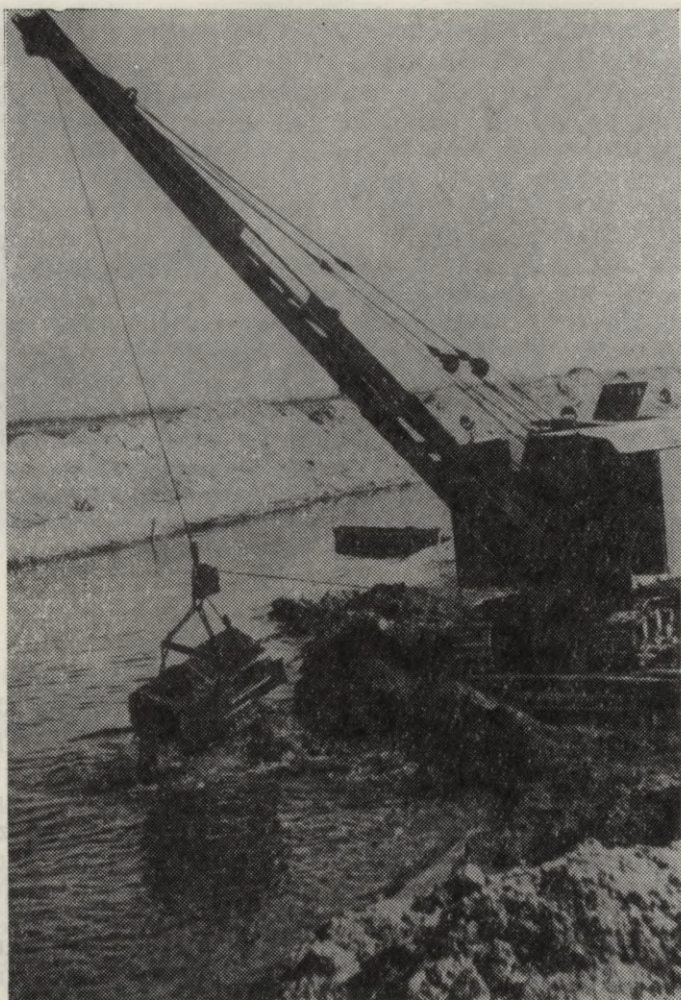
Katrā saimniecībā blakus laukkopībai un lopkopībai nodarbojās arī ar dārzkopību un dārzenkopību. *1929. gadā Latvijas lauksaimniecība sasniedza pirmskara līmeni.*

30. gadu ekonomiskās krīzes laikā valdība garantēja maizes labībai stabilas cenas, kā rezultātā Latvija iztika ar savu maizi. Taču rudzu sējumi 1939. gadā nerasniedza XX gs. sākuma platības, tāpat linu sējumu platības bija mazākas nekā XX gs. sākumā un arī šķiedras raža c/ha zemāka. Kviešu sējumu (sevišķi vasaras kviešu) platības 1939. gadā, salīdzinot ar XX gs. sākumu, bija palielinājušās gandrīz pieckārt. Bija palielinājušās arī kartupeļu (57%) un auzu (par 11%) platības, kas liecināja par Latvijas specializācijas atbilstību lopkopības virzienā. Rudzu ražas 1935.—1938. gadā, salīdzinot ar XX gs. sākumu, bija cēlušās par 40,9%, kartupeļu — par 62% un auzu — par 23,1% un bija attiecīgi 13,09, 130,02 un 11,23 c/ha. Vidējā ražība no hektāra labības pirmskara gados PSRS piespiedu kolektīvizācijas rezultātā bija apmēram par 35%, bet kartupeļu un cukurbiešu ražība — apmēram par 50% zemāka nekā Latvijas Republikā.²¹⁰

Laukaugu ražas Latvijā bija ļoti svārstīgas (1931./32. g. pat līdz 50%), jo nebija pietiekamas meliorācijas, lauksaimniecības kultūras un tehnikas. Valdība ieguldīja lielus līdzekļus upju un purvu meliorācijai, nosusinot lielas platības, bet līdz 1937. gadam neveica tā dēvēto sīko meliorāciju, kā rezultātā šīs platības nebija iespējams apstrādāt.²¹¹ Sevišķi svārstīgas bija tīrumu zālaugu ražas. Tā 1929. gadā no 1,94 milj. ha aramzemes un dārzu platības galvenokārt ar valējiem grāvjiem bija nosusināti 0,69 milj. ha (35,6%). No 0,21

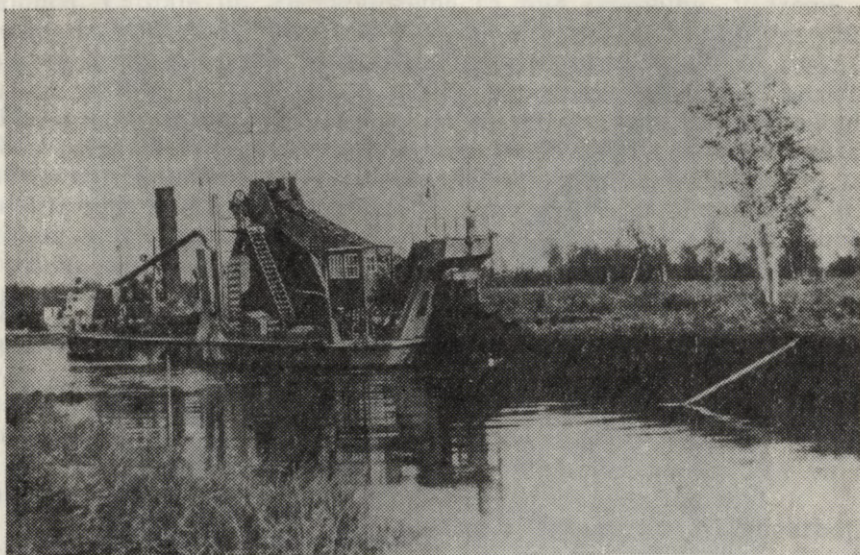
²¹⁰ Социалистическое строительство в СССР (1933—1938). — М., 1938. — С. 95, 97 и др.

²¹¹ *Aizsilnieks* A. Latvijas saimniecības vēsture. — Stokholmā, 1968. — 724.—725. lpp.

Lielmeliorācija

milj. ha pļavu meliorēti bija 0,096 milj. ha (4,5%), bet no 0,82 milj. ha ganību meliorēti 0,06 milj. ha (7,3%). Slēgtās drenāžas darbi, galvenokārt līdzekļu (apmēram 200 latu par 1 ha) un tehnikas trūkuma dēļ lēni virzījās uz priekšu. Tāpēc meliorācijas tehnikas dārguma un lētā roku darbaspēka dēļ ar mehānismiem meliorācijas darbus veica 12 649 m³ (1,8%), bet ar rokām 683 776 m³ (98,2%) apjomā. Katra grunts kubikmetra izrakšana ar mehānismiem maksāja caurmērā 1,21 latu, bet ar roku darbu — tikai 0,56 latus. Pirmos trīs buldozerus sāka lietot 1938. gadā, bet pirmo daudzkausu ekskavatoru — 1940. gadā. Rezultātā meliorēja tikai ap 2% no mitrās kopplatības.

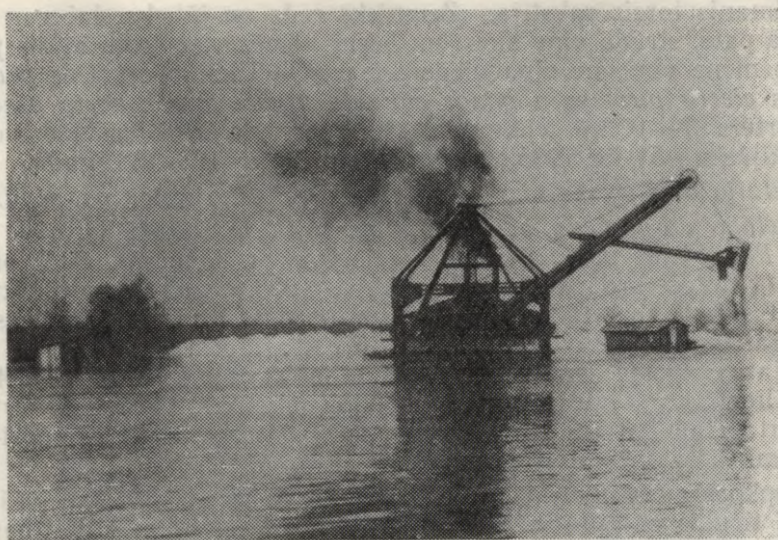

Bagarmašīna

Laukaugu ražība bija nedaudz augstāka nekā Igaunijā un tāda pati kā Lietuvā. Pārējās Ziemeļeiropas valstīs tā bija ievērojami augstāka, kaut arī dabas apstākļi tur parasti bija sliktāki. Tikai Valmieras, Rīgas, Jelgavas, Bauskas un Tukuma apriņķī rudzu ražība no ha caurmērā bija tāda kā Skandināvijā, bet Austrumlatvijā tā bija krietni vien zemāka. Kviešu sējumu platības salīdzinājumā ar pirmskara stāvokli palielinājās vairākas reizes, taču raža palielinājās tikai par vienu centneru no ha.²¹² Turpretī kartupeļu ražība palielinājās straujāk nekā sējumu platības un sasniedza 140 c/ha 1937. gadā. Novāktu graudu un jō sevišķi kartupeļu daudzums caurmērā uz vienu cilvēku, izņemot Igauniju un Lietuvu, bija augstākais reģionā.

Ja laukkopība bija domāta iekšzemes patēriņam, tad lopkopība izauga galvenokārt eksporta ietekmē. Govkopība 1927.—1937. gadā deva ap 35,3% visas lauksaimniecības bruto ienākumu. Govju skaits, salīdzinot ar 1913. gadu, 1939. gadā bija palielinājies par 39,4% (salīdzinot ar 1923. gadu — par 50%). Strauji uzlabojās ganāmpulku kvalitāte. Lopkopības pārraudzības biedrībā, kuras mērķis bija pacelt lopkopības ienesību, 1935. gadā bija 14,5% visu govslōpu, bet 1939. gadā — 25,6% slaucamo govju (Vidzemē 37,6%, Latgalē — tikai 5,4%). Spriežot pēc lopkopības pārraudzības biedrību datiem (tās 1937./38. g. apvienoja 18,1% slaucamo govju), izslaukumi no govīs 1936./37. gadā bija 2748 kg ar tauku saturu 3,92%. 1937./38. gadā caurmērā ieguva 1912 kg piena no govīs. Piena vidējais iz-

²¹² Skujenieks M. Latvijas statistikas atlass. — R., 1938. — Pielikumi. — 28. lpp.

Zemessmēlejs

slaukums no govīm bija gandrīz divreiz augstāks nekā vidēji PSRS (1938. g. — 1027 kg).²¹³ Starp govīm bija arī rekordistes — govīm Narva deva 11 446 kg piena ar tauku saturu 4,7%. 1933./34. gadā Igaunijā izslaukums bija 1887 kg, Zviedrijā (1937./38. g.) — 2531 kg un Dānijā (1934. g.) — 3200 kg. Latvijas pienotavās 1936.—1938. gadā nodeva 32,4% ražotā piena, kamēr Dānijā — ap 88%. Cūkkopības un pat cūku skaita attīstību traucēja cūkgaļas cenu svārstības pasaules tirgū. Taču uz vienu iedzīvotāju Latvijā 1940. gadā ražoja 1,5 reizes vairāk labības, 2,8 reizes vairāk kartupeļu, 2,7 reizes vairāk gaļas un 4,7 reizes vairāk piena nekā vidēji PSRS. Lauksaimniecības produkcijas ražošana Latvijā 30. gadu sākumā uz vienu cilvēku bija zemāka nekā attīstītākajās valstīs, bet augstāka nekā mazāk attīstītajās zemēs un PSRS.²¹⁴

Lauksaimniecības attīstību negatīvi ietekmēja svārstīgais tirgus un jo sevišķi ekonomiskā krīze. «Jaunākās Ziņas» 1932. gada 10. februārī rakstīja: «Laucinieks 1931. g. janvārī par 143 kg smagu liellopu saņēma skaidru peļņu 117 Ls., šogad tai pat laikā 49,26 Ls. (42,1%), par 78 kg smagu cūku — 73,56 Ls., tagad — 37,66 Ls. (51,2%), par 24 kg smagu teļu 1931. gadā — 16,21 Ls., tagad — 7,32 Ls. (45,1%) un par 14 kg smagu aitu laucinieks 1931. g. janvārī varēja Rīgas tirgos dabūt skaidru peļņu 10,56, bet 1932. g. janvārī — tikai 4,39 Ls. (41,6%).» Par zemnieku grūto dzīvi

²¹³ Социалистическое строительство СССР (1933—1938). — М., 1939. — С. 95, 97 и др.

²¹⁴ Народное хозяйство СССР. 1922—1982. — М., 1982. С. 247, 275, 276.

K. Ulmanis toreiz rakstīja: «Zemnieks redz un jūt, ka, lai gan viņš strādā pats, strādā viņa sieva un bērni, tomēr piemērotu atalgojumu nesaņem ne viņš, ne viņa piederīgie...»²¹⁵ Tikai pēc krīzes pēdējos četros piecos pirmskara gados cukgaļa kļuva par eksporta preci — eksportēja 7—11,3% cukgaļas. Cukgaļas patēriņš uz iedzīvotāju svārstījās no 51 kg 1935./36. gadā līdz 41 kg 1937./38. gadā.

Latvija bija pieskaitāma zemēm ar vislielāko gaļas patēriņu.

Lielāko daļu piena pienotavās pārstrādāja sviestā, sevišķi Latvijas Republikas pastāvēšanas pēdējos gados. Apmēram 80% pienotavās ražotās produkcijas eksportēja. 1923. gadā Latvija izveda 2902 t sviesta, bet 1938. gadā — jau 23457 t. Sviests, kuru eksportēja galvenokārt uz Vāciju un Angliju, sastādīja vairāk nekā 20% Latvijas eksporta ienākumu. Lopkopība deva no 49,6% 1934./35. gadā līdz 54,1% lauksaimniecības kopienākuma 1937. gadā. Sviesta eksporta ziņā Latvija ieņēma piekto vietu starp sviesta eksportētājvalstīm.

Lopkopība balstījās uz augu maiņu un tīruma zālāju kultivēšanu. Vidēji tīruma zālāju īpatsvars procentos no aramzemes platības no 13,48% 1920. gadā palielinājās līdz 26,2% 1938. gadā. Taču tīruma zālāji Latgales lauksaimniecībā tikai ap 1939. gadu sasniedza Latvijas vidējo līmeni 20. gadu sākumā. Par lauksaimniecības atpalicības vaininiekiem uzskatīja tā dēvētās tālumnieku saimniecības. Tālumnieks oficiāli bija lauksaimnieks, kura sēta atradās tālu no centra un no modernās saimniecības metodēm. Patiesībā tālumnieki 30. gadu beigās bija saimnieki, kuri nespēja vai negribēja ražot preces tirgum. Gandrīz visos apriņķos organizēja pagastu vecāko un aizsargu apspriedes, kurās piedalījās arī ministri. Sevišķi plaši pasākumi pret tālumniekiem notika Latgalē. 1938. gada 17. decembrī šāda apspriede par Rēzeknes apriņķa tālumniekiem notika Rēzeknes Tautas pilī. Tajā piedalījās pats Latvijas Lauksaimniecības kameras priekšsēdētājs R. Dzērve. Kā minēts apspriedes stenogrammā, tad Dzērve bija sevišķi nobažījies, ka vairojoties tālumnieki ne tikai saimnieciskajā, bet arī garīgajā plāksnē. «Ja mēs runājam par tālumniekiem garīgajā plāksnē, tad to netrūkst pat pašā Rīgā,» teica R. Dzērve, «nemaz nerunājot par tās pievarti.» Daudzi ierēdņi esot tālumnieki, jo «neseko 15. maija idejām». Kameras vicepriekšsēdētājs V. Puriņš Ventspils—Talsu tālumnieku apkarošanas sanāksmē šo domu formulēja vēl skaidrāk: «Bet garīgie tālumnieki ir tie, kas neklausā vadoņa aicinājumus...»

Rēzeknes apriņķa vecākais atzina, ka ar tādiem esot pilni pagasti. Tā Šķaunes pagasta vecākais J. Meikšāns ziņoja, ka 99% pagasta iedzīvotāju esot tālumnieki kā garīgā, tā materiālā ziņā. Lai «novērstu saimniecisko tālumniecību», gandrīz katrs runātājs lūdza atļaut pagastā nopirkt pa vienam traktoram, ar ko kultivēt pļavas un ganības. Taču R. Dzērve noliedza par traktoru vajadzību

²¹⁵ *Ulmanis K.* Kā pacelt un padarīt ienesīgu mūsu lauksaimniecību. — R., 1929. — 3.—4. lpp.

Siena uzglabāšana («jumta kaudze»)
Madonas apr. Vecgulbenes pag. 1928. gadā

runāt, jo par to domājot valdība. Tomēr Rēzeknes apriņķa pārstāvju sūdzības par «objektīvām grūtībām» sanāksmē turpinājās. Tāpēc apriņķa priekšnieks F. Kozuļ-Kaža ierobežoja uzstāšanos līdz 5 minūtēm, kaut arī pats atzina, ka no apmēram 5000 apriņķa saimniecībām pie agronoma griežoties un saņemot tā palīdzību ap 280 (5,6%) saimniecību. Lai uzlabotu tālumnieku lauksaimniecību, perspektīvākajām tālumnieku saimniecībām piešķīra neatmaksājamus pabalstus. Lauksaimniecības kamera ar 1939. gadu izsniedza pabalstus līdz 1000 latu 2—4 saimniecībām katrā pagastā, t. i., 1000—2000 saimniecībām. Bet tālumnieki saglabājās. Tādu saimniecību, pēc Lauksaimniecības kameras aprēķina, bija līdz 100 tūkstoši, t. i., ap 30%. Abrenes apriņķī tālumniekos ieskaitīja 72%, bet Jēkabpils apriņķī — 46% saimniecību. Lauksaimniecības kameras ģenerālsēkretārs K. Saliņš rakstīja: «Tālumnieku atpakaļpalikušās saimniecības savā ziņā

ir tāds neapmierināts elements, tādēļ ka ienākumi mazāki, ka nevar atļauties tādas dzīves ērtības kā citi.»

Kā redzams 30. tabulā, Jēkabpils apriņķa tālumnīku saimniecības (46%) ievāca tikai 37—47% no ražas, ko ieguva lielsaimniecībās.

30. tabula

Ražas Jēkabpils apriņķa zemnieku saimniecībās
1938. gadā (c/ha)

Labība un kartupeļi	Ražas lielākajās saimniecībās (11% no saimniecību kopskaita)	Ražas vidējās saimniecībās (43%)	Ražas tālumnīku saimniecībās (46%)	Tālumnīku ražas % no lielsaimnieku ražām
Rudzi	22	14	9	40,9
Ziemas kvieši	24	15	9	37,5
Vasaras kvieši	18	14	7	38,9
Mieži	21	14	8	38,1
Auzas	21	13	9	42,8
Kartupeļi	220	146	105	47,7

Latvijas Republikas lauksaimniecībā bija individuālo zemnieku saimniecību sistēma, kuras struktūra un tehniskais nodrošinājums patiesībā bija veidojies evolūcijas ceļā no tradicionālā zemnieku saimniecības modeļa. Ap četras piektdaļas darbaspēka lauksaimniecībā bija saimnieku ģimenes locekļi. *Zemnieku saimniecībās bija augsts darba tikums, darba un saimnieciskās kārtības pašregulēšana un pašdisciplīna, pozitīvas darba tradīcijas.* Ražošanas tehnika pilnveidojās, un ražošana paplašinājās kā kopumā, tā arī uz cilvēku. Tālāk veidojās jau iepriekšējos gadsimtos dzimušais zemes saimnieks, kurš visumā spēja pārvarēt kaprīzā iekšējā un ārējā tirgus pārsteigumus, mazāk balstoties uz lauksaimniecības mehanizāciju, bet vairāk uz intensīvu darbu, labām ekoloģijas zināšanām, iepriekšējo paaudžu darba un ražošanas pieredzi un tradīcijām. Lopkopība ar zināmām valsts dotācijām spēja izturēt ārzemju konkurenci un ražot produkciju eksportam, tā iekļaujoties Eiropas saimniecības sistēmā.

Analizējot labējos, liberālos un kreisos K. Ulmaņa autoritārās iekārtas vērtējumus par Latvijas Republikas lauksaimniecību, jāatzīst, ka šajā jomā autoritārā iekārta vērtējama pozitīvi. Blakus ievērojamiem sasniegumiem šā laika lauksaimniecībā bija arī vairāki trūkumi. Tāpēc noraidāms uzskats, kas tikai nomelno šā perioda lauksaimniecību, kā arī uzskats, kas to neierobežoti idealizē, — patiesība atrodas vidū. *Kopumā agrārreforma politiski, sociāli un saimnieciski bija attaisnojusies.* Šā laikmeta pozitīvie sasniegumi jāievēro, izstrādājot pareizu vēstures perspektīvu nākotnes Latvijas lauksaimniecības attīstībai.

V. TRĪS OKUPĀCIJAS

1. STAĻINIEŠU PIRMĀS OKUPĀCIJAS GADĀ

*Pa Staļina ceļu uz laimi un brīvi,
Ar Ļeņinu sirdī mēs ejam mūždien.*

(No Latvijas PSR himnas)

1940. gada 21. jūlijā Hitlera un Staļina slepenā pakta rezultātā Latvijā tika nodibināta padomju vara. Latvijas likteņus faktiski noteica nevis LK(b)P CK un Latvijas PSR valdība, bet Maskava un tās militārie un politiskie pārstāvji Latvijā. Jau pirmajās LK(b) CK sēdēs 1940. gada jūlijā piedalījās kāds Sergejs (Sergejevs) un Vadims (Vladimirovs). Spriežot pēc sēžu protokoliem un sēdēs lietotās krievu valodas, viņi aktīvi kārtoja visus svarīgākos jautājumus. Vēlāk LK(b)P CK sēdēs blakus oficiālajiem 6—8 LK(b)P biroja locekļiem piedalījās VK(b)P CK un PSRS TKP pilnvarotais Latvijas PSR V. Derevjanskis, kurš jau 1940. gadā bija ievēlēts par LK(b)P CK locekli. Sēdēs piedalījās PSRS valsts plāna pārstāvis Bikovs, Baltijas kara apgabala pārstāvis Lusins, LK(b)P CK sevišķās nodaļas protokolu daļas vadītājs Zujevs, LK(b)P CK organizācijas daļas vadītājs Matlahovs, LK(b)P CK transporta daļas vadītājs Pavlovs, LK(b)P CK rūpniecības daļas vadītājs Ponomarjovs un citi,²¹⁶ kuri gatavoja LK(b)P CK sēdēm materiālus un lēmumus. Par Latvijas K(b)P CK pirmā sekretāra J. Kalnbērziņa palīgu iecēla VK(b)P CK lauksaimniecības daļas instruktoru, bijušo Baltkrievijas PSR Vitebskas apgabala kolhoza zootehniķi K. Maņonko. Daudzu centrālo iestāžu priekšgalā stājās no Staļina represijām dzīvi palikušie Krievijas latvieši, kuri nereti bija «ticīgāki ka- toli» par pašu pāvestu.

Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas biedru skaits 1941. gadā palielinājās lēni. Kā minēts 1941. gada 25. maija LK(b)P CK biroja lēmumā, četros mēnešos partijā bija uzņemts 261 cilvēks, pie tam tikai 26 kā pilntiesīgi biedri, bet pārējie — kā kandidāti.²¹⁷ Uzņemto lielākā daļa bija bijušie partijas biedri, kurus atjaunoja partijā.

Sākās valsts iekārtas, saimniecības un ideoloģijas pārkārtošana atbilstoši padomju saimniecībā toreiz pieņemtajam modelim.

²¹⁶ LK(b)P CK biroja sēžu protokoli. — (Latvijas Komunistiskās partijas arhīvs; turpmāk — LKPA). — 101. f. — 1. apr. — 22. l. — 94. u. c. lp.

²¹⁷ LKP CK Partijas arhīvs. — 101. f. — 1. apr. — 22. l. — 165. lp.

Radikālas pārmaiņas sākās lauksaimniecībā. Latvijas individuālā lauksaimniecība jau gadsimtiem bija balstīta uz saimniecisko aprēķinu un pilnīgu zemnieka atbildību par darba galarezultātu, turpretī padomju kolektīvajā saimniecībā faktiski nepastāvēja nekāds saimnieciskais aprēķins un atbildība par galarezultātu. Ja lauksaimnieciskās ražošanas plānus agrāk noteica pašpārvalde un tirgus pieprasījums, tad pēc Maskavas lēmuma tos sāka noteikt centralizēts plāns. Latvijas Republikas lauksaimniecība bija iekļāvusies Eiropas tirgū un bija atkarīga no šā tirgus cenu svārstībām, turpretī PSRS lauksaimniecība faktiski nebija saistīta ar šo tirgu, tās ražojumu cenas noteica valsts. Pārejot no ierastā lauksaimniecības modeļa uz citu, bija jāpārvar ne tikai saimnieciskas, bet arī psiholoģiskas grūtības, jālikvidē visa zemniecības agrāro vērtību skala. Zemnieku lielum lielais vairums tuvāk nepazīna padomju modeli un nevarēja iedomāties tā ieviešanas tuvākās un tālākās sekas. Bet šo modeli ieviesa ļoti strauji diktatūras formā, neapspriežoties ar zemniekiem, nemēģinot padomju modeli modificēt, neievērojot vietējos vēsturiskos, ekonomiskos un sociālos apstākļus. *Kaut arī latviešu zemniecībai bija dažādas sociāli ekonomiskās intereses, zemnieku lielum lielā daļa noraidīja jauno modeli.* To daļēji atbalstīja tikai laukstrādnieki un sīkzemnieki, kuri cerēja uzlabot savu materiālo stāvokli.²¹⁸

Par Latvijas Tautas valdības rīcības programmu agrārajā jautājumā kļuva 1940. gada 21. jūnijā nolasītās Latvijas kompartijas prasības jaunajai valdībai. «Konfiscējami valsts un tautas ienaidnieku un nodevēju īpašumi,» teikts dokumentā. «Tāpat konfiscējami lauku lielsaimnieku īpašumi, kas līdzinās mērenām muižām, atstājot viņu pašu vajadzībām zemi un ēkas vidējas saimniecības apmēros. Konfiscētā zeme sadalāma bezzemniekiem un sīkzemniekiem, kuri paši savu zemi apstrādā. Nedrīkst aizmirst darba zemniecības zemi, lopus, inventāru vai kaut kā citādi ierobežot viņu tiesības. Nedrīkst uzspiest zemniekiem kolektīvizāciju pret viņu gribu. Sīkā zemniecība atsvabināma no nesamaksātiem nodokļiem un banku parādiem. Atceļamas ūtrupes un izbeidzama zemnieku saimniecību izputināšana.»²¹⁹ Tātad jaunā valdība sākumā paredzēja lauzt vecās saimniecības modeli, bet nesolīja uzspiest kolektīvizāciju. 1940. gada 5. jūlijā publicēja likumu par Tautas saeimas vēlēšanām. Vēlēšanu platformā bija paredzēts piešķirt zemi sīkzemniekiem un bezzemniekiem, atbrīvojot trūcīgos un mazturīgos zemniekus no nenokārtotajiem maksājumiem valstij. «Vecās valdības politikas pamatā bija centieni nostiprināt un darīt bagātākus budžus uz darba zemniecības izputināšanas rēķina,» rakstīts Latvijas darba tautas bloka uzsaukumā zemniecēm 1940. gada 11. jūlijā. «Tā, piem., Latvijas

²¹⁸ *Zagars E.* Revolucionārās krīzes nobriešana Latvijā un 1940. gada sociālistiskās revolūcijas uzvara // Latvijas likteņgadi. — R., 1987. — 51. lpp.

²¹⁹ Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā: Dokumenti un materiāli. — R., 1963. — 52. lpp.

darba zemniecības 82% ir 1 900 000 ha zemes jeb 35%, bet tai pašā laikā budžu 18% pieder 4 milj. ha zemes, t. i., 65%...²²⁰

Jaunievelētā Saeima 1940. gada 21. jūlijā Latvijā oficiāli proklamēja Padomju Republiku, kā arī nolēma lūgt PSRS Augstāko Padomi uzņemt Latvijas PSR Padomju Savienības sastāvā. 1940. gada 22. jūlijā Saeima pieņēma deklarāciju par zemes pasludināšanu tautas īpašumā: «Gadu simtiem cieta Latvijas zemnieks kapitālistu — ekspluatatoru, baronu — muižnieku un citu lielo zemes īpašnieku jūgā... Tagad pienācis gals šai murgu pilnai pagātnei... Vadoties no darba zemniecības dzīvības interesēm un izteicot visas Latvijas darba tautas gribu, Saeima pasludina zemi ar tās bagātībām, mežiem, ezeriem un upēm par visas tautas īpašumu, t. i., par valsts īpašumu... Visa līdz šim darba zemniecības īpašumā esošā zeme, tāpat arī tā zeme, kuru valsts nodos bezzemniekiem un sīkzemniekiem, tiek nodota darba zemnieku lietošanā uz visiem laikiem.»²²¹ Tātad visu zemi nacionalizēja, pārvērta par valsts īpašumu, bet zemniekus pasludināja par zemes lietotājiem tāpat kā 1919. gadā.

1940. gada 5. augustā PSRS Augstākā Padome pievienoja Latvijas PSR Padomju Savienībai. Lai izveidotu padomju saimniecību sistēmu laukos, ar valdības 1940. gada 30. jūlijā pieņemto «Likumu par zemi» izveidoja valsts zemes fondu. Tajā ietilpa visas lauksaimniecībā izmantojamās līdzšinējās valsts zemes, kas valstij tieši nebija vajadzīgas, visas baznīcu, draudžu, klosteru zemes. Lielsaimniekiem atsavināja zemes platības daļu, kas pārsniedza 30 ha. Valsts zemes fondā ieskaitīja tā saukto tautas ienaidnieku un spekulantu zemes. Fondā ieskaitīja 18 šīs grupas zemes īpašumus ar 944 ha kopplatību.²²² Sākās padomju agrārreforma, kurai daļa trūcīgo zemnieku vēl ticēja. Kā minēts zemkopības ministra J. Vanaga ziņojumā 1940. gada 1. augusta LK(b) CK sēdē, lauksaimniecības speciālisti paredzēja, ka zemes reforma ilgs 5 gadus. Pēc Vanaga domām, tā jāveic 1940. gada rudenī, jo tā «partija nosacīja». Zemniekiem bija 302 miljoni latu parādu, to skaitā jaunsaimniekiem — 55 miljoni latu zemes izpirkšanas maksas parādu.²²³

Zemi bija pieprasījuši ap 150 000 cilvēku,²²⁴ no tiem 38% bija sīkzemnieki, 37% — laukstrādnieki, 19% — rentnieki un graudnieki un 6% — deputātnieki.

Nacionalizēto zemi sadalīja līdz 10 ha lielās sīksaimniecībās. Padomju zemes reformas rezultātā apmēram 51 760 bezzemnieku saņēma zemi un 23 000 sīkzemnieku — zemes piegriezumus. Tātad zemes reforma spēja apmierināt apmēram pusi pieprasījumu. Zemi saņēma 26 238 laukstrādnieki, 6516 deputāta laukstrādnieki un 19 007

²²⁰ Sociālistiskās revolūcijas uzvara Latvijā 1940. gadā. — R., 1963. — 238. lpp.

²²¹ Turpat. — 303. lpp.

²²² Valdības Vēstnesis. — 1940. 31. jūl. — Nr. 171. — 1. lpp.

²²³ LKP CK sēžu protokoli par 1940. g. jūliju—augustu. — LKPA, 101. f., 1. apr., 6. l., 10. lp.

²²⁴ Propaganda un Aģitācija. — 1940. — Nr. 2. — 46. lpp.

graudnieki un rentnieki. *Izveidojās padomju jaunsaimnieku slānis.* «Katra darba zemnieka pienākums ir viņa lietojamo zemi apstrādāt un uzlabot, saimniecības ēkas kopt un izbūvēt un visu saimniecību vadīt sakarā ar lauksaimniecības jaunākajiem sasniegumiem,» teikts «Likumā par zemi», «ieliekot šajā darbā visus savus spēkus un zināšanas.»

Kaut arī daļa jaunsaimnieku priecājās par piešķirto zemi,²²⁵ jaunsaimniecības bija par sīkām, lai sekmīgi būvētos, iekārtotu saimniecību un ražotu. Jaunsaimniecības nesaņēma aktus par zemes nodošanu darba zemnieku lietošanā.

Ar 1940. gada 22. augusta likumu visām saimniecībām, izņemot rūpnieciska rakstura saimniecības, dzēsa parādus par upju regulēšanu un novadgrāvju rakšanu, izņemot sīko meliorāciju. Atcēla zemes parādus, kas bija radušies, zemi pārkot no privātpersonām un juridiskām personām, ja zemes ieguvējs pats zemi apstrādāja. Ar 1940. gada 14. augusta likumu valdība garantēja, ka uzpirks no zemniekiem visu 1940. gada ražu un lopus, ko viņi laidīs tirgū.²²⁶

Tikai 4282 jaunsaimniecībās (8,27%) bija savas lauksaimniecības ēkas, lielākā daļa jaunsaimnieku mitinājās bijušo saimnieku ēkās, bet 3267 saimniecībās (6,3%) nebija pat tādu iespēju. Pavisam saimniecības ēku celšana izmaksātu ap 32 milj. latu, bet inventāra iegāde — ap 60 milj. latu.

Jaunsaimniekiem sēklu un saimniecības inventāru aizdeva lauksaimniecības biedrības un kaimiņu zemnieki. Kredītu ēku būvei, lopu un inventāra iegādei sniedza Latvijas PSR Lauksaimniecības banka. Līdz 1941. gada 1. martam inventāra iegādei bija izsniegts 8 200 000 rubļu un govju iegādei — 8 160 000 rubļu aizdevuma. Jaunsaimnieku atbalstīšanai uz 1941. gada 23. aprīli bija iepirktas 39 543 govīs, bez tam saimnieki patstāvīgi iepirka 27 157 govīs, bet 614 jaunsaimnieki atteicās no govīm.²²⁷

Padomju agrārreformai vajadzēja radīt iespaidu, ka nekāda kolhozācija zemniekiem nedraud. To savās runās 1940. gadā apstiprināja zemkopības ministrs J. Vanags un viņa biedrs R. Blaus. Taču *patiesībā Latvijas lauksaimniecības virzībā iezīmējās privātās iniciatīvas un ražošanas tirgum totāla likvidēšana.* Tā izpaudās, no vienas puses, zemniecības gadu desmitiem ilgā darba rezultātā radīto saimniecību un to ražojošās bāzes likvidēšanā, individuālās tirgum ražojošās saimniecības likvidēšanā it kā sociālā taisnīguma ieviešanai. No otras puses, pastiprinājās Padomju Savienībā valdošā modeļa ieviešanas mēģinājumi, izmantojot arī sadarbības formas ar citām republikām, pirmām kārtām lauksaimniecības mehanizācijas jomā. Tā kā Latvijas individuālajās zemnieku saimniecībās nevarēja

²²⁵ Zagars E. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.—1941. — R., 1975. — 128. lpp.

²²⁶ Turpat. — 125. lpp.

²²⁷ Turpat. — 148.—149. lpp.; LKPA, 101. f., 1. apr., 22. l., 121. lp.

Novadgrāvis

izmantot Padomju Savienībā lietotos lieljaudas vilcējus un mašīnas, ieviesa to nomas sistēmu. Par pirmo traktoru un mašīnu izmantošanas formu kļuva 1941. gada pavasarī jaundibinātās MTS un mašīnu un zirgu iznomāšanas punkti (MZĪP). J. Kalnbērziņš ar PSRS zemkopības tautas komisāru vienotās dibināt 50 MTS, kaut arī citi ieteica izveidot 35 MTS, tās izvietojot lielajās saimniecībās. 1941. gada pavasara sējas laikā darbojās 50 MTS un 502 MZĪP. MTS traktori apstrādāja 33 000 ha zemes un zirgi — 26 900 ha.²²⁸ Līdz 1941. gada 20. maijam MTS saņēma 400 traktoru, 70 automašīnu, 500 traktorarklu, 591 dzelzs mucu, 143 cisternas, 46 sējmašīnas,

²²⁸ Zagars E. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.—1941. — R., 1975. — 159. lpp.

215 linu sējmašīnas, 1174 labības pļaujmašīnas, 461 siena pļāvēju un citu tehniku.²²⁹ 1941. gada 11. jūnijā MTS bija 581 traktors un MZIP — 5435 zirgi. 1941. gada pavasarī jaunajiem zemes ieguvējiem bija sagatavots izsniegšanai uz nomaksu 16460 t sēklas. Bez tam no citām republikām saņēma 3800 t auzu, 1527 t zālaugu un citas sēklas. 1941. gada pavasarī saņēma 145 000 t minerālmēslu, no kuriem 41 423 t (28,5%) bija ievestas no citām PSRS republikām.

Sākās lauksaimniecības komandēšana no augšas. Administratīvi komandējošo metožu ieviešana lauksaimniecībā sākās jau 1940. gada ražas novākšanas laikā, bet jo sevišķi ar 1941. gada pavasara sēju, kad partijas un valsts orgāni noteica, kad, kā, kur un cik sēt.²³⁰

1940. gada 29. augustā Latvijas PSR TKP un LK(b)P CK nolēma, ka ziemāju sēja jābeidz ne vēlāk kā 15. septembrī, bet ziemāju platība nedrīkst būt mazāka nekā 1938. gadā.²³¹ Pagastu valdēm uzdeva stingri kontrolēt sēšanas gaitu un tos, kas darbus nepilnīgi veic, nodot tiesai. 1940. gada 21. septembrī uzdeva cukurbiešu vākšanu veikt līdz 26. oktobrim.

Uzdeva sēt obligātus kultūraugus noteiktā daudzumā (koksagīzu) un nodot par valsts noteiktām cenām sagādes punktus.

Lēmumu par 1941. gada pavasara sēju pieņēma 1941. gada 7. februārī, uzsverot, ka «pavasara sēja ir viena no svarīgākajām saimnieciski politiskajām kampaņām», uzdeva mašīnu remontu veikt līdz 15. martam, bet sēju nobeigt līdz 25. maijam. Zemes reformas dēļ trūka darbaspēka vai tika gaidīts labāks sējas laiks, sējas termiņi kavējās, zemnieki tika raksturoti kā «budžu dvēseles» un pat sodīti.

1941. gada 24. janvārī LK(b)P CK birojs nolēma organizēt 9 padomju saimniecības 280—885 ha lielumā, galvenokārt lauksaimniecības skolu un zirgaudzētavu zonās.²³²

1941. gada 14. maijā LK(b)P CK birojs nolēma organizēt vēl 18 padomju saimniecības, galvenokārt izmantojot izceļojušo vāciešu zemes, un nolēma lūgt PSRS TKP un VK(b)P CK «1941. g. jūnijā un jūlijā komandēt pastāvīgam darbam Latvijas PSR padomju saimniecībās 20 800 tehniķu, 12 veterinārārstus un 10 agronomus.»²³³ 1941. gada pirmajā pusgadā bija nodibināta 31 padomju saimniecība ar 14 458 ha zemes un 2340 liellopiem. Taču pirmās padomju saimniecības nereti vadīja lauksaimniecībā nekompetenti darbinieki, saimniecībās palielinājās atskaišu daudzums un kancelejas darbinieku skaits.

²²⁹ Zagars E. Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.—1941. — R., 1975. — 164. lpp.

²³⁰ Par sagatavošanos 1941. gada pavasara sējai. 1941. g. 1. marta lēmums. / Latvijas PSR AP Prezīdija Ziņotājs. — 1941. g. 4. martā. — Nr. 52.

²³¹ Darbs. — 1940. g. 1. sept.

²³² LKPA, 101. f., 10. apr., 12. l., 81.—82. lp.

²³³ Turpat. — 1. apr., 22. l., 75. lp.

Līdz ar MTS, MZIP un padomju saimniecību organizēšanu 1941. gadā sākās ražošanas kooperācijas un padomju kolhozu priekšrocību propaganda. Latvijas PSR darbojās ap 1000 agrāko lauksaimniecības biedrību un kooperatīvu. 1941. gada pavasarī izveidojās jaunas zemes kopapstrādāšanas grupas — kopjūgi, kas aptvēra 3—5, galvenokārt jaunsaimnieku saimniecības. Šīs grupas apstrādāja valsts zemes fonda brīvās zemes.

Kaut arī LK(b)P CK sekretārs Z. Spure apliecināja, ka «par kolhozu ierīkošanu varēs domāt tad, kad tauta būs pāraugusi jaunā garā un pati to vēlēties»²³⁴, jau 1941. gada 3. marta lēmums ieteica ierīkot «zemes kopapstrādāšanas sabiedrības», atbalstīja «jaunbūvju apvienošanu ciemos» un solīja šīm sabiedrībām atvieglojumus, valsts fonda zemes u. c.²³⁵, publicēja «zemes kopapstrādāšanas sabiedrību» paraugstatūtus.²³⁶ Šīs kopapstrādāšanas sabiedrības bija kopsaimniecību sākotnējā forma. Līdz 1941. gada jūnija vidum Latvijā bija jau ap 2000 zemes kopapstrādāšanas sabiedrību un grupu, kurās apvienojās vairāk nekā 7000 zemnieku saimniecību. *Latvijā centās ieviest arī kopsaimniecības.*

Latvijas zemnieki no aculieciniekiem, vēstulēm un vietējās preses ziņojumiem bija guvuši informāciju par kolhozu lauksaimniecību Padomju Savienībā. Lai gan PSRS valdība šo lauksaimniecību slavēja, krievu tauta to nosodīja, kaut arī tai bija tuvas simtiem gadu Krievijā pastāvošās obščinas tradīcijas. Komūnu un padomju saimniecību modeli, ko latviešu tauta bija kategoriski noraidījusi jau 1919. gadā, bija pilnīgi pretējs Latvijā dominējošajam savrupsetu lauksaimniecības modelim. *Kā pilnīgi nesavienojamu ar Latvijas lauksaimniecību un zemnieku mentalitāti kolhozu un padomju saimniecību modeli noraidīja ne tikai latviešu, bet arī citu tautību zemnieki. Latvijas zemkopju attieksme bija viennozīmīgi negatīva.*

Līdz šim mūsu literatūrā klusinātos toņos minēts, ka kolektīvās lauksaimniecības organizēšanas mēģinājumi, kuri tika plaši popularizēti presē, sākās 1941. gadā aprīlī—jūnijā. Tā 1941. gada 17. aprīlī «Cīņa» ziņoja par zemes kopapstrādāšanas biedrības dibināšanu Daugavpils apriņķa Aizkalnes ciemā, bet «Brīvais Zemnieks» 1941. gada 29. aprīlī rakstīja par šādas biedrības dibināšanu Madonā. 1941. gada 11. maijā par biedrības dibināšanu rakstīja «Latgaļskaja pravda» no Skaistas pagasta Putānu ciema. Sevišķi intensīvi kopsaimniekošana propagandēta 1941. gada jūnijā pēc deportācijām. 1941. gada 17. jūnijā «Cīņa» informēja, ka Daugavpils apriņķī nodibināta zemes kopapstrādāšanas sabiedrība «Iskra» un tajā pašā dienā — ka Abrenes apriņķa Augšpils pagastā Zīguros nodibināts «Staļina kolhozs». Staļina kolhozs nodibināts Kārsavas pagasta Lemeševas ciemā («Cīņa», 1941, 24. jūn.), kur apvienojās 30 zemnieki, Leņina kolhozs — Daugavpils apriņķa Līvānu pagastā («Brīvais Zemnieks», 1941, 22. jūn.), bet kolektīvā saimniecība

²³⁴ Brīvā Zeme. — 1940. g. 16. jūl.

²³⁵ Padomju Latvija. — 1941. g. 4. martā.

²³⁶ Turpat. — 1941. g. 27. apr.

«Komūna» — Ventspils apriņķī («Brīvā Venta», 1941, 19. jūn.), kur bija apvienojušās 6 saimniecības. Tātad kolektīvās saimniecības organizēja pirmām kārtām Latgalē, tās atbalstīja krievu iedzīvotāji, kuriem tuvākas bija senās obščīnas tradīcijas.

Lietuvā tolaik bija izveidojušās 20 kopsaimniecības, bet Igaunijā — 8, tātad Latvijā kopsaimniecību organizēšana tolaik atpalika.

Lauksaimniecības ražojumu, darbaspēka, būvmateriālu un patēriņa priekšmetu cenas cēlās, bet ļaužu pirktspēja mazinājās. Dzīves dārdzība auga straujāk nekā lauksaimniecības ražojumu iepirkuma cenas.

1941. gada 31. martā ievada obligātas labības, piena, gaļas, vilnas un kartupeļu nodevas, kuru apjoms palielinājās līdz ar saimniecību lielumu hektāros. Piena nodevas svārstījās no 40 līdz 110 litriem saimniecībām līdz 5 ha un saimniecībām virs 25 ha, gaļas nodevas — attiecīgi no 30 līdz 800 kg, labības nodevas — no 40 līdz 250 kg, kartupeļu — no 40 līdz 230 kg no ha. Par obligātajām piegādēm maksāja apmēram pusi valsts iepirkuma cenas. Šīs nodevas, kas varēja radīt zemniekiem zaudējumus ap 120 miljonu rubļu, bija efektīvs līdzeklis lielāko saimniecību ekonomiskai sagraušanai. Valsts labības, gaļas, piena un sviesta, tāpat kartupeļu obligātās piegādes 1941. gada rudenī sastādītu ap 25% (rudzu un kviešu piegādes — 40%) no neto ražas, bet labības piegāžu cenas bija noteiktas ievērojami zemākas (rudziem 42%, kviešiem 33%). Tā kā labības obligātās piegādes bija noteiktas 300 000 t apjomā, bet pēdējo gadu iepirkums bija tikai ap 200 000 t, tad trūcīgajiem zemniekiem, sevišķi jaunsaimniekiem, labība būtu jāiepērk.

Ar 1941. gada 13. maija dekrētu atcēla visus iepriekšējos nodokļus un ievada jaunu lauksaimniecības ienākuma nodokli. Rēķināja, ka 1 ha aramzemes ienes 300 rubļu, 1 govš — 280 rubļu, 1 ha dārza — 380 rubļu, 1 ha pļavu — 120 rubļu, 1 cūka — 160 rubļu un 1 zirgs — 200 rubļu gadā. Ja ienākumi sastādīja 1200 rubļu, nodoklis bija 11 rubļu (1%) gadā, bet, ja ienākumi sasniedza 10 000 rubļu, tad nodoklis jau bija 1515 rubļu (15%). Par ienākumu virs 10 000 rubļiem bija jāmaksā nodoklis 55% no ienākuma. Saimniecībām, kas izmantoja algotu darbaspēku, nodokli palielināja vēl par 25—50%. Zemniekiem, kas apvienotos kolhozos, nodoklis bija jāmaksā tikai no savas saimniecības un par 20% zemāks. Nodokļu mērķis bija spiest ekonomiski zemniekus «brīvprātīgi» iestāties kolhozos.

Daudzi partijas darbinieki Padomju Savienībā Staļina diktatūras laikā bija gājuši bojā vai atradās cietumos, bet teroru pārdzīvojušie nereti izlikās staļiniskāki par pašu Staļinu. Latvijas pārvaldīšanai Padomju Savienība sūtīja simtiem dažādu «speciālistu», kuru sagatavošana speciālosursos, spriežot pēc bijušā Latvijas PSR ZA kadru daļas priekšnieka rakstītajām atmiņām, sākās jau 1940. gada maijā.

Lauksaimniecības pārvaldē noteicēji kļuva krievu darbinieki. Laikrakstos un sanāksmēs atskanēja saukļi par šķiru cīņas saasi-

nāšanos, par nepieciešamību atklāt un atmaskot šķiras ienaidniekus, sāka forsēti ieviest Krievijas staļiniskā sociālisma modeli.

Centralizētā nekompetentā partijas komiteju un valdības iestāžu iejaukšanās lauksaimniecībā mazināja zemnieku saimniecisko ieinteresētību un grāva lauksaimniecību. Pirmo padomju varas pasākumu un karadarbības dēļ ražas 1941. gada rudenī bija samazinājušās — rudziem 336 000 tonnu, (81,95%), salīdzinot ar 1940. gadu, kviešiem — attiecīgi 154 000 tonnu (78,8%), miežiem — 149 000 tonnu (76,4%), kartupeļiem — 1 575 000 tonnu (74,3%). T. s. sociālistiskās lauksaimniecības celtniecība Latvijā sākās Staļina kundzības laikā. To īstenojot, *notika lauku iedzīvotāju masveida aresti, izsūtīšana un nošaušanas*. 1940.—1941. gadā iedzīvotāju skaits Latvijā samazinājās gandrīz par 35 000, no tiem apmēram 5600 (16%) bija zemnieki. Sevišķi smagi zemnieki cieta 1941. gada 14. jūnija izvešanā — izveda 3800 (26,1%) lauksaimnieku kopā ar ģimeņu locekļiem. Visvairāk līdz 1941. gada 1. jūlijam iedzīvotāji bija cietuši Ventspils, Kuldīgas, Aizputes un Bauskas apriņķī (13 un vairāk cilvēku uz 1000), vismazāk — Ilūkstes un Latgales apriņķī (5—6 cilvēki uz 1000). Rezultātā *tika nīdēts saimnieka statuss, saimnieka apziņa un pat saimnieka pieredze*.

LK(b)P CK ziņojumā 1941. gada 19.—20. jūnija plēnumam «Par pavasara sējas rezultātiem un par sagatavošanos ražas novākšanai un lauksaimniecības produktu sagatavošanu» konstatēts, ka organizētas 2000 zemes kopīgas apstrādāšanas grupas ar 7000 zemniekiem, organizētas 77 padomju saimniecības, 50 MTS un 500 MZIP, bet 9 MTS plānu nav izpildījušas. Arī MZIP strādājuši dažādi — viena zirga arums svārstījās no 2 līdz 9 ha zemes. Plēnums apstiprināja Naujienes pagastā 3 zemes kopīgas apstrādāšanas biedrību statūtus un nolēma: «Plēnumš uzdod visām partijas un padomju organizācijām palīdzēt darba zemniekiem sabiedriskās kolektīvās saimniecības organizēšanā, nepieļaujot lieku steigu, kampaņveidību un profektorātu.» Bet plēnumš piešķīra kolhozu organizēšanai 4 milj. rubļu.²³⁷

Padomju lauksaimniecības politikai 1940.—1941. gadā bija trīs galvenie virzieni. Pirmkārt, tā bija *agrāro preču ražotspējīgo saimniecību iznīcināšana*, likumdošanas ceļā atņemot vai samazinot zemi saimniecībām, kam bija vairāk nekā 30 ha zemes. Visa zeme tika nacionalizēta, kļuva par bezsaimnieka mantu. Ekonomiski šo procesu turpināja, nosakot zemas, tirgum neatbilstošas lauksaimniecības produktu cenas, uzdodot to obligātu sagādi, liekot sēt noteiktus augus, no augšas nosakot sējas un plaujas laikus. Otrkārt, padomju zemes reformas rezultātā *tika paplašināts saimnieciski neperspektīvais sīksaimniecību slānis*, kurš tikko spēja sevi apgādāt ievērojami zemāko ražu dēļ; savas saimnieciskās bezizejas dēļ šīs sīksaimniecības varēja kļūt par kolhozu sastāvdaļu. Treškārt, vārdos apgalvojot, ka kolektivizācija nenotiks, jo zemnieku lielum lielais vairums to noraidīja, *faktiski 1941. gada pirmajā pusē, sevišķi*

²³⁷ LKPA, 101. f., 1. apr., 16. l., 43., 51. lp.

Latgalē, sāka forsēti organizēt kolektīvas padomju un zemnieku kop-saimniecības. Deportācijas, domājams, bija vienlaidu kolektivizācijas signāls.

Latvijas agrārā politika 1940.—1941. gadā bija Staļina diktatūras un objektīvo apstākļu noteikta, liecināja par lauksaimniecības atpalicību un demokrātijas trūkumu jaunievestajā sistēmā. Zemes nacionalizācija, deportācijas un «atkulakošana» bija triju āderu nolaišana zemniecībai fiziski un garīgi.

Līdz ar komandēšanu no augšas 1941. gadā lauksaimniecībā tika atjaunota paplašināta cara birokrātija staļiniskās sociologizācijas ietvaros.

1919. gada padomju varas politika laukos (zemes atņemšana zemniekiem, muižu saglabāšana, iedzīvotāju terorizēšana, nacionālo interešu ignorēšana) plašākos apmēros (deportāciju organizēšana) tika turpināta arī 1941. gadā un nevarēja neizsaukt lauku iedzīvotāju pretestību. Ja 1919.—1920. gadā šī pretestība padomju varai izpaudās galvenokārt frontē (kā uzbrukumi vai dezertēšana), tad 1941. gadā radītais naids spēja atklāti izpausties tikai vācu okupācijas apstākļos. Tā lielā mērā izskaidrojami padomju varas aktivistu likteņi pēc 1941. gada 22. jūnija.

2. HITLERIEŠU OKUPĀCIJAS LAIKS

*Jums pašiem kauns tik ir, ka uzvarējāt,
Un bailes, kur vairs cilvēcība būs.
Tik viņus noliedzot, jūs uzveikt spējat.*

(Rainis)

1941. gada 22. jūnijā Hitlers uzbruka savam draugam un sabiedrotajam — Padomju Savienībai. Kaut arī Baltijā sarkanarmijai bija skaitlisks pārkāms, *nedēļas laikā Latvija tika okupēta*. Jau 1941. gada jūnijā bija paredzēts, ka Latvija būs Vācijas apgabals (Gau). «Latvijā mūsu politiskā darba otro daļu noteiks vācu nometināšanas un rasistiski vērtīgo latviešu pārvācošanas mērķis,» 1941. gada 16. augustā slepeni rakstīja valdības padomnieks Trampendahs.²³⁸

Latvijas laukus ierāva vācu karamašinas mehānismā, kas Vācijā bija plānots jau ilgi pirms kara sākuma. Hitlerieši karam gatavojās ne vien militāri, bet arī saimnieciski. Viena no sagatavošanās jomām bija pārtikas, maizes rezervju uzkrāšana. Blakus Vācijas labības ražām tā sauktajā valsts labības rezerves fondā iekļāva lielu daļu labības ievaduma. Rezultātā kara sākumā 1938. gadā Vācijas valsts noliktavās bija 6—7 miljoni tonnu labības.²³⁹ Taču līdz ar mobilizācijas izsludināšanu karam pret Poliju 1939. gada 27. augustā

²³⁸ KFA, R-90, f., 115. l., 1124. lp.

²³⁹ Haushofer H. Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. — Stuttgart, 1963. — S. 267.

Hitlers pasludināja Vācijā tā dēvēto lauku «sabiedrisko apsaimniekošanu» un 7. septembrī konfiscēja valsts vajadzībām deviņas lauksaimniecības ražojumu grupas — labību un tās izstrādājumus, lopus un lopkopības produktus, pienu un piena produktus, eļļu, taukus utt. Vācu zemniekiem bija jāiztiek ar stingri noteiktu savu ražojumu daļu, bet pārējais bija jānodod valstij. Ieveda pārtikas kartīšu sistēmu. Taču drīz kļuva redzams, ka tā dēvētajā ražošanas kaujā hitlerieši zaudē, — trūka tauku, sevišķi sviesta, un olbaltumvielu. Jau 1940. gadā centās aktivizēt lopkopību, lai gūtu uzvaru «piena ražošanas kaujā». Līdz ar akmeņoglēm un metāliem Padomju Savienība saskaņā ar 1940. gada 10. janvāra nolīgumu piegādāja Vācijai simtiem tūkstošiem tonnu labības, sniedzot ievērojamu atbalstu hitleriešiem agresīvā kara vešanā. Taču pārtikas trūka.

Kaut arī nav saglabāties neviens Himlera konsultanta agrārjautājumos Konrāda Meiera «Ģenerālplāna Austrumi» 1939.—1944. gada oriģināls, ir zināms, ka šajā plānā bija paredzēts jauns nacionālās apdzīvotības plānojums Baltijā. Pēc vācu ieroču veiktās Baltijas robežu «uzspridzināšanas» šis plāns paredzēja risināt Vācijas nacionālos, sociālos un demogrāfiskos jautājumus, tieši vai netieši iznīcinot, pārvietojot vai pārvācojot Latvijas iedzīvotājus. Pēc šā plāna visi iedzīvotāji bija iedalāmi trīs grupās — vāciešiem bija jābūt kungiem (spartiatum), latviešiem (izņemot latgaliešus) un igauņiem jābūt personīgi brīviem, bet bez pilsoņu tiesībām (periokiem), un visiem pārējiem jābūt vergiem, kalpiem (helotiem). Latviešiem paredzētais stāvoklis sabiedrībā tad arī noteica Latvijas lauksaimniecības attīstību 1941.—1945. gadā.

Lauksaimniecības stāvokli tieši noteica Vācijas lauksaimniecības ministrs Herberts Bakke ar saviem ekspertiem, kas pamatoja hitleriešu gaišos sapņus par lauksaimniecību Baltijā un «Ģenerālplāna Austrumi» īstenošanu.

Jau 1940.—1941. gada sākumā bija izstrādāts plāns Baltijas un PSRS lauksaimniecības izmantošanai. Tā kā Eiropa vēl 1939. gadā spēja apgādāt sevi ar lauksaimniecības produktiem tikai par 80%, pārtika bija jāieved. Bet kara apstākļos, trūkstot minerālmēsliem, degvielai un darbaspēkam, šis Eiropas pašapgādes līmenis strauji kritās. 1941. gads lauksaimniecībā bija neizdevīgs gads. Rezultātā gaļas norma vāciešiem no 500 gramiem bija jāsamazina līdz 400 gramiem nedēļā. Taču tas, pēc vācu politiķu domām, varētu mazināt vācu kaujas spējas. Tāpēc pēc iebrukuma Polijā, Baltijā un PSRS šo samazinājumu atcēla. Pirmkārt, lai palielinātu vāciešiem gaļas normu līdz 500 gramiem nedēļā, pēc plāna austrumos bija jāsaģādā ap 300 000 cūku gadā, kuru nobarošanai vajadzēja ap 2 milj. tonnu graudu. Ja šāda graudu daudzuma ieguvei bija jāizmanto nevis preču, bet gan pārtikas labība, iedzīvotājiem arī Baltijā bija jācieš bads. Bada apstākļu radišana un pat iedzīvotāju mirstība bija paredzēta kā «Ģenerālplāna Austrumi» īstenošanas sastāvdaļa.

Otrkārt, izpildot «Ģenerālplānu Austrumi», bija paredzēts uz iekaroto zemju rēķina apgādāt ap 5 milj. lielo vācu karaspēku, kas tālāk noveda pie pārtikas rekvizīcijām un plānota bada Austrumos.

Trešārt, bija jāuztur krievu un citi sagūstītie karavīri. Lai mazinātu pārtikas trūkumu, bija ielānots nomērdēt bada nāvē aptuveni 2 milj. padomju karagūstekņu.

Ceturtkārt, saskaņā ar Gēringa «Saimniecības štāba Austrumi» 1941. gada maija atzinumu, lai novērstu jau tā pieaugošo pārtikas deficītu Krievijā, bija paredzēts iznīcināt PSRS lielākās pilsētas, tās atgriežot no laukiem. Šajā ziņā tipisks piemērs bija Ļeņingradas blokādes bada stratēģija, kur bija paredzēts mērdēt badā vairākus miljonus cilvēku.

Piektkārt, bija paredzēts uz iekaroto apgabalu rēķina pārvērst Vāciju par lielāko lauksaimniecības ražojumu eksportētāju un tādējādi finansēt Vācijas kara izdevumus.

Pēc vācu okupācijas varas statistikas datiem, Latvijas laukos iedzīvotāju daudzums laikā no 1941. gada 1. aprīļa līdz 1. augustam bija samazinājies par 57 916 cilvēkiem. Ja pirmajā padomju okupācijas gadā Latvija zaudēja 35 000 cilvēku, tad pēc šiem datiem iznāk, ka sarkanarmijai līdzī aizbēga ap 23 000 cilvēku, ja vien šajā skaitā nav ieskaitīti okupācijas sākumā nošautie padomju darbinieki. Laukos, kā redzams 31. tabulā, dzīvoja 68,8—69,1% cilvēku, pie tam to skaits bija samazinājies par 2,7%.

Pirmkārt, saskaņā ar «Ģenerāļplānu Austrumi» un Gēringa «Saimniecības štāba Austrumi» 1941. gada maija atzinumu bija paredzēta Baltijas teritorijas izbrīvēšana. Sā plāna ietvaros bija iznīcināmi ebreji, pārvietojami vai iznīcināmi rasiski nepilnvērtīgie cilvēki. Latvijā pirmām kārtām iznīcināja ebrejus, latgaliēšus izsūtīja piespiedu darbos.

Otrkārt, vācu okupācijas vara Latvijas pēckara kolonizācijas nolūkos izmantoja starptautiskos likumus, pēc kuriem iekarotajā teritorijā visa valdības manta pieder okupācijas varai, bet privātā nav aizskarama. Tādējādi fabrikas, uzņēmumi un zeme palika Vācijas valsts īpašumā un sākotnēji netika paredzēta to reprivatizācija.

31. tabula

Latvijas iedzīvotāju skaits 1941. gadā²⁴⁰

Datums	Iedzīvotāju skaits	Tajā skaitā laukos, %	Skaits samazināšanās, %
1941. g. 1. IV			
kopā	1 853 913		
laukos	1 275 779	68,8	
1941. g. 1. VIII			
kopā	1 795 997		3,7
laukos	1 241 091	69,1	
Samazināšanās			
kopā uz 1. VIII	57 916		3,1
laukos uz 1. VIII	34 688		2,7

²⁴⁰ LCVORA, P-70. f., 3. apr., 154. l., 1. lp.

Treškārt, ap 750 000 vecsaimnieku un viņu ģimeņu locekļu Latvijā un Igaunijā bija paredzēts pārvācot. Viņus centās samierināt ar okupācijas varu, pat reprivatizējot zemes 23% vecsaimnieku. Jaunsaimniekiem, kuri zemi bija ieguvuši Latvijas Republikas agrārreformas rezultātā, to bija paredzēts atņemt un atdot atpakaļ muižām. Igaunijā reprivatizēja barona Vrangeļa muižas.

Ceturtkārt, Rīgu, Tallinu, Viļņu un Daugāvpili bija paredzēts pārvērst par vācu atbalsta punktiem Baltijā, izmitinot tajās vāciešus.

Piektkārt, vācu karavīriem pēc uzvaras bija apsolīti lielāki zemes īpašumi Baltijā. Tā kā tos iegūtu arī daudzi Vācijas sīkzemnieki, Vācija tādējādi centās risināt arī sociālos jautājumus.

Tā kā vāciešu iekaroto apgabalu vāciskošanai trūka, tad vāciešus pārvietoja no Eiropas nomalēm uz Vāciju, veicināja viņu dzimstības palielināšanu. Radušos dzīvā spēka iztrūkumu izņēmuma kārtā bija paredzēts segt, izmantojot holandiešus un dāņus iekaroto zemju lauksaimniecībā nolūkā tos pārvācot.

Gēringa parakstītajās direktīvās «ekonomikas vadīšanai nupat okupētajos austrumu apgabalos» (tā dēvētajā Zaļajā mapē) bija paredzēta iekaroto zemju saimnieciska izlaupīšana Vācijas interesēs. To organizēja sevišķu uzdevumu štābs «Oldenburga», kas bija dibināts jau 1941. gada aprīlī nolūkā izpildīt «Barbarosas» plāna ekonomiskos uzdevumus. Štābam bija pakļautas 5 saimnieciskās inspekcijas, 23 saimnieciskās komandas un 12 apakšpārvaldes. Latvijas teritorija bija pakļauta «Saimnieciskajai inspekcijai Ziemeļi» (Wirtschaftsinspektion Nord). *Hitlerieši pievērsa lielu vērību Latvijas lauksaimniecības izmantošanai.* 1941. gada 5. novembrī slepenajā dienesta izziņu krājumā «Latvijas ģenerālapgabals» bija rakstīts: «Ar 71% lauku iedzīvotājiem Latvija ir tipiska agrārzeme; neskatoties uz vācu ietekmē radušos augsto lauksaimniecības darba veidu, ražotās labības tomēr nepietiek... Lopkopībai diezgan liela loma... var izvest lielu daļu lopu un lopkopības produktu.»²⁴¹

Lauksaimniecību Latvijā pārzināja vācu pavēlniecība. Par Latvijas ģenerālkomisāru iecēla Drehsleru, kam bija pakļauta tā sauktā Latvijas pašpārvalde ar O. Dankeru priekšgalā. Pašpārvaldes lauksaimniecības ģenerāldirekciju sākumā vadīja būvinženieris A. Kuze. Visus svarīgākos okupācijas laika jautājumus — iedzīvotāju partikas devas, klausas, naturālās nodevas, mobilizāciju utt. — izlēma vācu iestādes.

Latvijas lauksaimniecības stāvokli ievērojami ietekmēja Austrumzemes valsts komisāra H. Lozes 1941. gada 13. septembra rīkojums, ar kuru uzdeva jaunsaimniekiem atstāt zemes, ja tās veicina lauksaimniecisko ražošanu (2. §), bezsaimnieka zemes atstāt apgabala komisāru rīcībā (3. §), zemnieku izvairīšanos no darba sodīt ar

²⁴¹ Der Generalbezirk Lettland. Die Reichsminister für die besetzten Ostgebiete. — Berlin, 1941. — S. 10.

cietumu (6. §), bet zemes īpašuma tiesību regulēšanai gaidīt nākamos rīkojumus.²⁴²

Padomju varas veikto zemes nacionalizāciju praktiski neatcēla, visus saimniekus uzskatot par valsts zemes nomniekiem. Juridiski Latvijas zemnieki bija Vācijas valsts īpašuma pārvaldnieki. Visi lauksaimniecības ražojumi ar 1943. gada 10. aprīļa rīkojumu bija apķīlāti un izmantojami zemnieku vajadzībām pēc okupācijas varas noteiktām normām. Ar 1942. gada 27. februāra rīkojumu katra lopa nokaušanai bija vajadzīga atļauja. Ar 1941. gada 21. novembra rīkojumu visiem piena ražotājiem separatori jānodod pienotavām. Valdības padomnieks Trampendahs 1941. gada 16. augusta slepenajā ziņojumā rakstīja: «Latviešu zemnieki ar veciem īpašumiem, tā sauktie vecsaimnieki. Šī iedzīvotāju daļa vienmēr bijusi labākās attiecībās ar vācietību un boļševistiskā kundzībā tai nācās ciest asins upurus. Viņu vēlme palikt zem vācu kundzības, liekas, ir godīga.» Tāpēc Trampendahs ieteica «veicināt viņu lauksaimniecisko pašapziņu», izvirzīt amatos šo aprindu «vāciešiem draudzīgi noskaņotās personas», «nepārprotami dot viņiem priekšrocības, salīdzinot ar citām latviešu tautas grupām».²⁴³ Tālāk padomnieks Trampendahs ziņoja: «Boļševistiskie varasvīri ievērojamu daļu turīgo latviešu iedzīvotāju pilsētās un uz laukiem nogalināja, bieži vien spīdzinot, vai izveda. Tāpēc latviešu tautas daļā, ko skāris boļševistiskais terors, it īpaši vecsaimnieku zemniecībā, naidis pret boļševikiem un ebrejiem ārkārtīgi liels.»²⁴⁴

Nolūkā tuvināties vecsaimniekiem, ko hitlerieši uzskatīja par savu balstu, padomju zemes reformas rezultātā iedalītās jaunsaimniecības likvidēja. «Lielinieku valdīšanas laikos no vecsaimniekiem atdalītie un tā saucamajiem jaunsaimniekiem nodotie apmēram 10 ha zemes līdz turpmākajam tiek atkal nodoti apsaimniekošanai viņu bijušajiem valdītājiem vecsaimniekiem,» rakstīja Līepājas apgabala komisārs Alnors. «Viss pie minētās zemes piederošais dzīvais un nedzīvais inventārs tiek nodots rīcībai un darbam tam vecsaimniekam, kurš savukārt ir atbildīgs par zemes apstrādāšanu un ražas ievākšanu.»²⁴⁵ To pašu rakstīja Zemgales apgabala komisārs brīv-kungs Valters Eberhards fon Medems.

Izpildot šos rīkojumus, ap 75 000 jaunsaimnieku atņēma gan piešķirto, gan piegriezto zemi, ko jau 1941. gada otrajā pusē pievienoja vecsaimniecībām. Tikai Jēkabpils apriņķi vien likvidēja 2994 jaunsaimniecības un 1190 sīksaimniecību atņēma 1940. gadā piešķirtos zemes piegriezumus. 1942. gadā reģistrēti 159 000 laukstrādnieku. «Bijušajiem desmithektārnikiem,» rakstīja okupācijas vara, «bija jāpilda kļaušas lielsaimnieku vietā.»²⁴⁶ Ar 1941. gada 13. septembra rīkojumu A. Rozenbergs atcēla padomju agrārreformu, pārvērta jaun-

²⁴² KFA, R 92. f., 976. l.

²⁴³ Turpat, 115. l., 1121.—1122. lp.

²⁴⁴ Turpat, 1120. lp.

²⁴⁵ Mēs apsūdzam. — R., 1965. — 51. lpp.

²⁴⁶ Turpat. — 195. lpp.

saimniekus par laukstrādniekiem tajās saimniecībās, kurām pievienoja viņu jaunsaimniecības un ap 1500 zemnieku izsūtīja uz Vāciju «pasaules uzskatu labošanai»²⁴⁷.

1920.—1921. gada agrārreformu hitlerieši neatzina, taču pagaidām šīs jaunsaimniecības nelikvidēja. «1921. g. agrārreformas gaitā ieliktos kolonistus,» rakstīja valdības padomnieks Trampendahs 1941. gada 16. augustā, «nedrīkstētu pirmām kārtām aizskart, ja negrib uz laukiem izsaukt stiprāku nemieru un lauksaimnieciskās ražošanas traucēšanu.»²⁴⁸ A. Rozenbergs 1944. gada 15. martā rakstā Austrumzemes valsts komisāram H. Lozem slepeni rakstīja, ka hitlerieši nekad nav uzskatījuši 1920. gada agrārreformu par likumīgu un «vācu valdība būtu varējusi atjaunot tikpat saprātīgi un ar pilnām tiesībām šīs 700 gadus pastāvošās īpašuma attieksmes. Tā kā tas nenotika, tad baltu tautām būtu visi iemesli pateicīgi atzīt šo augstirdīgo stāju.»²⁴⁹

Lauksaimniecībā plaši izmantoja padomju karagūstekņu darbu.

Okupanti plānoja radīt pamatu Latvijas kolonizēšanai. Austrumu okupēto apgabalu reihministrs A. Rozenbergs instrukcijā reiha pilnvarotajam Baltijā un Baltkrievijā jau 1941. gada maijā un jūnijā rakstīja: «Reiha pilnvarotā mērķim Igaunijā, Latvijā, Lietuvā un Baltkrievijā jābūt vācu protektorāta radīšanai, lai vēlāk šos novadus pārvērstu par Lielvācijas sastāvdaļu ģermanizējot rasiski piemērotos elementus, kolonizējot ar vācu rases pārstāvjiem un iznīcinot nevēlamos elementus. Baltijas jūrai jāklūst par iekšēju vācu jūru Lielvācijas apsardzībā.»²⁵⁰

Pēc minētā valdības padomnieka Trampendaha slepenā ziņojuma, *vācu okupācijas varai bija jāsaplānotas vācu noņemšanai Latvijā un «rasistiski vērtīgu latviešu pārvācošanai».* «Latviešu vecsaimnieki ir tā savas tautas daļa, kas ir viscienīgākā un visatklātākā pārvācošanai.» Pēc rasistiski nepilnvērtīgo latviešu izvākšanas un pārvācošanas «latviešiem būs jādod vieta laukos», veicot vispirms jautku vāciešu un latviešu noņemšanu, «kas būtu labākais pamats tautu sajaukšanai un ar to latviešu zemnieku pārvācošanai.»²⁵¹

1943. gadā Baltijas landesvēra vadītājs P. Fokrodts izstrādāja slepenu plānu «Austrumzemes — Austrumfrontes cīnītājiem», kuru 10 eksemplāros izdalīja augstākajiem okupācijas varas vadītājiem, to skaitā Kurzemes apgabala komisāram brīvkungam V. Medemam. Šajā Baltijas pēckara pārbūves plānā, kurš acīmredzot nebija tikai pēc paša autora iniciatīvas radīts, P. Fokrodts paredzēja Austrumfrontes vācu virsniekiem un karavīriem iesniegt Hitleram lūgumu pēc kara piešķirt zemi 60—1000 ha lielumā atkarībā no

²⁴⁷ Deutsche Zeitung in Ostland. — 1942, 19. Juli; Rüstungskommando Riga. Kriegstagebuch der Aussenstelle Libau. — Februar 1942. — S. 6.

²⁴⁸ KFA, R 90. f., 115. l., 1124. lp.

²⁴⁹ Turpat, 6 f., 278 l., Nr. 1152/44. g. — R-H.

²⁵⁰ Mēs apsūdzam. — R., 1965. — 11. lpp.

²⁵¹ KFA, R 90. f., 115. l., 1125. lp.

nopelniem cīņā pret komunismu. Tādas pašas tiesības bija paredzētas arī bermontiešiem un citiem cīnītājiem 1918.—1919. gadā.²⁵² 1000 ha muižas, galvenokārt vācu virsniekiem, bija paredzēts ierīkot vecajos muižu centros, izliekot no sētām kolonistus (t. i., Latvijas Republikas agrārreformas jaunsaimniekus). Plānā bija paredzēts nodot vāciešiem mazākais $\frac{1}{3}$ Latvijas zemes. Taču valsts komisārs H. Loze uzdeva nekavējoties savākt atpakaļ visus plāna eksemplārus, kas varētu nonākt «iedzimto» rokās un negatīvi ietekmēt cīņu pret boļševikiem, pretējā gadījumā draudot ar stingru sodu. Tas visumā arī tika izdarīts.

Kā redzams no pirmā vācu okupācijas varas ziņojuma 1941. gada 24. jūlijā par Latvijas lauksaimniecības stāvokli, 1187 saimniecības bija palikušas bez saimniekiem, jo 706 bija izvesti un 365 — aizbēguši līdz sarkanarmijai. Atkāpjoties sarkanarmija rekvizējusi daudz zirgu, to skaitā tikai Valkas apriņķī ap 1000 zirgu. Liepājā bija iegūts kara laupījumā 7800 t cukura, 2000 t miltu, 3000 t sviesta un citas pārtikas preces.²⁵³

32. tabula

Latvijas iedzīvotāju skaita samazināšanās
laikā no 1939. gada līdz 1942. gada 15. jūnijam²⁵⁴

	Skaitis	%	
1. Vāciešu izceļošana 1939. gadā	52 248	22,2	Kopā 63 192 (27%)
2. Vāciešu izceļošana 1941. gadā	10 944	4,6	
3. Izvesti vai nonāvēti 1940.—1941. padomju gadā	34 750	14,7	
4. Ar sarkanarmiju atkāpies latviešu karaspēks	17 000	7,1	
5. Ar boļševikiem aizbēguši	12 000	6,2	Kopā 8,1% Ebreji 9000
6. Ebreju jautājuma «risināšana» 1941. gadā — 93 000, 1942. gada februārī nodarbina 6000	77 000	32,8	
7. Frontē: SD	11 000	4,7	10,5% Kopā 24 000
Brīvprātīgie	10 000	4,3	
SS brigāde	2 000	0,6	
Todta organiz.	1 000	0,4	
8. Darba dienestā	3 000	1,2	
9. Laukstrādnieki Vācijā	3 000	1,2	
Kopā	233 942	100,0	

²⁵² Vockrodt P. Das Ostland — den Ostfrontkämpfern. Geheim. Streng vertraulich. — LCVORA, P-70. f., 22. l., 1.—4., 7., 18. lp.

²⁵³ LCVORA, P-69, f., 5. apr., 262. l., 2., 9., 15. lp.

²⁵⁴ Turpat. — P-70. f., 2. apr., 15. l., 1. lp.

Latvijas iedzīvotāju daudzums laikā no 1939. gada līdz 1942. gada 15. jūnijam, pēc vācu okupācijas varas aprēķina, bija samazinājies par 233 932 cilvēkiem (12%).

Pēc vācu okupācijas varas aprēķiniem, 1942. gada vidū strādājošo skaits Latvijā bija samazinājies par 145 000—150 000 cilvēku salīdzinājumā ar 1939. gadu. 30 000 vīriešu bija iesaukti vācu armijā, darba dienestā, izsūtīti darbos uz Vāciju (to skaitā 20 000 no laukiem). Iznīcināti bija 77 000 ebreju. Aizgājuši vai aizvesti līdz sarkanarmijai 13 700, izvesti vai nogalināti 34 750 cilvēku. Repatriējušies bija 63 192 vācieši. Lauksaimniecībā strādājošo skaits vienlaikus bija samazinājies par 109 000 (18,8%). Rezultātā uz vienu lauksaimniecībā nodarbināto Latvijā bija 5,8 ha, bet Vācijā — 3,1 ha zemes. Nodarbināto skaits Latvijā tolaik bija lielāks (64,0%) nekā Vācijā (49,4%) un Francijā (52,4%).

1942. gada janvārī Latvijas lauksaimniecībā trūka 32 450 laukstrādnieku. Pēc vāciešu aprēķiniem, varēja «sagādāt» vēl ap 30% laukstrādnieku (karagūstekņus, latgaliešus u. c.). Pavisam 1942. gada vasarā bija paredzēts nodarbināt laukos ar 775 000 cilvēku, to skaitā ap 660 000 vecumā no 15 līdz 65 gadiem.²⁵⁵

Padomju nacionalizētās privātās zemes pārvaldīšanai radīja akciju sabiedrību «Austrumzemes lauksaimniecības biedrība» (Landwirtschaftsgesellschaft Ostland), lai pēc kara zemi piešķirtu vācu kolonistiem. Biedrība saglabāja Latvijā 31 padomju saimniecību, 50 MTS un 502 MZIP inventāru. Biedrībai nodeva bezsaimnieku zemi, izmēģinājumu stacijas un citus lauksaimnieciskus uzņēmumus. Tika sagatavots zemes fonds Latvijas kolonizēšanai. Bija paredzēts pēc kara izveidot 25 000—30 000 lielsaimniecību vācu karavīru vajadzībām. Saglabājušies lielsaimniecību projekti liecina, ka tās būtu vācu nacionālajā stilā celtas muižas. Pēc Rīgas ģenerālkomisariāta slepenajiem datiem, 1943. gada februārī Latvijā jau bija 17 801 vācietis (neskaitot armiju), to skaitā 12 000—13 000 valsts vāciešu un apmēram 5000, kuri cēlušies no vāciešiem.²⁵⁶

Hitleriešu vadība centās iegūt pēc iespējas vairāk lauksaimniecības produkcijas armijas vajadzībām, tāpēc Latvijas lauksaimniecības ražojumu un mājlopu izlaupīšanu jau kara pirmajās dienās sāka militārā pavēlniecība. Latvijā darbojās minētās «Saimnieciskās inspekcijas Ziemeļi» militārā saimnieciskā organizācija «Landwirtschaftskommando». No 1941. gada jūnija līdz 31. decembrim Latvija vācu armijai nodeva 3472 tonnas sviesta, 1525 tonnas gaļas, 14 484 liellopus, 8141 cūku, 13 784 tonnas auzu, 14 671 tonnu rudzu, 3631 tonnu kviešu, 2841 tonnu cukura, 1210 tonnu šokolādes un konfekšu — kopā pārtikas produktus par 72 066 000 marku.

1942. gada 15. janvārī Austrumu apgabalu ministrija uzdeva valsts komisāram H. Lozem stingri slepeni ziņot, cik lauksaim-

²⁵⁵ Beitrag zur Kriegswirtschaftslage in Lettland — zum Dienstgebrauch. — LCVORA, P-70. f., 2. apr., 15. l., 1.—88. lp.

²⁵⁶ KFA, R 90. f., 133. l., 3. lp.

niecības ražojumu no Latvijas nodots vācu armijai, izvests uz Vāciju vai nodots eksportam. Kā redzams 33. tabulā, minētajos četros mēnešos okupanti, pēc pašu aprēķina, izmantoja Latvijas lauksaimniecības preces 31,9 milj. marku vērtībā. Starp izvestajām precēm bija 2774,2 t sviesta, 14 975 liellopi, 1 091 700 litru degvīna ražojumu, 19 118,3 t gaļas, desu, gaļas konservu, 25 899,6 t labības, miltu, zirņu vai to izstrādājumu utt. 61—90% no lauksaimniecības ražojumiem tika sūtīti vācu armijai.

33. tabula

Latvijas lauksaimniecības ražojumu izmantošana
1941. gada septembrī—decembrī (RM)²⁵⁷

Mēnesis	Vācu armijai	%	Uz Vāciju	%	Eksportam	%	Kopā
Septembris	1 799 621	84,3	336 142	15,7	—	—	2 135 763
Oktobris	5 644 439	61,4	2 906 480	31,6	642 710	7,0	9 193 629
Novembris	8 891 956	90,7	343 366	3,5	576 000	5,8	9 811 322
Decembris	9 543 684	88,2	449 608	4,1	830 474	7,7	10 823 763
							31 964 477

Viena no zemnieku pretestības formām vācu okupācijas varai bija lopu un sējumu slēpšana. Ģenerālkomisāra Dzīves telpas II nodaļa 1943. gada 22. decembrī ziņoja, ka 1943. gada skaitīšanas laikā «izteikta opozīcija bija novērojama pret tirumu platības datu iztaujāšanu».²⁵⁸ Pēc ģenerālkomisāra datiem, 1944. gada 11. janvārī zemniekiem bija noslēpts ap 20% liellopu, ap 30% cūku, ap 40% aitu un ap 50% vistu. Kaut arī vecsaimniekus okupanti uzskatīja par saviem uzticamākajiem sabiedrotajiem, noslēpto lopu skaits salīdzinājumā ar 1941. gada beigām bija palielinājies. «Neuzdoto lopu atņemšana,» rakstīja ģenerālkomisārs, «vispārīgi tiek uzskatīta par nemērķtiecīgu un netaisnīgu soda veidu.» Bet, spriežot arī pēc šiem samazinātajiem skaitļiem, 1943. gada 15. decembra skaitīšanā novērojams, ka kumeļu, jaunlopu, jēru un sivēnu skaits par 116 (35%) pārsniedza jaunlopu skaitu 1942. gadā. Tas liecina par zemnieku saimniecību pūlēm atjaunot ganāmpulkus.

Latvijas lauksaimniecības stāvoklim vācu okupācijas gados grūti izsekot, jo trūkst statistisko datu. Saglabājušies statistiskie dati par 1942. gadu ir ļoti nepilnīgi, jo zemnieki, vairādamies no nedevu palielināšanas, centās reģistrēt mazāku galveno laukaugu platību un mājlopu skaitu. Pēc vācu okupācijas varas datiem, 1942. gadā lopu skaits salīdzinājumā ar 1941. gadu samazinājies — zirgu līdz 97%, ragulopu — līdz 83%, cūku — līdz 86%, aitu — līdz 70% un

²⁵⁷ LCVORA, P-70, f., 1. apr., 9. l., 1.—5. lp.

²⁵⁸ Landwirtschaft Ostlands 1942—1944. — KFA, R 90. f., 411. l.

bišu saimju — līdz 70%. 1943. gadā, pēc ģenerālkomisariāta datiem, Rīgas, Madonas, Cēsu, Tukuma un Jelgavas apriņķī vairāk nekā 6 govīs bija 10—15% zemnieku saimniecību. Slaucamo govju skaits Latvijā no 647 000 1941. gada 15. decembrī bija samazinājies līdz 641 000 1942. gada 1. janvārī (99%), bet zirgu skaits no 450 000 attiecīgi līdz 320 000. 1942. gadā no govīs Vidzemē iegūts 2892 kg, Zemgalē — 2638 kg, Kurzemē — 2625 kg un Latgalē — 2180 kg piena. Vidējais piena izslaukums 1938.—1939. gadā bijis 2896, 1941. gadā — 2764 kg un 1942. gadā — 2374 kg piena no govīs gadā.²⁵⁹

Zemnieki reģistrēja palielinātu (vismaz par 25—30%) zālaugu, papuvju un neapsētās aramzemes platību. Slepenā ziņojumā A. Rozenbergam Rīgas ģenerālkomisārs Drekslers 1942. gada 20. augustā rakstīja, ka «zemnieki pretojas, neskatoties uz prēmijām», kuras nav devušas gaidītos rezultātus. Laukos trūkstot darbaspēka, bet piešķirtie karagūstekņi darbus nespējot izdarīt.²⁶⁰ Reģistrējot palielinātu ar labību neapsētās zemes platību, zemnieki paglāba daļu savas produkcijas, ko izlietoja iztikai vai pārdeva melnajā tirgū, iepērkot sev nepieciešamās preces. Samazinājās minerālmēsļu patēriņš: fosforsāļu minerālmēslus 1941./42. gadā izlietoja 16,7%, kālija mēslus — 25,5%, bet slāpekļa mēslus — tikai 12,5% salīdzinājumā ar 1938./39. gadu. Pēc ģenerālkomisariāta datiem, stāvoklis ar mākslīgajiem mēsliem bija ļoti bēdīgs, pat katastrofāls. Slāpekļa un kālija mēslojuma nebija vispār, bet 1942. gadā solīja ievest 5000 t fosfora mēsli. Ziņu par lauksaimniecības tehnisko stāvokli visai nedaudz. Lai darbinātu Latvijā 1941. gada beigās esošos 1855 traktoros, 1942. gada maijā no Zviedrijas iepirka 900 gāzģeneratoru Fordsona traktoriem.²⁶¹ MTS ievestos Krievijas smagos traktoros aizsūtīja uz Krieviju.²⁶² No Vācijas līdz 1942. gada 30. jūnijam saņēma 80 000 izkapšu, 20 labības tīrāmo mašīnu, 1100 kultivatoru, 500 rindu sējmašīnu, 1000 labības pļāvēju, 10 000 divlemešu arklu.²⁶³ Latvijā bija 492 valsts ērzeļi, nelielu to daudzumu ievada no Pomerānijas. Ievada arī jaunlopus.

Pēc lauksaimniecības ģenerāldirekcijas datiem, ziemas rudzu un ziemas kviešu ražas 1941.—1943. gadā bija 11 c/ha, miežu un auzu ražas — 10 c/ha, kartupeļu — 94 un cukurbiešu — 126 c/ha.²⁶⁴ Bet šīs ražas, lai izvairītos no nodevām, tika pazeminātas.

Ziņojumos par lauksaimniecības stāvokli ģenerālkomisariāta darbinieki atkārtoti norādīja, ka *lauksaimniecībā trūkst darbaspēka*. Lai sagādātu laukstrādniekus, vācu pārvalde izmantoja karagūstekņus, vervēja laukstrādniekus Latgalē, nodarbināja skolniekus un izmantoja bēgļus. Pirmām kārtām nodarbināja gūstekņus sarkanarmiešus,

²⁵⁹ KFA, R 92, f., 983. l.

²⁶⁰ Turpat. — R 6. f., 300. l., 17. lp.

²⁶¹ KFA, 6. f., Lagebericht 1942, 30. jūn., 20. lp.

²⁶² Wirtschaftskommando Riga, Lagebericht 27. — 2.—7. VII 1942.

²⁶³ *Rieckelt I.* Ernährung und Landwirtschaft im Kriege. — Oldenburg—Hamburg, 1953. — S. 343.

²⁶⁴ LCVVA, 1690. f., 11. apr., 1. l., 41.—42. lp.

Jumta skaidu ēvelēšana pie lokomobiles

kuru skaits Latvijā jau 1941. gada rudenī sasniedza 155 000.²⁶⁵ Taču, pēc komandantūras datiem, meža darbos jau bija nodarbināti 3000 gūstekņu, vairāki tūkstoši strādāja vācu armijas vajadzībām utt. 1942. gada 20. aprīlī Latvijā atradās 155 399 karagūstekņi, no kuriem lauksaimniecībā bija nodarbināti 13 396, meža darbos — 2894, kūdras purvos — 495. Starp karagūstekņiem bija 2695 virsnieki, 131 ārsts, 206 feldšeri, 455 sanitāri, 1797 ievainoti, 2667 slimi, 3171 bezspēcīgs un 812 karadienestam derīgi. Bet gūstekņiem, strādājot laukos, bija iespējams bēgt, tāpēc viņu nodarbināšanu lauksaimniecībā ierobežoja. Bez tam bija paredzēts savervēt 22 000 laukstrādnieku Latgalē, taču sākumā izdevās iegūt tikai 1500 cilvēku. Ražas novākšanā paredzēja izmantot 20 676 vidusskolniekus un 185 000 pamatskolnieku, uzsākot vēlāk mācības skolās.

Darbspēka trūkuma novēršanai laukos uzdeva skolēniem, vecākiem par 14 gadiem, obligāti nostrādāt lauku darbos trīs mēnešus. Visām sievietēm no 17 līdz 45 gadiem ražas novākšanā bija jāstrādā 2 nedēļas. Latviešu iestāžu darbiniekiem laukos bija jāstrādā 6 nedēļas, ieskaitot atvaļinājumu.

1943. gadā Rīgā bija 5625 bēgļi, no tiem 780 pieauguši vīrieši un 2200 — pieaugušas sievietes vecumā no 65 līdz 100 gadiem. Divas trešdaļas bērnu bija jaunāki par 10 gadiem.²⁶⁶ Tāpēc bēgļi darbaspēka problēmu neatrisināja.

Rīgas būvuzņēmējs diplomētais inženieris E. Lūsis (Luhss) 1942. gada 7. decembrī aicināja ģenerālkomisāru Dreksleru viņam nepieciešamos būvstrādniekus sagādāt Latgalē, kur viņiem neesot

²⁶⁵ KFA, R 92. f., 976. l.

²⁶⁶ Wehrwirtschaftskommando Riga. Abt. Ia. Lagebericht von 1. VIII—31. VIII 1943.

nekā ko darīt, kur viņi klīstot pa mājām un dzerot pašbrūvētu degvīnu. Daugavpils apgabala komisārs 1943. gada 30. janvārī tam piekrita, bet trūkstot policistu, kas tos saņemtu, jo esot jācinās ar partizāniem, bez tam trūkstot arī transporta.²⁶⁷

Latgalē galvenokārt darbam rūpniecībā bija savervēti ap 1500 strādnieku, bet vācu pārvalde cerēja iegūt vēl 22 000 cilvēku.

«Ieceļojušo ārzemju laukstrādnieku (poļu, krievu un lietuviešu) iztrūkums, kurš agrāk nebija jūtams, kļūst arvien lielāks,» rakstīja ģenerālkomisāra statistikas centrālreferents 1944. gada 6. martā. Iztrūkstošos laukstrādniekus centās aizvietot pirmām kārtām ar krievu un baltkrievu bēgļiem. 1943. gadā tikai Jelgavas apriņķī bija jau 12 700 krievu bēgļu. Taču vietējie zemnieki ar tiem bija ļoti neapmierināti, jo strādāt gribēja tikai nedaudzi. Bez tam katrai bēgļu sievai dažkārt bija jākopj 8—10 bērni, kas vēl samazināja darbospējīgo bēgļu skaitu. 1944. gadā normālu lauksaimniecību traucēja arī bēgļi no Krievijas un Baltkrievijas. 1944. gada 17. marta apspriedē pie valsts komisāra Rīgā rēķināja, ka Baltijas valstīs pavisam bija 518 000 bēgļu, no tiem Latvijā ieradušies 140 000, no kuriem reģistrēti statistikas pārvaldē tikai 80 000.²⁶⁸

Līdz ar vācu civilās administrācijas (apgabalu komisariāti, ģenerālapgabali u. c.) noorganizēšanu lauksaimniecības funkcijas pārņēma Latvijas ģenerālkomisariāts. «Saimnieciskajā ciņas laukā zemnieks ir pirmajā vietā,» rakstīja kāds kara padomnieks. «Viņš ir atbildīgs par to, lai karavīram un dzimtenei (Vācijai) netrūktu maizes.»²⁶⁹ Katrā apriņķī nodibināja vācu pārvaldi ar uzticamības personu — kreislandvirtu — priekšgalā. Vācu okupācijas vara un tās uzdevumā kreislandvīrti, kuriem bija uzdota lauksaimniecības vadīšana, centās saglabāt agrākajā līmenī vai palielināt sējumu platības. Rezultātā blakus militārajai administrācijai darbojās civilā un arī saimnieciskā administrācija. Pēdējā mākslīgi pazemināja lauksaimniecības ražojumu cenas un vietējās naudas vērtību, uzlika smagus lauksaimniecības nodokļus un ievāca lauksaimniecības ražojumu obligātās nodevas. 1941./42. saimniecības gadā vācieši bija paredzējuši obligāto nodevu veidā zemniekiem atņemt 50% pārtikas labības kopprodukcijas, 20% lopbarības labības un vairāk nekā 28% kartupeļu ražas. Taču patiesībā vācu okupācijas varai izdevās iegūt tikai apmēram pusi šā apjoma. Bet arī tas bija daudz — 128 138 t pārtikas labības, 48 465 t lopbarības labības, 158 500 t kartupeļu utt. Sevišķi smagas bija gaļas nodevas. Rezultātā liellopu daudzums samazinājās par 15%, bet cūku — apmēram par 17%.²⁷⁰ Tā okupācija smagi iedragāja Latvijas lopkopību. Taču vāciešiem izdevās palielināt gaļas konservu ražošanu no 600 tonnām 1941. gadā līdz 1700 tonnām (283%) 1942. gadā, bet siera — attiecīgi no 2000

²⁶⁷ KFA, R 92. f., 1146. l.

²⁶⁸ Turpat, 90. f., 404. l.

²⁶⁹ Latvijas zemkopja padomnieks. — R., 1942. — 5. lpp.

²⁷⁰ Блюмфельд Э. А. Гитлеровский оккупационный режим в Латвии (1941—1945): Автореферат. — Рига, 1967. — С. 28.

tonnām līdz 2800 tonnām (140%). Visu to par pazeminātām cenām izveda uz «Lielvāciju» vai nodeva vērnahtam.

Slepenā ziņojumā par saimniecisko un iekšpolitisko stāvokli Latvijā 1942. gada pavasarī Latvijas pašpārvalde rakstīja valstskomisāram H. Lozem Rīgā, ka zemnieku noskaņojumu nelabvēlīgi ietekmējot tas, ka zeme netiek atzīta par privātīpašumu. Tāpēc zemnieki «ievērojami pazeminājuši savu darba mīlestību. Jābaidās, ka pārtikas produktu ražošana laukos stipri samazināsies». Trūka apmēram 50 000 algotu strādnieku, kurus agrāk ievēda. Bez tam ap 1500 vācu lauksaimnieku bija repatriēti, neskaitāmi latviešu zemnieki izvesti uz Sibīriju, daudzi darbaspējīgie atradās armijā vai darba dienestā.²⁷¹ Taču 1942. gadā reprivatizāciju vācu okupācijas vara vēl neuzsāka. To apstiprināja 1942. gada 17. marta Austrumzemes valstskomisāra raksts ģenerālkomisāram, kurā tika norādīts, ka nacionalizācijas pārbaude sakarā ar principiāliem apsvērumiem, un lai pirmām kārtām novērstu precedentu pagaidām nenotiks.²⁷²

Neveiksmes frontē ietekmēja arī Latvijas lauksaimniecību. Pēc sakāves pie Maskavas un «zibens kara» izgāšanās vācieši it kā mainīja taktiku, uzsākot sadarbību ar vietējiem iedzīvotājiem. Pēc sakāves pie Staļingradas Austrumzemju valsts ministrs A. Rozenbergs 1943. gada 18. februārī parakstīja *noteikumus zemes reprivatizācijai Igaunijas, Latvijas un Lietuvas ģenerālapgabalā*. Zemi nodeva «mūžīgā lietošanā» 23% bijušo vecsaimnieku pretēji vācu okupantu sākotnējam lēmumam neatcelt padomju veikto zemes nacionalizāciju 1940. gadā un saglabāt «dzīves telpu» vāciešiem pēc kara. Ar šo ierobežoto reprivatizāciju vācieši cerēja panākt Latvijas saimnieku ciešāku iekļaušanos Vācijas «pārtikas karā», aplāpēt pretošanās kustību un panākt plašāku atbalstu mobilizācijai leģionā.

Lai uzvarētu «pārtikas karā», 1941. gadā no vienas slaucamas govys bija jānodod 50 kg sviesta, 1944. gadā — jau 90 kg vai arī attiecīgs daudzums piena. Par nodevu nepildīšanu varēja sodīt ar 1000—10 000 marku. Par katru nenodoto olu varēja uzlikt 3 markas soda, kas tomēr neatbrīvoja no pienākuma nodot paredzētās olas. Vienlaikus samazināja zemnieku iztikai paredzētās labības malšanas normas. Zemnieku obligātās nodevas arvien palielinājās. 1943. gadā bija uzdots nodot 50 milj. olu. Lai izpildītu gaļas normu, 1945. gadā bija jānodod pat 2 govys. Latvijas lauksaimniecībai sviesta nodevas bija 27 000 t gadā, bet 1943. gadā nodeva tikai 20 613 t.²⁷³ Vācu okupācijas vara 1941. gada otrajā pusē, 1942. gadā un 1943. gada pirmajos ceturkšņos no zemniekiem iepirka 82 500—104 100 t rudzu, 18 400—34 200 t kviešu, 164 400—183 000 t kartupeļu, 148 400—144 700 liellopu, 52 700—95 300 cūku. Lauksaimniecības ražojumu (izņemot liellopus) iepirkums paplašinājās. Par piegādēm maksāja ap 50—60% no tām cenām, ko maksāja Austrumprūsijas lauksaimniekiem. Rezultātā Latvijā govju skaits 1943. gadā bija samazinājies

²⁷¹ KFA, R 92. f., 17. l., 11. lp.

²⁷² Turpat. — 1178. l.

²⁷³ Latvijas piensaimniecība. — R., 1944. — 13., 16. lpp.

līdz 1 083 300 (85,2%), cūku — līdz 547 300 (61,5%) un aitu — līdz 953 400 (84,9%) salīdzinājumā ar 1938. gadu. Zemnieki pretojās, nepildīdami piena un gaļas normas. Pēc ģenerālkomisāra datiem, 1943. gadā Jelgavas apriņķī par normu nepildīšanu bija apkilāti 6% govju.

34. tabula

15 ha lielas zemnieku saimniecības nodevas
Rīgas apriņķī 1941./42. un 1945. gadā

Nodevu veids	1941./42. g.	1945. g.
Sviests (no 4 govīm)	200 kg	320 kg
Liellopi (ne vieglāki par 150 kg)	1	1 (ne vieglāks par 450 kg)
Cūkas (ne vieglākas par 80 kg)	1	1 (ne vieglāka par 120 kg)
Vilna (aitas)	1 kg	1 kg
Vilna (jēra)	0,5 kg	0,5 kg
Olas (vistas)	50 gab.	50 gab.

Tuvojoties sarkanarmijai, vācieši rekvizēja lopus un dzina tos uz lopkautuvēm vai Vāciju. Kurzemē šī lopkopības postīšana turpinājās līdz pat Vācijas kapitulācijai. Arī zemnieki, sevišķi bēgļi, izkāva lopus, žāvēja un sālīja gaļu, lai izveidotu pārtikas rezerves. Galvenokārt iznīcināja govīs un cūkas, mazāk — aitas.

Zemnieki pretojās lauksaimniecības ražojumu nodošanai vērmahtam, kaut par to draudēja nāvessods vai cietumsods. «Daudzos pagastos vēl ir zemnieki,» rakstīja Valmieras apriņķa komisārs 1942. gada 12. jūnija uzsaukumā, «kuri aiz kaut kādiem imesliem vairāk labību un kartupeļus mājās uzkrāj, nekā viņi par to var atbildēt. Šos zemniekus piespied savus pienākumus pildīt, kā karavīrus savās vienībās piespiež ievērot disciplīnu, ir mūsu uzdevums. Kas glabās vairāk pārtikas līdzekļu, kā tas ir paredzēts, turpmāk tiks bargi sodīts.»

Lielus zaudējumus cieta lauksaimniecības galvenais vilcēj-spēks — zirgi. 1940. gadā Latvijā bija 230 000 zirgu vecumā no 3 līdz 15 gadiem, bet 1942. gadā — vairs tikai 151 332 (65,8%). Trūka zirgu, trūka minerālmēslu, trūka lopu. Zemnieki, cik spējami, slēpa labību un lopus. Labību kūla ar spriguļiem, mala rokas dzirnavās. Vissmagākos zaudējumus Latvijas lauksaimniecībai radīja bēgošās vācu armijas rekvizīcijas. Tā Liepājas apriņķa Krotas pagastā vispār nepalika lopu. Hitlerieši Latvijā rekvizēja 802 292 liellopus, 504 440 cūkas, 461 936 aitas un kazas, 108 205 zirgus, 1 546 309 mājputnus.²⁷⁴

²⁷⁴ Блюмфельд Э. А. Экономическое ограбление народного хозяйства Советской Латвии // В дни войны. — Рига, 1964. — С. 84.

Taču pārtikas un izejvielu Lielvācijai trūka. Arī pati reiha lauksaimniecība nespēja izpildīt Hitlera uzdevumu — intensīvi izmantot katru aramzemes hektāru, jo trūka lauksaimniecības mašīnu, traktorū, degvielas, mākslīgo mēslu, pat darba roku. 1938. gada 31. maijā Vācijā lauksaimniecībā strādāja 4 994 000 cilvēku, turpreti 1943. gada 31. maijā — tikai 3 299 000 cilvēku (66%) — galvenokārt veči, sievietes, bērni. Tāpēc 1944. gada sākumā Vācijas lauksaimniecībā nodarbināja 320 000 ārzemju laukstrādnieku, 146 494 karagūstekņus un 23 947 laukstrādniekus no «Ostlandes». Vācijā strādāja arī vairāk nekā 20 000 Latvijas pilsoņu, kurus okupanti izsūtīja spaidu darbos uz Vāciju. Ārzemju roku darbaspēka ievēšana Vācijā nespēja konkurēt ar lauksaimniecības mehanizācijas izaugsmi sabiedroto zemēs. Tā tikai Lielbritānijā lauksaimniecība 1939.—1944. gadā saņēma 100 000 traktorū, 2500 kombainu un citu lauksaimniecības tehniku.²⁷⁵ Daži vācu vēsturnieki šodien žēlojas, ka Hitlerš neveiksmīgi okupējis galvenokārt biezi apdzīvotos Eiropas apgabalus, kuru iedzīvotājiem pašiem trūcis pārtikas, tāpēc viss apgādes smagums it kā gūlies uz Vāciju. Vācijas zemnieki jeb, kā viņus sauca — «valsts uzturētājkārta» (Nahrstand) zaudēja ciņu, tāpat kā karapulki — «valsts aizsardzības kārta» (Wehrstand).

Ticamu statistisko datu par lauksaimniecības kopējiem zaudējumiem otrā pasaules kara laikā Latvijā trūkst. Ārkārtējās komisijas aprēķini, ka trīs gados hitlerieši radīja Latvijas tautsaimniecībai zaudējumus apmēram 2 miljardu rubļu vērtībā²⁷⁶ (lauksaimniecībai — aptuveni trešdaļu šās vērtības), neatbilst ārvalstīs veiktajiem pētījumiem. Izpildot sūtņa K. Zariņa rīkojumu, Londonā 1958. gadā

35. tabula

Vācu okupantu Latvijai nodarītie zaudējumi
(latos)²⁷⁷

	Noskaidrotie	Prezumptīvie
1. Lauksaimniecība	478 607 000	237 641 800
2. Rūpniecība	1 169 625 000	102 933 000
3. Kuģniecība	35 949 715	—
4. Ostas	28 700 780	—
5. Zemes ceļi un tilti	58 935 000	—
6. Sakaru dienests	15 858 900	—
7. Dzelzceļi	83 231 600	—
Kopā	2 249 397 945	411 674 800
ASV dolāros 1940. g.	557 875 924	101 499 950

²⁷⁵ *Haushofer H.* Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. — Stuttgart, 1963. — S. 270.

²⁷⁶ Latvijas PSR vēsture. — R., 1986. — II. — 186. lpp.

²⁷⁷ Materiāli par vācu okupācijas varas un vācu armijas otrā pasaules kara laikā Latvijai nodarītajiem zaudējumiem. — Londona, 1951. — 41.—59. lpp.

bija pabeigts pētījums par vācu okupantu Latvijai nodarītajiem zaudējumiem. Šie aprēķini veikti nolūkā iesniegt norēķinu Vācijai. Zaudējumus lauksaimniecībai aprēķinājis agronomis P. Grāvis (dz. 1882. g.), bijušais Centrālās zemes ierīcības komisijas sekretārs.

Pēc P. Grāvja aprēķina, kopējie zaudējumi Latvijas lauksaimniecībā bija 716,2 milj. latu, t. i., 31,8% visu postījumu. Abi aprēķini uzrāda aptuveni līdzīgus skaitļus, taču pielīdzināt pēckara rubļa vērtību lata vērtībai nav iespējams. Tāpēc padomju sniegtie dati šķiet ievērojami samazināti.

Vācu okupācijas nodarīto postījumu skaitā ir arī dzīvā spēka iznīcināšana. Pēc dažiem aprēķiniem, *okupācijas gados nošauti daudzi Latvijas civiliedzīvotāji*, starp kuriem bija neskaitāmi izcili lauku darba organizatori — zemnieki.²⁷⁸

Nevienā vācu okupācijas šobrīd zināmā dokumentā nav teikts, ka, pieteikdamies leģionā, latvieši cīnīsies par brīvu Latviju. Taču gan pagastu valdes, gan Latvijas pašpārvalde atbalstīja Hitlera noziedzīgo pavēli par latviešu leģiona organizēšanu. 15. un 19. latviešu divīzijā bija spiesti iet pirmām kārtām trūcīgo zemnieku dēli, kuru vecāki nespēja piekukuļot priekšniecību. Līdz 1944. gada 18. augustam leģionā un vācu karaspēka vienībās bija mobilizēti 135 135 vīri²⁷⁹, pavisam cīnījās ap 146 000 vīru (ap 8% Latvijas iedzīvotāju).

Cīņās pret sarkanarmiju krituši vai bez vēsts pazuduši ap 80 000 cilvēku, ap 200 000 ar varu vai brīvprātīgi devās emigrācijā, baidīdamies no 1941. gada nepamatoto represiju atkārtošanās.

Tā kā vācu pārvalde 1941. gadā bija paredzējusi Baltijā saglabāt tikai Tartu Universitāti, Rīgas Tehnisko augstskolu, Kauņas Lauksaimniecības un meliorācijas augstskolu²⁸⁰, Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju pamazām sāka likvidēt. Vācu okupācija nodarīja lielus zaudējumus lauksaimniecības zinātnei un kadru gatavošanai. Spriežot pēc «Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas padomes un valdes sēžu protokoliem», sistemātiski veikta tās zinātnieku izdzīšana. Ar izglītības un kultūras ģenerāldirektora 1941. gada 5. decembra rīkojumu «skaitīt par atbrīvotiem no dienesta Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā ar 1941. gada jūniju šādus bijušos mācību spēkus:

1. profesoru Arvīdu Kalniņu,
2. profesoru Paulu Galenieku,
3. ārštata docentu Pēteri Rizgu».

P. Lejiņš tika atbrīvots 1941. gada 1. novembrī pēc paša lūguma. Atkāpšanās gadījumā vāciešiem Baltijā bija izstrādāti trīs plāni:
1) evakuēt visas materiālās vērtības, iesaistīt vietējos tautas cīņā pret sarkanarmiju, pēc tam zemi atstāt sarkanarmijai;

²⁷⁸ *Hāzners V.* Laiks. Telpa. Ļaudis. — Toronto, 1976. — II. — 266., 383. lpp.

²⁷⁹ *Kreicbergs A.* Vainīgie un nelaimīgie // Literatūra un Māksla. — 1988. g. 13. maijā.

²⁸⁰ KFA, R 92. f., 111. l. A. Rozenberga 1941. g. raksts I/3217.

2) austrumu frontē cīnīties tā, lai varētu no Baltijas izvest visas sievietes un bērņus, bet atstāt visus darbspējīgos vīriešus kā pret-padomju partizāņus;

3) sarkanarmijai ieejot Baltijā, visus vīriešus mobilizēt, bet visus civiliedzīvotājus evakuēt.²⁸¹

Istenojot jebkuru šo plānu, Latvijas lauksaimniecība tiktu pilnībā izpostīta. Vairāk vai mazāk tas arī tika izdarīts.

3. UZ KRIEVIJAS LAUKSAIMNIECĪBAS MODELI. PIRMĀ VARMĀCĪBA

*Leņins tautu aicināja
Kopā darbus apvienot,
Staļins visus iemācīja
Kopā sēt, kopā pļaut.*

(Latviešu padomju „folklorā”)

Sā perioda apskatā pēckara gados uzsvērti galvenokārt vācu nodarītie postījumi, zemes reforma un kolektivizācijas sākums. *Šajā shēmā neietilpa zemnieku saimniecību attīstība pēckara gados, padomju saimniecību un kolhozu saimnieciskais stāvoklis.* Arī šobrīd pieejamo un izmantojamo avotu klāsts ir neliels. Grāmatā izmantoti pirmām kārtām Zemkopības Tautas komisariāta (vēlāk — Lauksaimniecības ministrijas), Latvijas PSR Tautas komisāru padomes (Ministru padomes) Lauksaimniecības daļas, kā arī Latvijas Komunistiskās partijas arhīva,²⁸² Centrālkomitejas materiāli — galvenokārt LK(b)P (LKP) biroja sēžu un plēnumu protokoli, stenogrammas un lēmumi. Trūkst daudzu materiālu par atsevišķiem apriņķiem (rajoniem), kolhoziem, sovhoziem un zemnieku saimniecībām. Tirgum neražojošas lauksaimniecības modeļa ieviešana un zemnieku ražotspējas sagraušana, izmantojot sociālistisko pārkārtojumu lozungu, sākās ar trešo padomju zemes reformu, kura bija daudz radikālāka un atklātāka nekā pirmā 1919. gadā un otrā — 1941. gadā.

Otrā pasaules kara postījumi Latvijā patiesībā nopietni nav ne uzskaitīti, ne pētīti. Parasti uzskaitīja 81 Latvijas pagastu (15,6%), kas karā bija sevišķi cietuši. Vairāk nekā 5 šādi pagasti atradās Rīgas, Bauskas, Kuldīgas, Madonas un Liepājas apriņķī. Kara postījumus vēlāk sāka atjaunot Madonas, Cēsu, Rīgas, Jēkabpils, Jelgavas un Bauskas apriņķī.²⁸³

1944. gada 25.—26. augustā Ludzā notika LK(b)P CK plēnums jautājumā «Par vācu okupācijas seku likvidēšanas pasākumiem Latvijas PSR lauksaimniecībā». J. Kaļnbērziņš ziņojumā teica: «Lai labāk apgādātu ar zemi kalpu saimniecības, ieskaitīt valsts fondā vairāk zemes nekā 1941. gadā nevis līdz 30 ha, bet no 20 līdz 30 ha

²⁸¹ *Unams Ž.* Zem Barbarosas šķēpa. — Grand Haven, 1975. — 440.—442. lpp.

²⁸² Turpmāk — LKPA.

²⁸³ LKPA, 101. f., 7. apr., 14. l., 33. lp.

pēc kvalitātes un izvietojuma labāko zemju. Tas skars ap 25—27% Latvijas zemnieku saimniecību, bet pietuvinās Padomju Latvijai ap 70% zemniecības.»²⁸⁴ Viņš ieteica piešķirt jaunsaimniekiem 10—15 ha zemes. Lauksaimniecības ministrs J. Vanags ieteica ātri veikt zemes reformu, bet LPSR TKP priekšsēdētājs V. Lācis zemi ieteica piešķirt tikai tiem jaunsaimniekiem, kuri atbalstījuši padomju varu vācu okupācijas laikā, bet, ja «aktīvi palīdzēja vāciešiem, šeit skaidrs, par zemi nevar būt ne runas».²⁸⁵

1944. gada 26. augustā Ludzā pieņemtajā LK(b)P CK biroja lēmumā «Par pasākumiem vācu okupācijas seku likvidēšanai Latvijas PSR lauksaimniecībā» bija noteikts, ka valsts zemes fondā ieskaitāmas zemes, kas pārsniedz 20—30 ha, bet jaunsaimniecības jāveido 10—15 ha lielas.²⁸⁶

Kā minēts Zemkopības tautas komisariāta 1944. gada 14. novembra sēdes protokolā, kalpu un citu bezzemnieku atsaucība padomju zemes reformai nebija liela. Ievērojama daļa bezzemnieku prasija zemi piešķirt kopā ar ēkām, bet ne atsevišķi kā 1941. gadā, daļa vispār negribēja ņemt zemi. Rīgas apriņķī 41 zemnieku saimniecībai bija iedalīta tikai apmēram desmitā daļa brīvo zemju, Ilūkstes apriņķī — vēl mazāk. Taču organizēt padomju saimniecības nebija iespējams, jo fonda zemes bija izkaisītas starp zemnieku saimniecībām.

Lauksaimniecības ministrija 1944. gada novembrī rakstīja Valsts plāna komitejas priekšsēdētājam F. Deglavam, ka 12 atbrīvotajos apriņķos zemes reforma notiek «ārkārtīgi lēni». «Ir daudz gadījumu, kad esošās jaunsaimniecības neiesniedz lūgumus agrāk tām piederošo zemju atpakaļ atdošanai, ko var izskaidrot ar kulaku — naidīgo elementu aģitāciju.»²⁸⁷

Zemes reformu traucēja arī ēku, lopu un inventāra trūkums jaunsaimniekiem. 1945. gada Latvijas PSR AP Prezidija dekrēts noteica, ka personām, kurām bija vairāk nekā 20—30 ha zemes, sakarā ar zemes nacionalizāciju jānacionalizē arī liekais lauksaimniecības inventārs, ēkas un lopī, kuri bez atlīdzības jānodod jaunsaimniekiem.²⁸⁸

Latvijas PSR valdība steidzināja zemes reformu, vairākkārt norādot uz lēnu bezzemnieku iesniegumu izskatīšanu (1944. gada 1. decembrī neizskatīti bija ap 5000 iesniegumu)²⁸⁹, fiktīvu saimniecību sadali, kā arī organizēja mērnieku sagatavošanu 20 dienuursos. Kompartijas vadība bija sevišķi neapmierināta ar to, ka tā dēvētās kulaku saimniecības labākās zemes patur sev. Tāpēc 1945. gada augustā nolēma «noskaidrot un novērst visus gadījumus, kad

²⁸⁴ LK(b)P CK 1944. g. 25.—26. augusta plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 3. apr., 5. l., 15.—16. lp.

²⁸⁵ Turpat. — 55. lp.

²⁸⁶ Turpat. — 10. l., 33.—35. lp.

²⁸⁷ LCVORA, 693. f., 5. apr., 1. l., 36. lp.

²⁸⁸ LKPA, 101. f., 7. apr., 17. l., 104. lp. 1945. g. 16. oktobra LK(b)P CK biroja lēmums.

²⁸⁹ LKPA, 101. f., 3. apr., 13. l., 33. lp.

kulaku un tautas ienaidnieku saimniecībām zemes reformas izvešanas gaitā atstātas labākās zemes, bet jaunsaimniekiem nodotas sliktākās zemes.»²⁹⁰

1944.—1945. gadā pret padomju zemes reformu bija vērstas trīs galvenās darba zemnieku pretestības formas. Pirmkārt, *zemnieki neiesniedza lūgumus vai pat atteicās tos iesniegt saimniecību piešķiršanai*. Madonas apriņķī vēl 1946. gada februārī bija 56 000 ha brīvas zemes, bet 8000 saimniecību bija mazāk nekā 15 ha zemes, Valkas apriņķī brīvi bija 50 000 ha, bet 8700 saimniecību bija mazāk nekā 15 ha, Jelgavas apriņķī — 49 000 ha brīvo zemju, bet 10 000 saimniecību — mazāk nekā 15 ha. Otrā pretestības forma bija tā dēvētie *fiktīvie saimniecību dalījumi*, kad jaunsaimniecības pieprasīja un saņēma saimnieku dēli vai citi radi tajā pašā saimniecībā, kur nereti līdz šim strādājuši un dzīvojuši. 1946. gada februārī Madonas apriņķī tādas bija 538, Cēsu apriņķī — 281, Valmieras apriņķī — 268, Rīgas apriņķī — 351 saimniecība. Līdzīgs stāvoklis bija arī citos apriņķos. Pavisam Latvijā, kā J. Kalnbērziņš un V. Lācis 1946. gadā ziņoja J. Staļinam, bija 2706 šādi fiktīvi dalījumi.²⁹¹ Trešā pretestības forma bija *atteikšanās no saimniecību lauksaimnieciski neizmantojamās zemes vai pilnīga atteikšanās no saimniecības*, lai panāktu nodokļu samazināšanu. Tā 1946. gada sākumā Rēzeknes apriņķī no savām zemēm bija atteikušās 577 saimniecības, Rīgas apriņķī — 956, Liepājas apriņķī — 338 saimniecības.²⁹²

LK(b)P CK nespēja atzīt, ka lauki pretojas zemes reformai, bet izskaidroja pretestības kustību ar spiegu, diversantu un balto partizānu darbību. LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš 1945. gada 15.—16. februārī VII plēnumā «Par sagatavošanos pavasara sējai» savā referātā teica: «Pāri fronteī pie mums pārsviež spiegi un diversantus, lai nonāvētu padomju darbiniekus, spridzinātu tiltus un rūpnīcas. Bandītu darbības rezultātā Abrenes apriņķī konstatēti 22 izlēcieni. Šādi izlēcieni ir Daugavpils, Ludzas un Rēzeknes apriņķos. Apriņķu komiteju sekretāri nepalīdz cīņā pret bandītismu. Sarežģītas operācijas laikā viņi ar savu plāpāšanu par dažām kļūdām 1937.—1938. gadā, ar personīgu aizsardzību un lūgumiem par IeTK orgānu izolēto cilvēku atbrīvošanu apgrūrina cīņu pret bandītiem un citiem padomju varas ienaidniekiem. Pat pirmrindas Ilūkstes apriņķa sekretārs b. Matuzs ar čekistiem sarunājās nevis partijas valodā. Biedrs Matuzs pieprasīja no biedra Ivanova uzrādīt visus aģentūras materiālus; b. Matuzs aizstāvēja Salienas MZIP vadītāju b. Ludziņu.»²⁹³

LK(b)P CK biroja 1945. gada 15. marta sēdē pieņēma lēmumu «Par steidzamiem pasākumiem no vācu okupantiem atbrīvotajās Lie-

²⁹⁰ LKPA, 101. f., 7. apr., 15. l., 224. lp.

²⁹¹ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5093. l., 44. lp.

²⁹² Проект постановления бюро ЦК КП/б/Л г. Риги... февраля 1946 г.

²⁹³ LCVORA, 611. f., 3. apr., 43. l., 19.—20. lp.

²⁹³ LKP CK VII plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 7. apr., 3. l., 8., 14., 15. lp.

pājas, Aizputes, Kuldīgas, Ventspils, Talsu un Tukuma apriņķu teritorijās», kur bija noteikts tūlīt izveidot pagastu zemes komisijas no kalpiem, bezzemniekiem un sīkzemniekiem, cietušiem no vācu okupācijas, un sākt īstenot likumu par zemi, organizēt 12 MTS un 125 MZIP, kā arī valsts zemes fondu izmantot tā, lai veidotos kompleksi mazu padomju saimniecību organizēšanai.²⁹⁴

1945. gadā 26448 saimniecībām, kas pārsniedza 30 ha, atsavināja 585 000 hektāru zemes. Kopā valsts zemes fondā ieskaitīja 1 517 000 hektāru. Kā redzams 36. tabulā, 64% zemes atsavināšanai tika izmantoti politiski motīvi — tautas ienaidnieki, bēgļi, sadarbība ar vāciešiem un baltajiem partizāniem.

36. tabula

Valsts zemes fonds 1945. gada 31. decembrī²⁹⁵

	Tūkst. ha	%
1. Atgriezumi saimniecībām virs 30 ha	585	38,7
2. Tautas ienaidnieku un spekulantu zemes	273	18,0
3. Bezsaimnieka zemes (galvenokārt personas, kas labprātīgi aizbraukušas līdz vācu okupantiem)	369	24,0
4. Atgriezumi personām, kas aktīvi atbalstīja vācu okupantus	134	9,0
5. Zemes labprātīgi nodotas zemes fondam	92	6,0
6. Klosteru, baznīcu u. c. zemes	44	3,0
7. Atgriezumi no 20—30 ha saimniecībām	20	1,3
Kopā	1517	100,0

1945. gada 30. aprīlī Zemes ierīkošanas pārvaldes priekšnieks Puriņš ziņoja Ministru Padomes priekšsēdētāja vietniekam M. Plūdonim, ka atbrīvotajos apriņķos ievērojama daļa zemes fonda nav izdalīta zemniekiem: «Zemes fonda palieku jāuzskata par pārceļotāju gabalu rezervi Rīgas rajonā — uz 800 saimniecībām, Valmieras rajonā — uz 900 saimniecībām, Bauskas rajonā — uz 700 saimniecībām, Jēkabpils rajonā — uz 600 saimniecībām, Valkas rajonā — uz 500 saimniecībām, Cēsu rajonā — uz 400 saimniecībām,» ziņoja Puriņš. «Pārceļotāju kontingentam jābūt no Madonas, Rēzeknes, Daugavpils apriņķiem.»²⁹⁶

1945. gada 31. decembra Zemkopības tautas komisariāta agronomiskajā pārskatā minēts, ka 1944.—1945. gadā iedalītas 48 873 jaunsaimniecības vidēji 12,4 ha lielumā. Starp zemes saņēmējiem 88% bija bijušie kalpi un rentnieki. Pavisam šīm saimniecībām bija izdalīti 606 000 ha, t. i., 33,9% fonda zemes. Piegriezumam veidā 20 897

²⁹⁴ LKPA, 101. f., 7. apr., 10. l., 69.—71. lp.

²⁹⁵ LCVORA, 611. f., 3. apr., 2. l., 2. lp. Nedaudz citāda zemes fonda struktūra sniegta J. Kalnbērziņa un V. Lāča ziņojumā J. Staļinam 1946. gada martā.

²⁹⁶ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5091. l., 1.—2. lp.

mazzemniekiem bija sadalīti 90 034 ha (6%), t. i., vidēji saimniecībai 4,3 ha.²⁹⁷ Kopā 49 000 jaunsaimniecību izdalīja 606 000 ha (40%), pie tam viena saimniecība bija vidēji 12,4 ha liela. Piegriezumi tika piešķirti 21 000 saimniecību, kopā 90 000 ha (6%), katrai vidēji 4,4 ha. Padomju saimniecībām nodots 37 000 ha (2,4%), MTS, MZIP — 70 000 ha (4,7%), palīgsaimniecībām — 77 000 ha (5%). Palika pāri 670 000 ha (42%), to skaitā 86 000 ha (13,7%) aramzemes. Pļavu un ganību palika pāri 216 000 ha, mežu — 385 000 ha.²⁹⁸

37. tabula

Latvijas PSR zemes fonda izveidošanās
1946. gada martā²⁹⁹

		Tūkst. ha	%
1. Atgriezumi no saimniecībām virs 20—30 ha		605,3	40
2. Pamestās saimniecības	14 311	368,5	24
3. Atgriezumi tautas ienaidnieku un spekulantu zemēm	8 431	373,3	18
4. Brīvprātīgi valstij atdotās saimniecības	6 451	92,6	6
5. Baznīcas, biedrību u. c. zemes	2 900	44,6	3
Kopā		1517,0 ³⁰⁰	100

Līdz 1945. gada 31. decembrim jaunsaimniecībām nodeva 3126 zirgus, 6715 govīs, 18 084 dzīvojamās ēkas, 30 617 saimniecības ēkas un 3235 lauksaimniecības inventāra komplektus. Apmēram puse visu jaunsaimniecību saņēma dzīvojamās mājas un saimniecības ēkas, 69% saņēma zirgus, 87% — govīs, 63% — lauksaimniecības inventāru, pabalstus un aizdevumus. Taču 31% jaunsaimnieku vēl nebija zirga, 13% — govju, 37% — lauksaimniecības inventāra, 47% — lauksaimniecības ēku un 55% — dzīvojamo ēku. Tāpēc neatbilst patiesībai J. Labsvīra dati, ka 9% pēckara jaunsaimnieku trūka ēku, bet 80% nebija zirgu.³⁰¹

1946. gada martā 26 877 (55%) jaunsaimnieku nebija dzīvojamo ēku, 22 886 (47%) nebija saimniecības ēku, 18 113 (37%) — darbarīku, 14 955 (31%) — zirgu, 6596 (13%) — govju.³⁰²

²⁹⁷ LCVORA, 611. f., 3. apr., 19. l., 1.—3. lp.

²⁹⁸ Turpat. — 270. f., 2. apr., 5093. l., 40. lp.

²⁹⁹ J. Kalnbērziņa un V. Lāča ziņojums J. Staļinam. — LCVORA, 270. f., 2. apr., 5093. l., 39. lp.

³⁰⁰ 1517 tūkst. ha sastāvā 628 tūkst. ha (41%) bija aramzeme, 503 tūkst. ha (33%) — pļavas un ganības, 386 tūkst. ha (26%) — meži u. c.

³⁰¹ Labsvīrs J. The Sovietization of the Baltic States. — Taurus, 1988.

³⁰² J. Kalnbērziņa un V. Lāča 1946. g. marta ziņojums J. Staļinam. — LCVORA, 270. f., 2. apr., 5093. l., 41. lp.

Piegriezumū rezultātā mazsaimniecības no vidēji 5,6 ha palielinājās līdz 9,9 ha. Padomju saimniecībām, MTS un palīgsaimniecībām bija sadalīti 184 000 ha (12,1%) fonda zemes. Tā no 1 517 000 ha 1945. gada 31. decembrī bija sadalīti 810 000 ha (53,4%). Pārējās bija tā dēvētās brīvās zemes, kuru apjomi bija milzīgi — Jelgavas apriņķī — 20 000 ha, Madonas — 14 000 ha, Valmieras — 9400 ha, Tukuma apriņķī — 64 000 ha utt. Taču šīs zemes nebija kompakti izvietotas, tāpēc, pēc Zemkopības tautas komisariāta domām, «to izmantošana var notikt, vai nu organizējot padomju saimniecības, vai pārvietojot apmēram 15 000 zemnieku ģimenes no 4 republikas austrumu apriņķiem»³⁰³, kur atrodas ap 12 000—15 000 saimniecību ar zemes platību līdz 5 ha. Zemkopības tautas komisariāts cerēja noorganizēt vēl 15 000—18 000 zemnieku saimniecību, t. i., vēl gandrīz pusi no jau noorganizēto daudzuma. Lai atbrīvotos no «liekās» zemes, Madonas apriņķī 70 ha bija iedots Bērzones draudzei palīgsaimniecībai, 15 ha — apriņķa prokuroram, 148 ha — Dzērbenes MZĪP utt.

Tā kā zemes pieprasītāju nebija, brīvajās zemēs ierīkoja vairākas soda nometnes. Tā Irlavā 1560 ha (920 ha aramzemes) zemes ar ieslodzīto darbaspēku paredzēja ražot kartupeļus, saknes u. c. Gulaga 317. pārvalde (priekšnieks kapteinis Mihelevičs) Līvberzes un Bērzes pagastos 23 saimniecībās sāka nodarbināt 3. labošanas un piespiedu nometnes iemītņiekus.³⁰⁴

38. tabula

Latvijas saimniecību skaits un lielums
(noapaļotos skaitļos)³⁰⁵

Saimniecību lielums	1940. g.		1945. g.	
	skaits	%	skaits	%
Līdz 1 ha	10 000	4	7 000	3
1—5 ha	27 000	12	27 000	10
5—10 ha	42 000	18	60 000	23
10—15 ha	39 500	17	80 000	31
15—20 ha	38 000	16	38 000	15
20—25 ha	38 000	16	22 000	9
25—30 ha	37 000	16	22 000	9
30—50 ha	25 000	10,5	—	—
50—100 ha	15 000	6	—	—
100 ha un vairāk	1 000	0,5	—	—
Kopā	235 000		256 000	

³⁰³ Agronomiskais gada pārskats 1945. g. 31. decembrī. — LCVORA, 611. f., 3. apr., 2. l., 3. lp.

³⁰⁴ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5093. l., 3., 19. lp.

³⁰⁵ Agronomiskais gada pārskats 1945. g. 31. decembrī. — LCVORA, 611. f., 3. apr., 2. l., 4. lp.

38. tabulā redzams, ka zemes reformas rezultātā no 41% līdz 69% palielinājusies saimniecību grupa ar 5—20 ha zemes, kuras lielā mērā spēja ražot preces tikai pašu vajadzībām. Iznīcināts bija 51 000 saimniecību (17%), lielāku par 30 ha.

Kā minēts J. Kalnbērziņa un V. Lāča 1946. gada marta ziņojumā J. Staļinam, jaunsaimnieki bija priekšsēdētāji 45% vietējo padomju un sekretāri — 30% vietējo padomju. No 6900 ciemu padomēm 2000 ciemu padomēs (29%) jaunsaimnieki bija priekšsēdētāji, bet no 13 000 desmitnieku 3000 (23,1%) bija jaunsaimnieki.³⁰⁶ Tātad jaunsaimniekiem bija lielākas sociālās izaugsmes iespējas.

39. tabula

Jaunsaimnieku sociālais sastāvs 1946. gada martā

	Skaitis	%
Saimnieku kalpi	28 729	59
Rentnieki	14 099	29
Amatnieki	2 074	4
Kalpotāji, inteliģence	2 011	4
Citi	1 960	4
Kopā	48 873	100

Zemes nacionalizācija un saimniecību sadalīšana sīksaimniecībās tā, lai zemnieki nebūtu preču ražotāji un nevarētu pastāvēt, paredzēja zemnieku labprātīgu iestāšanos kolhozos. Taču kompartijas ideologi bija vīlušies, jo zemnieki iztika ar zemes mazumiņu un kolhozos nepieprasīja.

1946. gada 2. un 3. augustā notika Latvijas darba zemnieku sanāksme, kuras goda prezidijā ievēlēja Staļinu, Kaganoviču, Beriju, Vorošilovu, Hruščovu u. c. Sanāksmē visi runātāji, sākot ar lauksaimniecības ministru J. Vanagu, aicināja «izpildīt lielā Staļina norādīto programmu», uzsvēra, ka «sevišķa vērība jāpiegriež socialistiskajam sektoram, jānostiprina esošās un jārada jaunas padomju saimniecības un MTS».³⁰⁷ J. Vanags aicināja «iesaistīt plašas darba zemnieku masas socialistiskās attīstības virzienā». Ministru Padomes priekšsēdētāja vietnieks M. Plūdonis kā profesionāls čekists aicināja pastiprināt cīņu pret budžiem. «Nobeigsim visus mūsu ienaidniekus, lai drīzākā laikā no viņiem nebūtu nekādas miņas.»³⁰⁸ Arī Baltinavas MTS direktors Nikolajevs lūdza valdību cīnīties pret latviešu nacionālistiem, kuri traucē izpildīt politiskos uzdevumus.³⁰⁹

³⁰⁶ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5093. l., 42. lp.

³⁰⁷ Turpat, 3. apr., 51. l., 12. lp.

³⁰⁸ Turpat, 42. lp.

³⁰⁹ Turpat. — 61. lp.

Ļebedevs aģitēja par kolhoziem un beidza savu runu ar «urā biedram Staļinam!». Arī Kalnbērziņš savu runu beidza ar vārdiem: «Lai dzīvo mūsu draugs, skolotājs, vadonis, Padomju Latvijas tautas un darba zemnieku draugs lielais Staļins!»³¹⁰ Tātad darba zemnieku sanāksme *orientēja zemniekus galvenokārt divos virzienos — uz cīņu pret kulakiem un uz sociālistiskā sektora paplašināšanu, visu to veicot Staļina vārdā.*

Ievērojami politizētā lauksaimniecība jau pēckara gados bija novedusi, pirmkārt, pie lauksaimniecības produktu ražošanai nederīgu 10—15 ha lielu saimniecību daudzuma palielināšanas, kam nebija ne lauksaimniecības inventāra, ne pārpalikuma ražošanas iespēju, ne pieredzes. Latvijā bija ap ceturtdaļmiljona sīku viensētu, zeme bija sadrumstalota, trūka saimniecības ēku sabiedrisko ganāmpulku novietošanai.

Otrkārt, tika iznīcinātas ap 51 000 saimniecību, kas bija lielākas par 30 ha un kuras ražoja lauksaimniecības produktus.

Treškārt, zemes gribētāju trūkuma dēļ lauksaimniecības preču ražošanas pamatrajonos — Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē — palika nesadalītas lielas aramzemes platības.

Ceturtkārt, lauksaimniecības atjaunošanai trūka vai tajā netika iesaistīti pieredzējuši lauksaimniecības organizatori.

Tikpat kā nav pētījumu par zemnieku saimniecību stāvokli 1944.—1949. gadā. Pirmām kārtām būtu apskatāmas zemnieku nodevas un zemnieku saimniecību attīstība pēc kara.

Līdz ar sarkanarmijas ienākšanu Latvijas teritorijā sākās rekvizīcijas armijas apgādei. Rekvizēja labību, gaļu un kartupeļus. Cik tās lielas un kā tās ievāktas — par to varbūt varētu liecināt padomju armijas arhīvs Maskavā, kurš nav pieejams. 40. tabulā redzams, ka 1944. gadā bija uzdots nodot lielus labības un kartupeļu daudzumus, un, domājams, ka šis uzdevums tika izpildīts, pat pārpildīts.

40. tabula

Uzdotās piegādes sarkanarmijai 1944.—1945. gadā
(I, II, III Baltijas frontei), tonnās³¹¹

Produkti	1944. g.	1945. g.
Labība	42 800	?
Kartupeļi	50 000	98 000
Gaļa	3 960	?

Līdz 1944. gada 20. augustam zemnieki jau bija nodevuši sarkanarmijai 1495 t gaļas, 510 t labības, 68 t kartupeļu un 45 t

³¹⁰ LCVORA, 611. f., 3. apr., 51. l., 76. lp.

³¹¹ LKPA, 101 f., 3. apr., 10. l., 86., 116. lp.

piena.³¹² 1944. gada 15. septembrī tika uzdots sarkanarmijai 1944. gadā nodot 44 800 t graudu, 50 600 t kartupeļu un 3960 t gaļas.³¹³ 1945. gada 4. augustā VK(b)P CK uzdeva līdz 1945. gada beigām nodot armijai vēl 24 410 t labības.³¹⁴ Bet piegādes vietumis tika pildītas gausi. Tā Madonas apriņķī divu mēnešu laikā nodošanai bija sagatavotas 1314 t maizes labības iepretī iesniegtām saistībām par 8000 t — madonieši bija atklāti naidīgi noskaņoti. LK(b)P CK birojs 1944. g. 4. decembrī atlaida apriņķa komitejas sekretāru Plēsumu no darba «par samierinošo attieksmi un pasākumu neveikšanu buržuāziski nacionālistisku noskaņojumu atmaskošanā».³¹⁵

Nodevu izpildīšanu apgrūtināja lauku platību nepārzināšana. Kaut arī 1945. gada 21. augustā J. Vanagam vajadzēja organizēt uzskaiti līdz 1945. gada 10. septembrim, tomēr praktiski datu par sējumiem nebija. Vienlaikus atzina, ka daudzos apriņķos zemnieki, aizbildinādami ar kuļmašīnu trūkumu, vilcināja labības nodošanu valstij. Tā Bauskas apriņķī 28. augustā no 20 pagastiem labību bija sākuši nodot tikai 2 pagasti, jo no 81 kuļmašīnas apriņķī 50 (61,7%) nebija saremontētas.³¹⁶ No 1945. gada ražas zemniekiem bija jānodod valstij 141 088 t labības.³¹⁷

Apmēram puse no 825 sarkanajiem partizāniem tika nozīmēti darbā Iekšlietu ministrijā un apmēram puse — prokuratūrā par izmeklētājiem. Ar partizānu metodēm viņi arī sāka darboties.

LK(b)P CK birojs 1945. gada 3. aprīlī, apspriežot jautājumu «Par sociālistiskās likumības rupjiem pārkāpumiem», lēmumā rakstīja, ka vairākos rajonos cilvēkus nelikumīgi paziņo «par tautas ienaidniekiem», draud sodīt «pēc kara laika likumiem». Ludzas apriņķa Mērdzenes pagastā cilvēkus nelikumīgi arestēja un piekāva — pilsonim Juškovam piekaujot pārlauza 9 ribas. Valkas apriņķī cilvēkus dzina meža darbos bruņota konvoja pavadībā. Izmeklētājs Panders ar bruņotu grupu Rīgā, Ausekļa ielā ieradies kratīt dzīvokli, bet pēc tam ilgi dzēris un aplaupījis iedzīvotājus. Citur Vidzemē bez vainas nošauts kāds 14 gadus vecs zēns Keišs utt.³¹⁸

Jau 1944. gada 7. decembra valdības apspriedē pēc lauksaimniecības ministra J. Vanaga priekšlikuma nolēma govju piena nodevas noteikt šķiriski pēc saimniecības lieluma. Līdz 10 ha lielai saimniecībai no govju noteica nodot 200 litrus piena, 10—20 ha lielai — 300 litrus piena, bet vairāk nekā 20 ha lielai — 400 litrus piena.³¹⁹ Tāpat noteica labības, kartupeļu un gaļas nodevas.

³¹² LKPA, 101. f., 3. apr., 5. l., 173. lp.

³¹³ Turpat. — 10. l., 86. lp.

³¹⁴ Turpat. — 7. apr., 15. l., 17.—18. lp.

³¹⁵ Turpat. — 3. apr., 13. l., 2. lp.

³¹⁶ Turpat. — 7. apr., 15. l., 207.—208. lp.

³¹⁷ План обязательных поставок из урожая 1945 г. в Латв. ССР. —

LKPA, 101. f., 7. apr., 14. l., 181. lp.

³¹⁸ LKPA, 101. f., 7. apr., 11. l., 150. lp.

³¹⁹ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5001. l., 8. lp.

Latvijas PSR zemnieku obligātās labības, gaļas
un kartupeļu piegādes 1945. gadā³²⁰

Saimniecību lielums, ha	Labība, kg	Kartupeļi, kg	Gaļa, kg
Līdz 15	65—75	60—70	30—80
15—20	90—100	90—100	130
20—25	130—150	125—140	200
Vairāk nekā 25	200—230	180—190	300

Lai saprastu šos noteikumus, kuri tika pieņemti LK(b)P CK biroja sēdē 1944. gada 28. decembrī un ar zināmām izmaiņām saglabājās arī vēlāk, nepieciešami trīs paskaidrojumi. Pirmkārt, svārstības viena lieluma saimniecību kategorijā bija atkarīgas no aprīņa, kurā saimniecība atradās. Otrkārt, labības nodevas bija jānodod, kā teikts lēmumā, «neatkarīgi no platībām, kuras faktiski apsētas ar graudaugiem». Treškārt, saimniecībām, kuras piederēja cilvēkiem, kas aktīvi bija palīdzējuši vācu fašistiskajai varai okupācijas laikā, labības nodevu norma tika palielināti par 100%. Bet mobilizēti vācu armijā cilvēki bija nereti no katras sētas. 1945. gada 21. janvāra LK(b)P CK biroja sēdē apstiprināja arī «Instrukciju par kulaku saimniecību, kā arī tautas ienaidnieku saimniecību, kuru īpašnieki sadarbojās ar vācu okupantiem, nocenošanas kārtību».³²¹

Latvijas PSR Ministru Padomes 1947. gada 27. augusta lēmums par budžu saimniecībām atzina tās, kurām bija kaut viena no šīm pazīmēm:

1) lauksaimniecībā vai amatniecībā ticis vai tiek izmantots pastāvīgs algots darbspēks;

2) sistemātiski tikuši vai tiek nodarbināti sezonas vai dienas strādnieki;

3) ekspluatācijas nolūkā sistemātiski ticis izmantots citu cilvēku darbs kā atstrāde par viņiem izsniegtajiem produktiem un sēklu, par viņiem lietošanā nodotajiem darba lopiem un lauksaimniecības mašīnām;

4) sistemātiski tikuši vai tiek gūti ienākumi no dzirnavām, piņotavām, putraimu ražotnēm vai kāda cita uzņēmuma ar mehānismiem, ūdens vai tvaika dzinējiem, kā arī minēto uzņēmumu iznomāšanas;

5) tikuši vai tiek gūti ienākumi no preču uzpirkšanas un atkalpārdošanas vai augļošanas;

6) saimniecības, kuras vācu fašistiskās okupācijas laikā bija piešavinājušās zemi vai mantu, kas tām tika atsavināta 1940.—1941. gada agrārreformas rezultātā;

³²⁰ Lēmums par obligātajām zemnieku piegādēm valstij Latvijas PSR 1945. — LKPA, 101. f., 3. apr., 13. l., 243., 248., 253. lp.

³²¹ LKPA, 101. f., 7. apr., 8. l., 10. un nāk. lp.

7) vācu fašistisko okupantu aktīvo piekritēju saimniecības.³²²
 Kaut arī kompartija un tās valdība bija izstrādājusi un apstiprinājusi visai plašu un neprecīzu programmu zemniecības iznīcināšanai, *Latvijas zemnieki ar lielu intensitāti sāka lauksaimniecības atjaunošanu pēc kara*. Par to liecina graudaugu un kartupeļu, tāpat mājlopu skaita strauja palielināšanās zemnieku saimniecībās.

42. tabula

Sējumu platības un lopu skaits Latvijā 1940.—1945. gadā
 (tūkst. ha, 1950. gads — plāns)³²³

	1940. g.		1944. g.		1945. g.		1950. g.	
	skaits	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
Sējumu platības	1954	100,0	1231	62,9	1945	99,5	1950	99,8
Graudaugu sējumu platības	1132	100,0	619	54,7	748	66,1	1105	97,6
Kartupeļi, c/ha	139	100,0	30	21,6	94	67,6	140	100,7
Zirgi	393,1	100,0	212	53,9	323	82,2	405	103,0
Liellopi	986,4	100,0	516,6	52,4	670,9	68,0	1140	115,6
Cūkas	587,7	100,0	238,3	38,0	329,8	56,1	?	?

Kā redzams 42. tabulā, pēc oficiālajiem datiem Latvijas lauksaimniecība diezgan strauji atkopās no kara postījumiem. Graudaugu sējumu platības 1945. gadā bija palielinājušās par 20,8%, bet zirgu skaits — pat par 52,3% un liellopu skaits — pat par 77% salīdzinājumā ar 1944. gadu. 1945. gadā bija atjaunotas 1940. gada sējumu platības, zirgu daudzums bija 82,2% salīdzinājumā ar pirmskara līmeni. 1950. gadā bija reālas iespējas sasniegt un pārsniegt pirmskara ražošanas un lopu daudzuma līmeni.

LK(b)P Jelgavas komitejas pārbaudes brigādes loceklis I. Leudre 1948. gada beigās ziņoja šās pārbaudes brigādes vadītājam Gusevam, ka Jelgavas apriņķa zemnieku saimniecībās lauku kultūru ražība palielinās straujāk, nekā tas paredzēts valsts plānā (43. tabula).

Latvijas zemnieku saimniecību augšupeja bija vērojama visos reģionos, un to atzina arī LK(b)P CK.

LK(b)P CK 1948. gada 27. janvāra plēnuma lēmumā «Par sagatavošanos pavasara sējai» bija rakstīts: «Republika pilnīgi izpildīja saistības, kuras pieņemtas vēstulē biedram Staļinam... labības raža vairākās padomju saimniecībās bija zemāka nekā vidēji republikā.»³²⁵ Arī šeit norādīts, ka labības raža padomju saimniecībās zemāka nekā zemnieku saimniecībās.

«1948. gadā,» J. Kalnbērziņš ziņoja LK(b)P X kongresam, «pārsniegts graudaugu līmenis priekškara ražībā un kopražā... Rezul-

³²² Briļs A. Lūzumgadi laukos / Dzimtenes Balss. — 1988. g. 10. martā.

³²³ LCVORA, 611. f., 3. apr., 54. l., 9. lp.

³²⁵ LKPA, 101. f., 11. apr., 1. l., 16.—18. lp.

Laukaugu kultūru ražība Jelgavas apriņķī
1946.—1948. gadā, c/ha³²⁴

Gads	Graudaugi			Kartupeļi			Cukurbietes		
	fakt.	plāns	%	fakt.	plāns	%	fakt.	plāns	%
1946.	13,5	—	—	120	—	—	140	—	—
1947.	14,3	12,5	114,4	130	120	108,3	160	150	106,7
1948.	15,2	14	108,6	142	130	109,3	168	165	101,8

tātā republika visus piecus gadus pirms termiņa izpilda un pārpilda valsts sagādes lauksaimniecības produktu plānu.»³²⁶

Taču pretēji zemnieku saimniecību augšupejai «augšā» tika noraidīts lauksaimniecības speciālistu projekts par zemes piešķiršanu Latgales zemniekiem atstātajās zemnieku saimniecībās citos Latvijas apriņķos. Jau 1945. gadā Latvijā sāka ieviest augstāko padomju lauksaimniecības formu — padomju saimniecības. 1945. gada 3. aprīlī nolēma organizēt 3 padomju saimniecības Jelgavas apriņķī — apiņu audzēšanai (750 ha), Bauskas apriņķī — tabakas audzēšanai (500 ha) un Bauskas apriņķī — kartupeļu audzēšanai (1050 ha).³²⁷

Par padomju saimniecību grūtību svarīgu cēloni uzskatīja nepietiekamu vadību. Jau 1945. gada 3. jūlijā nodibināja LK(b)P CK Lauksaimniecības daļas Padomju saimniecību sektoru³²⁸ un 1945. gada oktobrī nolēma organizēt padomju saimniecības Talsu, Abrenes, Kuldīgas, Jelgavas, Jēkabpils un Tukuma apriņķī.³²⁹

Sprīžot pēc Lauksaimniecības komisariāta (ministrijas) un LK(b)P CK rīcībā esošās informācijas, bija skaidrs, ka padomju un kopsaimniecībās pēckara gados bija zemāka ražība, mazāki zemnieku ienākumi, mazāka valsts piegāžu izpilde nekā zemnieku saimniecībās. Tā 1945. gada 25. oktobrī LK(b)P CK biroja lēmumā, apspriežot jautājumu «Par pasākumiem padomju saimniecību nostiprināšanā», ierakstīts: «Padomju saimniecības līdz šim nav nobeigušas lauksaimniecības darbus... Ganāmpulks padomju saimniecībās nav nodrošināts uz ziemu ar lopbarību, tajā pašā laikā 1300 ha pļavu palika nenopļauti.» Uz 1945. gada 23. oktobri no 11 910 tonnām kartupeļu Rīgai piegādātas tikai 4545 tonnas (38%).³³⁰

1947. gadā Jelgavas apriņķa padomju saimniecībās graudaugu raža bija 10,2 c/ha, t. i., 75,5% no zemnieku saimniecību ražas.

³²⁴ LCVORA, 611. f., 3. apr., 101. l., 3. lp.

³²⁵ LKPA, 101. f., 11. apr., 1. l., 16.—18. lp.

³²⁶ Turpat. — 12. apr., 1. l., 42., 44. lp.

³²⁷ Turpat. — 7. apr., 11. l., 4.—5. lp.

³²⁸ Turpat. — 14. l., 28. lp.

³²⁹ Turpat. — 17. l., 166. lp.

³³⁰ LKPA, 101. f., 7. apr., 17. l., 135., 141. lp.

Kompartijas un tās valdības iestādes bija informētas, ka zemnieku saimniecību atjaunošana ekonomiski apsteidz padomju saimniecības. Tomēr turpinājās saimnieciski neizdevīgā, bet Maskavas noteiktā lielsaimniecību modeļa ieviešana.

Krievijas lauksaimniecības modeļa ieviešana nebija iedomājama bez Krievijas sīkzemniekiem nepieciešamo MTS un MZIP organizēšanas. Pirmo Dobeles MTS noorganizēja vēl kara dienās — 1944. gada 1. oktobrī, 1945. gadā atjaunoja 50 MTS un 485 MZIP. Bet vēl 1945. gada vidū gandrīz puse traktoru, kā redzams 44. tabulā, atradās zemnieku saimniecību rīcībā.

Kaut arī kara laikā Latvijas lauksaimniecība zaudēja apmēram pusi traktoru, taču liela daļa palikušo traktoru bija ārzemju ražojumi un detaļu trūkuma dēļ tos parasti nevarēja izremontēt. Rezultātā traktoru izstrāde bija 2,4 reizes zemāka nekā PSRS. Lauksaimniecības tehniku aizvietoja ar zirgu vilkmes tehniku, 1945. gadā piegādājot 3218 zirgu vilkmes arkļus, 1220 cikcakecēšu, 928 zirgu grābekļus, 407 triumfa tipa graudu šķirotājus, 360 atsperecēšu, 168 rindu sējmašīnas.

44. tabula

Traktoru skaits Latvijā uz 1945. gada 1. VII³³¹

Marka	Kopā	MTS	Zemnieku saimniecībās	Citu rīcībā
Fordson	691	192	253	?
Lanc Bulldog	131	49	48	?
Hanomag	34	—	21	?
SHTZ	91	47	11	?
SH3-Vati	248	129	127	2
Citu marku	73	16	28	?
Kopā	1146	431	358	357

Samērā daudz aramzemes palika neapstrādāta. 1946. gadā ap 30% zemnieku saimniecību trūka zirgu, 13% saimniecību — govju, 37% saimniecību — lauksaimniecības mašīnu. Trūka pat arkļu un ecēšu. 1946. gadā graudaugu kultūru sējumu platība bija 66%, bet kopievākums — 54% pirmskara līmeņa. LK(b)P komitejas pārņēma lauksaimniecības vadišanu. 1947. gada maijā laukos strādāja 421 komunistu partorgs, pagastos darbojās 301 kompartijas pirmorganizācija, 56 kompartijas kandidāti un 59 kompartijas un komjau-natnes grupas. Pavisam uz laukiem strādāja 3200 komunistu. LK(b)P CK 1947. gada marta un jūnija plēnumi konstatēja nopiet-

³³¹ Agronomiskais gada pārskats 1945. g. 31. decembrī. — LCVORA, 611. f., 3. apr., 2. l., 8. lp.

nus trūkumus lauksaimniecības vadīšanā un prasīja to radikāli uzlabot.

Bēgļi kara laikā, karagūstekņi un ieceļotāji pēckara gados no Krievijas, Ukrainas un Baltkrievijas izplatīja informāciju, kura parasti nerunāja par labu kolhozu iekārtai. Šīs ziņas centās atspēkot republikas prese un radio, informējot par labākajiem kolhoziem un zemes darba darītājiem PSRS. Taču pirmo kopsaimniecību dibināšanas aizkulisēs pagaidām nav skaidri zināmas. Pirmā kopsaimniecība «Nākotne» republikā noorganizējās 1946. gada novembrī. Drīz nodibinājās «Sēlija» Jēkabpils apriņķī, «Uzvara» Valkas apriņķī un «Dzirkstele» Daugavpils apriņķī. 1947. gadā kolhozus apmeklēja ap 2000 ekskursantu, lai iepazītos ar jaunajām saimniecībām. 1947. gada beigās republikā jau bija 49 kolhozi, bet 1948. gada pavasarī — 187 kolhozi.

Zemnieku pieradināšanai pie kolhoziem izmantoja arī lauksaimniecības kooperāciju. Jau 1945. gadā Latvijas PSR Ministru Padome pieņēma speciālu likumu par lauksaimniecības kooperācijas organizēšanu. Lauksaimniecības kooperatīvos jau 1946. gada beigās oficiāli darbojās ap 70 000 (ap 29%) zemnieku saimniecību. 1947. gadā nodibināja republikānisko Lauksaimniecības kooperācijas savienību, kura apvienoja 716 lauksaimniecības, 118 melioratīvās, 255 kredīta saimniecības, 242 piensaimniecības biedrības.³³² Kooperatīvi iegādājās un lietoja mašīnas, apstrādāja zemi, pārdeva lauksaimniecības ražojumus un pirkā rūpniecības preces. 1948. gadā lauksaimniecības kooperatīvajās sabiedrībās bija 42% zemnieku saimniecību. To lietošanā bija 350 smago automašīnu, 334 traktori.

Pēc kara valsts ar nodokļu palīdzību rūpniecības un citām valsts vajadzībām piesavinājās diezgan lielu zemnieku ienākumu daļu, kura ierobežoja individuālās saimniecības attīstības perspektīvas. Nodokļu politika joprojām bija vērsta pret lielākajām saimniecībām.³³³ Apzināti sajauca kopā individuālo ģimeņu saimniecības un kapitālistiskos uzņēmumus.

Ciņai pret kulakiem bija paredzēta arī izskaidrošana, taču praksē piemēroja praktiski tikai otro ciņas veidu — piespiešanu. Tā skāra arī lielu zemnieku daļu, kuru karā novājinātās saimniecības nespēja izpildīt sagādes normas, kas bija uzliktas, neievērojot katras saimniecības reālās iespējas. Tā Valkas apriņķī līdz 1945. gada novembrim 1085 zemnieku saimniecībām bija izsniegti brīdinājumi, 141 saimniecība nodota tiesai un 11 — prokuratūrai. Labības sagādes pretiniekiem draudēja cietumsods līdz 10 gadiem vai sevišķi smagos gadījumos — nošaušana un visa īpašuma konfiskācija.

1947. gada rudenī vairāk nekā 10 000 kulaku saimniecību nodokļus palielināja tik strauji (par 50—100%), ka jau līdz 1949. gada sākumam lielākā daļa šo saimniecību bija pilnīgi izputinātas³³⁴

³³² Vanags J. Sociālistiskās lauksaimniecības ekonomika. — R., 1972. — 32. lр.

³³³ Кивимеа Э. Х. Переломные годы прибалтийской деревни. — Таллин, 1986. — С. 52—53.

³³⁴ Riekstiņš J. Karš pret zemniecību / Ciņa. — 1989. g. 21. martā.

(1949. gada 1. janvārī parādi kulaku saimniecībās bija 81 milj. rubļu)³³⁵. Latvijā likvidēja kulakus ar pārmērīgiem nodokļiem vēl pirms pirmskara ražošanas līmeņa atjaunošanas un pirms kolhozu nodibināšanās, kam bija jāaizstāj preču ražošana. «Šķiriskā nodokļu politika.» J. Kalnbērziņš ziņoja LK(b)P X kongresam 1949. gadā, «un zemes reforma ievērojami ierobežoja un iedragāja kapitālistisko elementus laukos.»³³⁶

Lauksaimniecības ministrija vēl 1949. gada sākumā konstatēja, ka aramzemes platības Liepājas, Alūksnes, Rīgas, Daugavpils, Rēzeknes, Jēkabpils, Ludzas un Viļakas apriņķī 1945.—1947. gadā bija strauji palielinājušās 24 pagastos, bet samazinājušās vienā apriņķī par 2000 ha.³³⁷

Latvijas zemniecībai bija ievērojamas attīstības iespējas 1949. gadā. *Zemnieku saimniecību dzīvi pēc kara negatīvi ietekmēja Maskavas noteikto kultūru un Krievijas agrotehnikas ieviešana, kā arī pieaugošā lauksaimniecības agronomiskā komandēšana.*

Arī pēckara gados Savienības Lauksaimniecības ministrija sevišķu vērību pievērsa koksagīza audzēšanas ieviešanai Latvijā. Vēl 1949. gadā lauksaimniecības ministra vietnieks Haštarija telegrafēja Latvijas lauksaimniecības ministram J. Vanagam: «Sniedziet paskaidrojumu par atskaites neiesniegšanu, neskatoties uz biedra Venediktova telegrammu.» Taču, kā redzams no apriņķu ziņojumiem 1948. gadā, koksagīza sējumi bija gājuši bojā. Talsu apriņķa galvenais agronoms Tukmanis ziņoja, ka bija apsēti 5 ha koksagīza, bet sliktā laika apstākļu dēļ tas aizgājis bojā. Paredzēto 15—20 c/ha vietā nereti novāca 3 c/ha.³³⁸ Ministra vietnieks Davidenko 1949. gada 8. augusta Lauksaimniecības ministrijas kolēģijas sēdē paziņoja: «Sevišķi vajag brīdināt, lai uz koksagīza audzēšanu skatītos kā uz svarīgu valsts uzdevumu un šo kultūru ieviestu.» Tāpēc ministrijas kolēģija 1949. gada 29. septembra lēmumā par koksagīza audzēšanu uzdeva «piestiprināt koksagīza sējumiem speciālus posmus»³³⁹

Krievijas lauksaimniecības modeļa varmācīga ieviešana sākās jau pirmajās pēckara dienās, pakļaujot lauksaimniecību gan kompartijas komiteju un izpildkomiteju, gan ministriju ekonomiskai, politiskai un ideoloģiskai komandēšanai.

Viens no lauksaimniecību traucējošiem faktoriem bija pārmērīgas birokrātijas ieviešana. Lauksaimniecību vadīja LK(b)P CK Lauksaimniecības nodaļa, LPSR MP Lauksaimniecības daļa, LPSR Lauksaimniecības ministrija, LPSR Padomju saimniecību ministrija, kompartijas apriņķu (rajonu) komiteju lauksaimniecības daļas, rajonu izpildkomiteju lauksaimniecības daļas, padomju un kopsaimniecību

³³⁵ Turpat.

³³⁶ LKPA, 101. f., 12. apr., 1. l., 42. lp.

³³⁷ LCVORA, 611. f., 3. apr., 118. l., 39. lp.

³³⁸ Turpat. — 111. l., 91. lp.

³³⁹ Turpat. — 58., 62.—63. lp.

kompartiju sekretāri un vēl vairākas iestādes. LK(b)P CK birojs 1948. gada 17. augustā savā lēmumā «Par Latvijas PSR Lauksaimniecības ministrijas kolēģijas darbu» atzina, ka ministrija slikti vada kolhozus. Tajā pašā laikā «tikai 1948. gada pirmajā pusē Lauksaimniecības ministrija aprīņķu lauksaimniecības nodaļām nosūtījusi vairāk nekā 2,4 tūkstošus pavēļu, direktīvu un dažādu norādījumu». Ministrija rīkojumu izpildi nepārbaudīja.³⁴⁰

Jau 1941. gada pavasarī, pildot Maskavas rīkojumu, bija izstrādāts projekts aprīņķu likvidēšanai Latvijā un republikas rajonēšanai. Pirmais variants Latvijā paredzēja 35 rajonus ar 30 000—70 000 iedzīvotāju un piecas republikas pakļautības pilsētas, bet otrs variants — 55 rajonus ar 19 000—40 000 iedzīvotāju un piecas republikas pakļautības pilsētas.³⁴¹

LK(b)P CK birojs 1948. gada 30. novembrī lēmumā «Par Latvijas PSR lauku rajonēšanu» nolēma 25 aprīņķu vietā izveidot 62 lauku rajonus, likvidēt pagastus un lūgt VK(b)P CK atļaut Latvijas PSR rajonēšanu.³⁴² Tā, īstenota 1950. gadā, vēl vairāk pastiprināja birokratizāciju.

Kaut arī zemnieki pēckara gados centās atjaunot lauksaimniecisko ražošanu, LK(b)P CK un tās valdība pēc Maskavas rīkojumiem administratīvi, saimnieciski, politiski un ideoloģiski gatavoja Latvijā Krievijas lauksaimniecības modeļa ieviešanu. *Galvenais kompartijas panākums bija trešā komunistiskā agrārreforma, kura likvidēja tirgum ražotspējīgo zemniecības daļu, un bija pirmā pēckara lielākā varmācība pret Latvijas tautu.*

4. PIESPIEDU KOLEKTIVIZĀCIJA 1949. GADĀ. OTRĀ VARMĀCIBA

*Mēs
Neaizmirsīsim nevienu pašu,
Ko savas varas laikā nokāvēt.*

(Rainis)

Lasot 1944.—1948. gada LK(b)P CK biroja protokolus un lēmumus, nerodas šaubas, ka *tolaik mērķis bija lauksaimniecības kolektīvizācija*. Neslēpti uzsvērtā rūpe par kolektīvajām lauksaimniecības formām, no sociālistiskās kooperācijas līdz padomju saimniecībām un kopsaimniecībām. Ja atskaita trešo padomju zemes reformu, kas arī patiesībā bija domāta kolektīvizācijas ekonomiskajai un politiskajai sagatavošanai, tad faktiski nav nevienu lēmuma vai plēnuma, kurš apspriestu ražošanas paplašināšanu zemnieku saimniecībās.

³⁴⁰ LKPA, 101. f., 11. apr., 15. l., 58.—59. lp.

³⁴¹ Statistikas ziņas par iedzīvotāju skaitu. — LCVORA, 277. f., 1. apr., 37. l., 163. lp.

³⁴² LKPA, 101. f., 11. apr., 18. l., 327.—328. lp.

Bija pagājušas skaitītas dienas, kopš Kurzemē noklusa pēdējie šāvieni, kad tika pieņemti pirmie lēmumi par lauksaimniecības kooperāciju. 1945. gada 19. jūnijā LK(b)P CK birojs, izpildot PSRS TKP 1945. gada 31. maijā lēmumu Nr. 1248, kopā ar LPSR TKP pieņēma lēmumu «Par pasākumiem lauksaimniecības kooperācijas organizēšanai Latvijas PSR».³⁴³ Šajā lēmumā bija noteikti organizēt pagastu izpildkomiteju sēdes, bet līdz 20. jūlijam — zemnieku kopsapulces kooperatīvu dibināšanai. Finanšu ministrijai uzdots piešķirt 15 milj. rubļu, bet avīzēm «Cīņa» un «Padomju Latvija» — propagandēt PSRS TKP 1945. gada 31. maija lēmumu.

Sobrīd apstiprinājumu avotos nerada apgalvojums, ka visiem zemniekiem kolektivizācija tikusi uzspiesta. Latgales krievu trūcīgajiem zemniekiem kopienas tradīcijas bija tuvas, tāpat kā latviešu saimnieciski nespējīgajiem zemniekiem. Kolhozus parasti organizēja kompartijas aktīvākie biedri, izpildot no augšas saņemtos norādījumus.

Jau no pirmajām kolhozu dibināšanas dienām lielu uzmanību pievērša kolhozu «šķiriskajai tīrbai». 1947. gada marta LK(b)P CK biroja lēmumā «Par materiālās palīdzības organizēšanu kolhoziem «Nākotne», «Iskra», «Sēlija» un «16. februāris»» blakus automašīnu un mašīnu piešķiršanai aprīņķu kompartijas komitejām tika uzdots «pārbaudīt iniciatīvas grupu locekļu sastāvu un sociālo seju, nepieļaujot kulaku un citu kaitīgu elementu iesašanos tajās».³⁴⁴ 16. maija lēmumā «Par politisko darbu ar trūcīgajiem zemniekiem un kalpiem Bauskas aprīņķī» tika pārmests, ka pārāk maz trūcīgo zemnieku iecelti kooperatīvu valdēs, bet pagastu izpildkomitejās to bija tikai 25%.³⁴⁵ Kompartijā tikuši uzņemti 8 zemnieki, bet komjaunatnē — 27.

Kolektivizācijas gaitā liela vērība tika pievērsta arī paraugsaimniecību dibināšanai un Latgalei. Lai veicinātu kolektivizāciju, LK(b)P CK birojs 1947. gada maijā, apspriedis jautājumu «Par pasākumiem lauksaimniecības paraugarteļu izveidošanai Latvijas PSR», apstiprināja pasākumu plānu lēmumu īstenošanai. Tāpat pieņēma vēstuļu tekstus Ždanovam un Maļenkovam³⁴⁶, kuru saturs pagaidām nav zināms.

LK(b)P CK birojs 1948. gada 23. novembrī konstatēja, ka Latgalē noorganizēti 137 kolhozi, tajos apvienotas 1820 trūcīgo un vidējo zemnieku saimniecības. Ražība kolhozos bija zemāka nekā zemnieku saimniecībās. Taču birojs nolēma «plaši izvērst kolhozu iekārtas propagandu» «kā vienīgo ceļu varenai saimniecības un kultūras attīstībai.»³⁴⁷

³⁴³ LK(b)P CK biroja sēžu protokoli par 1945. g. jūniju. — LKPA, 101. f., 7. apr., 13. l., 81.—82. lp.

³⁴⁴ LK(b)P CK biroja 1947. g. marta sēžu protokoli. — LKPA, 101. f., 10. apr., 15. l., 114. lp.

³⁴⁵ Turpat. — 17. l., 39. lp.

³⁴⁶ LKPA, 101. f., 11. apr., 18. l., 137. lp.

³⁴⁷ Turpat. — 10. apr., 17. l., 45. lp.

Jau sen pirms vienlaidu kolektīvizācijas un lauksaimniecības sovhozācijas LK(b)P CK bija zināms, ka *padomju saimniecības kā lauksaimniecības ražošanas modelis nav dzīvotspējīgas pat ārpuskonkurences apstākļos*. Savā 1947. gada 29.—30. jūnija lēmumā «Par Latvijas PSR Padomju saimniecību ministrijas padomju saimniecību darbu un stāvokli» LK(b)P CK birojs rakstīja: «Tādas padomju saimniecības kā «Viļāni», «Kaķenieki», «Sala», «Druvas», «Drusti» un citas ne tikai nav paraugi kulturālā, agronomiski pareizā zemes apstrādāšanā, labā lopkopībā un augstā tās produktivitātē, bet savā nekārtībā un organizatoriskajā izlaidībā diskreditē sociālistisko saimniecību zemnieku acīs.» Padomju saimniecības bija izpildījušas piena plānu tikai par 50%, pirmajā pusgadā bija spiestas nokaut 142 govus (4,2%), 72 teļus (8,4%), 68 cūkas (6,8%), 32 zirgus (4,2%), 76 aitas (8,0%).³⁴⁸

1947. gadā Latvijā bija 45 padomju saimniecības, to skaitā 21 lopkopības saimniecība. Vidējās graudaugu un pākšaugu ražas 1946. gadā bija 6,7 c/ha, bet 1947. gadā — 9,8 c/ha, kartupeļu ražas — attiecīgi 62,0 un 97,2 c/ha. Atsevišķās padomju saimniecībās ražas bija nedaudz atšķirīgas. Tā padomju saimniecībā «Kaķenieki» graudaugu ražas bija 5,6 c/ha, kartupeļu — 32,3 c/ha, padomju saimniecībā «Sala» — attiecīgi 6,9 un 54,4 c/ha. Vidējie izslaukumi bija 1868 kg no govīm, kaut arī «Salā» ieguva 1368 kg, «Zālītē» — 1331 kg un «Austrumos» — 799 kg no govīm.³⁴⁹

Apspriedis jautājumu «Par kolhozu vadīšanu republikā», LK(b)P CK birojs 1948. gada 20. janvārī konstatēja: «Organizētajos 76 kolhozos pašreiz apvienotas 1560 zemnieku saimniecības. Sabiedriskā kolhozu lietošanā atrodas 22827 hektāri zemes, to skaitā 11804 ha aramzemes, 1453 darba zirgi, 1318 liellopi; 19 kolhozos organizētas lopkopības fermas. Kolhoziem pieder 22 automašīnas, 74 sējmašīnas, 268 pļaujmašīnas.»³⁵⁰ Birojs uzdeva «griezt vērību uz mērķtiecību plašāk izvērst masu izskaidrošanas darbu» un «kolhozus veidot uz pilnas brīvprātības pamatiem». Kā trūkumu birojs atzina, ka no 510 pagastiem 157 pagastos vēl nav kompartijas organizāciju un ļoti maz komunistu strādā kolhozos.

1948. gada 1. oktobrī bija nodibināti 617 kolhozi, kuri apvienoja 13814 (6,8%) zemnieku sētas. Vidēji kolhozā bija 22,4 sētas, 321,3 ha zemes, 28 liellopi, 26,2 zirgi. Kolhozos bija 25 kompartijas organizācijas (uz 24,7 kolhoziem viena kompartijas organizācija) un 146 komjaunatnes organizācijas (uz 4,2 kolhoziem viena komjaunatnes organizācija). Lai nostiprinātu partijas lomu, izpildot PSRS MP 1948. gada 8. novembra lēmumu Nr. 4199, LK(b)P CK birojs nolēma nosūtīt uz laukiem komunistus, kuri labi pārzina lauksaimniecību.³⁵¹

³⁴⁸ LK(b)P CK biroja protokoli par 1947. gadu. — LKPA, 101. f., 10. apr., 19. l., 193.—194. lp.

³⁴⁹ Разработка годовых отчетов совхозов Латвийской ССР. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 66. l., 3.—13. lp.

³⁵⁰ LKPA, 101., 11. apr., 8. l., 88. lp.

³⁵¹ LKPA, 101., 11. apr., 17. l., 20.—21. lp.; 18. l., 326. lp.

Stalinisma šķiru cīņas modeļa ietekmē visās runās un ziņojumos par galvenajiem lauksaimniecības attīstības grūtību vaininiekiem centās tēlot šķiras ienaidniekus — kulakus. Tā LK(b)P CK Jelgavas apriņķa komitejas pārbaudes brigādes loceklis I. Leudra 1948. gadā konstatēja nopietnas kulaku briesmas, sevišķi par tādu iztēlojot zemnieku Ernestu Rudi un pārmetot pagasta partorgam politisku tuvredzību.³⁵²

Latvijas atkārtotā okupācija, Krievijas lauksaimniecības modeļa ieviešana izsauca zemnieku pasīvo un aktīvo pretestību. Pēc publicētajiem datiem, pēckara gados ar ieročiem rokās pret padomju varu 702 grupās cīnījās ap 11 000—12 000 cilvēku, bet nelegāli — apmēram 6000 cilvēku. No šiem 11 000 krita 2400 (21,8%) cīnītāju, vēl vairāk cilvēku ievainoja. Notika ap 3000 uzbrukumu, kuru rezultātā krita 1562 padomju darbinieki un 560 tika ievainoti.³⁵³ Cīņai Latvijas laukos pēckara gados piemita pilsoņu kara iezīmes.

Izšķiroša nozīme Latvijas kolektivizācijā un visos ar to saistītajos notikumos bija PSRS MP un VK(b)P CK 1949. gada 28. janvāra lēmumam Nr. 321 «Par palīdzības pasākumiem Lietuvas PSR, Latvijas PSR un Igaunijas PSR lauksaimniecībai», kura teksts un iespējamie pielikumi nav zināmi. Tā kā lauksaimniecības kolektivizācija Baltijā sastapa sīvu pretestību un, neskatoties uz necilvēcīgajiem ekonomiskajiem spaidiem, masveidā nenotika, savukārt padomju organizētā saimnieciskā struktūra nedeļa pietiekamu lauksaimniecības preču daudzumu, 1949. gadā no Maskavas acimredzot nāca rikojums kolhozu dibināt spaidu ceļā. Apspriedis šā lēmuma īstenošanu, Latvijas K(b)P CK birojs 1949. gada 8. februārī pieņēma plašu lēmumu. Bija noprotams, ka drīzumā notiks vienlaidu kolektivizācija, kaut arī par to lēmumā atklāti netika minēti. Pirmkārt, paredzēja izveidot kolhozu materiāli tehnisko bāzi, organizējot 10 jaunas MTS. Piešķīra 30 milj. rubļu kredītu «kolhozu celtniecībai». Otrkārt, tika uzdots «palielināt klausītāju skaitu kolhozu priekšsēdētāju kvalifikācijas celšanai līdz 200 cilvēkiem». Tāpat tika uzdots «organizēt kolhozu priekšsēdētāju, laukkopības brigadieru un lopkopības fermu vadītāju sagatavošanu triju mēnešu kursos līdz 2000 cilvēkiem».³⁵⁴ Treškārt, 1949. gada 15. februārī tika nolemts 1949. gada februārī—aprīlī nosūtīt darbā uz laukiem 500 komunistu.³⁵⁵ Ceturtkārt, tika nolemts organizēt LK(b)P apriņķu komiteju sekretāru semināru, kurā visas lekcijas tiktu veltītas kolhoziem. A. Bumbiers, piemēram, lasīja lekciju «Ļeņina kooperatīvais plāns un Staļina tā tālāka attīstība».

³⁵² LCVORA, 611. f., 3. apr., 101. l., 8. lp.

³⁵³ Sikāk sk.: *Riekstiņš J.* Sociālistiskie pārveidojumi un šķiru cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados // Latvijas likteņgadi. — R., 1987. — 65.—86. lpp.

³⁵⁴ LK(b)P CK biroja sēžu protokoli 1949. g. — LKPA, 101. f., 12. apr., 16. l., 51. lp.

³⁵⁵ No Rīgas — 390, Daugavpils — 50, Liepājas — 30, Ventspils — 15 un no Jelgavas — 15 komunistus (Turpat. — 135. lp.).

Kursu uz vienlaidu kolektīvizāciju pieņēma LK(b)P X kongress 1949. gada janvārī. Kā redzams no kongresa mandātu komisijas priekšsēdētāja A. Ņikonova ziņojuma, kongresā piedalījās 478 delegāti, no kuriem 181 (38%) bija strādnieki un 54 (7%) zemnieki. 138 (29,1%) delegātiem bija augstākā izglītība, 59 (12,3%) — nepabeigta augstākā, 184 (38,5%) — vidējā, 60 (12,5%) — nepilna vidējā un 36 delegātiem (7,5%) — zemākā izglītība. Starp delegātiem 253 (53%) bija latvieši un 183 (36%) — krievi.³⁵⁶ Tā kongresā, kas izlēma kursu uz kolektīvizāciju, piedalījās tikai 54 zemnieki.

J. Kalnbērziņš X kongresam ziņoja, ka uz 1949. gada 20. janvāri nodibināti 1090 kolhozi, taču «kulaki izmisīgi cenšas cīnīties un aģitē pret kolhoziem, vai par katru cenu cenšas ielīst kolhozos, lai tos sagrautu no iekšienes. Talsu un Gulbenes apriņķa kolhozi izrādījās ļoti piesārņoti ar kulakiem.» J. Kalnbērziņš paziņoja, ka «mēs tagad atrodamies pie tā, lai kulakus galīgi iznīcinātu kā šķiru».³⁵⁷ «Lauksaimniecības jomā mums tuvākā laikā jāpanāk pilnīga kolhozu iekārtas uzvara mūsu laukos.» Šie J. Kalnbērziņa tālredzīgie vārdi liecināja, ka *viņš bija informēts par drīzu tā dēvētās kulaku šķiras likvidēšanu un vienlaidu kolektīvizāciju, ka bija saņēmis attiecīgu pavēli no Maskavas.*

LK(b)P Talsu apriņķa komitejas sekretārs A. Sēja savā runā kongresā centās pierādīt, ka komiteja pilnā spēkā cīnās ar kulakiem. «No kolhoziem bija izslēgti 55 kulaki,» ziņoja A. Sēja, «no kolhozu vadības atlaists 50 cilvēku, tajā skaitā 8 priekšsēdētāji, 10 brigadierī, 10 posminieki u. c.»³⁵⁸ LK(b)P Rēzeknes apriņķa komitejas sekretārs uzbruka Latvijas PSR MP Ozoliņa vadītajai kulaku komisijai. «Ministru Padomes kulaku komisija biedra Ozoliņa vadībā traucēja sekmīgu cīņu pret kulacību.» No 21 000 saimnieku Rēzeknes apriņķī kulaku sarakstos ierakstīti 326 (1,5%). «Kaut arī tas ir maz, kulaku komisija pēdējā pusgadā atcēla 73 tādus mūsu lēmumus.» Apriņķa komiteja tikai 1948. gadā atklājusi un ievedusi sarakstos 80 kulaku saimniecības. «Pēdējā pusotra gada laikā mūsu apriņķis šajā komisijā iesniedza materiālus par kulaku saimniecību pārvietošanu no kolhoza teritorijas. Taču kulaku komisija nekā nedara un sūta tikai pārbaudes šiem mūsu lēmumiem. Tā ir kulaku aizstāvēšana. Daži biedri izsaka domas, ka ar kulakiem tiks galā pēc vienlaidu kolektīvizācijas. Uz šo laiku mums kulaku vairs nebūs, un mums vairs nekā nebūs, ko likvidēt,» teica Bisenieks. «Ar kulakiem vajag kaut ko darīt nekavējoši. Sis jautājums mūsu vietā jau sen atrisināts brālīgajās republikās.» Tāpēc Bisenieks aicināja «novest līdz galam kulaku sagraušanu.»³⁵⁹

Arī V. Lācis bija pārņēmusi kulaku mānija. Runājot par Sēlpils pagastu, V. Lācis teica: «Dažos šā pagasta kolhozos līdz šim dzīvo

³⁵⁶ LK(b)P X kongresa sēžu protokoli. — LKPA, 101. f., 12. apr., 1. l., 85. lp.

³⁵⁷ LKPA, 101. f., 12. apr., 1. l., 46., 56. lp.

³⁵⁸ LK(b)P X kongresa stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 2. l., 67. lp.

³⁵⁹ LK(b)P X kongresa stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 2. l., 58., 59. lp.

6 kulaku saimnieki, par kuriem ir pieņemts lēmums par izvešanu, bet tie nav izvesti.»³⁶⁰ Līdzīgs stāvoklis esot ne tikai Jēkabpils apriņķī, bet arī citur.

A. Bumbiers ziņoja, ka 1948. gadā no kolhoziem izdzīti apmēram 200 kulaki un politisku iemeslu dēļ pārvēlēti 50 kolhozu priekšsēdētāji. Bumbiers centās pierādīt, ka visiem jāzina, kas ir kulaks, un tāpēc nedrīkst mainīt kulaku sarakstus. «Nav šaubu,» teica A. Bumbiers, «ka ir pienācis laiks pastiprināt uzbrukumu kulakiem.»³⁶¹ Lai pastiprinātu cīņu pret kulacību, Bumbiers, tāpat kā Bisenieks, pēc brālīgo republiku parauga vienlaidu kolektīvizācijas periodā ieteica pie MTS organizēt politnodaļas, kas vadītu šo «atkulakošanas» darbu. Pēc Bumbiera domām, pirmskara agronomi esot sagatavoti kulaku saimniecībām un nezinot, ko darīt kolhozos. «Nedrīkst kulačīgais agronomš vai zootehniķis,» teica Bumbiers, «klūt par kolhoza ražošanas komandieri.» Vēl varbūt varētu to pieļaut, ja «kulačīgie» agronomi nokārtotu eksāmenu Lisenko mācībā. Par savu cīņu pret kulakiem stāstīja LK(b)P Jēkabpils apriņķa sekretārs. Tikai 1948. gada janvārī apriņķī esot atklāts 120 kulaku un no kolhoziem esot izslēgta 41 kulaku saimniecība.³⁶²

Biedrs Vorslovs kongresā teica: «Šķiras ienaidnieku — kulaku — mēs pamatos nospiedām ar ekonomiskiem pasākumiem, balstoties uz revolucionāro likumību... kulaks sakauts, bet vēl nav iznīcināts, un viņu vajag ļoti stipri sist. Es uzskatu, biedri, ka mums nepieciešams pastiprināt cīņas fronti ar kulacību. Mums jāieaudzina naidš pret kulakiem.»³⁶³

Nelielu disonansi pēc formas un pēc satura radīja J. Vanaga runa. Pirmkārt, J. Vanags bija gandrīz vienīgais, kurš kongresā nerunāja «partijas valodā», bet latviešu valodā. Kā atzīmēts stenogrammā, viņa runu klausījās tikai pirmajās rindās sēdošie delegāti, bet pārējie demonstratīvi sarunājās. Vanags norādīja, ka Bauskas apriņķis, kur pirms kara bija ap 2000 aizsargu, ir pirmais saimniecību kolektīvizēšanā. J. Vanaga secinājumi balstījās uz objektīviem statistiskajiem datiem, kas rādīja, ka bijušie «Zemgales bajāru» novadi intensīvi kolektīvizējās, bet Latgales apriņķī arī pēc izvešanām vēl ilgi turējās pretī kolhoziem. Acīmredzot tāpēc, ka šeit īstu kulaku tikpat kā nebija, bet «politiskie kulaki» sevi par kulakiem neuzskatīja. Otrkārt, Latgales zemniekiem bija daudz pilnīgāka informācija par kolhozu «vēl nebijušajiem sasniegumiem» Krievijā.

Ne tikai J. Kalnbērziņa referātā, bet arī runās, vārdos un domās bija paredzēta tā dēvētās kulaku kā šķiras varmācīga likvidēšana un piespiedu kolektīvizācija. So abu pasākumu plānojums atspoguļojas arī LK(b)P X kongresa rezolūcijā. Tajā teikts, ka līdzšinējā

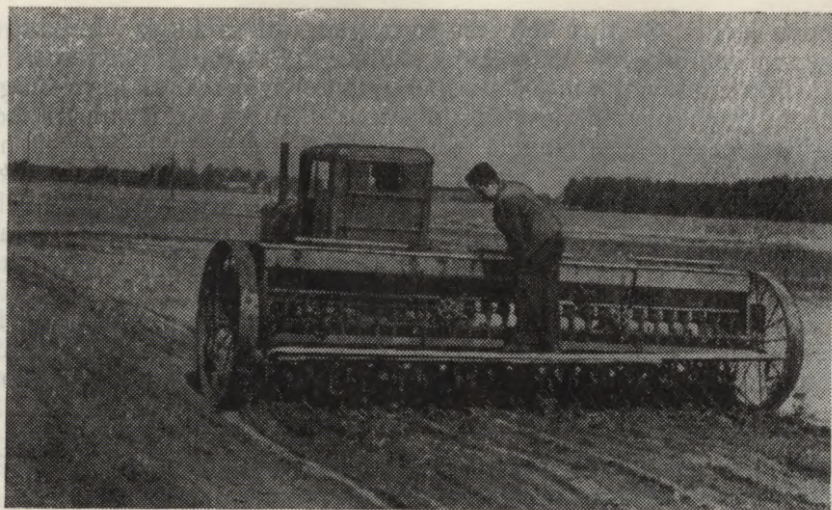
³⁶⁰ «О которых вынесено постановление о выселении, но не выселены». —

LK(b)P X kongresa stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 2. l., 81. lp.

³⁶¹ LKPA, 101. f., 12. apr., 2. l., 198.—199. lp.

³⁶² LK(b)P X kongresa stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 2. l., 64. lp.

³⁶³ Turpat. — LKPA, 101. f., 12. apr., 2. l., 92. lp.

Pavasara paraugsēja kopsaimniecībā 1950. gadā

pieredze «veido labvēlīgas iespējas republikas lauksaimniecības sociālistiskās pārkārtošanas paātrināšanai... Kongress uzdod CK un partijas apriņķu komitejām veikt tālāko darbu trūcīgo un vidējo zemnieku iesaistīšanai kolhozos... Kongress pieprasa no komunistiem paaugstināt šķirisko modrību, pastiprināt cīņu ar šķiriski naidīgiem elementiem, kuri cenšas ārdīt kolhozu celtniecību, norobežot kolhozus no šķiriski naidīgo elementu iekļūšanas tajos.»³⁶⁴ Arī vēstulē Staļinam kongress zvērēja atdot visus spēkus, «par kolhozu iekārtas uzvaru republikā», cīnīties ar ārzemnieciskumu un audzināt darbaļaudis «staļiniskās tautu draudzības garā».

Nav šaubu, ka LK(b)P X kongresā «vadošais un virzošais spēks» atteicās no slēptas piespiedu stāšanās kolhozos un pārgāja uz atklātu varmācīgu vienlaidu kolektīvizāciju. Kongress ieteica sniegt kopsaimniecībām visu iespējamo palīdzību, kā arī pastiprināt cīņu pret tiem, kas kaitē kolektīvizācijas attīstībai. Valdība nodrošināja jaundibinātās kopsaimniecības ar kredītiem, mākslīgajiem mēsliem, mašīnām un traktoriem, šķirnes lopiem. Lielākās zemnieku saimniecības tālāk aplika ar paaugstinātām obligātajām piegādēm, liedza tām valsts kredītu.

Kulaka sociālo tēlu galvenokārt kā lauku tirgotāju bija radījusi preču ražošanai tirgum neattīstītā krievu obščinas zemniecība, bet J. Staļins šo tēlu izmantoja un jau 20. gadu beigās pacēla politiskā līmenī, definējot kulaku kā «visas mūsu iekārtas nīknāko ienaidnieku». Sekojot atpalikušās krievu zemnieku daļas pārlicībai, ka tirgus attiecības ir bīstamākas nekā obščinas saglabāšana jaunajā

³⁶⁴ LKPA, 101. f., 12. apr., 1. l., 101.—102. lp.

kolhozu formā, Staļins kolhozu paraugstatūtos aizliedza kulaku uzņemšanu kolhozos un organizēja «kulaku kā šķiras likvidāciju». Šis fakts bija zināms Latvijas zemniekiem, tāpēc jau kopš kara beigām klīda baumas par latviešu izsūtīšanu uz Sibīriju un daudzi iedzīvotāji paredzēja izsūtīšanu. Kaut arī drošu datu mūsu rīcībā nav, domājams, ka pirmajos desmit pēckara gados republika galvenokārt laukos zaudēja daudzus tūkstošus cilvēku. Tas bija ne tikai necilvēcīgi, bet arī negatīvi ietekmēja lauksaimniecības attīstību visdažādākajās jomās — gan darbaspēka, gan garīgo potenču, gan saimniekošanas pieredzes ziņā utt.

Tā kā 1945. gadā noteiktais kulaku pazīmju diapazons bija visai plašs un neprecīzs, radās iespēja lēmumu interpretēt dažādi un attiecināt uz Latvijas zemnieku lielāko daļu. Tāpēc pagastu izpildkomitejas, kuras sastādīja budžu saimniecību sarakstus, nereti pieļāva kļūdas.

Apriņķu izpildkomitejas, apstiprinot sarakstus, pārbaudīja 1945. gada lēmuma piemērošanas pareizību.

45. tabula

Lēmuma izpilde, sastādot budžu saimniecību sarakstus

Apriņķis	Budžu saimniecības	Svītrotas no budžu saimniecību saraksta	%
Jelgavas	1036	148	14,3
Ludzas	900	414	46

Kolektīvizācijas pretinieku vai šajā kategorijā ieskaitīto kolhozu iekārtas pretinieku izsūtīšana bija svarīgs kolektīvizācijas īstenošanas faktors. Latvijas kulaku sarakstos skaitījās vairāk nekā 9000 ģimeņu, bet republikas prokurors A. Mišutins bija atklājis vēl gandrīz 14 000 «šķiriski svešu personu».³⁶⁵ Kulaku saraksti bija sastādīti galvenokārt pēc 1939. gada skaitīšanas datiem. Uz PSRS Ministru Padomes 1949. gada 29. janvāra lēmuma pamata 25. martā izsūtīja uz Sibīriju vairāk nekā 10 000 «kulaku ģimeņu».³⁶⁶ «Atkulakošana» bija noziedzīga komunistiskās partijas un tās valdības politika, karš pret zemniecību un zemniecības aktīvākās daļas iznīcināšana, kurai sekoja «vienlaidu kolektīvizācija». 1949. g. 25. marta deportācija ir nekad nepiedodams Latvijas kompartijas un tās valdības noziegums pret cilvēci.

Pat pēc 1949. gada deportācijas Latvijas PSR valdība saņēma oficiālus ziņojumus, ka gan Lauksaimniecības ministrijā, gan pa-

³⁶⁵ Riekstiņš J. Ejot pretī tautas prasībām ... / Padomju Jaunatne. — 1989, 22. martā.

³⁶⁶ Izsūtīto saraksti, kā stāsta, no Latvijas Republikas Ministru Padomes arhīva nozuduši.

domju pārvaldes aparātā atrodas daudzi šķiras ienaidnieki, kuri jālikvidē. Latvijas PSR Ministru Padomes lietu pārvaldnieks I. Bastins 1950. gada 22. maijā ziņoja Ministru Padomes priekšsēdētāja vietniekam M. Plūdonim, ka daudzās vietās Madonas rajonā un citur vēl strādānot šķiras ienaidnieki; Lauksaimniecības ministrija nepilda valdības lēmumu par «tādu darbinieku noskaidrošanu un ministrijas attīrīšanu no personām, kuras neiedveš politisko uzticamību». I. Bastins prasīja ne tikai šajā ministrijā, bet vispār «kategoriski iztīrīt valsts aparātu no šķiriski svešiem elementiem». Vienlaikus I. Bastins nepievērsa uzmanību tam, ka daudzi kolhozu, padomju saimniecību un MTS vadītāji sistemātiski dzēra. Tā Siguldas rajona kolhoza «Staļina ceļš» priekšsēdētājs Rozentāls, kā ziņoja inspektors, «sistemātiski pļēguroja, kolhozs organizatoriski, saimnieciski un finansiāli bija sagrauts». Līdzīgu piemēru, kuriem I. Bastins nepievērsa uzmanību, bija daudz.

Latvijā pēckara gados notika trīskārša «kulaku kā šķiras likvidācija». Pirmkārt, padomju zemes reformas rezultātā uz vietas palikušajiem saimniekiem samazināja saimniecības līdz 20—30 ha, nereti atņēmot lopus, inventāru, ēkas. Otrkārt, saimnieku ekonomisko iznīcināšanu veica ar nodokļu 50—100% palielināšanu salīdzinājumā ar pārējiem zemniekiem. Treškārt, saimniekus un viņiem pielīdzinātos iznīcināja, deportējot no Latvijas 1949. gada 25. martā. Staļiniešu iedomātās pēdējās kapitālistiskās šķiras — zemniecības saimnieciska un fiziska likvidācija atņēma lauksaimniecībai zemes saimnieku līdz ar tā pieredzi. Tātad svešais Krievijas lauksaimniecības modelis Latvijas zemniekiem tika uzspiests arī ar ekonomiskiem un administratīviem līdzekļiem.

Pēc zemniecības pieredzējušākās daļas deportācijas Latvijā vienlaidu kolektīvizācija noritēja strauji, kaut arī komunistu partorgi dažkārt sēdēja ar pistoli uz galda, iekams zemnieki parakstīja «brīvprātīgo» iestāšanos kolhozā.

No 1949. gada 25. janvāra līdz 25. martam tika organizēti 570 kolhozi. Sevišķi strauji kolhozu skaits palielinājās marta beigās un aprīlī.

46. tabula

Kolektīvizācijas gaita 1948.—1950. gadā

Gads	Kolektīvizētās saimniecības		Kolhozu skaits	Zemnieku saimniecības vidēji vienā kolhozā
	skaits	%		
1948. g. 31. XII	23 900	12,2	893	26,7
1949. g. 1. VII	192 000	76,7	3857	49,8
1949. g. 31. XII	202 800	85,3	4103	49,4
1950. g. 1. VII	214 900	90,3	4118	52,2
1950. g. 31. XII	226 900	96,5	1776	127,7

Kopsaimniecības «Nākotne» ciema būve

No 1949. gada 26. marta līdz 6. aprīlim Latvijā organizējās 1740 jaunu kolhozu.³⁶⁷ Līdz 1949. gada 1. maijam kolektīvizēti bija ap 50% zemnieku saimniecību. Kolektīvizācijas gaitā tika pārkāpti brīvprātības un demokrātisma principi. Jau 1950. gada maijā LK(b)P CK birojs pieņēma lēmumu par rupjiem partijas līnijas izkropļojumiem kolektīvizācijas gaitā. Nosodīja administrēšanas metodes, uzlika partijas sodus, daudzus atlaida no darba.³⁶⁸ Šis lēmums, protams, atdarināja Maskavā savā laikā Staļina pieņemtos lēmumus šajā jautājumā, liecināja par «valdošā un virzošā spēka» izlikšanās mēģinājumiem, bet mērķis komunistiem vienmēr attaisnojās līdzekļus.

47. tabulā redzams, ka 1949. gada pirmajā pusē kolhozos iestājās 168 000 zemnieku saimniecību — vairāk nekā $\frac{2}{3}$ saimniecību kopskaita. Tā kā šāda masveidīga iestāšanās kolhozos (lēciens no 12,2% uz 76,7%) notika vienlaikus ar deportāciju 1949. gada 25. martā, acīmredzot šo procesu ietekmēja šī deportācija, kad izveda 43 000 zemnieku. Tātad lauksaimniecība tika kolektīvizēta politisko draudu un piespiedu apstākļos, organizējot «kolektīvizācijas sacikstes».

Kopsaimniecības, kā redzams tabulā, nebija lielas — 1948. gadā — 26,7 saimniecības, bet 1950. gada 1. jūlijā — vidēji 52,2 saimniecības. Tas liecina, ka vidēji vienā pagastā bija pa 8 kolhoziem. 1950. gadā pēc apvienošanas pagastā bija jau pa 3 vai 4 kolhoziem. Līdz ar vispārējās kolektīvizācijas nobeigumu Latvijā bija atjaunotas muižas, kuru rīcībā bija nevis 40% zemes kā pirms pirmā pasaules kara, bet jau ap 90% zemes.

³⁶⁷ Кивимеа Э. Х. Переломные годы прибалтийской деревни. — Таллин, 1986. — С. 99.

³⁶⁸ Бриjs А. Lūzumgadi laukos / Dzimtenes Balsis. — 1988. g. 10. martā.

Kolektivizācijas gaitā 1949. gada deviņos mēnešos republikā iveda 570 traktorū, 33 kombainus (to skaitā 15 cukurbiešu kombainus), 600 traktorarklu, 315 traktorsējmašīnas, 332 traktorkultivatorus u. c. Latvija saņēma toreiz jaunus traktorū KD-35.³⁶⁹ Taču līdzšinējā vēstures literatūrā un periodikā maz stāstīts par Latvijas lauksaimniecības palīdzību citām republikām. Izveda «Imantas» ražotās mašīnas uz Smoļensku, Iževsku, Vjazmu, Dorogobužu u. c. 1949. gadā labības tirāmās mašīnas «Triumfs» izveda uz Krieviju, Ukrainu, Baltkrieviju. 1949. gada deviņos mēnešos izvestas 650 mašīnas. Bez tam Latvija piegādāja citām republikām liellopus un zirgus. 1949. gadā uz dažādām republikām nosūtīti 2340 liellopi.³⁷⁰

Līdz 1949. gada 1. novembrim bija kolektivizēts 196 000 (83%) zemnieku saimniecību. *Latvijā 1949. gadā noorganizēja ap 4000 kopsaimniecību, kurās apvienojās 82% visu zemnieku saimniecību.* Katrā saimniecībā bija vidēji 51 zemnieku sēta un 710 ha zemes, to skaitā 359 ha tīrumu. Sabiedrisko saimniecību rīcībā bija 2 304 730 ha zemes, 3875 liellopu fermas, 1579 cūku fermas, 1612 aitu fermas un 949 putnu fermas.³⁷¹

1950. gada novembra sākumā kolektivizācija bija praktiski pabeigta. *Kopsaimniecību nodibināšana bija varmācīgs apvērsums lauksaimnieciskās ražošanas veidā un zemnieku dzīvē.* 1950. gada oktobrī Latvijas PSR Augstākā Padome pieņēma lēmumu par grozījumiem Latvijas PSR Konstitūcijā. Latvijas PSR sabiedriskā iekārta vairs neatšķirās no citu padomju republiku sabiedriskās iekārtas.

J. Kalnbērziņš jau LK(b)P CK 1949. gada 30.—31. maija plēnumā ziņoja: «Tagad mūsu republikā noorganizēti 3879 kolhozi, kuros apvienotas 170 334 zemnieku saimniecības, kas sastāda vairāk nekā 80% no visām zemnieku sētām.» Taču «lielais kolhozu pavasaris», kā teica J. Kalnbērziņš, nebija vienādi saulains visos apriņķos. «Blakus ar vienlaidu kolektivizāciju Talsu, Limbažu, Valmieras, Ogres, Daugavpils un Rīgas rajonos,» teica J. Kalnbērziņš, «tādi apriņķi kā Ludzas, Viļakas, Krāslavas, Jēkabpils, kuros apvienoti tikai 50—65% visu trūcīgo un vidējo zemnieku saimniecību.»³⁷² Kārsavas, Pasiēnes, Ciblas, Mērdzenes pagastos vēl neesot kolektivizēts 70—80% saimniecību.

A. Pelše 1949. gada septembrī konstatēja: «Notiek pēdējās kapitālistiskās šķiras — kulaku likvidācija... Par mūsu sekmēm mums jābūt pateicīgiem VK(b)P CK, pārbaudītajai mūsu mīļotā vadoņa

³⁶⁹ Padomju Alūksne. — 1948. g. 12. jūn.; Zemgales Komunisti. — 1948. g. 20. sept.

³⁷⁰ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5029. l., 41. lp.

³⁷¹ Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. — М., 1976. — Т. II. — С. 534.

³⁷² LK(b)P CK 1949. g. 30.—31. maija 2. plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 12. l., 4. lp.

un skolotāja biedra Staļina vadībai.»³⁷³ Laukos gan vēl esot saglabājušies «kā kulaki, tā arī varbūtējie kulaki», pret kuriem arī jāturpina cīnīties. Pelše uzdeva kompartijas apriņķu komitejām vairāk dibināt pulciņus Staļina biogrāfijas un partijas vēstures īsā kursa studēšanai. Arī pēc tā dēvētās kulaku šķiras ekonomiskas un fiziskas iznīcināšanas A. Pelše *izgudroja jaunus ienaidniekus — iespējamus kulakus, ņakulu līdzskrējējus, pret kuriem jāturpina cīņa, kaut arī kulaku vairs nebija.* Taču Viļakas apriņķa Tilžas pagasta aģitatori LK(b)P CK lektoram Rubenim esot jautājuši: «Sakiet, cik ilgi, pēc jūsu domām, kolhozi Latvijā noturēsies? Kāpēc labākie darba rūķi, kuri godīgi strādāja savā zemē, izsūtīti no Latvijas?»

LK(b)P CK 1949. gada 15.—16. septembra plēnuma apsprieda PSRS MP 1949. gada 30. jūnija lēmumu par meliorāciju un par «zāllauku augu seku ieviešanu». V. Lācis ziņojumā teica, ka šo PSRS lēmumu parakstījis personīgi biedrs Staļins un tajā izpaužoties «partijas un personīgi biedra Staļina rūpes par Padomju Latvijas attīstību», tāpēc šis lēmums «mums ir partijas un valdības direktīva», kura jāizpilda.³⁷⁴ Arī ministrs J. Vanags aicināja ieviest šīs augu sekas un slavēja «jauno staļinisko Padomju Latvijas dabas pārveidošanas plānu.»³⁷⁵ Vispārējās piekrišanas apstākļos plēnuma nolēma PSRS MP 1949. gada 30. jūnija lēmumu par zāllauku sistēmas ieviešanu «pieņemt negrozāmai vadībai un izpildīšanai».

Staļiniskā piespiedu kolektīvizācija uz gadu desmitiem negatīvi ietekmēja Latvijas lauksaimniecību. Lauksaimnieciskā ražošana un lauku dzīve kopš 1950. gada bija organizēta kolhozos un padomju saimniecībās. Šo lielsaimniecību mērķis bija ne tikai ražošanu, bet arī sadzīvi un cilvēka apziņu pārveidot kolektīvisma garā.

Kopsaimniecību attīstību traucēja republikas apstākļiem nepiemērotie lielle traktori, nepamatota traktoru rezerves daļu cenu paaugstināšana un labības un cukurbiešu iepirkuma cenu samazināšana.³⁷⁶ Rezultātā lauksaimnieciskā ražošana vēl nebija sasniegusi pirmskara līmeni. Trūka labi sagatavotu lielsaimniecību vadītāju. Kolhozniekiem galvenokārt vajadzēja iztikt no ienākumiem, ko deva piemājas zemes gabals.³⁷⁷

PSKP CK 1953. gada septembra plēnumā izstrādāja pasākumus lauksaimniecības uzlabošanai. Mēģināja uzlabot lauksaimniecības sagādes sistēmu, palielināt kolhoznieku ieinteresētību saimniecības attīstībā. Samazināja naturālās un naudas nodevas no kolhoznieku piemājas saimniecībām. PSKP CK 1953. gada septembra plēnuma lēmumi labvēlīgi ietekmēja arī Latvijas lauksaimniecību.

³⁷³ LK(b)P CK 1949. g. 15.—16. septembra 3. plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 14. l., 54. lp.

³⁷⁴ LK(b)P CK 1949. g. 15.—16. septembra 3. plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 14. l., 3., 11. lp.

³⁷⁵ Turpat. — 43.—44. lp.

³⁷⁶ *Вылцан М. А.* Восстановление и развитие аграрного хозяйства в СССР. — М., 1974. — С. 238.

³⁷⁷ *Lācis O.* Mūsdienu pasakas / Lauku Avīze. — 1988. g. 30. aprīlī.

Latvijas PSR kolhozu naudas ienākumi
1951.—1958. gadā (milj. rubļu)³⁷⁸

Gads	Naudas kopienākumi	
	skaits	%
1951.	53,8	100,0
1953.	67,8	126,0
1954.	99,5	184,9
1956.	116,8	217,1
1958.	142,6	265,0

47. tabulā redzams, ka republikas kolhozu naudas kopienākumi 1958. gadā salīdzinājumā ar 1951. gadu palielinājās no 53,8 līdz 142,6 (265%) milj. rubļu. PSKP CK 1958. gada februāra plēnums pieņēma lēmumu «Par MTS reorganizāciju un kolhozu iekārtas tālāku attīstību». MTS tehniku pārdeva kopsaimniecībām, bet pašas pārveidoja par remonta un tehniskajām stacijām (RTS).

Latvijas teritorija bija 0,3%, iedzīvotāji — 1,0%, bet kolhozu un padomju saimniecību skaits — 1,1—1,2% no bijušās PSRS kolhozu un padomju saimniecību skaita. Unitārā lielvalsts neievēroja republiku specifiku.

Latvijas laukus negatīvi ietekmēja gan dabiskā, gan mākslīgi forsētā urbanizācija, kuras rezultātā arvien vairāk zemnieku pārcēlās no laukiem uz pilsētām.

Lauku iedzīvotājus iznīcināja komunistu terors, kā rezultātā bija mazinājies zemnieku fiziskais un dažviet pilnībā zudis intelektuālais potenciāls, kā arī darba tradīcijas.

Lauku attīstību noteica lauksaimniecības administrēšana, lauksaimnieciskās ražošanas sabiedriskošana un forsēta tuvināšana rūpnieciskajai ražošanai. Vardarbīgi tika lauzts zemnieku tradicionālais darba un dzīves veids.

Latvijas lauksaimniecības neveiksmju cēloņi bija, pirmkārt, Padomju Krievijas lauksaimniecības sistēmas burtiska pārņemšana uz Latviju līdz ar koksagīza gigantomaniju, zāllauku sistēmu, birokrātizāciju, LKP CK direktīvo vadību utt. Otrkārt, trūka piemērotas lauksaimniecības tehnikas, organisko mēsļu u. c. Treškārt, lauksaimniecības produkcijas obligāta pārdošana valstij zem pašizmaksas, ekonomisko likumu neievērošana.

Pēc vienlaidu kolektīvizācijas 1949. gadā Latvijas lauksaimniecībā sākās vispārēja krīze.

Kara postījumu, direktīvo plānošanas metožu un zemo iepirkuma cenu dēļ kolhoznieki līdz 50. gadu otrajai pusei praktiski iztika no piemājas lauciņu ražas.

³⁷⁸ Krastiņš A. No viensētām uz ciematiem. — R., 1976. — 51. lpp.

«Milzīgā VK(b)P CK, Savienības valdības, Padomju Savienības brālīgo tautu un personīgi biedra Staļina palīdzība radīja drošu pamatu ātrai un negrozāmai Padomju Latvijas sociālistiskās lauksaimniecības augsmei,» teica J. Kalnbērziņš LK(b)P CK 1952. gada jūlija plēnumā.³⁷⁹ Pēc kolektivizācijas arvien vairāk palielinājās plaša starp kompartijas paustajām komunistiskajām ilūzijām un reālo sociālismu. Tas liecināja, ka *otrā kompartijas varmācība pret Latvijas zemniecību — masveida deportācija un varmācīgā kolektivizācija bija okupācijas varas noziedzība pret cilvēcību.*

³⁷⁹ LK(b)P CK 1952. g. 11.—12. jūlija plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 15. apr., 13. l.

VI. KOLEKTĪVĀS SAIMNIECĪBAS SAIRUMS UN KRĪZE 1950.—1985. GADĀ

1. STATISTIKA UN KADRI

Jūs esat zemes sāls, bet, ja sāls nederīga, ar ko tad sālis? Tā neder vairs nekam, kā vien ārā izmetama un no ļaudīm saminama.

(Mateja evaņģēlijs)

Latvijas kolektivizēto lauksaimniecību centās pārvērst par rūpniecības nozari, kuras *uzdevums bija zem pašizmaksas ražot lauksaimniecības preces, dodot līdzekļus iedomātajam «ielenkajam sociālisma cietoksnim» bruņošanās vajadzībām un komunistisko ideju izplatīšanai pasaulē.* Lauksaimniecības ienākumus un arī šās nozares ražojumus daļēji sūtīja ārpus Latvijas. Zemes kopīpašuma, zemnieku fiziskas un garīgas iznīcināšanas, darba algu nivelēšanas, nepiemērotas agrotehnikas, birokrātiskās vadīšanas un daudzu citu cēloņu dēļ *lauksaimniecība pagrima un tajā sākās krīze.* Bet vēstures grāmatās un presē tika tēlots un slavēts attīstītais sociālisms, pāreja uz komunismu, padomju lauksaimniecības pasaulvēsturiskie sasniegumi utt.

Padomju lauksaimniecības vēsture faktiski jāraksta no jauna. Līdztekus ideoloģijas spaidiem radušos stāvokli noteica arī daudzu arhīvu materiālu nepieejamība, kā arī tas, ka drikstēja atsaukties tikai uz tiem faktiem un datiem, kas pierādītu sociālistiskās lauksaimniecības augšupeju. Bet centīgākie sociālistiskās lauksaimniecības sasniegumu propagandētāji viltoja pat pieejamos datus, kuri jau tā bieži bija nepareizi. Zemnieku nodevas un «šķiras ienaidnieku» apkarošana jau pirmajos pēckara gados radīja apstākļus, ka zemnieki centās slēpt lopu daudzumu un sējumu platības, lai saglabātu savu dzīvību.

PSRS Valsts plāna komitejas pilnvarotais Latvijas PSR Marčenkovs jau 1946. gada 22. jūnijā rakstīja Latvijas PSR MP priekšsēdētājam V. Lācim — 1945. gada statistisko pārbauzu rezultātā konstatēts, ka Latvijas zemnieki slēpj 209 050 ha (17,9%) republikas sējumu platības.³⁸⁰ Istenībai tuvākus datus spēja savākt apriņķu lauksaimniecības nodaļas. Šīs nodaļas vāca materiālus arī par ražām. Taču jau 1947. gada 9. augustā par šo darbu kā par noziedzīgu Rīgas rajona valsts inspektors Adamovs ziņoja Ministru Padomes

³⁸⁰ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5093. l., 164. lp.

priekšsēdētāja vietniekam Ronim. Viņš rakstīja, ka Rīgas, Jelgavas, Bauskas un citu apriņķu lauksaimniecības nodaļas vāc datus par ražām. «Lūdzu jūsu rīkojumu aizliegt datu savākšanu par faktiskajām ražām,» savu ziņojumu nobeidza Adamovs.³⁸¹ Faktiski dati par lauksaimniecības ražām nepatika arī centrā. 1947. gada 4. oktobrī sekoja PSRS Ministru Padomes lēmums Nr. 3470 ar J. Staļina parakstu: «Noteikt, ka dati par ražību rajonos tiek paziņoti tikai pēc datu apstiprināšanas PSRS Ministru Padomē par ražību apgabalos, novados, republikās.»³⁸² Ar šo rīkojumu statistiskie dati par ražību tika paziņoti no augšas, bet ne veidoti pēc vietējiem materiāliem, tāpēc tie, kā likums, bija viltoti. Bet, lai palielinātu valsts obligātās nodevas zemniekiem, pieprasīja uzrādīt visus sējumus un mājlopus. Zemnieki joprojām slēpa faktisko stāvokli. Pēc statistiskās pārvaldes pārbaudes Jelgavas apriņķī 1948. gada 1. janvārī bija noslēpti 2,7% liellopu, 11,5% cūku, 5,8% aitu un 1,5% zirgu.³⁸³ Vasaras periodā noslēpto gaļas un piena lopu daudzums varēja būt daudz lielāks.

Pēc kolektivizācijas statistiskos datus viltoja ne vien zemnieki, bet arī valsts statistika, kurai bija noteicošā nozīme. Rajonu kompartijas komitejas, kuras atbildēja par plāna un sociālistisko saucensību izpildi, nereti nepieņēma kolhozu un padomju saimniecību atskaites, ja tajās parādījās faktiskais, nevis plānotais stāvoklis. Tāpēc, kā liecinājuši vairāki lielsaimniecību vadītāji, viņus sūtīja uz mājām vēlreiz precizēt skaitļus tik ilgi, kamēr tie atbilda «pieņemtajām saistībām». Tāpēc saimniecībās blakus «pareizajām oficiālajām atskaitēm» pastāvēja arī «nepareizās patiesās atskaites», lai lielsaimniecība kaut cik spētu orientēties faktiskajā stāvoklī.

Lauksaimniecības pētījumus ļoti apgrūtina, pat nedodot iespēju izvērtēt ražas, rajonu un republikas vadības koriģētās kolhozu un padomju saimniecību gada atskaites un ziņojumi. Rajonu atskaitēs, sevišķi mazražīgākajos gados, kā arī vājākajās saimniecībās dati par ražām un izslaukumiem parasti paaugstināti līdz plāna vai pat tā pārplīdes līmenim.³⁸⁴ Rezultātā saimniecībās bija izveidojušies trīs statistikas veidi — pašu vajadzībām (ja tāda bija), atskaitēm rajonā un atskaitēm republikā. Pareizu priekšstatu par lauksaimniecības attīstību līdz pat 1985. gadam nesniedz arī prese, kura centās attēlot esošos un iedomātos panākumus ar pozitīvo piemēru metodi. Vēl nav sistemātiski publicētas zemnieku atmiņas (izņemot priekšnieku viedokļus).³⁸⁵

Kaut arī vadības pozitīvā darbība un rezultāti iztēloti daudz spožāki nekā bija patiesībā, gribētais nereti uzdots par esošo, lauksaimniecības attīstības izpētei izmantojami šobrīd visi pieejamie ļoti nepietiekamie avoti.

³⁸¹ Turpat. — 611. f., 3. apr., 61. l., 5. lp.

³⁸² Turpat. — 8. lp.

³⁸³ Turpat. — 101. l., 5. lp.

³⁸⁴ Grinovskis E. Viedokļu krustpunkti / Lauku Avīze. — 1988. g. 23. apr.

³⁸⁵ Lūļaks P. Visi lieti, visi vēji. — R., 1987.

Lai tēlotu lauksaimniecības sasniegumus, izmantoja trīs galvenās viltojumu metodes. Pirmkārt, «sasniegumus» salīdzināja ar 1945. gada lauksaimniecības stāvokli, kad bija zaudēta apmēram puse lopu, apmēram puse traktoru, liela daļa lauksaimnieku un speciālistu. Otrkārt, atskaitēs un publikācijās sastopamos «grandiozos sasniegumus» nereti neapstiprināja pat šajās atskaitēs minētie acīmredzami viltotie skaitļi. Tā ziņojumā par Latvijas lauksaimniecību 1949. gadā lauksaimniecības ministrs rakstīja: «Lielajā darbā, ko veica republikas partijas, padomju un lauksaimniecības orgāni, milzīgās Padomju valsts palīdzības un kolhoznieku augstās darba aktivitātes rezultātā sējumu platība 1949. gadā ievērojami palielinājās, salīdzinot ar 1945. gadu.» Taču atskaites skaitļi liecināja, ka ziemāju platības palielinājušās tikai par 3%, bet graudaugu sējumi kopumā — par 6%.³⁸⁶ Mūsu «sasniegumi» lauksaimniecībā pa lielākajai daļai bija pierakstījumi un atskaišu fikcija. Treškārt, lauksaimniecības sasniegumus pamatoja ar traktoru skaita palielināšanos vai piešķirto ordeņu skaitu. Taču par lauksaimniecības mehanizācijas paplašināšanos tikai pēc traktoru skaita vai to zirgspēku skaita palielināšanās nevar būtiski spriest. Tā Krāslavas MTS 1953. gada 29. aprīlī bija 36 traktori, no kuriem 2 nebija izremontēti. No šiem 34 traktoriem apmēram puse stāvēja tīrumu malās, jo nebija tehniskā kārtībā. Rezultātā no plānā pavasara sējai paredzētajiem 2251 ha uzarti bija tikai 627 ha (30%), bet apsēti — 78 ha (3,5%).³⁸⁷ Gandrīz katrā pārbaudē konstatēja, ka MTS tiek viltots gan padarītā darba daudzums, gan pat strādājošo skaits.

Daudzām MTS kolhozos un padomju saimniecībās bija ne tikai «uzpūsti», bet arī fiktīvi štati. Tā 1954. gada 26. novembrī, pārbaudot Bēnes MTS, no 97 pastāvīgajiem strādniekiem darbā nebija ierašanās 24 (24,7%) un neviens nezināja, kur viņi atrodas.³⁸⁸ Dažkārt šie viltojumi sasniedza tik plašus apmērus, ka bija spiestas iejaukties valsts iestādes.

Kā minēts Lauksaimniecības ministrijas 1954. gada 26. jūlija kolēģijas lēmumā, Bauskas MTS direktors Baranovs «nodarbojās ar krāpšanu». Pārbaudē bija konstatēts, ka 20. jūlijā no 5303 ha daudzgadīgo zālāju pēc atskaitēm bija novākts 5163 ha, bet faktiski — tikai 2711 ha (52,5%); pārējie 2592 ha bija noganīti. Ar MTS tehniku bija jānopļauj 800 ha, bet faktiski bija nopļauti tikai 5 ha (1%). Līdzīgs stāvoklis bija Krustpils MTS.³⁸⁹

Līdztekus kolhoziem, padomju saimniecībām un MTS datus viltoja arī zemnieki. Tā, 1955. gada 1. oktobrī Latvijas PSR Statistikas pārvalde ziņoja, ka republikā nav uzskaitīti ap 3200 (0,9%) liellopu, 9700 (2,5%) cūku, 12 100 (2,3%) aitu, 2300 (3,8%) kazu un ap 100 zirgu (1,7%).³⁹⁰

³⁸⁶ Сведения по сельскому хозяйству Латвийской ССР в 1949 г. — LCVORA, 611. f., 3. apr., 125. l., 2. lp.

³⁸⁷ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5048. l., 26. lp.

³⁸⁸ LCVORA, 611. f., 3. apr., 253. l., 258. lp.

³⁸⁹ Turpat. — 131., 145. lp.

³⁹⁰ Перепись скота на 1 октября 1955. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 550. l., 3.—7. lp.

Lauksaimniecības attīstību un statistiku traucēja milzīgais birokrātiskais aparāts Rīgā un Maskavā, kurš radīja nepārvaramus papīra plūdus. Tā, pārbaudot Rēzeknes MTS, izrādījās, ka 1955. gada sešos mēnešos saņemtas 670 dažādas direktīvas un pavēles, caurmērā 4 pavēles dienā. Taču 1955. gada 27. augustā saņemti 27 dažādi ziņojumi un pavēles, 12. septembrī — 16 dažādi dokumenti, bet 19. septembrī — 27 dokumenti. Pavēles un direktīvas pienāca tādā daudzumā, ka direktors, pat neko citu nedarot, nebija spējīgs izlasīt šīs pavēles un direktīvas.³⁹¹ Seces MTS 1955. gada deviņos mēnešos saņemti 16 ministrijas kolēģijas lēmumi, 121 pavēle un 690 direktīvās vēstules no Lauksaimniecības ministrijas un citām vadošām iestādēm. Daudzas pavēles tika piesūtītas ar nokavēšanos, kad to izpildes laiks bija jau beidzies. Seces MTS direktoru un vadošos speciālistus deviņos mēnešos uz Rīgu izsauca 32 reizes.

Latvijas PSR Statistikas pārvaldes 1961. gada 25. janvāra ziņojumā «Par mērīšanās faktiem un rupjiem noteiktās padomju saimniecības atskaites kārtības pārkāpumiem» rakstīts: Priekules padomju saimniecībā tikai 1961. gada pirmajā ceturksnī pierakstītas gaļas plāna izpildē kā nodotas valstij 7 kritušas govīs un 140 cūkas 28,2 centneru kopsvarā, kas sastāda 9% padomju saimniecības plāna. Vaiņodes padomju saimniecība kā nodotas valstij pierakstījusi 48 kritušas cūkas, kuras izbarotas zvēriem. Līdzīgas parādības konstatētas daudzās padomju saimniecībās.

Kolhozos, pēc Statistikas pārvaldes datiem, 1961. gada pirmajā ceturksnī tika nokauti 2400 lopu pašu vajadzībām un pārdošanai «pa kreisi», pie tam daudzos kolhozos šī lopu izkaušana bija sasniegusi lielus apmērus. 44 kolhozos 50—75% izaudzēto lopu nepārdeva valstij, bet 14 kolhozos — pat vairāk nekā 75%. Sevišķi plaši izplatīta šī parādība bija Ilūkstes rajona kolhozos, kur valstij tika pārdots 71, bet izmantoti pašu vajadzībām — 125 (176%) lopi. Dobeles rajonā attiecīgi 136 un 229 lopi (168,4%), Bauskas — 185 un 229 (129,8%), Saldus — 154 un 343 (222,7), Tukuma — 105 un 194 (184,8%) lopi. Statistikas pārvalde bija uztraukusies, ka pašu vajadzībām kolhozi izkauj jaunlopus vidēji 98 kg dzīvsvārā un jaunas cūkas 73 kg dzīvsvārā, kas ir divreiz mazāk par valstij nodoto lopu svaru.³⁹² Taču kolhozi, kā likums, pašu vajadzībām nokauto lopu daudzumu parasti slēpa.

Latvijas lauksaimniecības stāvokli lielā mērā noteica kā lauksaimniecības speciālistu emigrācija 1944.—1945. g., tā Latvijas kompartijas veiktais darbs kadru tīrīšanā. 1945. g. septembrī LK(b)P CK plēnumā kadru sekretārs L. Titovs teica: «Daudz naidīgu elementu var sastapt agronomu, zootehniķu, veterinārārstu, lauksaimniecības produktu sagādes aģentu, sagādes punktu darbinieku vidū.» Sākās lauku ļaužu specpārbaudes. LK(b)P CK ideoloģiskais sekretārs A. Pelše nedaudz vēlāk ziņoja, ka līdz 1946. gada aprīlim 14 apriņķos pārbaudīti 2746 darbinieki; no darba atbrīvoti 522 (19%),

³⁹¹ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5069. l., 112., 114. lp.

³⁹² LCVORA, 277. f., 8. apr., 1036. l., 47.—48. lp.

no tiem 255 (49%) — politisku motīvu dēļ. Līdz 1948. gada aprīlim laukos specpārbaužu rezultātā no darba bija atbrīvoti 1100 darbinieki. 1949. un 1950. gadā lauksaimnieku kadri jau tā bija «iztīrīti» no aizdomīgajiem, ka nebija, kam strādāt kolhozos.

Lauksaimniecības ministrs J. Vanags 1950. g. sākumā notikušajā kompartijas sanāksmē teica: «Mūsu grūtības lauksaimniecībā slēpjas tajā apstākļi, ka mums trūkst speciālistu. Kādēļ tas tā? Tas ir tādēļ, ka speciālistus mēs saņemām no buržuāzijas laikiem. No 890 agronomiem palika 20%. Politisku motīvu dēļ mēs bijām spiesti 80% speciālistu ar augstāko izglītību atbrīvot». Taču kompartija nepastājas savā vardarbībā. LK(b)P CK kadru sekretārs F. Titovs 1950. gada februārī konstatēja: «Lauksaimniecības ministrijā no 190 darbiniekiem 43 izrādījās aizdomīgi un mums sveši cilvēki...» Viņu lielākā daļa tika atbrīvoti no darba. Par kolhozu priekšsēdētājiem un kompartijas apriņķu (rajonu) komitejās bija nozīmēti šķiriski uzticami, parasti kompartijas biedri, bet darbs neveicās.

LK(b)P CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš ziņoja, ka 1951. gadā Latvijā 1486 kolhozos tika nomainīti 453 (30,5%) kolhozu priekšsēdētāji, no tiem 384 (84,8%) nespēja vadīt kolhozus.³⁹³ Daudz atklātāk runāja LK(b)P CK nodaļas vadītājs L. Avdjukēvičs. Viņš konstatēja, ka no 1486 kolhoziem 1143 (76,9%) kolhozu priekšsēdētājiem nav vidējās izglītības.³⁹⁴

48. tabula

Latvijas PSR kolhozu priekšsēdētāju izglītības līmenis 1963.—1967. gadā
(uz gada 1. aprīli)³⁹⁵

Gads	Skaitis	Augstākā izglītība		Vidējā izglītība		Praktiski bez izglītības		Ne prakses, ne izglītības	
		skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%	skaitis	%
1963.	879	12	1,3	52	5,9	316	35,9	36	4,0
1965.	783	12	1,5	58	7,4	238	30,4	30	3,8
1966.	779	13	1,6	58	7,4	227	29,1	29	3,7
1967.	769	14	1,8	59	7,6	210	27,3	27	3,5

48. tabulā, kurā nav datu par apmēram pusi priekšsēdētāju, redzams, ka augstākā izglītība dažādās specialitātēs bija 1—2%, bet vidējā — 6—8% priekšsēdētāju. 27—35% priekšsēdētāju bija praktiķi, bet 3—4% — tādi, kuriem nebija ne izglītības, ne prakses. *Sādi izprasts šķiriskuma princips noteica zemu speciālo un vispār zemu kolhozu vadības līmeni.*

«Lieli pierakstījumi,» ziņoja Statistikas pārvalde, «tika atklāti atskaitēs par neskarto zemju apgūšanu, sevišķi Krāslavas, Ogres un Krustpils rajonā.» Taču noteikt šos un agrāk minētos pārkāpumus

³⁹³ LKPA, 101. f. 15. apr., 13. l. 7. lp.

³⁹⁴ LKPA, 101. f., 15. apr. 13. l., 52. lp.

³⁹⁵ Об образовательном уровне руководящих работников 1967 г. —

LCVORA, 277. f., 10. apr., 832. l., 89. lp.

visai grūti, jo republikas plāna maiņa 1961. gadā notikusi 6—8 reizes.³⁹⁶

Latvijas PSR Statistikas pārvalde 1961. gada 28. jūnijā ziņoja LKP CK un Ministru Padomei par noziedzīgiem pierakstījumiem kolhozu atskaitēs. Tā kā galvenais kolhozu darba rādītājs bija plāna izpilde, tad atskaitē uzrādīja priekšniecībai vēlamos skaitļus. Tā Siguldas rajona kolhozā «Ausma» bija apsēti 190,3 ha, bet uzrādīti — 256 ha (134,7%), Raiņa kolhozs pierakstījis 22,5 ha graudaugu un 12,1 ha kukurūzas, Rēzeknes rajona Dzeržinska kolhozs — 60 ha vasarāju, Gulbenes rajona Staļina kolhozs — 53 ha vasarāju, bet Ilūkstes rajona kolhozs «Radžupe» — pat 270 ha vasarāju. Sevišķi plaši tika pierakstīti kukurūzas sējumi — Kuldīgas rajonā 383 ha, bet Valmieras rajonā — 454 ha.³⁹⁷

Izpildot PSKP CK lēmumu, LKP CK birojs 1978. gada 28. jūlijā nolēma atļaut publicēt presē datus par labības un linu iepirkšanas plāna izpildi tikai tādā gadījumā, ja šie plāni tiks izpildīti visos apjomos un svarīgākajās kultūrās. «CSP ziņojumus presē par republikām sniegt ar PSKP CK sekretariāta, bet par rajoniem — ar LKP CK sekretariāta atļauju, bet pa rajoniem — ar rajona komitejas atļauju,» teikts lēmumā.³⁹⁸ Tas nozīmēja, ka šīm iestādēm bija tiesības labot visus statistiskos rādītājus. Tāpēc mūsu rīcībā esošie statistiskie dati bieži vien ir visai tāli no īstenības.

2. MASKAVAS KAMPAŅAS

*Kam partija vai zelts
pār tautu tuvāks
tas ļaunas odzes dzelts
tā mūžs ir sīvs un ļauns
un kauns tā kapu segs
kaut zelts vai partija
tam lāpas degs.*

(R. Rīdzenieks)

Latvijas lauksaimniecības attīstību traucēja Maskavas politiskās lauksaimniecības kampaņas un to pārspīlētā īstenošana Latvijā.

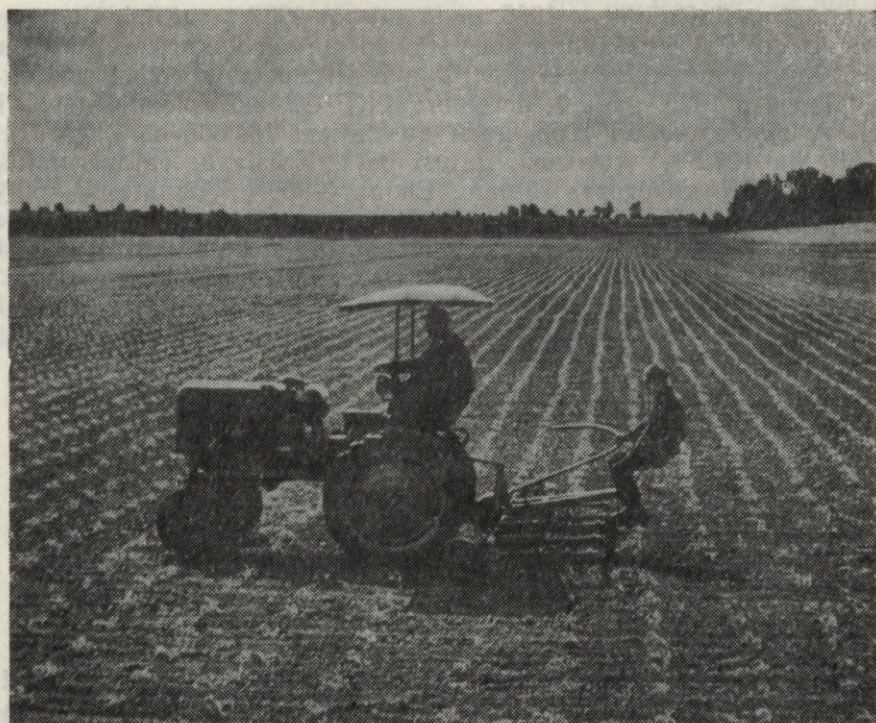
Kaut arī tika izrādīta zināma pretestība, Lisenko viltus idejas tika pieņemtas par Latvijas lauksaimniecības zinātnes pamatu. Kā minēts Lauksaimniecības ministrijas ziņojumos, jau 1949. gadā Latvijā notika asa cīņa pret āboliņa audzēšanu un centieni ieviest zālauku sistēmu. «Pie būtiskiem trūkumiem darbā pieder,» rakstīja ministrs, «nepietiekama zālauku sistēmas ieviešana.»

Tā kā kolhozu skaits mainījās, tāpat augu sekas nereti ieviesa, tā sakot, paskatoties uz lauka, uzskatīja, ka 1954. gada 1. janvārī

³⁹⁶ LCVORA, 277. f., 8. apr., 1036. l., 82. lp.

³⁹⁷ Turpat. — 117.—120. lp.

³⁹⁸ LKPA, 101. f., 43. apr., 54. l., 5.—6. lp.

Kukurūzas sējumu kvadrātlīdzdās kopšana

no 1452 kolhoziem augu sekas bija ieviestas 280 (19,3%) kolhozos,³⁹⁹ kaut arī oficiāli skaitījās, ka tās pastāv 1179 (81,2%) kolhozos.

49. tabula

Augu seku ieviešana kolhozos uz 1954. gada 1. janvāri

Gads	Zemes ierīkošanas ceļā	Vienkāršotiem līdzekļiem	Kopā līdz šim ieviesta augu seka
1951.	75	207	510
1952.	185	325	389
1953.	258	131	1179

Pat lauksaimniecības ministrs A. Stroganovs publiski atzina, ka kukurūzas kampaņas dēļ «uz mums sāka skatīties ar smīnu, ironiju. Mēs skaitām, ka tas ir nepareizi.»⁴⁰⁰ Kukurūzas sējumu platības, sevišķi Ministru Padomes priekšsēdētāja vietnieka Skobņina darbības

³⁹⁹ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5048. l., 10. lp.

⁴⁰⁰ Turpat. — 5016. l., 5. lp.

rezultātā paplašinājās — 1955. gadā pat par 1223% salīdzinājumā ar 1954. gadu. Par lauksaimniecības stāvokli un par kukurūzas audzēšanas bēdīgajiem rezultātiem minējis jaunais lauksaimniecības ministrs A. Ņikonovs 1955. gada 1. decembra LKP CK aktīva sanāksmē. Ņikonovs ziņoja, ka no 1955. gadā apsētajiem 104 865 ha kukurūzas 28 800 ha (27,5%) kukurūza gājusi bojā. Krāslavas rajonā gājuši bojā pat 66% kukurūzas sējumu, Elejas — 60%, Aizputes — 50% utt. No atlikušajiem 75 980 ha (72,5%) kukurūzas lopiņiem izbaroja 27 350 ha (36%) un novāca skābbarībai 45 480 ha (59,8%) augošo

50. tabula

Kukurūzas sējumu platības Latvijas
PSR 1954.—1957. gadā⁴⁰¹

Gads	Platība, ha	%
1954.	8 500	100,0
1955.	104 000	1223,5
1956.	54 600	642,0
1957.	50 000	(Plāns) 588,2

kukurūzu, iegūstot 55 centnerus zaļās masas no hektāra.⁴⁰² Vienlaikus, kā ziņoja A. Ņikonovs, āboliņa sējumu platības strauji samazinājās — Madonas rajonā par 1000 ha, Valmieras rajonā par 2070 ha utt. Samazinājās arī kartupeļu sējumi — no 75 000 ha 1952. gadā līdz 62 000 ha (82,7%) 1955. gadā, bet kartupeļu vidējā raža nokritās līdz 50 c/ha. Ap 30 000 ha ziemāju, iesēti nesavlaicīgi un nekvalitatīvi, iznīka, bet graudaugu caurmēra raža bija 5 c/ha.⁴⁰³ Ņikonovs aktīvam ziņoja: «Graudu kopražā samazinājusies par 30%, kartupeļu par 27%, izslaukumi no govju par 308 kg, bet piena kopējais izslaukums par 58 000 tonnām». ⁴⁰⁴ Aktīva sanāksmē J. Kalnbērziņš bēdīgi konstatēja: «Rezultāti nav tādi, kā mēs solījām biedram Hruščovam.»⁴⁰⁵

Kā minēts republikas izpildkomiteju priekšsēdētāju, MTS direktoru un galveno zootehniķu 1955. gada 10. decembra apspriedē, blakus pārspilētajiem republikas vadības pieņemtajiem «kukurūzācijas» pretplāniem, kas nereti divkārt pārsniedza Savienības valdības uzdotos plānus, lielu ļaunumu nodarīja kukurūzas audzēšanas agrotehnikas neievērošana. Tā Dobeles rajona vadība ziņoja, ka LKP CK pilnvarotais rajonā, laikraksta «Sovetskaja Latvija» redaktors A. Sa-pošņikovs uzdevis kukurūzu sēt pirms sējas laika, lai viņa rajons

⁴⁰¹ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5016. l., 5. lp.

⁴⁰² Turpat. — 5009. l., 20. lp.

⁴⁰³ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5009. l., 13. lp.

⁴⁰⁴ Turpat. — 9. lp.

⁴⁰⁵ Turpat. — 1. lp.

pirmais izpildītu plānu, kā rezultātā no 600 apsēto hektāru 300 ha sējumi iznīka.⁴⁰⁶ Trūka darbaspēka kukurūzas audzēšanai, tāpēc darbā pa mēnešiem mobilizēja visu iestāžu darbiniekus. Tā Tukuma rajona kolhozā «Padomju varas 10 gadi» 80 ha kukurūzas ravēšanā strādāja visa Valsts drošības ministrija ar ministru ģenerāli Vēveru priekšgalā.⁴⁰⁷

Blakus zāllauku sistēmas ieviešanai un kukurūzas kampaņai kā viens no kārtējiem vissavienības kampaņas veikumiem jāmin kūdras trūdzemes podiņu ēra. 1954. gadā kolhozos un padomju saimniecībās bija jāsaģatavo 152 milj. kūdras trūdzemes podiņu, bet uz 1. septembri bija saģatavoti tikai 25 milj. (16,4%). Kolēģija uzdeva saģatavot vēl 76,5 milj. kūdras trūdzemes podiņu.⁴⁰⁸

3. PIESPIEDU PĀRCELŠANA UZ CIEMATIEM. TRESĀ VARMĀCĪBA

*Kolhoznieki krietni ļaudis,
Skaistus savus ciemus dara.
Skaisti raksta plakātos,
Vēl skaistāki karogos.*

(*Latviešu padomju folklorā*)

Latviešu zemnieku tradicionālā apmetnes forma bija viensēta. Ja zemnieki dzīvoja arī nelielos ciemos, katra saimniecība savu zemi izmantoja simtiem gadu, to nepārdalot.

Otrā pasaules kara gados Latvijas laukos (sevišķi Kurzemē) bija pilnīgi nopostīts 83 800 celtnu, to skaitā vairāk nekā 20 700 dzīvojamo māju. Pēc kara nodeva jaunsaimniekiem lietošanā 18 084 dzīvojamās mājas un 37 617 citas lauksaimniecības ēkas. 1946.—1948. gadā atjaunoja un uzbūvēja 10 400 dzīvojamo māju. 1948. gadā bija atjaunots apmēram 50% karā izpostīto ēku. Taču šo lauku celtniecību, kas notika zemnieku saimniecību ietvaros, sāka ierobežot 1947. gada 11. jūnija rīkojums uzsākt ciematu celtniecību, kā arī LK(b)P X kongresa norādījums pārvietot zemniekus uz kolhozu centriem.

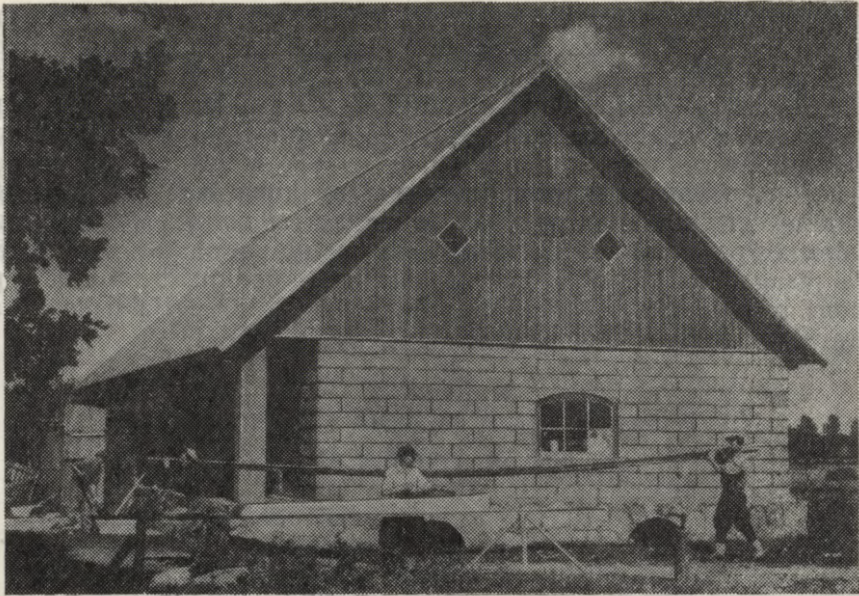
Visas Latvijas PSR ZA Arhitektūras institūta Zinātniskās padomes sēdes jau 1948. gadā bija veltītas dažādu PSRS piesūtīto projektu apspriešanai par Latvijas kolhozu ciematu ierīkošanu un celtniecību, kaut arī vispārējā kolektīvizācija vēl nebija notikusi. Sevišķi grandiozs bija kolhoza «Nākotne» celtniecības plāns. Ļoti enerģiski, ieviešot Latvijā ciematus, darbojās ZA korespondētājloceklis Bumbers.

Līdz 1949. gada beigām sāka izstrādāt projektus 73 kolhozu un 10 padomju saimniecību centru būvniecībai. 1950. gada novembrī izstrādāja «Nolikumu par kolhozu centra izvēli».

⁴⁰⁶ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5008. l., 5. lp.

⁴⁰⁷ Turpat. — 72. lp.

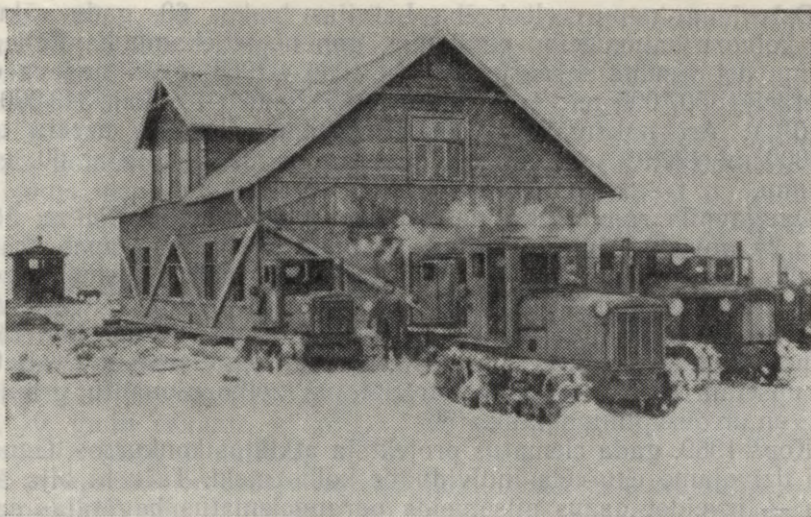
⁴⁰⁸ LCVVA, 611. f., 3. apr., 253. l., 165. lp.

Privātceltniecība

1949.—1950. gadā lauku celtniecības darbi palēninājās. Laukos uzbūvēja ap 500 individuālo dzīvojamo ēku ar 24 000 m² platību, kas bija 8% no republikā šai laikā uzceltajām ēkām. Galvenā vērība tika veltīta kolhozu saimniecības ēku celtniecībai. Kolhozu ciematu 1950. gadā būvēja «Dzirkstele» Daugavpils rajonā, «Nākotne» Dobeles rajonā, «1. Maijs» Rēzeknes rajonā (1942. gadā nodēdzināto Audriņu vietā). Centru celtniecību apgrūtināja vairākkārtēja kolhozu apvienošana, kā arī saimniecību ekonomiskais vājums. Zemnieki turpināja dzīvot galvenokārt vecajās savrupsētās. 50. gadu vidū centieni pārvietot laudis uz centriem tālāk pastiprinājās, galvenokārt ierobežojot savrupētu remontus, liedzot jaunu ēku būvi. Līdz 1959. gadam bija izstrādātas kopsaimniecību un padomju saimniecību ciematu projektēšanas shēmas, taču parasti neievērojot ekonomisko pamatojumu un maz rūpējoties par tālākās attīstības perspektīvām. Tāpēc jau 1958. gadā nācās pārstrādāt ap 25% projektu. Ap 50. gadu vidu katrā kolhozā paredzēja uzcelt 4—5 un pat vairāk ciematus, t. i., katrai brigādei savu ciematu.

1951.—1958. gadā Latvijas kolhozos uzbūvēja 5 400 dzīvojamo ēku, pie tam lielāko daļu — 4 200 (77,7%) ēku — 1955.—1958. gadā, kad pēc 1853. gada PSKP CK septembra plēnuma nedaudz uzlabojās kolhoznieku stāvoklis. 87% māju kolhoznieki uzbūvēja ar saviem līdzekļiem, izmantojot valsts kreditus. Kolhozu ciematu celtniecība tika sāka aptuveni 50 kolhozos (3%), tos cēla galvenokārt jau esošajās apdzīvotajās vietās, piemēram, Preiļu rajona kolhozā «Sarka-

Dzīvojamās ēkas pārvilkšana uz kopsaimniecības ciemu

nais Oktobris», Ogres rajona «Lāčplēsī», Elejas rajona «Avangardā», Bauskas rajona Ļeņina kolhozā. Lēni virzījās uz priekšu bērnodārzu, klubu un skolu celtniecība. Līdz 1958. gadam par kolhozu līdzekļiem uzbūvēja 12 skolas ar 900 vietām, bērnu silītes ar 1727 un pastāvīgos bērnodārzus ar 1758 vietām. Tā kā celtniecība tika izvēsta arī pilsētās, laukiem trūka būvmateriālu. 50. gadu beigās ciematu celtniecība bija plašāk izvēsta aptuveni 18—20% saimniecību, galvenokārt ceļot ražošanas ēkas. Taču arī dzīvojamo māju celtniecība no 2 000—2 800 m² 1955. gadā palielinājās līdz 29 700 m² (1960. gadā 4,4 reizes). Kad šie ciemati tika asi kritizēti LKP XVII kongresā 1961. gada februārī, to projektēšanu pārtrauca.

50. gados un 60. gadu sākumā turpinājās zemnieku piespiedu pārceļšana uz dzīvi ciematos, pārvelkot neizjauktas mazākās ēkas uz ciematu centriem, izjaucot, pārvedot un no jauna uzstādot ciematos lielākas ēkas, kā arī ceļot jaunas ēkas galvenokārt par zemnieku līdzekļiem. Nepiešķīra būvatļaujas un būvmateriālus savrupsētu celšanai un remontam. Bet pārcelties no savrupsētām uz dzīvi nelabiekārtotajās ciematu mājās neviens negribēja. Tāpēc paredzēja labiekārtot ciematus. 1964. gadā tika pabeigta saimniecību ciematu projektēšana un apstiprināšana. 1970. gadā Latvijas laukos bija apstiprināti 988 perspektīvi ciemati, to skaitā 672 (68%) galvenie ciemati un 316 (32%) palīgciepati. Sajā pašā gadā ciematu projektus izstrādāja apmēram 80% saimniecību. Perspektīvos ciematus paredzēja celt biezi apdzīvotās vietās, bet 66 centrus — pilsētās, strādnieku ciematos vai to tuvumā. Ciematus projektēja 300—500 un vairāk iedzīvotājiem.

Dzīvojamo namu celtniecība Latvijas laukos 60. gadu sākumā gan kolhozu saimniecību panīkuma, gan nepietiekamu kapitālieguldījumu dēļ visumā sašaurinājās. Ja 1956.—1960. gadā nodeva ekspluatācijā 507 000 m², tad 1961.—1965. gadā — tikai 343 000 m² (67,6%). Arī nākamajā piecgadē kolhozu ciematos uzcēla tikai 370 000 m² (72,9%) dzīvojamās platības salīdzinājumā ar 60. gadu sākumu.

Daugavpils rajona Staļina kolhoza priekšsēdētāja Relina 1960. gada 24. novembrī teica: «Latgalē savrupsetu sistēma traucē strādāt. Cilvēks dzīvo savrupsetā, viņam ir 60 simtdaļas liela piemājas zeme un ganības, arī kolhoza āboliņu pieplauj, zivis piezog. Un zog visu. Bet, ja risināsim jautājumu par pārcelšanos no savrupsetām tādos tempos kā līdz šim, tad līdz 1975. gadam neatrisināsim... Bet ar savrupsetām grūti, ļoti grūti strādāt, un kolhozu mantu grauj kā prot, un ar disciplīnu sliktāk.»⁴⁰⁹

Kopš 1969. gada ciematus projektēja atklātos konkursos. Gandrīz pusi dzīvojamo ēku cēla individuālie kolhoznieki. Taču tā bija arīšķība — izveidot dažus pilsētveida paraugciematus bagātājās saimniecībās. 1959. gadā laukos sāka celt komunālās mājas. 1968. gadā tika izstrādāti 12 daudzdzīvokļu namu projekti kopsaimniecībām un padomju saimniecībām. *Pāreju uz daudzdzīvokļu namiem propagandēja kā lauku dzīves veida tuvināšanos pilsētu dzīves veidam*, rīkoja sacensības par ātrāku zemnieku pārcelšanos uz ciematiem, bet *savrupsetas tika pasludinātas par nosodāmiem privātipašuma pērēkļiem*. Pēc 1970. gada tautas skaitīšanas datiem, 53,5% lauku iedzīvotāju bija koncentrēti apdzīvotās vietās ar cilvēku skaitu līdz 25, bet par perspektīvajiem apstiprinātajos ciematos dzīvoja tikai 20% iedzīvotāju. Pretēji ideoloģiskajiem un ekonomiskajiem spaidiem zemnieki saglabāja savu tradicionālo dzīves veidu savrupsetās vai savrupsetu grupās. Ap 130 000 dzīvojamo māju atradās ārpus perspektīvajiem ciematiem.

Kaut arī vairāki Latvijas PSR Ministru Padomes lēmumi par savrupsetu likvidēšanu un kolhoznieku pārcelšanu uz ciematiem bija pieņemti jau 60. gados, plaša savrupsetu likvidēšana sākās, izpildot LKP CK un Ministru Padomes 1970. gada 13. janvāra lēmumu «Par pilsoņu pārcelšanu no savrupsetām lauku apdzīvotos punktos». Šajā lēmumā bija noteikts «uzskatīt, ka pilsoņu pārcelšana no viensētām uz lauku apdzīvotajiem punktiem ir viens no svarīgākajiem pasākumiem sociālistiskās lauksaimniecības nostiprināšanai».⁴¹⁰ Lēmumā bija paredzēts 1971.—1975. gadā likvidēt ne mazāk kā 25 000 viensētu.⁴¹¹

Izpildot LKP CK un Latvijas PSR MP 1970. gada 10. novembra lēmumu par zemnieku pārcelšanu no viensētām uz ciematiem, tika izstrādāts plāns, kurā *bija paredzēts piecpadsmit gadu laikā —*

⁴⁰⁹ Lauksaimniecības speciālistu 1960. g. 24. novembra apspriedes stenogramma. —

LKPA, 101. f., 23. apr., 80. l., 274.—275. lp.

⁴¹⁰ LKPA, 101. f., 34. apr., 21. l., 46. lp.

⁴¹¹ LKPA, 101. f., 34. apr., 21. l., 47. lp.

1971.—1985. gadā likvidēt viensētas un pārceļt zemniekus uz ciematiem. Pārceļšanu vadīja valdības padome (tajā bija 21 cilvēks, padomi vadīja J. Gailis), organizēja Lauksaimniecības ministrijas pārceļšanas pārvalde. 1971.—1975. gadā bija paredzēts no likvidējamajām 107 000 zemnieku saimniecībām pārceļt uz ciematiem 25 000, to skaitā kolhozos 17 000 un padomju saimniecībās — 8000 sētu. Likvidējamo viensētu daudzumu bija paredzēts palielināt ik gadus no 1500 sētām 1971. gadā līdz 9000 sētām 1975. gadā.⁴¹² Kaut arī tolaik laukos cēla ap 15% valsts dzīvokļu, republikas ciematos bija paredzēts uzcelt 925 000 m² dzīvojamās platības, pie tam vairāk nekā pusi par zemnieku privātajiem līdzekļiem un ar kooperatīvu palīdzību. Kā minēts Lauksaimniecības ministrijas 1971. gada 25. marta izziņā Ministru Padomei, laukos bija apstiprināts 1001 ciemats, no kuriem 681 kā galvenais un 320 — kā palīgciami.⁴¹³ Bet 70. gadu sākumā ap 20% lauku celtniecības vēl notika ārpus perspektīvajiem ciematiem.

Savrupvēstības ierobežoja ne vien ekonomiski, uzliekot lielus nodokļus, nosakot lopu daudzumu, bet centās arī iznīcināt, aizliedzot remontēt ēkas, ievilkt elektrību utt. Ārpus ciemata esošās sovhozu strādnieku dzīvojamās mājas elektrificējamās tad, ja tās nav paredzēts tuvākajos gados pārceļt uz centru, — tā bija rakstīts lauksaimniecības ministra V. Andrejeva un Galvenās enerģētikas pārvaldes priekšnieka A. Maslova 1971. gada 19. marta vēstulē Latvijas PSR Ministru Padomei. Bez tam zemniekiem tika uzdots izstrādāt projektu un uzrādīt elektrificēšanas līgumu⁴¹⁴, kas zemniekiem praktiski nebija iespējams.

Kā redzams no rajonu datiem, 1971. gada 2. augustā 3357 (13,6%) pārceļšanai paredzēto sētu iemītnieki bija paziņojuši, ka nevēlas pārceļties uz ciematiem. Zemnieku iesniegumos minēts, ka ciematos pirmām kārtām nav iespējams turēt palīgsaimniecību, kura bieži bija galvenais zemnieka iztikas avots. Dzīve ciematos neatbilda latviešu tautas mentalitātei. Bez tam zemniekiem nebija līdzekļu un materiālu jaunu dzīvojamo ēku celtniecībai.

Pārceļšana notika lēni. Kā minēts lauksaimniecības ministra V. Stroganova ziņojumā LKP CK, 1971. gadā no viensētām uz ciematiem bija paredzēts pārceļt 1024 sētas, taču pusgada laikā nojauktas bija tikai 72 (7%) sētas.⁴¹⁵ Dobeles rajona izpildkomiteja 1972. gada 2. februārī ziņoja, ka Ministru Padome uzdevusi pārceļt uz ciematiem 83 ģimenes, bet trūkst kolhozu ciematu plānojumu un būvmateriālu.

Piecgadē bija plānots likvidēto sētu iedzīvotājiem valsts celtniecības ietvaros uzcelt 620 000 m² dzīvojamās platības un dzīvokļu celtniecības kooperatīvu ietvaros — 140 000 m². Trijos piecgades gados

⁴¹² Переписка с СМ и МСХ СССР.

— LCVORA, 611. f., 27. apr., 1. l., 11. lp.

⁴¹³ Turpat. — 2. l., 57. lp.

⁴¹⁴ LCVORA, 611. f., 27. apr., 2. l., 44. lp.

⁴¹⁵ Turpat. — 52. lp.

Zemnieku īpatsvars, kuri atteicās pārcelties uz dzīvi ciematos⁴¹⁶

Gads	Paredzēts pārcelt	Atteikušies pārcelties	%
1972.	3000	680	22,7
1973.	4500	802	17,8
1974.	7000	901	12,9
1975.	9000	974	10,9

Individuālo māju celtniecība ciematos ar valsts pabalstu 1971.—1975. gadā⁴¹⁷

Gads	Plāns	Uzcelts	%
1971.	945	354	76,5
1972.	945	456	48,2
1973.	1630	563	34,5
1974.	1270	685	53,9
1975.	1100	256 ⁴¹⁸	23,3

uzcēla tikai 15,8% plānotās dzīvojamās platības. Maz cēla individuālās ēkas. Par celtniecību vai pat remontiem ārpus apstiprinātajiem ciematiem sodīja. 1973. gada pārbaudē Daugavpils rajonā bija konstatēts, ka Sventes ciemā «ārpus ciemata sācis būvēt dzīvojamo māju pilsonis Meiterts». Viņš par šo pārkāpumu tika sodīts ar 50 rubļiem, liekot nojaukt piebūvēto ēku. Balvu rajonā 10 mēnešu laikā ēkas ārpus ciemata cēla J. Galla, E. Bisenieks, A. Magone, Usiņa, kūti — M. Fjodorovs; arī šo ēku celtniecība tika pārtraukta.⁴¹⁹ Oficiāli visas sētas nojauca it kā zemes meliorācijas dēļ. Taču, kā minēts fragmentārās pašu melioratoru atskaitēs, meliorācijas dēļ iznīcināja tikai aptuveni pusi zemnieku sētu. Tā 1973. gadā bija paredzēts, ka melioratori likvidēs 1335 sētas, patiesībā likvidēja 590 (44,2%) sētas. No šīm sētām tikai 251 (42,5%) bija nojaukta meliorācijas dēļ. Turpretī 298 (50,5%) sētas atradās agrāk meliorētās zemēs, savukārt 27 (4,6%) tika nojauktas tāpēc, ka tās bija pārvērtušās par gruvešiem.⁴²⁰ Kā rakstīja Lauksaimniecības ministrija valdībai, «kompensāciju par viensētu nojaukšanu meliorētās platībās nenoformēja un neizmaksāja».⁴²¹

⁴¹⁶ LCVORA, 611. f., 27. apr., 2. l., 127. lp.

⁴¹⁷ Turpat. — 6. l., 222. lp.

⁴¹⁸ Uzcelts 9 mēnešos.

⁴¹⁹ LCVORA, 611. f., 27. apr., 4. l., 206. lp.

⁴²⁰ Turpat. — 5. l., 181. lp.

⁴²¹ Turpat. — 1. l., 87. lp.

Tā bija kūts...

53. tabula

Latvijas PSR viensētu likvidēšanas valsts plāna
izpilde 1971.—1974. gadā⁴²²

Gads	Plāns	Izpilde	%	Individuāli uzceltas mājas	Nodrošināti ar mītnēm ciematos, %
1971.	1500	1544	102,9	354	22,9
1972.	3000	1747	58,2	456	26,1
1973.	4500	1960	43,5	563	28,7
1974.	7000	2750	39,3 ⁴²³	685	24,9

Valsts celtniecība bija maznozīmīga. Tikai katrs ceturtais zemnieks nodrošināja sev mītni ciematā, individuāli uzceļot māju. Pārējie lauku iedzīvotāji atstāja kolhozus un sovhozus un pārcēlās uz pilsētām. Sētu likvidēšanas plānu tādējādi neizdevās izpildīt. Šī iz-

⁴²² LCVORA, 611. f., 27. apr., 5. l., 101. lp.

⁴²³ Gaidāmā izpilde.

pilde no 102,9% 1971. gadā noslīdēja līdz 39,3% 1974. gadā. Tā kā ciematos nepietika dzīvojamo ēku, bez tam dzīve ciematos līdzinājās dzīvei pilsētās, zemnieki, saņēmuši kompensāciju par nojaukto māju (ja tādu izmaksāja), devās uz pilsētām. Tā, *forsējot pārcelšanos uz dzīvi ciematos, zemniekus nodzina no zemes.*

54. tabula

Dzīvokļu celtniecība laukos 1975.—1977. gadā
(kopā valsts, kooperatīvā un individuālā)⁴²⁴

Gads	Māju skaits		Dzīvojamā platība tūkst. m ²			Celtniecībā	
	plāns	izpilde	plāns	izpilde	%	daudzums	tūkst. m ²
1975. g. 1. IV	3410	142	197,0	9,0	4,5	2743	166,6
1976. g. 1. IV	2450	152	156,0	10,0	6,4	2397	156,5
1977. g. 1. I	2540	1817 (75%)	156,0	126,3	81,0	1475	101,8
1979. g. 1. I	2020	72	156,5	5,3	3,4	2020	153,3

55. tabula

Individuālo māju celtniecība
Latvijas PSR
1976.—1980. gadā⁴²⁵

Gads	Māju skaits
1976.	420
1977.	443
1978.	509
1979.	1659
1980.	1278
Kopā	4303

56. tabula

Latvijas PSR viensētu nojaukšanas
plāns 1981.—1985. gadā⁴²⁶

Gads	Nojaukšanas plāns	Celtniecības plāns
1981.	672	650
1982.	656	850
1983.	607	1200
1984.	569	1300
1985.	496	1400
Kopā	3000	5400

Ja Nikolaja I vairākkārtējie rīkojumi celt ēkas Baltijā pēc krievu parauga, piesūtītie ēku un ciemu plānojumi atdūrās pret mižu privātpašumu, neguva zemnieku atbalstu un, izņemot atsevišķas vietas Latgalē, netika īstenoti, tad 70. gados un 80. gadu sākumā šis

⁴²⁴ Отчеты по строительству жилых домов для граждан, переселившихся в поселки. — LCVORA, 611. f., 27. apr., 1. l., I, 36. u. c. lp.; 27. I., 1. lp.

⁴²⁵ LCVORA, 611. f., 27. apr., 28. l., 12. lp.

⁴²⁶ Turpat. — 1.—3., 12. lp.

sen iecerētais lauku pārkrievošanas plāns daļēji izdevās. Tika likvidētas tradicionālās latviešu savrupsētas un izveidotas krieviskas pauraugģerevņas, kas bija paredzētas komunistiskajai sabiedrībai, kad valsts apgādāšot zemniekus ar visu.

Sētu nojaukšana apsteidza ēku celtniecību, zemnieki bieži palika bez jumta virs galvas. 1976. gadā likvidēja 908 sētas, kur dzīvoja 1300 cilvēku. Taču ēku būvei šie cilvēki saņēma tikai 60% nepieciešamo būvmateriālu. Tāpēc nojaukto sētu iemītnieki bija spiesti dzīvot pie radiem un kaimiņiem vai arī doties uz pilsētām. Apgāde ar būvmateriāliem neuzlabojās arī turpmākajos gados. Tā 1979. gadā lauku celtnieki saņēma 56% nepieciešamā cementa, 48% ķieģeļu, 77% gāzbetona bloku, 50% nepieciešamo katlu; 1980. gadā — 58% nepieciešamo ķieģeļu, 54% nepieciešamo katlu utt. Tikai kopš 1976. gada, kad sākās tā dēvēto Livānu, patiesībā zviedru, mājiņu celtniecība, uz dzīvi ciematos pārcēlās vairāk cilvēku — 1976. gadā pārcēlās ap 5100 cilvēku, no tiem 2900 darbaspējīgu.⁴²⁷

Pārcelšanās uz ciematiem bija neveiksmīga arī tāpēc, ka ciematos netika uzlaboti sadzīves apstākļi. 1962. gadā lauku iedzīvotāji izmantoja 4% sadzīves pakalpojumu, bet 1976. gadā — 37,6%. Kolhozu kapitālieguldījumi dzīvokļu celtniecībā 1961.—1965. gadā bija 5,6%, bet 1966.—1970. gadā — 13,6% visu celtniecības ieguldījumu. Augstās individuālo mājiņu cenas ierobežoja individuālo ēku celtniecību ciematos. Zemnieki nevēlējās dzīvot daudzstāvu mājā vai ciematā, bet gan ērtā savrupmājā, aprūpējot savu personisko saimniecību. Turpretī ciematā personiskā saimniecība praktiski nav iespējama.

Kolhoznieku sētu daudzums no 226 900 1950. gadā samazinājās līdz 121 800 (53,6%) 1985. gadā. Tas liecina, ka gandrīz katra otrā zemnieku saimniecība ir gājusi bojā.

Iespējams, ka Latvijas «pārciemošanas sacīkšu» neveiksme veicinās lauksaimniecības atdzimšanu XXI gadsimtā.

4. PADOMJU SAIMNIECĪBAS

*Kas ir pagājis, tas nav vēršams,
Pats tas guļot vada nākamību.*

(Rainis)

Pēc kolektīvizācijas padomju saimniecību skaits palielinājās galvenokārt lauksaimniecības sovhozācijas rezultātā. 1985. gadā bija saglabājušies 18% no 1950. gadā nodibināto kopsaimniecību skaita, kad apvienoja katrā kopsaimniecībā caurmērā 381 sētu (57. tabula). Tajā pašā laikā padomju saimniecību skaits palielinājās 4,3 reizes. Kopsaimniecībās pavisam bija apvienotas 121.800 sētu (53,7%), ku-

⁴²⁷ Sarakste ar LKP CK un Ministru Padomi. — LCVORA, 611. f., 27. apr., 19. l., 10.—11. lp.

Kopsaimniecību un padomju saimniecību skaits
Latvijas PSR 1950.—1985. gadā

Gads	Kopsaimniecības		Padomju saimniecības	
	skaits	%	skaits	%
1950.	1776	100	57	100
1955.	1394	78,5	?	
1960.	1105	62,2	162	284,2
1965.	782	44,0	197	345,6
1970.	655	36,9	230	403,5
1975.	392	22,1	230	403,5
1980.	320	18,0	243	425,3
1985.	320	18,0	248	435,0

rās dzīvoja 199 000 cilvēku (43,3%). Kolhozu un padomju saimniecību daudzumu noteica, pirmām kārtām, centieni izveidot gigantiskas saimniecības, kas bija kļūda. Tā 1967. gada 1. novembrī lielākajās padomju saimniecībās zemes kopplatība pārsniedza 10 000 ha (piemēram, saimniecībā «Zaube», «Balvi», «Viļaka», «Ērgli», «Aglona»). Mazas — 74—1231 ha lielas — dārzenkopības, zverkopības, kokaudzēšanas un citas padomju saimniecības veidoja reti.

Padomju saimniecību ipatsvara palielināšanos noteica arī politiskais uzskats, ka padomju saimniecība ir padomju lauksaimniecības augstākā forma. Padomju saimniecību skaits kopš 1950. gada palielinājās par 435,0%. 1960. gadā smago automašīnu sovhozā bija trīs reizes, traktorū un liellopu — vairāk nekā trīs reizes vairāk nekā vidēji vienā kolhozā. Arī aramzemes platības padomju saimniecībā toreiz bija vidēji divas reizes lielākas nekā vienā kolhozā. Bet padomju saimniecības līdz 80. gadu sākumam parasti strādāja ar iztrūkumu. Vienlaikus kolhozi, kaut arī uz stiprāko rēķina — to bija

Kopsaimniecību un padomju saimniecību attīstība

Gads	Kopsaimniecību skaits		Kolhoznieku skaits		Aramzeme		Liellopi		Traktori		Smagās automašīnas	
	skaits	%	skaits	%	tūst. ha	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
1950.	1776	100	259	100	0,9	100	233	100	1	100	0	—
1955.	1394	78,5	286	110,4	1,0	111,1	268	115,0	4	400	3	100
1960.	1105	62,2	310	119,7	1,1	122,2	404	173,3	6	600	4	133,3
1965.	782	44,0	366	141,3	1,4	155,5	616	264,4	15	1500	8	266,6
1970.	655	36,9	377	145,5	1,4	155,5	811	348,0	26	2600	11	366,6
1975.	392	22,1	547	211,2	2,2	244,4	1500	643,8	44	4400	21	700,0
1980.	320	18,0	615	237,4	2,7	300,0	1916	822,3	53	5300	27	900,0
1985.	320	18,0	599	231,3	2,7	300,0	2052	880,7	59	5900	31	033,3

Daugavpils raj. Mičurina kopsaimniecības centra cūku ferma,
kuras pamatos iebūvēti vairāki simti pirmajā pasaules karā kritušo
vācu karavīru kapu betona krusti

apmēram 30—45%, salīdzinot ar padomju saimniecībām, — nostiprinājās. Aramzemes platība, traktoru un smago automašīnu daudzums vienā kolhozā vidēji arvien palielinājās un vairākās jomās (traktoru skaits, smago automašīnu skaits) sasniedza vai pat pārsniedza to daudzumu vidēji vienā padomju saimniecībā (58. tab.).

Sovhozācija 50.—60. gados, nodrošinot strādniekiem garantētu ienākumu minimumu, veicināja migrantu ieplūšanu padomju saimniecībās. Līdz ar sovhozāciju, padomju saimniecību specializāciju un migrantu ieplūšanu šīs saimniecības zaudēja savas senās latviešu

58. tabula

Latvijas PSR 1950.—1985. gadā (vidēji vienā saimniecībā)

Padomju saimniecību skaits		Strādājošo skaits		Aramzeme		Liellopi		Traktori		Smagās automašīnas	
skaits	%	skaits	%	tūkst. ha	%	skaits	%	skaits	%	skaits	%
57	100	169	100	1,0	100	257	100	4	100	4	100
?	?	249	147,3	1,6	160	486	189,1	13	325,0	7	175,0
162	284,2	336	198,8	2,3	230	1031	401,2	21	525,0	12	300,0
197	345,6	405	239,6	2,6	260	1327	516,3	30	750,0	18	450,0
230	403,5	320	189,3	2,3	230	1368	592,3	40	1000,0	18	450,0
230	403,5	346	204,7	2,7	270	1815	706,2	53	1325,0	22	550,0
243	425,3	354	209,5	3,0	300	2088	812,5	58	1450,0	27	675,0
248	435,0	343	202,9	3,0	300	2101	817,5	62	1550,0	31	775,0

Lielsaimniecības ēdnīcā

zemnieku saimniecībām raksturīgās darba tradīcijas un lauksaimnieciskās ražošanas universālo raksturu.

Ja mūsu gadsimtā attīstīto valstu lauku iedzīvotāju daudzums samazinās lauksaimnieciskā darba ražības pieauguma un pārprodukcijas palielināšanās dēļ, tad Latvijā ļaudis bēga no laukiem. 59. tabulā redzams, ka 1987. gadā lauku iedzīvotāju daudzums samazinājies gandrīz uz pusi, salīdzinot ar lauku iedzīvotāju kopskaitu 1940. gadā, un bija 29% visu Latvijas iedzīvotāju. 1944.—1953. gadā tika represēti ap 119 000 Latvijas iedzīvotāju, no tiem ap 43,7% bija tā sauktie kulaki, kurus represēja 1949. gadā.

59. tabula

Lauku iedzīvotāju skaita samazināšanās Latvijas PSR 1959.—1987. gadā ⁴²⁸		
Gads	Iedzīvotāju skaits tūkstošos	% pret visu iedzīvo- tāju skaitu
1940.	1224	65
1959.	979	47
1970.	887	38
1977.	839	33
1987.	770	29

⁴²⁸ Народное хозяйство Латвийской ССР в 1976 году. — Рига, 1977. — С. 7.

1776 kopsaimniecībās 1950. gadā bija apvienotas 226 900 zemnieku sētas — vidēji 128 sētas saimniecībā. No saimniecību darbspējīgo (311,5 tūkst.) kopskaita darbspējīgi vīrieši bija 41%, bet no visu ļaužu kopskaita — 27,7%. Darbspējīgi vīrieši vidēji bija tikai katrā otrajā sētā.

Kara zaudējumu, emigrācijas un represiju rezultātā Latvijā bija palicis maz lauksaimniecības speciālistu. 1944. gada 1. decembrī, pēc Zemkopības Tautas komisariāta datiem, Latvijas PSR bija 310 lauksaimniecības speciālistu, no kuriem lielākajai daļai — 233 cilvēkiem — bija vidējā speciālā izglītība un tikai 77 — augstākā speciālā izglītība. Starp viņiem bija 19 agronomi.⁴²⁹ Pēckara gados lauksaimniecības darbiniekus centās ievest no Krievijas.

Jau 1944. gada 9. novembrī LK(b)P CK birojs lēmumā «Par kolhozu atjaunošanu atbrīvotajā Latvijas PSR teritorijā» nolēma lūgt PSRS TKP un VK(b)P CK uzdot PSRS Padomju saimniecību komisariātam «nosūtīt uz Latvijas PSR 15 padomju saimniecību direktorus, 10 agronomus, 8 vetārstus, 8 inženierus mehāniķus, 5 inženierus celtniekus un 20 grāmatvežus»⁴³⁰ — kopā 66 cilvēkus. Taču piemērotu lauksaimniecības vadītāju trūka, kas sevišķi atklājās pēc PSKP CK 1953. gada septembra plēnuma.

1954. gadā Latvijā bija 1448 kolhozi, bet 1249 (86,5%) priekšsēdētājiem nebija speciālās izglītības, 674 (47%) bija pamatskolas, bet 175 (7%) priekšsēdētājiem nebija pat pamatskolas izglītības. Tikai 18 (1,2%) priekšsēdētājiem bija augstākā izglītība, bet 181 (12,3%) — vidējā speciālā izglītība. Ābrenes, Alojas, Kārsavas, Malas, Limbažu rajonā nebija neviena priekšsēdētāja, kurš būtu lauksaimniecības speciālists⁴³¹; Valmieras, Madonas un Rūjienas rajonā tikai viens kolhoza priekšsēdētājs bija lauksaimniecības speciālists. Vēl bēdīgāks stāvoklis bija Latgalē. Rēzeknes rajonā 20 priekšsēdētājiem (51,3%) izglītība bija zemāka par 4 klasēm, bet 14 priekšsēdētājiem (35,9%) bija 4—6 klašu izglītība. Līdzīgs stāvoklis bija arī MTS vadībā. 107 MTS 25 direktoriem (23,4%), 20 galvenajiem inženieriem (18,7%) un 35 galvenajiem agronomiem (32,7%) bija augstākā izglītība. Vienlaikus 25 direktoriem (23,4%), 52 galvenajiem inženieriem (48,6%) un 2 galvenajiem agronomiem (1,8%) nebija pat vidējās izglītības.⁴³²

Lauksaimniecības vadītāju trūkumu tolaik centās novērst ar komunistiskās partijas biedru mobilizāciju. Kā minēts Latvijas lauksaimniecības ministra A. Ņikonova atskaitē par 1954. gadu, partijas mobilizācija pēc 1953. gada septembra plēnuma darbam MTS tomēr nebija devusi gaidītos rezultātus. Pavisam uz MTS nosūtīja strādāt 3924 komunistus, to skaitā no pilsētām — 1805. Lauksaimniecības ministrija nosūtīja 112, Ļeņingradas komunistu partijas organizā-

⁴²⁹ Сведения по сельскому хозяйству Латвийской ССР в 1949 г. —

LCVORA, 611., f., 3. apr., 125. l., 9. lp.

⁴³⁰ LKPA, 101. f., 3. apr., 11. l., 35.—36. lp.

⁴³¹ Ministru Padomes izziņa. — LCVORA, 270. f., 2. apr., 5052. l., 3.—4. lp.

⁴³² Turpat. — 9. lp.

cija — 118 cilvēkus. Bet tikai 705 cilvēkiem (17,9%) bija augstskolas izglītība, savukārt, agronoma vai lauksaimniecības inženiera izglītība — tikai dažiem. Kā redzams atskaitē, Ļeņingradas komunistiskās partijas organizācijas atsūtītie N. Tuņķels, J. Mologņinovs, L. Kaļcs, I. Feldmans, Kurners, Razanovs un citi, «meklējot visādas iemeslus, centās atbrīvoties no darba». Apmēram 30% Ļeņingradas komunistu organizācijas atsūtīto cilvēku jau tajā pašā gadā tika atbrīvoti no darba kā nepiemēroti. «Tā par Priekules MTS galveno inženieri nozīmētais Tikvins tā vietā, lai nodarbotos ar traktoru parka remontiem, sistemātiski dzēra, piesavinājās 1100 rubļu par nodotajiem lūžņiem. Pēc Tikvina pārcelšanas par darbnīcu priekšnieku viņš aizbēdzis, un viņa atrašanās vieta nav zināma,» rakstīja A. Ņikonovs. «Par sistemātisku plēgurošanu un bezdarbību no darba bija atbrīvoti Viļānu un Aizputes MTS direktori Filīpovs un Adamovs, pēdējais izslēgts no partijas.» Ekonomiski nekompetentie vadītāji aizstāvēja vadības viedokli pat tad, ja tika pieļautas acīmredzamas kļūdas.

1960. gada 19. jūlijā LKP CK birojs lēmumā «Par Latvijas PSR Padomju saimniecību ministrijas darbu» rakstīja: «Tikai 1958. gadā nomainīti 25, bet 1959. gadā 33 sovhozu direktori, pie tam vairākās padomju saimniecībās pēdējos 5 gados mainījušies 7—8 direktori... 98 padomju saimniecības 1959. gadā nesa zaudējumus valstij 52 miljonus rubļu.»⁴³³ 1959. gadā tikai 48 padomju saimniecības deva ienākumus, bet 22 saimniecības strādāja ar zaudējumiem 31,2 miljonu rubļu apmērā.⁴³⁴

Migrācijas stimulēšana bija viens no svarīgākajiem Latvijas rusifikācijas pasākumiem. Ar PSRS MP 1959. gada 13. marta lēmumu Nr. 259 un Latvijas PSR MP 1959. gada 8. aprīļa lēmumu, lai veicinātu iedzīvotāju pārcelšanos uz Latviju no citām republikām, migrantiem piešķīra virkni atvieglojumu. Ģimenes galvam par pārcelšanos izmaksāja 200 rubļus un ģimenes locekļiem — pa 100 rubļiem. Latvijas PSR valdība izsniedza ēku celtniecībai 10 000 rubļu, bet mājlopu iegādei — 1500 rubļu.⁴³⁵ Bet pat šo organizēto migrāciju vietumis aizstāja vadītāju pašdarbība. 1959. gada jūnijā LKP CK biroja sēdēs konstatēja, ka 1958. gadā Baldones rajona kolhoza «Nizere» priekšsēdētājs Rudovičs, Ļeņina kolhoza priekšsēdētājs Drozds un Ķekavas kolhoza priekšsēdētājs Auziņš bez vietējo padomju atļaujas «savervējuši Baltkrievijas PSR un ar kolhozu transportu nogādājuši savos kolhozos vairāk nekā 50 Baltkrievijas PSR kolhoznieku, kuru skaitā bija materiāli atbildīgas personas. No Baltkrievijas PSR ieradušajiem kolhozniekiem nav pasu.» Analogiski fakti novērojami Dobeles, Jelgavas, Tukuma un vairākos citos rajonos. LKP birojs nosodīja kā kaitīgu šo praksi un nolēma vainīgos saukt pie kriminālatbildības.⁴³⁶

⁴³³ LKPA, 101. f., 23. apr., 32. l., 214.—217. lp.

⁴³⁴ Turpat. — 34. l., 100. lp.

⁴³⁵ LCVORA, 611. f., 27. apr., 1. l., 31. lp.

⁴³⁶ LKPA, 101. f., 22. apr., 27. l., 5. lp.

Latvijas lauksaimniecība cieta gan no speciālistu, gan no darbaroku trūkuma, ko nespēja novērst Latvijas iedzīvotāji. Gandrīz četri no pieciem Latvijas Lauksaimniecības akadēmiju beigušajiem speciālistiem aizgāja strādāt ārpus krīzes stāvoklī esošās lauksaimniecības. Vienkāršo darbaroku trūkumu centās novērst, organizējot migrāciju un mobilizējot pilsētu iedzīvotājus darbam obligātās talkās.

5. LAUKKOPIBA

1949. gada rudenī stāvoklis lauksaimniecībā bija grūts, sevišķi tāpēc, ka trūka cilvēku, kuri lielākoties bija izsūtīti vai arestēti. Tā Jēkabpils apriņķī 1949. gada 7. oktobrī no 29 000 ha ziemāju apsēti bija 632 (2%) ha, kaut arī pēc plāna uz 10. oktobri bija jāapsēj 93,2% zemes. Bija novākti 16,8% cukurbiešu, bet 132 kolhozos cukurbiešu novākšana vēl nebija sākta. Lēni virzījās uz priekšu rudens aršana. Jēkabpils apriņķī katram cilvēkam dienā bija jāapar 8 ha zemes. Nedaudzie traktori strādāja 7—8 stundas dienā, bet Baldones MTS traktors uzara 0,9 ha dienā. Lauksaimniecības ministra vietnieks Grumslis paziņoja, ka «MTS direktoru darbs ir zem katras kritikas».⁴³⁷

Kaut arī saimnieciski un morāli nesagatavotos zemniekus sadzina kolhozos, *jau pirmie kolhozu pastāvēšanas mēneši parādīja to saimniecisko nespēju*. Kā atzina Lauksaimniecības ministrija 1949. gada 3. jūlija kolēģijas sēdē, Latgalē ap 50% kolhoznieku negāja darbā. Ministra vietnieks Kalniņš ziņoja: «Sastopami kolhozi, kuri vēl tagad nav sākuši sienu pļauju, kaut arī jau stāv priekšā labības novākšana.» Ministrija uzdeva Ludzas, Alūksnes, Jēkabpils un citiem apriņķiem, kur nebija vēl notikusi simtprocentīga kolektivizācija, nekavējoši veikt «masu izskaidrošanas darbu par kolektīvās saimniecības priekšrocībām salīdzinājumā ar individuālajām zemnieku saimniecībām.»⁴³⁸

Bet avīzēs un apspriedēs valdīja kroņa optimisms. Latvijas PSR MP priekšsēdētāja vietnieks J. Ozoliņš 1950. gada 17. marta apspriedē par lopu izziemošanas organizēšanu galavārdā teica: «PSRS Ministru Padome, VK(b)P CK un personīgi biedrs Staļins sniedz mūsu republikai milzīgu palīdzību. Tikai pateicoties šai milzīgajai palīdzībai, mēs spējam kolektivizēt. Mums jau ir 48 MTS, šajā gadā būs 100 MTS. Mūsu republikā, pēc biedra Staļina iniciatīvas, tiek organizētas mašīnu meliorācijas stacijas.»⁴³⁹ Vienlaikus no rajoniem ziņoja, ka lopiem kolhozos trūkst barības un tie izsprāgst, ka vietumis 25% kolhoznieku izvairās no darba.

Viena no padomju saimniecību un kopsaimniecību pagrimuma izpausmēm bija aramzemes un sējumu platību samazināšanās, par

⁴³⁷ LCVORA, 611. f., 3. apr., 119. lp.

⁴³⁸ Lauksaimniecības ministrijas kolēģijas sēdes protokoli. — LCVORA, 611. f., 3. apr., 119. l., 64.—69. lp.

⁴³⁹ LCVORA, 270. f., 2. apr., 3008. l., 43. lp.

Rudzu mākslīgā apputeksnešana

ko sāka plašāk runāt kādus gadus desmit pēc kolektivizācijas. 1960. gada 24. novembra lauksaimniecības speciālistu apspriedē atklājās, ka sējumu platības samazinājušās divējādi. Pirmkārt, agrākās aramzemes aizauga ar krūmiem. Tā Siguldas rajona galvenā zootehniķe Rubene ziņoja, ka rajona padomju saimniecībās 9 000 ha sējumu un 16 000 ha «neapgūto zemju aizaugušas ar krūmājiem».⁴⁴⁰ Otrkārt, R. Verro pierādīja, ka pēdējos 3—5 gados ražu palielināšana notika dabiski un «mākslīgi», samazinot sējumu platības. Rezultātā, kā teica Verro, «buržuāziskajā Latvijā bija iesēts 1 150 000 ha graudaugu. Šajā gadā pie mums republikā 600 000 ha — tieši uz pusi mazāk.»⁴⁴¹

1960. gada lauksaimniecības speciālistu apspriedē LKP CK sekretārs R. Verro teica: «Latgales rajonos ļoti daudz zemju, kuras ir meliorētas ar slēgto drenāžu, bet krūmi turpina augt, un neviens neapgūst šīs zemes.»⁴⁴² Pēc A. Vosa LKP CK 1966. gada 15. jūnija plēnumā minētajiem datiem, 1965. gadā Latvijā kolhozos un padomju saimniecībās neizmantoja 54 000 ha ar segto drenāžu meliorēto zemju.⁴⁴³ Lielas aramzemes platības jau 50. gados, sevišķi mežos iekoptajos laucīņos, bija atstātas atmatās. Tā tikai Krustpils rajonā atmatā atradās 13 000 ha. Tāpēc vispārējās kampaņas ietva-

⁴⁴⁰ Lauksaimniecības darbinieku 1960. g. 24. novembra apspriedes stenogramma. — LKPA, 101. f., 23. l., 80., 253. lp.

⁴⁴¹ Turpat. — 269. lp.

⁴⁴² LKPA, 101. f., 23. apr., 80. l., 285. lp.

⁴⁴³ Turpat. — 29. apr., 15. l., 14. lp.

ros par neskarto zemju apgūšanu 1954. gada 17. maija Lauksaimniecības ministrijas kolēģijas sēdē nolēma sākt vecaiņu apgūšanu, šim darbam nozīmējot 134 traktorus.⁴⁴⁴

Oficiālā propaganda uzsvēra, ka slēgtās drenāžas un lauku apsekošanas rezultātā palielinās ne tikai aramzemes izmantošanas intensitāte, bet arī aramzemes platības. Taču tika noklusēts tas, ka pavisā darba dēļ neapstrādātie tīrumu stūri sastādīja 5—10 ha vidēji saimniecībā. Tā 1964. gadā, kā minēts Lauksaimniecības ministrijas sēdē, tīrumu stūri kolhozā «Komunists» aizņēma 5,8 ha, bet padomju saimniecībā «Liepāja» — 7,3 ha.⁴⁴⁵

Laukkopību raksturo aramzemes platības un sējumu struktūra. Aramzemes platība Latvijā salīdzinājumā ar 1940. gadu samazinājās par 454 700 ha (par 20,9%, salīdzinot ar 1940. g.) un 1985. gadā bija 26,5% kopplatības. Kā minēts iepriekš, aramzemes platība 1923.—1929. gadā palielinājās par 33%. Sevišķi strauji bija samazinājušās dabisko pļavu platības — par 675 800 ha (par 73,8%, salīdzinot ar 1940. g.). Vienlaikus bija palielinājušās nelauksaimniecisko zemju platības — par 1 125 800 ha (par 41%, salīdzinot ar 1940. g.).⁴⁴⁶ Kopsaimniecībām un padomju saimniecībām ar gigantisko padomju tehniku nebija iespējams apkopt senos savrupos mazos lauciņus. Nelauksaimniecisko zemju platības palielināšanās liecina par lauksaimniecībai derīgās zemes izsaimniekošanu.

Mainījusies bija arī Latvijas sējumu struktūra. Ja 1940. gadā 57,6% sējumu bija graudaugi, tad 1985. gadā to bija 44%, linu sējumi bija samazinājušies no 3% līdz 0,9%, kartupeļu — no 7,1% līdz 5,7%. Turpretī lopbarības zālāju sējumi bija palielinājušies no 31,0% līdz 47,8%. Tas liecina, ka *republika mēģināja specializēties piena un gaļas ražošanā.*

Par izšķirošu lauksaimnieciskās ražošanas paplašināšanā uzskatīja lauksaimniecības mehanizāciju. Tika daudz zināts, ka padomju varas vienreizējs panākums bija lauksaimniecības mehanizācija un industrializācija, aizmirstot, ka šādi procesi tolaik daudz veiksmīgāk risinājās citās valstīs.

Pēc kolhozu noorganizēšanas likvidēja lauksaimniecības un piensaimniecības kooperatīvus. Visas kooperatoru mašīnas un iekārtas nodeva MTS, kas saņēma 152 traktorus (Fordsonus, Lanc-Buldogus u. c.), 126 lokomobīles, 12 iekšdedzes dzinējus līdz 10 zirgspēkiem, 262 kuļmašīnas, 248 traktoru uzkabīnāmos un citus inventāra komplektus 1 991 930 rubļu vērtībā. Inventāru nodeva no kooperatoru bilances uz MTS bilanci par 4 līdz 5 reizes samazinātām cenām.⁴⁴⁷

«Pateicoties Savienības valdības, VK(b)P CK un personīgi biedra Staļina milzīgajai palīdzībai, kopā ar MTS skaitu palielinājās arī traktoru parks no 514 nosacīto traktoru 1945. g. līdz 3639 nosacīta-

⁴⁴⁴ LCVORA, 611. f., 3. apr., 253. l., 88. lp.

⁴⁴⁵ Turpat. — 565. l., 59. lp.

⁴⁴⁶ Агрпромышленный комплекс Латвийской ССР. — Рига, 1986. — С. 66.

⁴⁴⁷ LCVORA, 611. f., 3. apr., 111. l., 81. lp.

jiem traktoriem 1950. g.⁴⁴⁸» ziņoja Latvijas PSR lauksaimniecības ministrs LK(b)P Centrālajai Komitejai.

Pēc Padomju Savienības parauga kolhozu uzraudzība bija uzticēta mašīnu un traktoru stacijām. Tās piesavinājās arī ienākumu daļu, kas palika pēc obligāto valsts nodevu izpildes. Kā organizatoriski, tā tehniskā ziņā MTS darbojās neapmierinoši, jo *no Krievijas saņemtie darbarīki un mašīnas nereti nebija piemērotas Latvijas apstākļiem.*

Lauksaimniecības mehanizācijas paplašināšana, apmācības un drošības tehnikas trūkums palielināja traumatismu lauksaimniecībā. Tikai 1963. gadā, pēc Lauksaimniecības ministrijas datiem, notika 3072 nelaiemes gadījumi, kuru dēļ 49 304 darbadienas cilvēki slimoja, bet 26 cilvēki bija gājuši bojā. Daudzi šoferi (35%) avārijas izraisīja dzērumā.⁴⁴⁹

Aplūkojot kolektīvo saimniecību veiksmes un neveiksmes, nemaz nav analizēta lauksaimniecības mašīnu kolektīvās lietošanas morālā puse. Lai kolektīvi lietotu modernās mašīnas, zemniekiem vajadzēja pārvarēt arī psiholoģisko barjeru, kas zināmu laiku liedza iegūt labus rezultātus, izmantojot šīs mašīnas. Tikai ar laiku lauku ļaudis apguva mašīnas un sāka tām uzticēties. Lauksaimniecības tehniskais un sociālais apvērsums pārveidoja zemnieku psiholoģiju. Kolhozu iekārtas «manufaktūru stadija» Latvijā pēc kara bija īsāka nekā Krievijā, kas liecina, ka pārrāvums starp sociālo un materiāli tehnisko revolūciju pamatos bija pārvarēts 50. gadu beigās.

Traktoru daudzums palielinājās. Vadība uzskatīja, ka ražošanai vajadzīga tikai tehnika. Bez tam zirgi patērēja lopbarību, kuras trūka govīm. Ar Lauksaimniecības ministrijas 1964. gada 17. augusta pavēli tika uzdots «realizēšanai galā» kolhozos un padomju saimniecībās likvidēt 10 000 zirgu. Sevišķi daudz zirgu bija paredzēti likvidēt Cēsu rajonā — 800, Liepājas rajonā — 850, Bauskas rajonā — 750. 1964. gada 10. septembrī bija likvidēti 3383 (33,8%) zirgi.⁴⁵⁰ *Tomēr izrādījās, ka traktors nevar pilnībā aizstāt zirgu.* 1979. gada 16. jūlijā LKP CK birojs konstatēja, ka zirgu daudzums 1976.—1981. gadā Latvijā samazinājies vidēji par 28%, bet atsevišķos rajonos vēl vairāk. Tāpēc tika nolemts zirgu skaitu no 36 000 1981. gadā palielināt līdz 44 000 1985. gadā.⁴⁵¹

Latvijas lauksaimniecība tika veidota kā mašinizēta lielražošana. 1981.—1985. gadā, ja ticēt statistikai, iegādājās 19 200 traktoru, 4 600 labības novācēju kombainu, 11 600 smago automašīnu un daudz citas tehnikas. 1985. gadā republikas lauksaimniecībai bija 36 700 traktoru, 7 700 labības kombainu, 24 600 smago mašīnu, t. i., attiecīgi par 7 600, 1 600 un 9 200 vairāk nekā 1970. gadā. Palielinā-

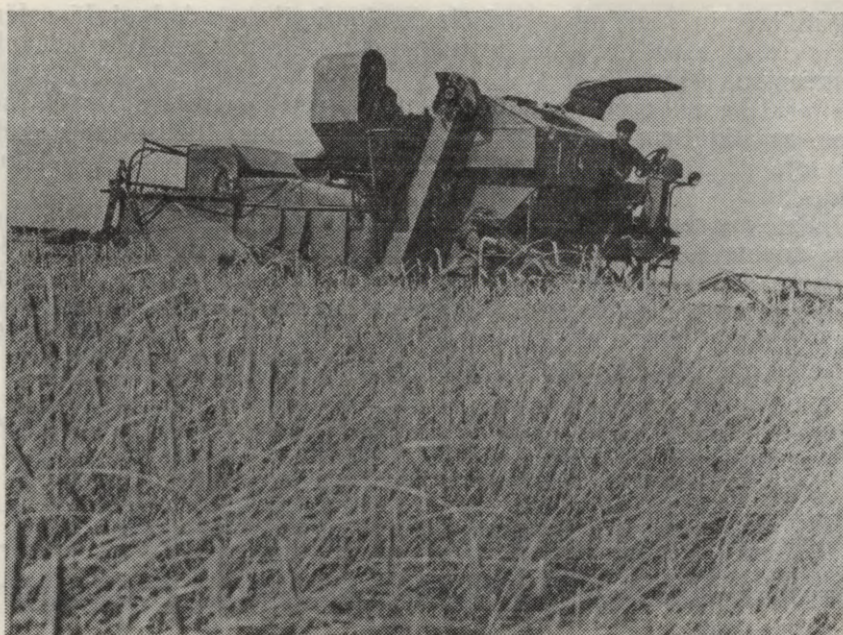
⁴⁴⁸ Сведения по сельскому хозяйству Латвийской ССР в 1949 году. —

LCVORA, 611. f., 3. apr., 125. l., 2. lp.

⁴⁴⁹ LCVORA, 611. f., 3. apr., 565. lp.

⁴⁵⁰ LCVORA, 611. f., 3. apr., 565. l., 101. lp.

⁴⁵¹ LKPA, 101. f., 47. apr., 28. l., 111.—118. lp.

Kombains Latvijas laukos

jās lauksaimniecības mašīnu jauda — traktoru jauda 1985. gadā bija par 13% lielāka nekā 1980. gadā.

Sevišķi strauji palielinājās elektroenerģijas patēriņš laukos. 1960. gadā tas bija 38,2 milj. kilovatstundu, 1970. gadā — 505,4 milj. kilovatstundu, 1980. gadā — jau 1438,9 milj. kilovatstundu (561,3%). Ievērojami bija palielinājušies lauksaimniecības apgāde ar enerģiju — 1970. gadā bija 15,6, bet 1985. gadā — 48,2 (309%) zirgspēku uz vienu cilvēku. Tā kā traktoru skaits šai laikā bija palielinājies par 28,7%, tad zirgspēku pieaugumu radīja traktoru lielums un galvenokārt elektroenerģijas izmantošanas paplašināšanās. 1985. gadā kapitālieguldījumi uz 100 ha lauksaimniecībā izmantojamās zemes Latvijā attiecīgi bija palielinājušies no 15 900 rubļu līdz 22 600 rubļu (142,1%). Kapitālieguldījumi lauksaimniecībā palielinājās straujāk nekā produkcijas daudzums.

Destabilizējoša bija vietējiem apstākļiem nepiemērotā lieljaudas lauksaimniecības tehnika un tās zemā kvalitāte. Tikai reta jauna lauksaimniecības mašīna bija izmantojama bez pārmontēšanas un remonta. Mašīnas parasti tika gatavotas no nepiemērota metāla. Traktors vidēji kalpoja 7, bet kombains — 7,5 gadus. Vietējie zinātnieki un praktiķi mēģināja gatavot piemērotākus darbarikus.⁴⁵² Trūka traktoristu, tāpēc Latvijā vēl 1988. gadā nenodarbināja 13% traktoru.

⁴⁵² Lāčgalvis E. Vērtē praktiķi / Lauku Avīze. — 1988. g. Nr. 7.

Destabilizāciju veicināja arī lauksaimniecību apkalpojošā sfēra («Lauktechnika» u. c.), kura ilgus gadus nepelnīti parazitēja uz lauksaimniecības rēķina.

Plaši tika meliorēti lauki. Tā kā mehanizēti nevarēja apstrādāt nelielos, ar atklātiem grāvjiem meliorētos laucīņus, 1949.—1960. gadā izveidoja 32 MMS, kas veica zemes meliorāciju, izveidojot lielākus laukus.

Līdztekus republikas apstākļiem nepiemērotajiem lielajiem traktoriem, nepamatotajai traktoru rezerves daļu cenu paaugstināšanai, kā arī labības un cukurbiešu iepirkuma cenu samazināšanai, kopsaimniecību attīstības tempus kavēja mehanizatoru trūkums un nepietiekamā pieredze lauksaimniecības vadīšanā. Rezultātā *lauksaimnieciskā ražošana vēl 80. gados nebija sasniegusi pirmskara līmeni.*

60. tabula

Zemes meliorācija Latvijas PSR 1918.—1975. gadā
(nosusināts tūkst. ha)⁴⁵³

Gadi	Pavisam		To skaitā ar segto drenāžu	
	nosusināts	%	nosusināts	%
1918.—1939.	71	100,0	63	88,7
1946.—1950.	65	91,5	7	10,8
1951.—1955.	203	285,9	9	4,4
1956.—1960.	346	487,3	161	46,5
1961.—1965.	358	504,2	243	67,9
1966.—1970.	424	597,2	371	87,5
1971.—1975.	450	633,8	419	93,1

60. tabulā redzams, ka jau 1971.—1975. gadā bija nosusināts piecreiz vairāk zemes nekā Latvijas Republikas laikā, pie tam 93,1% darba bija veikts ar segto drenāžu. 1975. gada 1. novembrī bija nosusināti 1 201 000 ha, to skaitā ar segto drenāžu — 1 089 000 ha (90,7%). 1976. gadā tika meliorēti 1 287 000 ha, to skaitā ar segto drenāžu — 1 172 000 ha (91%)⁴⁵⁴. 11. piecgades laikā tika meliorēti 246 000 ha zemes. Rezultātā 1985. gadā meliorēto lauksaimniecības zemju apjoms bija 1 464 300 ha — 60% visu lauksaimniecībā izmantojamo zemju. Sakarā ar meliorācijas darbu efektivitāti 1981.—1985. gadā graudaugu ražība cēlās vairāk nekā par 54%, linšķiedras — par 43%, cukurbiešu — par 57%, kartupeļu — par 25%, bet dārzeņu — pat 1,9 reizes salīdzinājumā ar pārējām platībām. Taču segtā meliorācija nereti bija veikta nekvalitatīvi un ātri bojājās. Tika sākta arī zemju apūdeņošana. 1985. gada beigās bija apūdeņoti 17 400 ha lauksaimnieciski izmantojamo zemju.

Paplašinājās minerālmēsļu lietošana. 1960. gadā minerālmēsļu piegāde salīdzinājumā ar 1940. gadu bija palielinājusies gandrīz trīs

⁴⁵³ Izskaitlots pēc: Skromanis A. Industriālās metodes lauksaimniecībā. — R., 1977. — 61. lpp.

⁴⁵⁴ Народное хозяйство Латвийской ССР в 1976 году. — Рига, 1977. — С. 82.

Meliorācija padomju saimniecībā «Vircava» 1976. gadā

reizes (272%), bet 1960. gadā jau gandrīz deviņas reizes (889%).⁴⁵⁵ Kopš 1960. gada minerālmēslu piegāde lauksaimniecībai (pārrēķinot 100% barojošo vielu) līdz 1985. gadam atkal palielinājusies četras reizes (434%) un sastādīja 484 900 t. Minerālmēslu izmantošana pēdējās piecgadēs palielinājās apmēram par 15%. 1985. gadā katrs aramzemes hektārs saņēma 276 kg minerālmēslojuma (pārrēķinot uz 100% barojošo vielu). Pārmērīga minerālmēslu lietošana nereti radīja organiskā mēslojuma trūkumu, ražas kvalitātes zudumu, ražas saindēšanu ar fosforītiem.

6. RAŽĪBA

	1977.	1976.	1975.	1974.
100	2,0	100	60	
95	1,5	1,22	25	
90	6,02	1,25	15	
85	2,02	0,5	00	

*Kolhozieki bēdājās,
Kur būs ņemt(i) lielas klētis?
Daudz bij rudzu, daudz miezišu,
Auzām vietas nepietika.*

(Latviešu padomju „folklorā”)

Lauksaimnieciskā darba rādītājs ir ražas un ražība. Augstākajām ražām būtu jābūt padomju saimniecībās, kuras kompartija uzskatīja par lauksaimniecības galamērķi un kurām piešķīra tehniku

⁴⁵⁵ Izskaitļots pēc: Skromanis A. Industriālās metodes lauksaimniecībā. — R., 1977. — 57. lpp.

un līdzekļus. Taču 1954. gadā graudaugiem ražas bija 53,3%, bet kartupeļiem — 44,4% no plānotajām, t. i., ap 50% no 30. gados zemnieku iegūtajām ražām. Graudaugu, kartupeļu un lopbarības biešu raža bija ievērojami zemāka nekā Latvijas Republikas laikā, tā bija 53—81% no iēplānotās ražas.

61. tabula

Zemkopības ražība padomju saimniecībās
1954. gadā (c/ha)⁴⁵⁶

Kultūra	Plāns	Faktiski	%
Graudaugi	18,2	9,7	53,3
Kartupeļi	180,2	74,7	41,4
Lopbarības bietes	320,0	260,3	81,3

Valsts kontroles ministrija 1955. gada 12. maijā ziņoja Ministru Padomes priekšsēdētāja vietniekam M. Plūdonim, ka no 43 padomju saimniecībām 13 padomju saimniecību (30,2%) ienākumi 1954. gadā bija 1,5 milj. rubļu paredzēto 2,3 milj. rubļu vietā. Turpretī pārējo 30 padomju saimniecību zaudējumi bija 10,7 milj. rubļu paredzēto 4 milj. rubļu ienākumu vietā.⁴⁵⁷ Tātad padomju saimniecības paredzēto 6,3 milj. rubļu ienākumu vietā cieta zaudējumus 11,5 milj. rubļu. Ražība lielsaimniecībās salīdzinājumā ar pirmskara gadiem turpināja atpalikt arī 60. gados.

1962. gadā Ogres teritoriālās ražošanas apvienības 7 padomju saimniecībās un 34 kolhozos plānoto 15,2 c/ha ziemāju ražas vietā novāca 5 c/ha.⁴⁵⁸ Darbus neveica savlaicīgi. Tā 1962. gada 1. oktobrī

62. tabula

Latvijas padomju saimniecību darba rādītāji
1953.—1963. gadā⁴⁵⁹

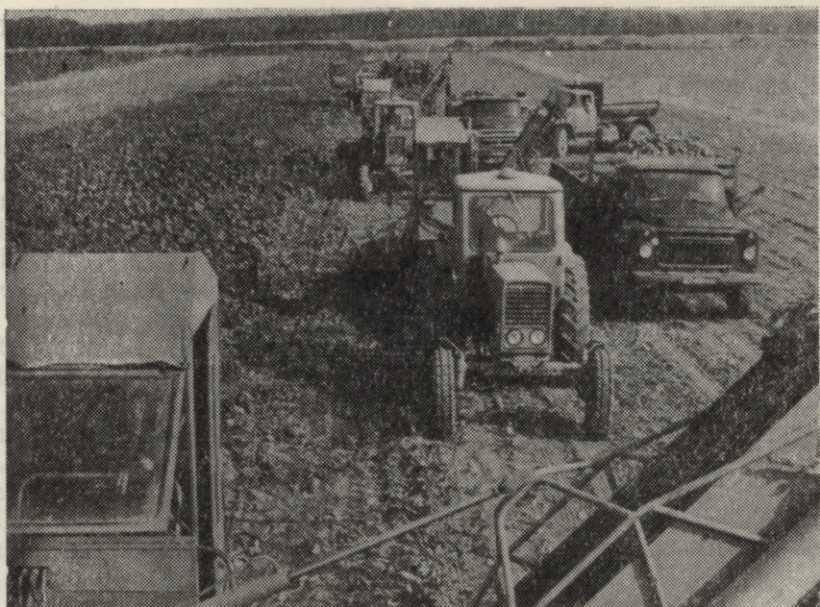
Gads	Graudaugi		Kartupeļi		Zaudējumi	
	c/ha	%	c/ha	%	milj. rbļ.	%
1953.	10,9	100	96	100	0,5	100
1958.	8,7	79,8	82	85,4	2,1	420
1962.	6,9	63,3	34	35,4	20,6	41 120
1963.	7,0	64,2	60	62,5	20,9	41 183

⁴⁵⁶ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5069. l., 10. lp.

⁴⁵⁷ Turpat. — 9. lp.

⁴⁵⁸ Turpat. — 611. f., 3. apr., 534. l., 53.—55. lp.

⁴⁵⁹ Итоги хозяйственной деятельности совхозов 1963. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 1275. l., 4., 11. lp.

Cukurbiešu paraugnovākšana Jelgavas raj. kopsaimniecībā «Ļeņina ceļš» 1975. gadā

bija novākti 47% labības, 7% kartupeļu, 22% kukurūzas, bet cukurbiešu vākšana vēl nebija sāкта. Taurupes padomju saimniecības direktors J. Fjodorovs bez speciālās izglītības «sistemātiski pļeguro un nav iemantojis autoritāti padomju saimniecības darbinieku vidū».⁴⁶⁰ 62. tabulā redzams, ka graudaugu un kartupeļu ražas padomju saimniecībās gadu no gada samazinājās, bet zaudējumi pieauga.

Kaut arī tika izmantota tehnika, graudaugu ražība pēc kolektīvizācijas kritās uz gadu desmitiem. 63. tabulā redzams, ka 1955. un

63. tabula

Labības ražība kolhozos 1955.—1958. gadā⁴⁶¹

c/ha	1955. (kolhozu skaits — %)	1958. (kolhozu skaits — %)
Līdz 4	38,0	3,8
4—6	37,9	22,9
6—8	15,8	31,0
8—10	5,4	22,3
10—12	2,9	10,7
Nezina, cik ievāc	0,9	9,3

⁴⁶⁰ LCVORA, 611. f., 3. apr., 534. l., 68. lp.

⁴⁶¹ Докладная записка ЦСУ ЛССР. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 786. l., 55. lp.

1958. gadā tikai 2,9% un attiecīgi 10,7% labāko kolhozu raža bija 10—12 c/ha, t. i., zemāka nekā 30. gados.

1959. gadā CSP ziņoja valdībai, ka sevišķi zema graudaugu ražība ir padomju saimniecībās «Rugāji» — 4,2 c/ha, «Komunārs» — 4,8 c/ha, «Abrene» — 4,8 c/ha, «Dubulti» — 5,2 c/ha, «Sauleskalns» — 5,3 c/ha utt.⁴⁶² 64. tabulā redzams, ka arī kartupeļu ražas bija ārkārtīgi zemas un kolhozos nepārsniedza pat 125 c/ha. Noraktā raža bija 50—75 c/ha.

64. tabula

Kartupeļu ražība kolhozos 1955.—1958. gadā⁴⁶³

c/ha	1955. (kolhozu skaits %)	1958. (kolhozu skaits %)
Līdz 50	52,5	28,5
50—75	33,4	36,6
75—100	11,8	22,8
100—125	1,8	9,5

Labības un kartupeļu kopražas Latvijas PSR

	1951.—1955. g.		1956.—1960. g.		1961.—1965. g.	
	ražā	%	ražā	%	ražā	%
Graudaugi	5191	100,0	5143	99,1	6256	120,5
Kartupeļi	15145	100,0	16989	112,2	15706	126,8

Graudaugu ražība valsts saimniecībās un kolhozos 70. gados cēlās lēni. 1976.—1980. gadā 7 rajonos tā bija augstāka par 20 c/ha (27%), 1980.—1985. gadā graudaugu ražība atsevišķos rajonos bija 31,6 c/ha. Taču graudaugu kopražas, kā redzams 65. tabulā, bija augušas. Graudaugu kopražā 11. piecgadē sastādīja 299% salīdzinājumā ar 1951.—1955. gadu. Tas liecina, ka ražas cēlās straujāk, nekā samazinājās sējumu platības. Turpretī kartupeļu kopražas pēc neliela kāpuma 70. gados atkal bija noslīdējušas līdz 92—96% 1951.—1955. gada līmeņa. Bet salīdzinājumā ar 1940. gadu kartupeļu kopražā 1987. gadā bija 54,2%.

Caurmēra graudaugu raža 1939. gadā bija 13 c/ha, bet 1981.—1985. gadā 21,5 c/ha — t. i., cēlusies par 65,4%. Taču 1939. gadā tika reķināta klēts raža, bet padomju gados neizžāvētā, tā devētā bunkuru raža, kura satur ap 20—30% mitruma. To atskaitot, ražība palielinājusies tikai par 35—45%, pieņemot, ka statistika ir pareiza.

⁴⁶² Докладная записка ЦСУ ЛССР 1959 г. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 815. l., 229. lp.

⁴⁶³ Turpat. — 786. l., 63. lp.

1966. gada 15. jūnijā A. Voss ziņoja plēnumam: «Pēdējā desmitgadē vidējā graudaugu raža bija ap 9 centneri no hektāra, ar novirzēm no 7 līdz 15 centneriem.»⁴⁶⁴ Sasniegumus saimniecībā A. Voss vairākkārt mērija ar piešķirto ordeņu skaitu. Tā 1967. gada 6. marta LKP CK plēnumā Voss ziņoja: «Par gūtajiem panākumiem septiņgades plāna izpildē ar PSRS ordeņiem un medaļām apbalvoti 6579 republikas darbaļaudis... Darba varoņa nosaukums piešķirts 36 darba pirmrindniekiem.»⁴⁶⁵

Pēc CSP datiem, nepiemērotās tehnikas dēļ 1958. gadā 27% kolhozu zaudēja 81—100 kg labības no hektāra. 67. tabulā redzams, ka arī kartupeļu novākšanā kolhozi cieta milzu zaudējumus. 1935.—1938. gadā kartupeļu ražība vidēji bija 130 c/ha, bet 11. piecgadē kartupeļu ražība tikai par 11,5% bija augstāka nekā pirmskara gados. Taču, kā redzams 65. tabulā, 25 gadus kartupeļu ražība bija zemāka nekā vidēji pirmskara gados.

Ja ticēt statistikai, lauksaimniecības produktu ražošana uz vienu iedzīvotāju salīdzinājumā ar 1940. gadu vairākās jomās paplašinājās (gaļa — 190,7%, saknes — 180,4%, olas — 366,3%). Taču daudzu galveno pārtikas produktu ražošana uz vienu cilvēku atpa-

65. tabula

1951.—1985. gadā (tūkst. centneru)

1966.—1970. g.		1971.—1975. g.		1975.—1980. g.		1980.—1985. g.	
ražā	%	ražā	%	ražā	%	ražā	%
10349	199,4	13449	259,1	13560	261,2	15523	299,1
19923	131,5	16481	108,8	13980	92,3	14682	96,9

66. tabula

Graudaugu un kartupeļu ražība Latvijas PSR vidēji 1945.—1985. gadā (c/ha)

	1945.— 1949. g.	1950.— 1954. g.	1955.— 1959. g.	1960.— 1964. g.	1965.— 1969. g.	1970.— 1974. g.	1976.— 1980. g.	1981.— 1985. g.
Graudaugi	10,8	7,3	8,2	9,0	16,4	22,6	19,2	21,5
Kartupeļi	113,6	11,2	105,4	104,6	141,4	153,2	113,0	145,0

lika no 1940. gada — graudi 84,9%, kartupeļi — 44%, piens — 92,2%. Bet vēl vairāk iedzīvotāju apgādi ar pārtikas produktiem apgrūtināja starpība starp republikā ražotajiem pārtikas produktiem un patērētajiem produktiem. 1985. gadā ražoja 487 kg kartupeļu uz

⁴⁶⁴ LKP CK 1966. g. 15. jūnija III plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 29. apr., 15. l., 2. lp.

⁴⁶⁵ LKP CK 1967. g. 6. marta V plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 31. apr., 3. l., 4. lp.

Latvijas kolhozu kartupeļu novākšanas
zaudējumi 1958. gadā 50 kolhozos⁴⁶⁶

Zaudējumi	% no kolhozu skaita
Līdz 1 c/ha	4
1—5 c/ha	30
6—10 c/ha	16
11—15 c/ha	14
16—20 c/ha	10
21—25 c/ha	10
Virš 25 c/ha	10

vienu iedzīvotāju, bet pārdeva tikai 80 kg (16,42%). Tāpat no 124 kg gaļas produktu uz vienu iedzīvotāju republikā tika izmantoti tikai 85 kg (68,5%), ieskaitot subproduktus.⁴⁶⁷

Laukkopības ražību ietekmēja arī ražas novākšanas līmenis. Lauksaimniecības sezonas darbos, sevišķi ražas novākšanā, nepieciešams daudzārt lielāks darbaspēks nekā parasti, sevišķi, ja laika apstākļi nav optimāli. Ražas novākšanas mehanizācijas trūkuma dēļ radušās grūtības tālāk padziļināja darbaspēka samazināšanās. Padomju saimniecībās pamattražošanā nodarbināto cilvēku daudzums no 84,3% 1960. gadā samazinājās līdz 76,6% 1985. gadā, tādējādi, it īpaši ražas novākšanas laikā, trūka parastā roku darbaspēka. LKP CK 1967. gada 6. marta plēnumā Valsts plāna komitejas priekšsēdētājs M. Ramans ziņoja, ka vidējā kolhozā ražas novākšanas periodā nepieciešami 344 darbspējīgi cilvēki, bet ir tikai 140 cilvēku. Paplašinot mehanizāciju, to skaitu vēl varētu samazināt līdz 120 cilvēkiem.⁴⁶⁸ Lai novērstu ražas zudumus, katru gadu no pilsētām, saglabājot darba algu, mobilizēja vidēji 11 000—35 000 strādnieku un 4 700—13 265 skolēnus vairākās maiņās, parasti uz vienu mēnesi. Pakāpeniski talkās samazinājās strādnieku skaits, bet pieauga skolēnu daudzums. Slikta bija gan darba organizācija, gan talcinieku darba prasme, tāpēc viņus izmantoja galvenokārt roku darbam; ar talcinieku nopelnīto darba algu varēja samaksāt tikai par iztiku kolhozā. Ražas novākšanas laikā strādāja tūkstošiem skolēnu, studentu, ierēdņu, karavīru. Tas kaut cik saglāba ražu, bet pazemināja darba kvalitāti, kā arī palielināja ražošanas pašizmaksu. Tāpēc ekonomiski attīstītākās saimniecības no talcinieku pakalpojumiem atteicās.

Ražas novākšanas steiga, neveiksmīgi konstruētie un Latvijai nepiemērotie kombaini (piemēram, «Niva»), nekārtīgais roku darbs radīja lielus ražas zudumus, kas vairākkārt pārsniedza attīstītākajās valstīs novērotos zudumus.

⁴⁶⁶ Докладная записка ЦСУ ЛССР. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 815. l., 40. lp.

⁴⁶⁷ Агропромышленный комплекс Латвийской ССР. — Рига, 1986. — С. 41.

⁴⁶⁸ LKPA, 101. f., 31. apr., 3. l., 86. lp.

Strādnieku, ierēdņu un skolēnu mobilizācija lauku darbos
1959.—1981. gadā⁴⁶⁹

Gads	No darba vietām	No skolām
1959.	21 300	?
1960.	4 500	4 700
1962.	35 500	?
1975.	11 600	?
1980.	18 755	4 705
1981.	?	13 265

69. tabulā redzams, ka pēdējos divdesmit gados graudaugu zudumi jau pēc novākšanas sastāda 15,6—23,0% no kopražas tajā laikā, kad parasti tie nepārsniedz 2—3%.

Darba ražība lielsaimniecībās kopš 1960. gada kopumā bija palielinājusies. 70. tabulā redzams, ka darba ražība graudaugu centnera (16,3% salīdzinājumā ar 1960. g.) un piena centnera (attiecīgi 36,6%) ražošanā straujāk cēlusies kopsaimniecībās nekā padomju saimniecībās.

Graudaugu zudumi 1965.—1985. gadā (tūkst. centneru)

	1965.	1970.	1975.	1980.	1985.
Kopražā	9461,0	13227,1	12430,7	16540,2	16101,8
Glabāšanas zudumi	23,2	35,8	54,2	22,7	11,2
Apstrādes un tīrīšanas zudumi	1465,0	2167,0	2018,9	2392,2	3116,8
Zudumi no kopražas, %	15,7	15,6	16,7	23,0	20,0

Lauksaimniecības attīstības tempus nosaka arī sagādes cenas, no tām atkarīgi gan saimniecību ienākumi, gan iedzīvotāju algas. *No augšas noteiktās sagādes cenas ilgu laiku traucēja ekvivalentu apmaiņu, mākslīgi pazemināja kolhoznieku darbu apmaksu un kavēja lauksaimniecības izaugsmi.* Pēc PSKP CK 1953. gada septembra plēnuma sagādes cenas, kā minēts iepriekš, sāka paaugstināt. 1963. gadā tās, kā redzams 71. tabulā, salīdzinājumā ar 1952. gadu kolhoziem bija vairākkārt palielinājušās. Sevišķi strauji sagādes cenas tika paaugstinātas liellopu gaļai, cūkgaļai, kartupeļiem (14,6—39,3 reizes). 1975. gadā valsts izmaksas kopsaimniecībām un valsts saimniecībām par iepirkto lauksaimniecības produkciju valstij palielinājās

⁴⁶⁹ LKPA. 101. f., 39. apr., 90. l., 25. lp.; 23. apr., 35. l., 112.—113. lp.; 25. apr., 16. l., 99. lp.; 45. apr., 17. l., 17. lp.; 22. apr., 29. l., 35.—36. lp.

2,2 reizes. 1987. gadā iepirkuma cenas visās saimniecību grupās, kā redzams tabulā, sevišķi gaļai un pienam turpināja palielināties. Iepirkuma cenu diferencēšana pa četrām cenu grupām (atkarībā no saimniecības atrašanās vietas) veicināja vājāko saimniecību vadītāju centienus iekļūt atpalcēju skaitā un tādējādi saņemt lielākus ienākumus, t. i., radīja greizu interešu orientāciju.⁴⁷⁰ Šāda atpalikušo saimniecību subsidēšana traucēja saimnieciskā aprēķina ievērošanu.

70. tabula

Darba ražība kolhozos un padomju saimniecībās 1960.—1980. gadā
(cilvēku darbadienās)

Gads	Piena centnera ražošanā		Graudu centnera ražošanā	
	kolhozos	padomju saimniecībās	kolhozos	padomju saimniecībās
1960.	15,0	11,1	15,3	10,0
1965.	11,4	7,4	6,2	4,4
1970.	8,1	6,0	2,3	2,4
1975.	6,2	5,5	2,1	2,2
1980.	5,5	5,0	2,5	2,7
1980. g. salīdzinājumā ar 1960. g. (100%)	36,6%	45,0%	16,3%	27,0%

Saimniecības attīstības tempus nosaka saimniecības intelektuālais potenciāls, palīgražošana, nozaru struktūra, zemes kvalitātes vērtējums un saimniecības ģeogrāfiskais izvietojums. Viens kilometrs, kas attālina no Rīgas, samazina ienākumus no hektāra gandrīz par 4 rubļiem.⁴⁷¹

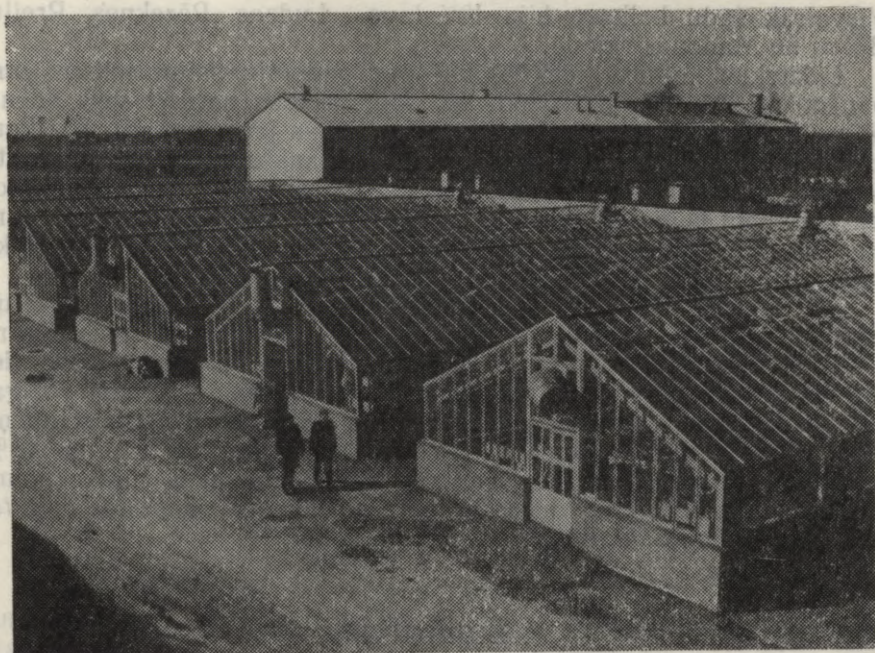
Kolhozi un padomju saimniecības attīstījās nevienmērīgi. Bija saimniecības, kas vēl kaut kā ar mahināciju palīdzību spēja paplašināt ražošanu, bet daudzas saimniecības arvien vairāk pagrima. Ekonomiski vājos kolhozus vadība sāka iztēlot kā lauksaimniecības pagrimuma cēloni.

1959. gada 27. martā LKP CK birojs konstatēja, ka Latvijā ir 204 ekonomiski vāji kolhozi, kurus partijas rajonu komitejas prasa pievienot padomju saimniecībām, bet LKP CK 1960. gada janvāra plēnumā A. Ņikonovs ziņoja, ka jau 259 ekonomiski vājie kolhozi pievienoti padomju saimniecībām.⁴⁷² Taču radās arvien jauni ekonomiski vāji kolhozi. LKP CK 1963. gada 8. oktobra plēnumā «Par republikas partijas organizācijas uzdevumiem ekonomiski atpalikušo kolhozu un padomju saimniecību pacelšanā» pirmais sekretārs

⁴⁷⁰ Grinovskis E. Viedokļu krustpunkti / Lauku Avīze. — 1988. g. 23. apr.

⁴⁷¹ Turpat.

⁴⁷² LKPA, 101. f., 23. apr., 11. l., 95. lp.

Priekuļu MIS jaunās siltumnīcu ēkas 1975. gadā

A. Pelše ziņoja: «Pašlaik republikā ir 203 ekonomiski atpalikuši kolhozi un 34 padomju saimniecības... Ekonomiski atpalikušo kolhozu zemes izmantošanas īpatsvars sastāda 24%, gandrīz vienu ceturtdaļu, bet gaļas ražošana pagājušajā gadā sastādīja tikai 15%, bet piena ražošana 13% no visu kolhozu kopējās ražošanas.»⁴⁷³

71. tabula

Iepirkuma cenu dinamika kolhozos 1952. un 1963. gadā
(rubļos un kapeikās par 1 c)⁴⁷⁴

Lauksaimniecības produkcija	1952.	1963.	Faktiskās iepirkuma cenas visās saimniecību grupās 1987. gadā	
			bez piemaksas	ar piemaksu
Kvieši	0,97	7,56	13,2	13,2
Kartupeļi	0,47	7,10	13,8	14,2
Liellopu gaļa	2,03	79,90	221,4	254,6
Cūkgaļa	6,72	98,00	210,5	241,8
Piens	2,52	12,18	31,0	36,0
Olas (tūkst. gab.)	19,90	70,00	93,0	93,0

⁴⁷³ LKP CK IX Plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. l., 26. apr., 17. l., 8. lp.

⁴⁷⁴ Структура народного хозяйства и производительность труда. — М., 1968. — С. 158.

Visvairāk šādu kolhozu bija Krāslavas, Ludzas, Rēzeknes, Preiļu, Balvu un Madonas rajonā.

Līdztekus kolhozu pārvēršanai par padomju saimniecībām otrs paņēmiens, kā vismaz oficiāli šīs saimniecības noturēt virs ūdens, bija viņu zaudējumu norakstīšana, kas sākās jau pēc kara. Lai kaut cik atvieglotu kolhozu stāvokli un pildītu lauksaimniecības produktu sagādes plānu, LKP CK 1965. gada aprīlī nolēma norakstīt parādos iekritušajiem kolhoziem bankas parākus 35,2 milj. un piešķirt avansus 156 milj. rubļu apjomā, kā arī norakstīt visu no MTS savā laikā saņemto un neizmantoto lauksaimniecības tehniku.⁴⁷⁵

No Latvijas 500—900 saimniecībām 1970.—1985. gadā droši un stabili paplašināt ražošanu spēja aptuveni 150 saimniecības (katra 4.—6. saimniecība), pārējās virzījās uz priekšu lēni, mīņājās uz vietas vai gāja atpakaļ.⁴⁷⁶ Lauksaimniecības attīstībā, it sevišķi 70. gados, palielinājās starpība saimniecību ekonomiskās attīstības līmeņa ziņā. 1982. gadā pēc kopienākuma uz zemes platības vienību 10% spēcīgāko saimniecību pārspēja tāda paša daudzuma vājāko saimniecību ienākumus 24,5 reizes. *Vairāk nekā citās republikās bagātie bija kļuvuši bagātāki, nabagie — nabadzīgāki.*

7. LOPKOPIBA

*Priecājās sveši ļaudis,
Kopus darbi neveiksies.
Skatieties kopus darbus —
Kolhoznieki kalnus gāž!*

(Latviešu padomju „folklorā”)

Karš bija izpostījis Latvijas lopkopību. 1945. gadā bija 677 700 govslōpu (53,3% salīdzinājumā ar 1939. g.), 355 600 cūku (37,7%), 402 700 aitu (27,4%), 332 800 zirgu (80,1%). Taču lopu skaita atjaunošana ieilga.

Tā kā Krievijas un Baltkrievijas lopu šķirnes bija mazražīgākas nekā Latvijas lopu šķirnes, tad iepirkt lopus no turienes nebija nozīmes. Tikai īsi pirms 1960. gada visu mājlopu un putnu daudzums, pārrēķinot liellopos, sasniedza 1940. gada līmeni. Liellopu skaits 1985. gadā bija 1 484 700, t. i., 219,5% salīdzinājumā ar 1945. gadu vai 116,7% salīdzinājumā ar 1939. gadu. Arī cūku skaits šajā gadā sastādīja 512,8% salīdzinājumā ar 1945. gadu, bet 193,4% salīdzinājumā ar 1939. gadu. Bija samazinājies aitu skaits — 43,8% salīdzinājumā ar 1945. gadu un 12% — salīdzinājumā ar 1939. gadu. Zirgu 1985. gadā Latvijā bija 33 500 — t. i., 10% salīdzinājumā ar 1945. gadu un 8% salīdzinājumā ar 1939. gadu. Tikai mājputnu skaits 1987. gadā bija par 423,3% lielāks nekā 1940. gadā.

⁴⁷⁵ LKPA, 101. f., 28. apr., 24. l., 76.—78. lp.

⁴⁷⁶ Grinovskis E. Viedokļu krustpunkti / Lauku Avīze. — 1988. g. 23. apr.

Izslaukumi no govu Latvijas PSR kolhozos 1958. gadā⁴⁷⁷

Izslaukumi, kg	Kolhozu skaits	%
Līdz 1000	7	1
1000—1300	42	3
1300—1650	139	11
1650—1900	172	14
1900—2000	108	9
2000—2300	303	25
2300—2400	94	8
2400—2500	87	7
2500—3000	322	15
3000—4000	89	7
Virš 4000	7	2
Kopā	1233	100

Lopkopība attīstījās, balstoties arī uz starpkolhozu kooperāciju un integrāciju. 1986. gada sākumā bija 57 starpkolhozu organizācijas un uzņēmumi un 2 lauksaimniecības ražošanas apvienības. 1985. gadā bija 218 lopkopības kompleksi, to skaitā 21 komplekss cūku audzēšanai. Šajā gadā lopkopības kompleksos ieguva 24% piena un 23% gaļas.

Zema bija padomju saimniecību lopkopības ražība, bez tam daudzi lopi lopbarības trūkuma dēļ krita. Tikai pēc oficiālajiem datiem 1954. gadā padomju saimniecībās bija nobeigušās 4394 cūkas, 13 824 putni, 257 liellopi un ap 100 zirgu.

Kā minēts republikas rajonu izpildkomiteju priekšsēdētāju, MTS direktoru un galveno zootehniķu 1955. gada 10. decembra apspriedē, šā gada laikā galvenokārt lopbarības trūkuma dēļ nobeidzās ap 100 000 govju, kas vairākos kolhozos sastādīja 30—50% esošo govju daudzuma. Tā Madonas rajona kolhozā «Darba cilts» no 180 govīm bija bojā gājusi 91 (50,5%), «Zelta druvā» no 350 kritušas 116 (53,1%), bet kopā Madonas rajonā no 3618 govīm kritušas 1100 (30,4%) govīs. «Ja šajā lietā iejauktos valsts kontrole,» teica LKP CK sekretārs V. Krūmiņš, «tad lielākā daļa zootehniķu jānodod tiesai.»⁴⁷⁸

Kompartijas rajonu komiteju sekretāru apspriedē LKP CK 1960. gada 19. novembrī lauksaimniecības ministrs Stroganovs ziņoja: «Daudzi rajoni, to skaitā Ludzas un Jēkabpils, nodod cūkas līdz 50—60 kilogramiem svarā. Bauskas rajons nodeva 3360 cūkas vidējā dzīvsvarā 78 kilogrami, Jēkabpils rajons nodeva 8282 cūkas 85 kilogramu svarā... Gaļas kondīcijā nodots 27% Balvu, 44% —

⁴⁷⁷ Докладная записка ЦСУ ЛССР. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 856. l. 22. lp.

⁴⁷⁸ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5008. l., 63. lp.

Daugavpils raj. kopsaimniecības «Dzirkstele» lopkopības paraugkomplekss «Dubna»
1975. gadā

Jēkabpils, 46,3% — Ilūkstes rajonā govju, tā zaudējot no katras govjs 30—40 kg gaļas.»⁴⁷⁹

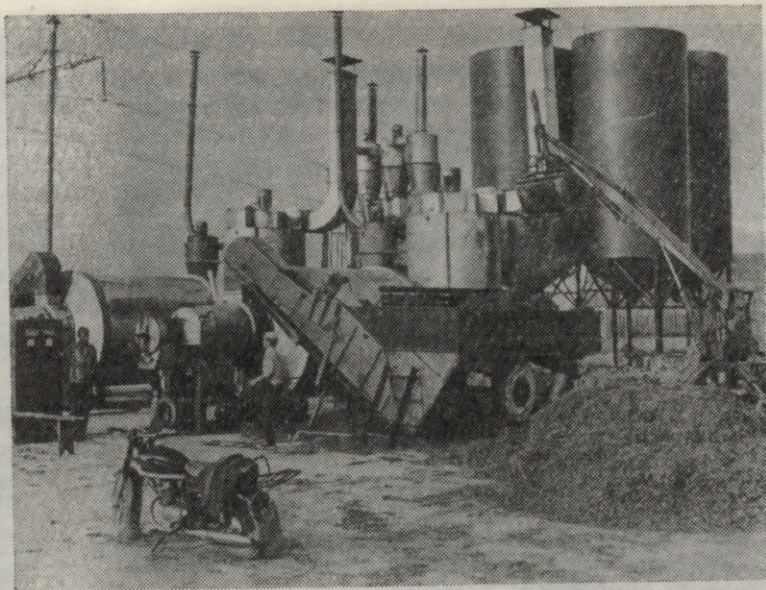
Nozīmīgs lopkopības pagrimuma un lopu krišanas iemesls visus pēckara gadus bija lielāks vai mazāks lopbarības trūkums. Neskatoties uz daudzajām apspriešanām pat LKP CK birojā un pieņemtajiem lēmumiem, lielsaimniecību ganāmpulki parasti nebija nodrošināti ar lopbarību ziemai. Tā 1961. gada 19. novembra LKP CK biroja lēmumā rakstīts, ka siena sagatavots 80%, silosa 48%, kukurūzas 43%, bet koncentrētās lopbarības kolhozos 33%, bet pādomju saimniecībās — tikai 23% no plānā paredzētā daudzuma. Rezultātā vairākos rajonos, kur lopbarības trūka, lopus izkāva, likvidējot 35 000 liellopu ap 38 000 t dzīvsvārā.⁴⁸⁰

Izslaukumi kolektīvajās saimniecībās palielinājās lēni. 1960. gadā tie bija caurmērā 2674 kg, 1970. gadā — 2946, 1975. gadā — 2984 kg, bet 1986. gadā — 2885 kg (7,9% salīdzinājumā ar 1960. g.).⁴⁸¹ Izslaukumi 11. piecgadē no 2916 kg bija palielinājušies līdz 2946 kg (par 1%). Taču Rīgas, Jelgavas, Bauskas, Dobeles, Ventpils, Valmieras rajonā tie vietumis pārsniedza 3000 kg. 1985. gadā Dobeles rajonā izslauca pat 4200 kg un Rīgas rajonā — 4244 kg piena no govjs. Taču dažos rajonos (piem., Ludzas —

⁴⁷⁹ LKPA, 101. f., 23. apr., 80. l., 14.—15. lp.

⁴⁸⁰ LKPA, 101. f., 24. apr., 40. l., 123.—124. lp.

⁴⁸¹ Сельское хозяйство Латвийской ССР. — Рига, 1981. — С. 17.

Zāles miltu gatavošana Dobeles raj. kopsaimniecībā «Nākotne» 1972. gadā

2560 kg) izslaukumi bija zemi. 1981.—1985. gadā vidējais izslaukums no govju gadā bija 2942 kg, t. i., par 53,9% pārsniedza 1937.—1938. gada līmeni (1912 kg). Izslaukuma palielināšanas tempi bija līdzīgi kā Latvijas Republikā 30. gados — ap 100 kg 100 gados no govju. *Kā izslaukumi no vienas govju, tā izslaukuma pieauguma tempi gadu desmitiem atpalika no Ziemeļeiropas zemēm, nerunājot par citām attīstītajām valstīm.*⁴⁸²

Pēdējos divdesmit gados lopkopības produkcijas īpatsvars visās saimniecību kategorijās Latvijā sastādīja 87—90% un augkopības produkcija — 10—13% visas preču produkcijas, rēķinot pēc saražoto preču vērtības. Lopu un putnu ražošanas bija palielinājusies no 42 līdz 55% no visu ražoto lauksaimniecības preču īpatsvara. Piena produkcijas īpatsvars bija samazinājies no 36% 1965. gadā līdz 24% 1985. gadā no ražoto preču kopvērtības. Tomēr lauksaimniecības produkcijas apjoms uz vienu cilvēku 1985. gadā Latvijā bija augstāks nekā Dānijā, Norvēģijā, Somijā un Zviedrijā. Padomju propaganda to izskaidroja tā, ka Latvija no Krievijas saņēmusi ik gadus vienu miljonu tonnu lopbarības graudu jeb tā saukto kombinēto lopbarību, kas esot attīstījusi Latvijas lopkopību. Patiesībā *Padomju Savienība, izmantojot pasaules tirgū zemās lopbarības labības cenas, caur Latvijas ostām labību ievada Latvijā, kur to*

⁴⁸² Visi vienā laivā / Lauku Avīze. — 1988. g. 7. maijā.

Mākslīgo mēslu izklienētāji Rīgas lauksaimniecības mašīnu rūpnīcā, sagatavoti izvešanai uz Krieviju, 1976. gadā

pārstrādāja kombinētajā lopbarībā mūsu pašu lauku ļaudis. Iegūto gaļu, sviestu, sieru un sauso pienu PSRS izveda no savas kolonijas un patērēja metropolē vai eksportēja uz ārzemēm, saņemot valūtu vai preces.

8. SIKLAUCIŅU ZEME

*Par mūsu nākotni
Gaišu un priecīgu,
Partijai, Staļinam
Lielais paldies!*

(Latviešu padomju „folklorā”)

Vēl nav izpētīts, kā un kuros kolhozos un padomju saimniecībās pasliktinājās zemnieku stāvoklis pēc kolektivizācijas vai iestāšanās padomju saimniecībās. Taču šo faktu nav apstrīdējis neviens. 1947. gadā paaugstināja pārtikas cenas, kas bija trīsreiz augstākas nekā pirms kara 1940. gadā.⁴⁸³ Kolhozniekiem nebija iespējams aiziet no kolhoza pēc savas vēlēšanās. Tā bija neierobežota iedzīvotāju vairākuma dzimtnieciskā atkarība.⁴⁸⁴ Liela daļa kolhozu sākumā pastāvēja

⁴⁸³ Lācis V. Mūsdienu pasakas / Lauku Avīze. — 1988. g. 30. aprīlī.

⁴⁸⁴ Turpat.

Kāda no daudzajām Latvijas viensētām «attīstītā sociālisma laikmetā»

tikai uz papīra, viss palika gandrīz pa vecam — lopi kolhoznieku kūtīs, zeme — kolhoznieku rīcībā. LK(b)P Jēkabpils apriņķa komitejas sekrefārs partijas X kongresā 1949. gadā ziņoja, ka apriņķī ir 85 kolhozi ar 1770 saimniecībām, no tiem 69 kolhozos kolhoznieki nejutās kā kolhozā, bet 16 kolhozos nebija pat iedalīta piemājas zeme.⁴⁸⁵

Lai kolektivizācijas laikā fiziski saglabātu mājlopus, zemnieki tos nenodeva kolhozu sliktajā kopšanā, barošanā un izmitināšanā. Bet kompartijas funkcionāri šādu rīcību uzskatīja par noziegumu un ziņoja, ka nopietni tiek pārkāpti staļiniskie lauksaimniecības arteļa pamatnoteikumi.⁴⁸⁶

Pārejot no zemnieku saimniecībām uz kolhoziem, sākumā atsevišķos rajonos zemnieku ģimenes vēl varēja nodrošināt savu eksistenci. «Kandavas rajonā no 2486 ha plecu zemes fonda kolhoziem bija izdalīti tikai 254 ha, bet privātpersonām un iestādēm — 1115 ha, 622 pārējo ha izmantošanu neuzskaitīja,» bija rakstīts LK(b)P CK biroja 1951. gada 27. novembra protokolā.⁴⁸⁷

Kolhozu un padomju saimniecību darba ražības celšanai LKP centās panākt zemnieku personiskās saimniecības reducēšanu līdz pilsētnieku saimniecībai.

⁴⁸⁵ LK(b)P X kongresa stenogramma. — LKPA, 101. f., 12. apr., 2. l., 64. lp.

⁴⁸⁶ LK(b)P CK brigādes locekļa I. Leudras ziņojums Jelgavas LK(b)P rajona komitejas pārbaudes vadītājam Gusevam 1948. gada 29. septembrī. — LCVORA, 611. f., 3. apr., 10. l., 8. lp.

⁴⁸⁷ LKPA, 101. f., 14. apr., 29. l., 123. lp.

Lai iznīcinātu zemniekus, kompartijas funkcionāri liedza zemniekiem apstrādāt kaut nedaudzus kvadrātmetrus zemes virs atļautās pushektāra normas. PSRS Kolhozu lietu padomes pārstāvis Latvijas PSR A. Ozolings 1950. gada 4. augustā ziņoja valdībai, ka Aizputes rajonā kolhozniekiem piešķirts par daudz zemes, jo 0,5 ha nereti nav ieskaitīta sētas platība, daudziem kolhozniekiem esot divas govīs.⁴⁸⁸ Ozolings plašajā sūdzībā uzdeva likvidēt pēdējo zemnieku iztikas bāzi, ne ar vārdu neminēdams, ka zemnieki par darbu kolhōzā saņēma dažas kapeikas dienā.

1952. gadā 90 (6%) Latvijas kolhozos izsniedza par darbadienu 300 g labības, bet 16 kolhozos labību neizsniedza vispār. 599 kolhozos (67%) par darbadienu maksāja mazāk nekā 1 rubli, bet 398 kolhozos (44%) naudu nemaksāja vispār.⁴⁸⁹ *So kolhozu zemnieki saņēma tik mazu atalgojumu, ka varēja izdzīvot, vienīgi izaudzējot un pārdodot kādu mājlopu vai iesējot kādu lieku kartupeli. Taču pret to asi cīnījās kompartija.* Tā Daugavpils ražošanas apvienības kompartijas sekretārs Ratiņš ziņoja plēnumā: «Tikai 15 atpalikušajos kolhozos atņemti vairāk nekā 40 ha patvaļīgi sagrābtās zemes. Likvidēti 300 liellopi.»⁴⁹⁰

Kolhoznieki, cik iespējams, negāja neapmaksātajā kolhoza darbā. Vienlaikus lauksaimniecības ministra vietnieks 1952. gadā ziņoja, ka izstrādes dienu skaits uz vienu kolhoznieku «Ezerciēmā» palielinājies no 226 dienām 1949. gadā līdz 318 dienām 1951. gadā, bet darba apmaksā naudā palielinājusies attiecīgi no 4 rbļ. 16 kap. līdz 9 rbļ. 21 kap. gadā. Turpretī iekšlietu ministrs Seļa konstatēja, ka Madonas rajonā 1951. gadā no 3704 darbaspējīgajiem kolhozniekiem 550 (14,8%) nebija nopelnījuši nevienu darbadienu, līdz 50 darbadienām strādājuši 254 (6,8%), no 51 līdz 100 darbadienām — 255 (6,8%) un no 101 līdz 200 darbadienām — 719 (19,4%) kolhoznieki.⁴⁹¹ Ko darījusi puse pārējo kolhoznieku, ministrs nezināja.

J. Kalnbērziņš LK(b)P CK 1952. gada jūlija plēnumā ziņoja, ka lauksaimniecības trūkumu cēlonis ir «staļiniskā lauksaimniecības arteļa nolikuma nepilnīga ievērošana». Līdz 1952. gada 1. jūlijam no 1486 kolhoziem tika pārbaudīti 729 (49%) kolhozi, 579 (39%) kolhozi apspriesti kompartijas rajonu komitejās. Izrādījās, ka Latvijā kolhoznieki virs noteiktajām normām esot piesavinājušies un apsaimniekojot ap 5000 ha zemes, visvairāk Latgales rajonos. Tika konstatētas 1360 fiktīvas ģimeņu sadales, lai iegūtu otru piemājas lauciņu.⁴⁹²

LK(b)P Liepājas apgabala komitejas sekretārs Zaikins ziņoja, ka rajonā pārbaudīti ap 50% kolhozu un konstatēts, ka zemnieki neļikumīgi piesavinājušies 1800 ha zemes, turējuši 17 zirgus, 20 govīs

⁴⁸⁸ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5035. l., 40.—43. lp.

⁴⁸⁹ LPSR MP izziņa. — LCVORA, 270. f., 2. apr., 5052. l., 3. lp.

⁴⁹⁰ LKPA, 101. f., 26. apr., 17. l., 50. lp.

⁴⁹¹ LKPA, 101. f., 15. apr., 13. l., 47., 67. lp.

⁴⁹² Turpat. — 7.—8. lp.

«un zināmu daudzumu citu lopu». No 576 000 rubļu zaudējuma, ko kolhozieki radījuši sociālistiskajai lauksaimniecībai, piedzīti 155 000 rubļu, kā arī vēl citi parādi 2 milj. rubļu apjomā.⁴⁹³ Rīgas apgabala komitejas sekretārs Krušenko ziņoja, ka no 571 kolhoza pārbaudīti 322 (56,4%) un atrasts, ka tajos izsaimniekoti 1342 ha zemes. Daugavpils apgabala komitejas sekretārs Bisenieks ziņoja, ka no 575 kolhoziem pārbaudīti 196 (34,1%) un zemniekiem atņemti 3249 ha zemes. Pēc triju apgabalu komiteju ziņojumiem iznāca, ka kolhoziekiem atņemts 6391 ha zemes, t. i., par 27,8% vairāk nekā minēja J. Kalnbērziņš.

Līvānu rajona izpildkomitejas priekšsēdētāja vietnieks Agafonovs 1953. gada 17. decembrī ziņoja Ministru Padomei, ka rajonā atklāti 220 šādi «zemes piesavināšanās gadījumi». Tādējādi piemājas zemes esot palielinātas par 28,15 ha, fiktīvi sadalītas saimniecības 18,55 ha lielumā.⁴⁹⁴

Kompartija organizēja plašu kampaņu pret kolhozu zemes izsaimniekošanu, cenšamās pretēji kolhozu statūtiem piešķirt zemi tiem kolhoziekiem, kuriem tā nebija paredzēta. Tā Ilūkstes apriņķa Kirova un Gorkija kolhozā 0,5 ha zemes nelikumīgi tika ierādīti kolhozu rēķinvežiem. Līdzīgi rikojās arī Limbažu rajona kolhozos un citur. Rajonu izpildkomiteju, LKP rajonu komiteju arhīvi mudžēt mudž no lēmumiem par zemes un lopu atsavināšanu zemniekiem, cīnoties par kolhozu staļinisko paraugstatūtu ievērošanu. Tomēr zemnieku piemājas saimniecības saglabājās kā vienīgais zemnieku eksistences balsts.

A. Pelše referātā LKP CK 1960. gada janvāra plēnumā ziņoja, ka «1959. gadā kolhozi un valsts saimniecības ražoja 49,7% gaļas, 47,6% piena un 25% olu no visa šo produktu ieguvuma republikā.»⁴⁹⁵

Taču kompartijas vadība nevēlējās atzīt šos skaitļus, kas liecināja par piemājas saimniecību ražotspēju pretēji valsts kolektīvajām saimniecībām.

LKP CK taktika pret kolhozieku un padomju saimniecību strādnieku piemājas saimniecībām bija viennozīmīga — maksimāli tās izmantot un vienlaikus ierobežot. Istenojot šo taktiku, valsts sāka iepirkt piemājas saimniecībās audzētos lopus. Tā 1959. gada 8. decembra LKP CK biroja sēdē nolēma atļaut iepirkt 1960. gadā saimniecību vajadzībām 7000 govju no padomju saimniecību strādniekiem, bet vienlaikus aizliedza kolhoziekiem turēt vairāk nekā vienu govī.⁴⁹⁶

Liela daļa lauksaimniecības vadītāju, kā minēts 1960. gada lauksaimniecības speciālistu apspriedē, *kolhozu un sovhozu saimniecisko*

⁴⁹³ LK(b)P CK 1952. g. 11.—12. jūlija plēnuma stenogramma. — LKPA, 101. f., 15. apr., 13. l., 27., 37., 57. lp.

⁴⁹⁴ LCVORA, 270. f., 2. apr., 5048. l., 66. lp.

⁴⁹⁵ LKP CK 1960. g. 26.—27. I plēnuma stenogrammas. — LKPA, 101. f., 23. apr., 11. l., 7. lp.

⁴⁹⁶ LKPA, 101. f., 22. apr., 33. l., 12.—13. lp.

Gaļas, piena un olu ražošana Latvijas PSR
1953.—1960. gadā (procentos)⁴⁹⁷

	1953.	1958.	1959.
Gaļa:			
valsts	47	39	47
piemājas saimniecības	53	61	53
Piens:			
valsts	42	44	47
piemājas saimniecības	58	56	53
Olas:			
valsts	29	23	27
piemājas saimniecības	71	77	73

uzlabošanu centās panākt, ierobežojot vai likvidējot piemājas saimniecības. Kolhoza «Viļķene» priekšsēdētājs Sproģis apspriedē teica: «Mums krasi jāsamazina padomju saimniecību strādnieku lopu skaits individuālajā saimniecībā. Bez tam nepieciešams pāriet pie piemājas zemju samazināšanas.»⁴⁹⁸ Padomju saimniecības «Ludza» galvenā inženiere Skorodihina teica: «Vajag galu galā likvidēt tās 50 simtdaļas padomju saimniecību strādniekiem. Tās traucē strādāt. Tālāk, biedri, vajag samazināt, patiesību sakot, nepieciešams likvidēt lopus individuālajās saimniecībās.»⁴⁹⁹

Bet kolhozi un padomju saimniecības, izmantojot zemnieku grūtības, drīz *iemaniņās pildīt kolhozu un padomju saimniecību gaļas piegāžu plānus, iepērkot un tālāk pārdodot valstij kolhoznieku prievātos lopus.*

LKP CK biroja 1960. gada 14. jūnija lēmumā «Par rupjiem noteiktās kārtības pārkāpumiem lopkopības produktu iepirkšanā republikā daudzos kolhozos un padomju saimniecībās» noteikts, ka kolhozniekiem jāpārdod lopus, pildot kolhoza nodevas. Siguldas rajona kolhozā «Pamats» kolhozniekiem nesamaksāja visu naudu par valstij nodotajiem kolhoza lopiem. Līdzīgi gadījumi konstatēti Bauskas un citos rajonos.⁵⁰⁰

1961. gada aprīlī LKP CK birojs konstatēja, ka Krāslavas rajonā «no 33 kolhoziem rajonā 28 kolhozos konstatēti gadījumi kolhoznieku izaudzēto lopu ieskaitīšanā kolhozu gaļas iepirkšanas plānā». Tas sastādīja 144,7 t gaļas.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Аналитическая справка ЦСУ ЛССР за 1960 г. — LCVORA, 277. f., 8. apr., 866. l., 110. lp.

⁴⁹⁸ Lauksaimniecības darbinieku 1960. g. 24. XI apspriedes stenogramma. — LKPA, 101. f., 23. apr., 80. l., 266. lp.

⁴⁹⁹ Lauksaimniecības darbinieku 1960. g. 24. XI apspriedes stenogramma. — LKPA, 101. f., 23. apr., 80. l., 266. lp.

⁵⁰⁰ LKPA, 101. f., 23. apr., 31. l., 25.—26. lp.

⁵⁰¹ LKPA, 101. f., 24. apr., 32. l., 49. lp.

Piemājas lauciņu sējumu platības 1950.—1985. gadā
(tūkst. ha)

Gads	Kolhoznieki		Pārējie		Kopā		Visa sējumu kopplatība	Piemājas lauciņi, % no sējumu kopplatības
	platība	%	platība	%	platība	%		
1950.	93,9	100	90,4	100	184,3	100	1413,4	13,0
1955.	101,4	108,0	20,6	22,8	122,0	66,2	1446,5	8,4
1960.	81,0	86,3	40,3	44,6	121,3	65,8	1534,4	7,9
1965.	63,9	68,1	38,5	42,9	102,4	55,6	1556,1	6,6
1970.	63,6	67,8	43,2	47,8	106,8	57,9	1541,2	6,9
1975.	53,3	56,8	46,7	51,6	100,0	54,2	1602,1	6,2
1980.	47,6	50,7	44,0	48,6	91,6	49,7	1673,6	5,5
1985.	39,4	41,9	38,4	42,5	77,8	42,2	1652,7	4,7
1950. g. = 100%	41,9		42,5		42,2			

74. tabulā redzams, ka sējumu platība kolhoznieku un padomju saimniecību strādnieku piemājas laucīņos no 184 300 ha (13,0% no visu sējumu kopplatības) samazinājusies līdz 77 800 ha (4,7%) 1985. gadā. 1950.—1985. gadā sējumu platības kolhoznieku saimniecībās samazinājušās līdz 41,4%, bet pārējās piemājas saimniecībās līdz 42,2%. Rezultātā piemājas lauciņu sējumu platības, kuras 1965. gadā sastādīja 6,6% no visas sējumu kopplatības republikā, samazinājušās līdz 4,7% 1985. gadā. Nedaudz lēnāk samazinājies kolhoznieku piemājas paligsaimniecību aramzemes daudzums.

Iedzīvotāju piemājas saimniecībās visvairāk audzēja kartupeļus, kaut arī to daudzums samazinājās. Ja 1976.—1980. gadā šajās saimniecībās ievāca 7 800 000 c kartupeļu (55,8% republikas kopražas), tad 1985. gadā ievāca 5 618 000 c (44,2%). Piemājas laucīņos audzētās lopbarības saknes, kā redzams tabulā, bija 21—33,7% republikas kopprodukcijas. Savu saimniecību vajadzībām kolhoznieki šajā laikā savāca 77,8—82,6% siena. No graudaugiem piemājas laucīņos

Kolhoznieku piemājas lauciņu aramzeme (uz 1. XI, tūkst. ha) un kartupeļu stādījumi

Gads	Visa aramzeme	Aramzeme kolhoznieku piemājas laucīņos	% no visas aramzemes	Kolhoznieku piemājas zemē			
				kartupeļi	% no sējumu kopplatības	graudaugi	% no sējumu kopplatības
1965.	1786,2	142,9	8,0	71,2	49,3	8,8	1,4
1975.	1658,2	105,4	6,3	63,1	47,5	11,6	1,8
1985.	1716,7	97,3	5,7	45,0	52,3	12,5	1,7

visvairāk tika audzēti mieži, kuri sastādīja 86—90% no kolhoznieku saimniecību graudaugu sējumiem.

76. tabula

Lauksaimniecības kultūru ražība valsts saimniecībās,
kolhozos un piemājas lauciņos 1976.—1985. gadā

Gadi	Kartupeļi	Lopbarības sakņaugi	Siens	Mieži
	c/ha	c/ha	t/ha	c/ha
1976.— 1980.	112—149	214—333	17,6—40,2	19,1—24,9
1981.— 1985.	144—147	306—306	24,5—40,7	20,7—27,4
1985.	144—125	335—316	26,3—45,2	17,9—28,0

78. tabulā redzams, ka 1950.—1985. gadā liellopu daudzums kolhoznieku piemājas saimniecībās bija samazinājies līdz 49,2%, govju — līdz 33,0% un cūku — līdz 29,3%. Turpretī pārējās piemājas saimniecībās, it sevišķi ārpus kopsaimniecībām un padomju saimniecībām, lopu daudzums bija palielinājies — liellopu skaits par 204,0%, govju — par 114,4%, bet cūku — par 148,9%. Tāpēc kopumā republikas piemājas saimniecībās 1985. gadā vēl bija 81,7% liellopu, 52,4% govju un 49,2% cūku, kaut arī salīdzinājumā ar 1950. gadu ražošana šajā sektorā bija sašaurinājusies. Mājlopu daudzums (ar retiem izņēmumiem) bija samazinājies arī iedzīvotāju palīgsaimniecībās. Liellopu (galvenokārt govju) skaits privātajās saimniecībās 1965.—1985. gadā bija samazinājies līdz 82,4%, bet cūku skaits — līdz 38,3%. Tā 1985. gadā šajās saimniecībās bija 142 300 govju (50,5%) salīdzinājumā ar 1945. g., 156 300 cūku (48,1%), 118 600 aitu (34,2%) un 3700 zirgu (14,4%). Gandrīz uz pusi bija samazinājies arī mājputnu daudzums.

77. tabula

Kolhoznieku un padomju saimniecību strādnieku piemājas zemes īpatsvars
laukkopības kopražā 1975.—1985. gadā (vidēji gadā tūkst. c)

Gadi	Kartupeļi			Lopbarības sakņaugi			Siens kultiv. plavās			Graudaugi		
	valsts saimn.	kol- hoz- nieku	%	valsts saimn.	kol- hoz- nieku	%	valsts saimn.	kol- hoz- nieku	%	valsts saimn.	kol- hoz- nieku	%
1976.— 1980.	13 980	7800	55,8	9 151	3082	33,7	5742	4741	82,6	7467	287	3,8
1981.— 1985.	14 682	7383	50,3	10 368	2823	27,2	7032	5524	78,5	7504	318	4,2
1985.	12 716	5618	44,2	10 391	2179	21,0	7120	5541	77,8	8462	296	3,4

Liellopu, govju un cūku skaits piemājas saimniecībās 1950.—1985. gadā
(gada beigās, tūkst. galvu)

Gadi	Kolhozniekiem			Pārējiem			Kopā		
	liellopi	govis	cūkas	liellopi	govis	cūkas	liellopi	govis	cūkas
1950.	280,9	206,9	264,4	74,0	64,7	52,9	354,9	271,6	317,3
1955.	293,6	190,1	217,1	80,0	59,2	85,5	373,6	249,3	302,6
1960.	196,7	158,0	249,4	107,4	92,0	115,4	304,1	250,0	364,8
1965.	205,8	134,2	218,8	145,4	94,8	127,4	351,2	229,0	480,4
1970.	175,9	109,8	158,0	151,1	93,0	108,0	327,0	202,8	266,0
1975.	167,6	91,2	100,1	172,0	91,2	80,0	339,6	182,4	180,1
1980.	138,2	75,5	91,5	152,2	82,6	92,9	290,4	158,1	184,4
1985.	138,3	68,3	77,5	151,0	74,0	78,8	289,9	142,3	156,3
1950. g. = = 100%	49,2	33,0	29,3	204,0	114,4	148,9	81,7	52,4	49,2

Mājlopu un putnu daudzums samazinājās arī tāpēc, ka iedzīvotāji pārcēlās uz ciematiem, kur mājlopu kopšanai nebija vajadzīgo apstākļu, bez tam, intensificējot sabiedrisko saimniecību, trūka laika mājlopu kopšanai. Līdz ar kolektivizāciju palielinājās kazu daudzums (1950. g. — 28 000, 1955. g. — 45 700), taču arī to skaits 1985. gadā samazinājās līdz 5100.

Nedaudz palīgsaimniecības atdzīvojās 1960.—1965. gadā, kad palielinājās cūku un bišu dravu daudzums, taču drīz tas atkal samazinājās.

Rezultātā 1985. gadā lielākoties gaļu — 87,2% — ražoja valsts saimniecības un kopsaimniecības, bet palīgsaimniecību ražotās gaļas īpatsvars no 72,6% 1950. gadā bija samazinājies līdz 12,8% 1985. gadā.

Interesanta ir zirgu skaita dinamika. Ja valsts saimniecībās un kolhozos zirgu skaits no 81 700 1965. gadā samazinājās līdz 30 700 (37,6%) 1985. gadā, tad privātajās saimniecībās tas palielinājās no 1600 līdz 2700 (168,7%). Sevišķi strauji privāto zirgu skaits 80. gados palielinājās Balvu rajonā — par 484,7%, Preiļu rajonā — par 455,5%, Daugavpils rajonā — par 406,3% un Rēzeknes rajonā — pat par 1112%. Tas liecina arī par seno zirgkopības tradīciju saglabāšanos.

79. tabulā redzams, ka vidējās sējumu platības (53,6%), govju (58%) un cūku skaits (59,2%) kolhoznieku piemājas saimniecībās 1950.—1985. gadā samazinājās visumā lēnāk nekā kolhoznieku sētu skaits (53,6%).

Kartupeļu audzēšanas sašaurināšanās piemājas laucīņos samazināja arī valsts iepirkuma īpatsvaru no iedzīvotājiem. 1951.—1955. gadā iepirka 34 200 t kartupeļu vidēji gadā, t. i., 33% valsts iepirkuma. 11. piecgadē salīdzinājumā ar iepriekšējo piecgadi kartupeļu

iepirkumi palielinājās no 57 100 līdz 71 400 t (125%), bet tas bija tikai vairs 21,7% visa valsts iepirkuma. Lopu iepirkums palielinājās attiecīgi no 44 700 līdz 59 800 t (133,7%), kas bija 16,2% visa iepirkuma. Piena pārdevumi valstij palielinājās no 339 300 līdz 365 000 t (par 7%) un bija attiecīgi 23,3% un 23,8% visa iepirkuma. Iedzīvotāju valstij nodotais piens bija ar augstāku tauku saturu nekā kolhozos ražotais piens. 1965. gadā iedzīvotāju pārdotais piens bija par 7% treknāks, 1983. gadā — pat par 35% treknāks (1985. g. — 10,5%) nekā kolhozos ražotais.

79. tabula

Kolhoznieku piemājas saimniecību dinamika 1950.—1985. gadā
Produktu patēriņš uz vienu iedzīvotāju

Gads	Kolhoznieku sētu kopskaits	Vidējā sējumu platība (ha)	Govju skaits sētā	Cūku skaits sētā
1950.	226,9	0,41	0,91	1,2
1955.	211,0	0,48	0,9	1,0
1960.	173,5	0,46	0,91	1,4
1965.	153,2	0,41	0,87	0,87
1970.	139,7	0,45	1,2	1,1
1975.	128,2	0,41	0,71	0,78
1980.	119,2	0,39	0,53	0,76
1985.	121,8	0,32	0,53	0,71
1950. g. = = 100%	53,6%	78%	58%	59%

Piemājas saimniecību ierobežošana un likvidēšana zemniekus atbrāva no zemes. Zemnieki kļuva par laukstrādniekiem, par agrorūpniecību strādniekiem.

Pirmoreiz zemnieku individuālās saimniecības mēģināja izmantot lauksaimnieciskās ražošanas paplašināšanai 1981. gada sākumā. Šā gada 7. aprīlī LKP CK birojs pieņēma lēmumu «Par papildpasākumiem lauksaimnieciskās ražošanas paplašināšanā pilsoņu palīgsaimniecībās», kas uzdeva pārdot lauku iedzīvotājiem 350 000—400 000 sivēnu un vairāk nekā 2 milj. cāļu, kā arī slēgt līgumus ar zemniekiem un organizēt individuālo saimniecību mazo mehanizāciju.⁵⁰²

⁵⁰² LKPA, 101. f., 44. apr., 25. l., 14., 104. lp.

PĒCVĀRDS

Pirms tālāk eji, atskaties uz noiето.

(Rainis)

Vēstures attīstību var sadalīt trīs savstarpēji saistītās daļās: pagātne, tagadne un nākotne. Mēs īsumā iepazīsimies ar Latvijas lauksaimniecības pagātņi. *Lopkopībai un zemkopībai ir tikpat dziļas saknes Latvijas zemē kā latviešu tautai — ap 4000 gadu.* Šādam atskatam ir svarīga izziņas un praktiska nozīme. Nākotni ir spējīgs prognozēt tikai tas, kas pārzina pagātņi. Bez drošām zināšanām par noiето ceļu un pašreizējo brīdi grūti noteikt turpmāko virzību un mērķi. O. Vācietis rakstīja:

Es skatos tajā laikā,
Kad vēl manis nebija,
lai redzētu to laiku,
kurā manis nebūs vairs.

Lauksaimniecības attīstības nozīmīgākie rādītāji ir ražošanas līdzekļu un ražotāj spēku izaugsme, dabas pakļautības pakāpe, zinātnes attīstība, sabiedrības morālais progress.

Lauksaimniecība no dabā sastopamās barības vākšanas, medniecības un zvejniecības palīdzības vairāku gadu tūkstošu laikā pakāpeniski kļuva par iedzīvotāju pamatnodarbošanos. Eiropā lauksaimniecība kļuva par pamatnozari apmēram VII—VIII gs. un šo vietu attīstītākajās zemēs saglabāja līdz XIX gs. vidum. Latvijā vadošo vietu lauksaimniecība saglabāja līdz XX gs. vidum. Lauksaimniecības uzdevums bija un ir iedzīvotāju pārtikas, apģērba un rūpniecībai nepieciešamo izejvielu ražošana.

Laikā *no X gs. līdz XIX gs. vidum latviešu zemniecība bija sabiedrības galvenā kārtā*, muižnieku kārtas antagons, kuru ne tikai piespieda strādāt kungu laukos, bet arī aplaupīja. Ja XIII gs. muižniekiem nepiederēja ne pēda zemes, tad 1920. gadā viņiem piederēja jau 48% zemes. Pirmsindustriālajā laikmetā zemniecība bija galvenā ražojošā kārtā.

Mēs redzējam, ka agrāk cilvēks iztiku ieguva ļoti grūtā darbā, strādādams no saules līdz saulei, galvenokārt ar savu muskuļu spēku. Vēstures pieredze rāda, ka zeļ un plaukst tās tautas, kuras no viena hektāra zemes, no viena mājlopa prot iegūt vairāk produkcijas.

Mēs pārliecinājāties, ka lauksaimniecības stāvokli noteica kā ražošanas rīku, tā arī cilvēka stāvoklis un attīstība. Tā mūsdienās nav iespējama bez paša cilvēka fundamentālām izmaiņām, sabiedrība nevar mainīties, ja nav mainījies indivīds, viņa attieksme pret zemi.

Cilvēka darbs savā zemē, viņa fizisko un garīgo spēku kopums, garīgais apvārnis un ieinteresētība darba rezultātos radīja iespēju vairāk un labāk ražot lauksaimniecībā. Cilvēka spēja ražīgi strādāt attīstījās lēni. Daļēji lauksaimniecības attīstību ietekmēja arī iedzīvotāju blīvums. Iedzīvotāju daudzuma pieaugums varēja līdzināties lauksaimniecības attīstības tempiem, varēja no tiem atpalikt un varēja būt straujāks nekā lauksaimniecības attīstības tempi. Forsēta iedzīvotāju skaita palielināšanās ārpus lauksaimniecības radīja grūtības iedzīvotāju apgādē ar pārtiku. Šīs grūtības varēja novērst ne vien uz iekšējo, bet arī uz ārējo resursu rēķina, iedzīvotājiem izceļojot no apgabaliem, kur trūka pārtikas, un paplašinot pārtikas ievēšanu.

Līdz XIX gs. pirmajai pusei Eiropas iedzīvotāji galvenokārt iztika ar Eiropā ražoto labību un gaļu. Iveda cukuru, kopš XVIII gs. beigām kokvilnu un tā dēvētās baudvielas — tabaku, tēju, kafiju, kakao un garšvielas. XIX gs. vidū, līdz ar tvaikoņu izplatīšanos, lauksaimniecības ražojumus sāka ievest no Amerikas Savienotajām Valstīm, Kanādas, Argentīnas, Urugvajai un Austrālijas. Taču šādā veidā iegūtie pārtikas līdzekļi nebija pieejami visiem iedzīvotājiem, tāpēc svarīgākais pārtikas trūkuma novēršanas veids joprojām bija lauksaimnieciskās ražošanas paplašināšana. Tā notikusi galvenokārt trīs savstarpēji saistītos veidos:

- 1) lauksaimnieciski izmantojamās zemes paplašināšana;
- 2) lauksaimnieciskās ražošanas ražības celšana;
- 3) lauksaimniecības specializācija novadu un valstu starpā.

Ja Eiropā lauksaimnieciski izmantojamās zemes apgūšana bija galvenais lauksaimnieciskās ražošanas paplašināšanas veids līdz XVIII gs., tad Latvijā tas saglabājās vēl XX gs. pirmajā pusē. Taču šajā «iekšējās kolonizācijas» posmā sākās arī modernāku saimniekošanas metožu ieviešana un specializācija, ko noteica pirmām kārtām augsnes, klimata un mikroreljefa atšķirības.

Izšķiroša nozīme ražības celšanā bija zemkopības darbarīkiem, šo rīku un vilcējspēka attīstībai. Zemkopības darbarīki, kurus darbināja pats cilvēks, parādījās simtiem gadu agrāk nekā māka izmantot dzīvnieku vilcējspēku. Zirgus sāka pieradināt IV g. t. pirms Kristus dzimšanas. Lopu, iespējams, zirgu, vilcējspēku Latvijā sāka lietot apmēram mūsu ēras VIII—IX gs. Viduslaikos zirgus izmantoja zemes apstrādē, transporta darbos un labības pārstrādē. Smagos zirgus darbam zemkopībā Eiropā sāka izmantot pēc 1600. gada. Zirgs kā galvenais vilcējspēks zemkopībā zaudēja savu nozīmi tikai XX gs. vidū līdz ar tehnikas plašāku pielietošanu. Zemkopības darbarīkiem bija izšķiroša nozīme ne tikai lauksaimniecības, bet arī sabiedrības attīstībā. Atkarībā no zemkopības tehnikas un vilcējspēka,

kā arī no sabiedriskajām attiecībām bija izmantojami dažādi paņēmieni augsnes auglības atjaunošanai:

1) atstāt aramzemi atmatā vai applūdināt ar ūdeni uz vairākiem gadiem;

2) atstāt daļu aramzemes periodiski atpūtā uz 1 gadu un spēcīgi mēslojot ar kūtsmēsliem, kūdru u. c.;

3) mainīt augu sekā noteiktā kārtībā graudaugus ar pākšaugiem, aboliņu un tauriņziežiem un aramzemi mēslojot.

Atkarībā no šiem paņēmieniem attīstījās dažādas zemkopības sistēmas — *no primitīvās lidumu lišanas senatnē līdz mūsdienu zemkopības sistēmām.*

Sākotnēji iedzīvotājus ar pārtiku un ražošanu ar lauksaimniecības izejvielām apgādāja naturālā saimniecība. Katra zemnieku saimniecība pati sagādāja dzīvei nepieciešamo pārtiku un izejvielas. Vēlāk sākās preču-naudas saimniecības posms. Vairums iedzīvotāju joprojām sevi apgādāja ar visu nepieciešamo, bet amatnieki, tirgotāji un citi iedzīvotāju slāņi nenodarbojās ar lauksaimniecību — gan pārtiku, gan izejvielas tie iegādājās pie zemkopjiem. To mēdz dēvēt par lauksaimniecības ražojumu tiešo patēriņu. Nākamais posms apgādē ar pārtiku un izejvielām izveidojās, kad iedzīvotāji nepieciešamās preces iegādājās galvenokārt tirgū. Šajā gadījumā zemnieki bija ražotāji, kas pārdeva lauksaimniecības ražojumu pārpalikumus. Tas bija lauksaimniecības ražojumu netiešā patēriņa posms.

Lauksaimniecībā mainījās ražošanas organizācijas formas: no individuālā darba līdz ģimenes kooperācijai un lielražošanai.

Katrā Eiropas lauksaimniecības reģionā atbilstoši tā klimatiskajiem, ģeogrāfiskajiem, sociāli ekonomiskajiem apstākļiem un tautas psiholoģijai līdz ar lauksaimniecības izveidošanos par saimniecības pamatnozari veidojās vietējiem apstākļiem piemērotākais lauksaimniecības modelis, kurš kļuva tradicionāls (piemēram, ciemu apmetne ar regulāru zemes pārdalīšanu Krievijā (obščina) un viensētu zemnieku saimniecība Baltijā).

Kaut arī Latvijā, lauksaimniecībai veidojoties par pamatnozari, senvēsturē acīmredzot dominēja ciemu apmetnes ar daļēju zemes koplietošanu, šeit, tāpat kā visā Ziemeļeiropā, kopš V gs. sastopamas savrupsētas ar individuālu aramzemes lietošanu. *IX—XIII gs. šis saimniecības modelis kļuva par dominējošo Latvijas centrālajā daļā.*

XIII gs. vācieši iekaroja Latvijas teritoriju un likvidēja senlatviešu valstis. Pēc Viduseiropas parauga XIV—XVI gs. iekarotāji, lai palielinātu savus ienākumus, organizēja privileģētas muižu lielsaimniecības, kuras bez maksas apstrādāja zemnieku saimniecības. *Par galveno Latvijas lauksaimniecības modeli iekarotāji centās pārvērst muižas, bet zemnieku saimniecības izmantoja kā darbaspēka un darbarīku bāzi lielsaimniecībām.*

Muižu saimniecību tālāka paplašināšana, zemnieku saimniecību «spridzināšana» un kļaušu palielināšana līdz pat trešdaļai no darba un vilcējspēka laika pat izdevīgajos starptautiskās lauksaimniecības

Parasts Latvijas lauku skats «attīstītā sociālisma laikmetā»

kās konjunktūras apstākļos XVIII gs. otrajā pusē radīja kļaušu zemnieku saimniecību krīzi, kas negatīvi ietekmēja arī muižas. Latviešu zemnieki gadsimtiem ilgi pretojās muižu lielsaimniecībām. XVII—XIX gs. viņi iesniedza reālus rakstiskus projektus zviedru un krievu valdībām, piedāvājot tām uz izdevīgiem noteikumiem sadalīt muižu saimniecības viensētu saimniecībās. Valdības bija spiestas veikt virkni agrārreformu, kuru rezultātā XIX gs. otrajā pusē *Latvijā atjaunoja zemnieku zemes īpašumu un viensētu savrupsaimniecību.*

Privileģēto muižu saimniecību saimnieciskā sacensība ar tiesībās un ekonomiski ierobežotajām zemnieku saimniecībām XIX gs. beigās un XX gs. sākumā pierādīja, ka zemnieku saimniecības attīstījās straujāk nekā muižu lielsaimniecības.

Atbilstoši marksisma mācībai Latvijas Padomju valdība 1919. gadā uz muižu saimniecību bāzes organizēja 230 valsts saimniecības — komūnas, kas atgrūda zemniekus no padomju varas. Latvijas Republikas agrārreforma 1920.—1937. gadā kā viena no radikālākajām tālaika Eiropā likvidēja iekarotāju organizēto nerentablu lielsaimniecību modeli, sadalot muižu zemi zemnieku saimniecībām. *Tradicionālā lauksaimniecības modeļa atjaunošana radīja Latvijas lauksaimniecības uzplaukumu 30. gados.* Šā modeļa vardarbīgā iznīcināšana XX gs. 40. gados un būtībā uz Krievijas obščinas pamatiem veidotās Latvijai ģeogrāfiski, saimnieciski un psiholoģiski nepieņemamās lielsaimniecības pat ar milzīgajiem kapitālieguldījumiem četrdesmit gadu laikā spējušas lauksaimniecisko ražošanu labi

ja saglabāt pirmskara līmeni. Pat vācu okupācija, kas izmantoja esošo Latvijas saimniecības modeli, un karadarbība nebija nodarījusi tādu postu lauksaimniecībai kā varmācīgi organizētās Krievijas parauga lielsaimniecības — sarkanās muižas.

Par produktu patēriņu drošu datu rīcībā nav. Latvijas iedzīvotāju apgāde ar pārtikas produktiem uzlabojās ļoti lēni, reizumis pat pasliktinājās. Joprojām lauksaimniecība nespēj apgādāt iedzīvotājus ar augļiem un reizumis pat saknēm, trūkst gaļas un piena produktu. Tas lielā mērā izskaidrojams ar piegādēm vissavienības fondā. Tā 1987. gadā republikā palika tikai 46,5% ražotā sviesta, 48,1% siera, 19,1% sausā piena un 8,7% piena konservu. Maskavai tika piegādāts 5448 t (19,9%) ražotā siera un 20 052 t piena konservu (21,5%), Ļeņingradai — 16 312 t sviesta (32,2%), 3141 t siera (11,5%), 15 147 t piena konservu (16%) un 899 t sausā piena (37,9%). 1987. gadā vissavienības fondā tika piegādāts 52,4% gaļas un gaļas izstrādājumu — Gruzijai, Azerbaidžānai, Krievijai, Turkmēnijai. Bez tam gaļas, piena un citi izstrādājumi (kartupeļi, cukurs u. c.) tika sūtīti Kubai u. c.

Lauksaimniecības attīstību kavēja pārspīlēti ciešie sakari ar valsts un kompartijas organizācijām centros, vienlaikus trūkstot iekšējiem ražošanas sakariem lielākajā saimniecību daļā. LKP CK Lauksaimniecības daļa, LPSR Ministru Padomes Lauksaimniecības daļa, Valsts plāna komisijas lauksaimniecības daļa, Lauksaimniecības ministrija, Agrorūpniecības komiteja, rajonu kompartijas komiteju un izpildkomiteju lauksaimniecības daļas, RARA, Lauktechnika, kopsaimniecību un padomju saimniecību kompartijas organizācijas utt. — visi uzskatīja par savu pienākumu vadīt, kontrolēt un mācīt, kā strādāt. *Lauku dzīvi vadīja pilsētas vietvalži, pārveidojot laukus pēc pilsētas ģimja un līdzības.* Lauku stāvokli arvien vairāk noteica tie partijas funkcionāri, kas paši bija tāli no laukiem, kā maizi viņi ēda.

80. tabula

Produktu patēriņš uz vienu iedzīvotāju
Latvijas PSR 1965.—1985. gadā (kg)

	1965.	1970.	1975.	1980.	1985.
Maizes un miltu izstrādājumi	133	110	106	107	104
Kartupeļi	160	146	138	128	122
Gaļa un tās produkti	63	70	77	76	85
Olas (gab.)	150	194	239	259	295

Nevajadzīgi liels bija kolhozu uzskaites personāls — 1985. gadā 2862 cilvēki. Ja tiem pieskaita vēl normētājus, uzskaitvežus, grāmatvežus — 769 cilvēkus (1965. g. tādu bija 40), tad kolhozos bija 3631 šāds cilvēks, t. i., nedaudz mazāk nekā cūkkopju jeb, kā atskaitēs rakstīja, «strādnieku, kuri apkalpo cūkas». Apmēram tikpat daudz kolhozos bija brigadieru — 3536 (1975. g.). 1965. gadā bija 491 galvenais speciālists, 1985. gadā — 1528 speciālisti jeb par 311,2%

vairāk, bet agronomu, zootehniķu, feldšeru un veterinārārstu, inženieru un tehniķu skaits no 2751 1965. gadā bija pieaudzis līdz 5535 cilvēkiem (201,2%) 1985. gadā. Neapšaubāmi, saimniecībās nepieciešams palielināt speciālistu daudzumu, taču cilvēku skaits, kas tieši nepiedalījās ražošanā, augs daudz straujāk nekā laukstrādnieku skaits. Tā traktoristu un kombainieru skaits šajā laikā palielinājās par 24,2%, bet slaucēju skaits pat samazinājās līdz 8650 (47%). Ja saskaita visus brigadierus un uzskaites darbiniekus, tad to skaits tuvojās šoferu skaitam kolhozos — 8650. Līdzīgs stāvoklis bija arī padomju saimniecībās. Ja pastāvīgo strādnieku skaits šajā laikā palielinājās līdz 143,5%, tad kalpotāju un sargu skaits — par 201% un bija 5,4% no pastāvīgi strādājošo skaita. Tādējādi ap 10 000 cilvēku republikas kolhozos un padomju saimniecībās tikai uzskaitīja un rakstīja. Birokrātija ir bezatbildīgo ierēdņu slānis, kuri pārņēmuši savā ziņā demokrātisko institūtu funkcijas.⁵⁰³

Kolhoznieku mēneša vidējā darba alga no 32 rubļiem, ja var ticēt statistikai, palielinājās līdz 213 rubļiem (666,6%) 1985. gadā, bet samaksa par vidējo darbadienu — attiecīgi no 1,51 līdz 9,95 rubļiem. Padomju saimniecībās mēneša vidējā darba alga palielinājās attiecīgi no 51 rubļa līdz 221 rublim (433,2%). Tātad kolhoznieku vidējā darba alga šajā laikā bija palielinājusies straujāk.

Bijušajā Padomju Savienībā — resursiem visbagātākajā zemē — visvairāk izmantotie un visnabadzīgākie bija zemnieki.

Kā minēts LKP CK 1982. gada 2. novembra plēnumā, kas bija veltīts republikas partijas organizāciju uzdevumiem labības ražošanas tālākai kāpināšanai PSKP CK 1982. gada maija plēnuma un L. Brežņeva norādījumu gaismā, LKP CK pirmais sekretārs A. Voss ziņoja par grandioziem panākumiem Latvijas lauksaimniecībā, «sekojot lielās Leņina lietas turpinātāja b. L. I. Brežņeva norādījumiem».⁵⁰⁴ Lauksaimniecības speciālisti (piemēram, K. Spoģis) savos vērtējumos bija atturīgāki, taču vistuvāk īstenībai bija PSKP CK Lauksaimniecības nodaļas vadītājs V. Onisovcs. «Pagājušajā (1981) gadā ar zaudējumiem darbu beidza 705 saimniecības vai katra otrā republikas saimniecība,» konstatēja Onisovcs. «Pēdējos piecos gados republikas saimniecībām nosūtīti 9000 lauksaimniecības speciālistu, bet viņu skaits palielinājies par 2300. Bet speciālistu vietas aizņem 5800 praktiķu (28%) no kopskaita.»⁵⁰⁵

Bijušās PSR izdevumu budžets lielā mērā tika sabalansēts ar kolhozu ienākumiem, no kuru ietaupījumiem vēl 80. gadu sākumā valsts noņēma simtiem miljonu rubļu.⁵⁰⁶

Lauksaimniecības darba ražīgums Latvijā ir 4—10 reizes zemāks nekā attīstītajās valstīs. Arī citu valstu lauksaimniecība cieta otrajā

⁵⁰³ Социологические исследования. — 1987. — № 3. — С. 3.

⁵⁰⁴ LKP CK 1982. g. 2. novembra plēnuma sēžu protokoli. — LKPA, 101. f., 49. apr., 3. l., 3.—13. lp.

⁵⁰⁵ Turpat. — 61.—62. lp.

⁵⁰⁶ Симонович Г. Э. Советская деревня в 50—80-е годы / Вопросы истории. — 1988. — № 2. С. 16.

Zemkopis atgriezies savā dzimtajā sētā

pasaulē karā. Vairākas mums līdzīgas zemes lauksaimniecības centralizētas plānošanas un vadīšanas rezultātā kļuva par lauksaimniecības ražojumu importētājām. Bet plānošanas un vadīšanas decentralizācija un lielo valsts uzņēmumu sadalīšana un nodošana ģimeņu apsaimniekošanā, dažkārt papildus arī zemes reprivatizācija radīja apstākļus, ka šajās agrārājās zemēs sākās lauksaimniecības uzplaukums. Tās kļuva par pārtikas produktu eksportētājām.

Latvijas zemniekiem pēckara gados vismaz trīsreiz bija jāpārdzīvo organizēta un plānota varmācība. *Zemnieki tika iznīcināti un pārvērsti par rūpniecības strādniekiem bez zemes, bez maizes.* Pirmā varmācība bija zemnieku zemes nacionalizācija un masveida izvešanas, kurās netika ievērots pat bēdīgi slavenais šķiriskuma princips. Otrā varmācība bija piespiedu kolektīvizācija. Trešā varmācība bija zemnieku ierastā dzīves veida — savrupsetu likvidēšana un viņu pārvietošana uz ciematiem. Tā tika īstenots padomju varas genocīds pret Latvijas zemi un tās iedzīvotājiem.

Sociālistiskās lielsaimniecības katastrofu izraisīja dažādi cēloņi, bet pirmām kārtām bezsaimnieka zeme un neracionāla tās izmantošana. Latvijas lauksaimniecības pieredze rāda, ka profesionālam zemkopim jābūt zemes saimniekam, atbildīgam par darba rezultātiem un pilntiesīgam tos izmantot pēc saviem ieskatiem.

Tradicionālā Latvijas zemnieku lauksaimniecības modeļa paliekas — piemājas saimniecība —, pārciešot Latvijas vēsturē vēl nepieredzētu tās nīdēšanu, birokrātiskās lielsaimniecības laikos pierādīja savu dzīvotspēju gan saimnieciski, gan psiholoģiski. *Latviešu tautas lauksaimniecības modeļa — viensētu saimniecību strauja atjaunošana, mantojot vai pārdodot zemi īpašumā, ir Latvijas lauksaimniecības atjaunotnes galvenais virziens.*

Pasaulē nomainījušās tūkstošiem cilvēku paaudžu. No tām 55 800 paaudžu dzīvoja primitīvā sabiedrībā, 90 — zināja rakstību, 9 — grāmatu iespiešanu, 2 — elektromotoru lietošanu.

Franču sociologs Ž. Furastjē raksta: «Mūsu paaudze pārdzīvo patiešām necilvēcisku sprādzienu: sabiedrība trijos gados mainās tikpat daudz, kā tā mainījās trīsdesmit gados XX gs. sākumā, par 300 gadiem un vairāk Ūtona laikā un vairāk nekā 3000 gadu laikā akmens laikmetā.»⁵⁰⁷ Arvien straujākā civilizācijas attīstība izvirza lauksaimniecībai jaunus lielus uzdevumus un problēmas. Tikai, tās risinot, jāatceras pagātnes galvenā pieredze: zeme ir klusa, bet meļot tā neprot.

⁵⁰⁷ Fourastier J. Les 40 000 heures. — Paris, 1965. — P. 239.

SATURS

Kāpēc jāzina lauksaimniecības vēsture?	3
Kas rakstīts par lauksaimniecības vēsturi?	7
Svarīgākās lauksaimniecības vēstures avotu grupas	15
I. Senāko nodarbju simttūkstoš gadi	20
1. Augi, dzīvnieki, cilvēks	20
2. Pārtikas vākšana	22
II. Lauksaimniecības rītausmas desmittūkstoš gadi	25
1. Lielais atklājums	25
2. Ciltis pret mūža mežiem Eiropā	28
3. Trīs zemkopības uguns kuri	34
4. Kapļa zemkopība Latvijā	37
III. Pirmsindustriālās lauksaimniecības tūkstoš gadi	41
1. Uz lidumiem un druvām	41
2. Bruņinieki kļūst par muižniekiem	52
3. Krogu ēnā	58
4. Tradicionālā lauksaimniecība	62
5. Lauksaimniecība Apgaismības gadsimtā	68
6. Tradicionālās lauksaimniecības norietā	79
7. Neveiksmīgie klašu reanimācijas mēģinājumi	96
8. Klašu laiki	101
9. Degvīna plūdos	108
10. No klausīšanas uz cinses būšanu	114
IV. Lauksaimniecības uzņēmības deviņdesmit gadi	118
1. Jaunu ceļu meklējumi un atradumi	118
2. No graudkopības uz lopkopību	140
3. Par Latvijas Republikas lauksaimniecību	158
V. Trīs okupācijas	175
1. Staļiniešu pirmās okupācijas gadā	175
2. Hitleriešu okupācijas laiks	184
3. Uz Krievijas lauksaimniecības modeli. Pirmā varmācība	200
4. Piespiedu kolektīvizācija 1949. gadā. Otrā varmācība	215
VI. Kolektīvās lauksaimniecības sairums un krīze 1950.—1985. gadā	229
1. Statistika un kadri	229
2. Maskavas kampaņas	234
3. Piespiedu pārceļšana uz ciematiem. Trešā varmācība	237
4. Padomju saimniecības	245
5. Laukkopība	251
6. Ražība	257
7. Lopkopība	266
8. Siklauciņu zeme	270
Pēcvārds	279

Sociālās demokrātiskās partijas...
 bet pirmām kārtām...
 tošana, Latvijas...
 zemkopim jābūt...
 liem un pilsētīgam...
 Medicināra Latvijas...
 kas — piemērotas...
 pieredzējuši...
 bija savu...
 tautas lauksaimniecības...
 jauniešu...
 saimniecībā...
 55300...
 9...

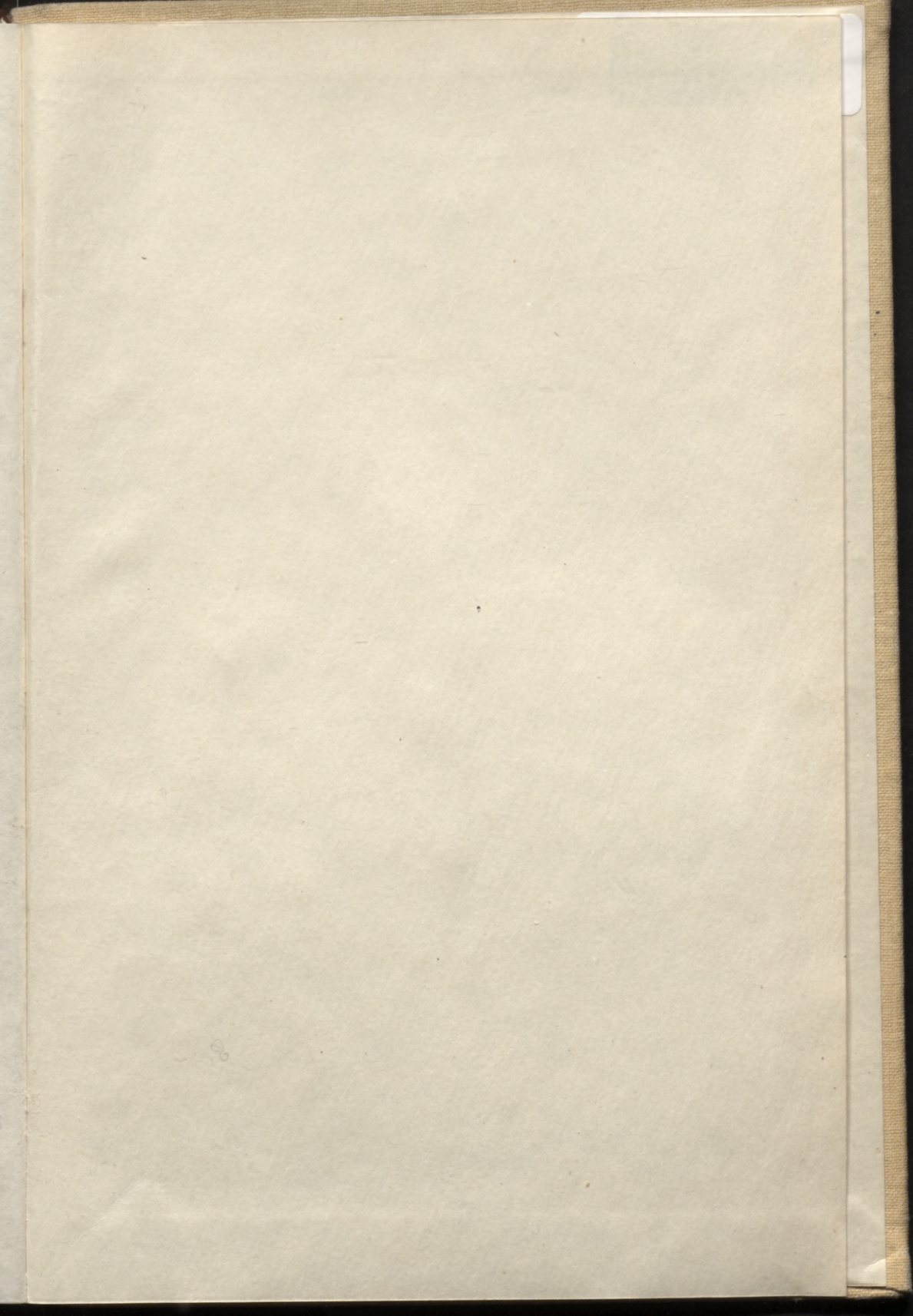
H. Strods

LATVIJAS LAUKSAIMNIECĪBAS VESTURE

Māksl. redaktors A. Krēslīns
 Tehn. redaktore L. Vasiļevska
 Korektore I. Liberte
 Vāku zīm. O. Bērziņš

Valsts izdevniecība «Zvaigzne», 226013, Rīgā,
 K. Valdemāra ielā 105. Registr. Nr. 000304186.
 Izdevn. Nr. 8219/S-78. Formāts 60x90^{1/16}. 18 uzsk.
 Iespiedl., 21,3 izdevn. 1. Metiens 3000 eks. Salikts
 un iespiests valsts uzņēmumā «Tipogrāfija «Rota»»,
 226011 Rīgā, Blaumaņa ielā 38/40. Pasūt. Nr. 427.
 Cena 4 rbl. 75 kap.

1.	I. Senāko nodarbinātība	1
2.	II. Latviešu lauksaimniecības vēsture	1
3.	III. Pirmizdevniecība	1
4.	IV. Lauksaimniecības uzņēmības veidošanās gadi	1
5.	V. Tiesiskā organizācija	1
6.	VI. Kollektīvas lauksaimniecības saimniecības veidošanās gadi	1
7.	VII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
8.	VIII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
9.	IX. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
10.	X. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
11.	XI. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
12.	XII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
13.	XIII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
14.	XIV. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
15.	XV. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
16.	XVI. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
17.	XVII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
18.	XVIII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
19.	XIX. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
20.	XX. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
21.	XXI. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
22.	XXII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
23.	XXIII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
24.	XXIV. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
25.	XXV. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
26.	XXVI. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
27.	XXVII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
28.	XXVIII. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
29.	XXIX. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1
30.	XXX. Latvijas lauksaimniecības vēsture	1

Коллекция

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304038775

